

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

ƏBÜLFƏZ QULİYEV,
SAYALI SADIQOVA

Naxçıvan dilçilik məktəbi

*Kitab Naxçıvan Muxtar Respublikasının
100 illik yubileyinə həsr olunur*

"Elm və təhsil"
Bakı -2024

***Əsər AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2024-cü il tarixli 6/7 nömrəli qərarı ilə
(protokol № 6) nəşr olunur***

***AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutu***

- Elmi redaktor** – Möhsün Nağısoylu
akademik
- Rəyçilər** – Nuray Əliyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent
- Zülfiyyə İsmayıl
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Rəşad Zülfüqarov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

***Əbülfəz Quliyev, Sayalı Sadıqova. Naxçıvan dilçilik məktəbi.
Naxçıvan: “ Elm və təhsil, ”, 2024, 552 səh.***

Ölkə Prezidentinin Sərəncamı əsasında 100 illiyi qeyd olunan qədim türk yurdu Naxçıvan Muxtar Respublikasında elm, maarif və mədəniyyət zəngin və şanlı tarixə malikdir. Bu tarixin bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasında elm adamlarının öz yeri, öz payı vardır. “Naxçıvan dilçilik məktəbi” adlı kitabda Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif istiqamətlərində tədqiqat aparan, dilçiliyin tarixini yaradan Naxçıvan dilçilərinin həyat və yaradıcılığı öz əksini tapmışdır. Kitab tələbələr, müəllim və tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4702000000

053-2024

© "Elm və təhsil", 2024
© Əbülfəz Quliyev, Sayalı Sadıqova, 2024

**Naxçıvan Muxtar Respublikasının
100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
SƏRƏNCAMI**

2024-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam olur. Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəyləri-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuş, İslam sivilizasiyasının mühüm elm, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi geniş şöhrət tapmışdır. Bünövrəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən qoyulmuş memarlıq məktəbinin günümüzədək gəlib çatan yadigarları indi də Naxçıvanın görünüşünə xüsusi rəng qatır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir.

Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Naxçıvanın igid övladları şanlı Zəfər salnaməmizə parlaq səhifələr yazmışlar.

Naxçıvanın davamlı inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük xidməti vardır. Ulu Öndər hakimiyyətə gəldiyi vaxtlardan etibarən daim Naxçıvanı diqqətdə saxlamış, muxtar respublikanın gələcəyi ilə bağlı ən vacib qərarların təşəbbüskarı olmuşdur.

Məhz Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali qanunverici orqanında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının

dövlət rəmzi olaraq qəbul edilməsi dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərinə həlledici təsir göstərmiş və Azərbaycanı müstəqilliyə sürətlə yaxınlaşdırmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün dövlət proqramlarını və infrastruktur layihələrini uğurla gerçəkləşdirir, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Hazırda Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi məkanlardandır. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində muxtar respublika yaşıllıq enerji zonası elan olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının Azərbaycanın siyasi tarixində çox mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq **qərara alıram**:

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi geniş qeyd olunsun.

2. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi ilə razılaşdırmaqla Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin etsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
30 dekabr 2023

ÖN SÖZ

Dilçilik elminin təşəkkül dövrü qədim bir tarixə malikdir. Eramızdan 1500 il əvvəl yaranmış dini-fəlsəfi kitabələr qədim Hind dilçiliyinin tədqiqat obyektı olmuşdur. Sonralar Roma və Yunanıstan dilçiliyi sürətlə inkişaf etmiş, Heraklitin, Demokritin, Aristotelin, Platonun dilçilik görüşləri formalaşmışdır. Azərbaycan dilçiliyi də qədim bir inkişaf yolu keçərək formalaşmışdır. Azərbaycan dilçilik elmini zaman-zaman dövrün ziyalıları, tarixi şəxsiyyətləri inkişaf etdirir. Zamanın yetişdirdiyi tarixi şəxsiyyətlər yaratdıqları tarixlə xalqını, dilini də yaşadıb gələcək nəsillərə ötürür. Bu baxımdan bugünkü Azərbaycan dilçiliyi birdən-birə meydana gəlməmiş, uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda dilçilik elmi sürətlə inkişaf etmiş və Azərbaycan dilinin ən aktual problemləri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Ölkəmiz dövlət müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin misilsiz tarixi xidmətləri əsasında müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi təsbit edilmiş, dövlət dili statusu qazanmışdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunması və inkişafında “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı xüsusi yer tutur. Ümummillî liderin əsasını qoyduğu dil siyasəti onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamda ana dili ilə bağlı yeni dərsliklərin, lüğətlərin yaradılmasında və sanballı elmi tədqiqatların aparılmasında bu sahənin görkəmli alimlərinin mühüm xidmətləri qeyd olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı bu Sərəncam dilçilik elminin inkişafına təkan verdi və hazırlanmış dövlət proqramında dilçiliyin inkişafı ilə bağlı qarşıya bir sıra məqsəd və vəzifələr qoyuldu. Bu vəzifələr yerinə yetirilir, ölkəmizdə dilçilik sahəsində mühüm dilçilik problemlərini tədqiq edən, fundamental araşdırmalar aparan, məktəb yaradan dilçi alimlər yetişir.

Əsrlər boyu türk tayfalarının köçləri, yerdəyişmələri, onların qarşılıqlı əlaqələri xalqımızın və dilimizin formalaşmasına, Azərbaycan dilinin onomastik, dialekt leksikasının yaranmasına, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə öz təsirini göstərmişdir. Yüz illər keçsə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan söz qrupları tariximizin, dilimizin inkişaf yollarının günümüzədək çatmasında olduqca zəruri və dəyərli missiyanı yerinə yetirir. Tarixin açılmayan, qaranlıq qalan səhifələrinə işıq salınmasında, onun dərinədən öyrənilməsində dilçilik tədqiqatlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Dilin lüğət tərkibi xalqımızın keçmişini, adət-ənənəsini, məişətini, həyat tərzini, təsərrüfat həyatını, folklor və etnoqrafiyasını yaşadıb mühafizə edir. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Naxçıvan diyarı öz maddi və mənəvi sərvətlərinin zənginliyi ilə seçilir. Bu nəzərə alınaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən sərəncam verilmişdir. Qeyd edilir ki, “Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəyləri – Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuş, İslam sivilizasiyasının mühüm elm, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi geniş şöhrət tapmışdır. Bünövrəsi Əcəmi Naxçıvani tərəfindən qoyulmuş memarlıq məktəbinin günümüzədək gəlib çatan yadigarları indi də Naxçıvanın görünüşünə xüsusi rəng qatır. Naxçıvan əsrlər boyu yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin və elminin tərəqqisinə töhfələr vermişdir.”

Naxçıvan ziyalılarının, tarixi şəxsiyyətlərin yazdıqları lüğətlər, qrammatika əsərləri dilin zənginliklərini, dil xüsusiyyətlərini

bir mənbə kimi özündə qoruyub saxlayır. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Naxçıvan dilçilik məktəbinin burada yaşayıb yaratmış nümayəndələrinin mühüm rolu vardır. Hələ XIII-XIV əsrlərdə Elxanilər dövləti zamanında yaşamış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Fəxrəddin Hinduşah əs-sahibi ən-Naxçıvani dövlət xadimi olmaqla bərabər, elmlə də məşğul olmuş, bir sıra ədəbi-fəlsəfi əsərlər yazmış, eyni zamanda ilk farsca-azərbaycanca lüğət tərtib etmişdir. Hinduşah Naxçıvanının zəngin elmi irsindən bizə “Təcarüb əs-sələf” və “Əs-Sihahül-əcəmiyyə” adlı əsərləri və 1307-ci ildə Təbrizdə yazıb bitirdiyi “Məvaridül-ərab” adlı antologiyası bəllidir. Naxçıvan torpağının görkəmli yetirməsi Fəxrəddin Hinduşah əs-sahibi-ən-Naxçıvanının “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” adlı lüğəti dilçiliyimiz tarixində xüsusi yer tutur və bu əsərin əlyazma nüsxələrinin tədqiqi Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhəmməd ibn Hinduşah ibn Səncər ibn Abdullah əl-Girani ən-Naxçıvani də tanınmış elm xadimləri nəslinə mənsub olmuşdur. Atası Hinduşah Naxçıvanının yolunu davam etdirmişdir.

Azərbaycanda dilçilik bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. XIX, XX əsrlərdə, həmçinin XXI əsrin əvvəllərində müxtəlif istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarda Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında alimlərin böyük rolu vardır. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan dilçiləri haqqında ilk dəfə olaraq A.Qurbanov, B.İbrahimov tərəfindən “Azərbaycan dilçiləri” (Bakı, 1970, 134 səh.) kitabı nəşr olunmuşdur. Qeyd edilir ki, kitabda dilçilərin qısa həyatı öz əksini tapmışdır və müəyyən səbəblərdən dilçilərin hamısı əhatə edilməmişdir (s. 4). 2017-ci ildə Q. Əsgərovanın “Müstəqillik illərində Naxçıvanda dilçiliyin inkişafı” (Naxçıvan, “Qeyrət”, 2017) dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. 2021-ci ildə S. Sadıqovanın “Azərbaycan dilçiliyi simalarda” (Bakı, Apostrof, 2021, 1092 səh.) kitabı nəşr olunmuşdur. Əsərdə dilçiliyin aktual problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparan 217 alimin həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Lakin Naxçıvan dilçilik məktəbi alimlərinin hamısı bu əsərdə əhatə edilməmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Naxçıvan məktəbi alimlərinin apardığı tədqiqatlar çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Onlar apardığı araşdırmalarla Naxçıvan dilçilik məktəbinin əsasını qoymuşlar. Görkəmli alimlər, həmin məktəbi təmsil edənlər Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin həll edilməsində mühüm işlər görmüşlər. Bu fəaliyyət daha da genişlənmiş, dilçiliyin müxtəlif sahələrinin inkişafına istiqamət vermişdir. Bu günədək Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri Naxçıvanın dilçi alimləri tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılır. Bu nəzərə alınaraq kitabda Azərbaycan dilçiliyini inkişaf etdirən Naxçıvanın dilçi alimlərinin həyatı və apardığı tədqiqatlar geniş şəkildə araşdırılmışdır. Naxçıvanda yetişən bu alimlərin Azərbaycan dilinin tarixinin, qədim abidələrinin, elmi irsinin və tarixi qaynaqlarının tədqiq edilib üzə çıxarılmasında, beynəlxalq səviyyədə tanınmasında, eləcə də dünya dilçiliyində aparıcı yer tutan yeni sahələrin tədqiqində mühüm rolu vardır. Yüzlərlə dahilər yetişdirən Naxçıvan ziyalıları Azərbaycan elminə böyük töhfələr verərək elm tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Məhəmməd ağa Şahtaxlı Azərbaycan xalqının maariflənməsinə xidmət edə biləcək münasib əlifba yaratmaq uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış, maarifpərvər ziyalının elmi fəaliyyətində əlifba islahatı mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin yaranması professor Nəsir Məmmədovun adı ilə bağlıdır. 1961-ci ildə nəşr edilmiş “Dilçiliyin əsasları” adlı əsəri bu istiqamətdə yazılmış ilk əsərdir. Bu baxımdan N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” əsəri Azərbaycan dilçiliyində nəzəri dilçilik sahəsinin yaranmasına istiqamət vermişdir. Dilin ictimai mahiyyəti, daxili quruluşu, mənşəyi, dillərin geneoloji təsnifi prinsipləri nəzəri istiqamətdə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan dilinin frazeologiyasının nəzəri əsasları sistemli şəkildə professor Hüseyn Bayramov tərəfindən araşdırılmış və Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın əsası qoyulmuşdur. Onun tədqiqatlarında frazeologiya məna, quruluş baxımından müxtəlif variantlara, omonimlərə, sinonimlərə, antonimlərə və çoxmənalı frazeoloji vahidlərə ayrılmış, onların ortaq və ümumi cəhətləri,

qrammatik quruluşu fərqləndirici əlamətlərə görə qruplara ayrılmışdır. Bu alimlər sırasında filologiya elmləri doktoru, akademik Möhsün Nağısoylunun, Əbülfəz Quliyevin, Adil Bağirovun, Fərhad Zeynalovun, Adil Babayevin, Əsgər Rəsulovun xidmətləri olduqca böyükdür. Möhsün Nağısoylunu bir tədqiqatçı alim kimi səciyyələndirdikdə, hər şeydən öncə, xalqımızın mənəvi sərvəti olan əlyazmaları, qədim və orta əsrlərin əvəzsiz yazılı abidələri yada düşür. Alim mənalı ömrünün böyük bir hissəsini yazılı abidələrə həsr etmiş və bu sahədə görkəmli bir tədqiqatçı kimi məktəb yaratmışdır. Əbülfəz Quliyev onomastik leksikanın mühüm bir qismini təşkil edən antroponimləri, Orxon-Yenisey türklərinin antroponimlərini, qədim türk titullarını, qədim türk antroponimlərinin leksik-semantik qruplarını araşdırmış, antroponimlərin qədim türk mədəniyyəti tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir. O, eyni zamanda Orxon-Yenisey abidələrində, qədim uyğur kitabələrində toponimləri, oronimləri, oykonimləri, xoronimləri, hidronimləri mükəmməl şəkildə araşdırmışdır. Adil Bağirov əsərlərində dilin xüsusi adlar sistemini təşkil edən onomastik vahidlərin aid olduğu bütün yaruslarını - etnonim, antroponim, hidronim, zoonim, fitonim və ktematonimləri tarixi-linqvistik təhlilə cəlb etmişdir. Naxçıvanın makrotoponimlərindən mikrotoponimlərinə, paleotoponimlərindən müasir toponimlərinə qədər zəngin bir materialı toplamış, toponimlərin elmi-nəzəri əsaslarını, yaranma və təkamül yollarını müəyyənləşdirmiş, onları müəyyən tematik qruplara ayıraraq struktur-semantik cəhətdən təhlil etmişdir.

Türkologiyanın inkişafı, Azərbaycanda türkoloji məktəbin yaranması professor Fərhad Zeynalovun adı ilə bağlıdır. O, türk dillərində əsas və köməkçi nitq hissələri, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, qədim türk yazılı abidələri ilə bağlı monoqrafiyaların müəllifidir. Alim ilk dəfə türk dillərindəki əsas və köməkçi nitq hissələrinin ardıcıl və sistemli şəkildə təsnifatını vermişdir. Onun türk dilləri ilə bağlı apardığı tədqiqatlar türkologiyanın mükəmməl formada inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda türkoloji dilçiliyin tarixi məhz bu əsərlərin yazılma tarixi ilə başlayır.

XX əsr Azərbaycan dilçilik elmində ayrıca səhifə açmış filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Seyidovun filologiya sahəsi ilə bərabər ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də maraqlı və dəyərli elmi-tədqiqat işləri, araşdırmaları vardır. Professor Y. Seyidov klassik Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsidir. Qrammatika problemlərinin tədqiqi onun fəaliyyətində mühüm yer tutur. “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” monoqrafiyası nəinki Azərbaycan dilçiliyi, həm də türkoloji dilçilik üçün əhəmiyyətli bir araşdırmadır. Əsərdə söz birləşmələrinin dil sistemindəki yeri dəqiqləşdirilmiş, onların digər dil və nitq vahidləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri izah olunmuşdur. Y. Seyidov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyinə əlavə söz və əlavə cümlə anlayışını gətirmişdir. Yazıçı və dil problemi onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Ali və orta məktəblər üçün yazdığı dərsliklər öz orijinallığı ilə seçilir və onu bir pedaqoq və metodist alim kimi tanıdır. Professor N. Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünü, müxtəlif mərhələlərdə inkişafını elmi mənbələrə əsaslanaraq tədqiq etmişdir.

Professor Mahirə Hüseynovanın tədqiqatlarında ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası, paleotoponimlər, eyni zamanda bədii dil və folklor dili fonetik, qrammatik, leksik-semantik yöndə tarixi-genetik və struktur-funksional xüsusiyyətləri zəngin dialektoloji və türkoloji qaynaqlar əsasında təhlil olunmuşdur. Adil Babayevin araşdırmalarında Azərbaycan dilçiliyinin tarixi müəyyən dövrlərə bölünmüş və həmin dövrlərdə yazılan əsərlər sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına çoxsaylı tədqiqatları ilə mühüm töhfələr verən, dilçiliyimizi öz dərin elmi araşdırmaları ilə daha da zənginləşdirən alimlərdən biri də Yusif Seyidov məktəbinin layiqli davamçısı professor Hüseyn Əsgərovdur. Alim Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikasını, maddi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan ayrı-ayrı peşə-sənətə məxsus leksik vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərini, digər leksik vahidlərlə əlaqəsini, oxşar, fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə sistemli təhlil etmişdir. Kitabda dialektologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar, eləcə

də türkologiya sahəsində AMEA-nın müxbir üzvi Əbülfəz Quliyevin, professor Əsgər Rəsulovun, professor Sevindik Vəliyevin, Elçin İbrahimovun, Nuray Əliyevanın, Qalibə Hacıyevanın, Kifayət İmam-quliyevanın xidmətləri ayrıca diqqət mərkəzinə çekilmişdir. Əsaslandırılır ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında bu ərazidə ilkin məskunlaşan müxtəlif türk tayfalarının dil elementləri mühüm rol oynamışdır.

Əsərdə Naxçıvan onomastikası ilə bağlı tədqiqatlar aparmış Adil Bağirov, Akif İmanlı, Cəfər Cəfərov, Firudin Rzayev, Qalibə Hacıyeva, İslam Hüseynovun və s. dilçilərin onomastika sahəsindəki tədqiqatları xarakterizə edilmişdir. A.Bağirov və A.İmanlının əsas yaradıcılıq istiqamətini, toponimlərin, oykonimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlili təşkil edir. Təhlillər əsasında Şərrur və İğdır oykonimlərinin semantikasi və etimologiyası müəyyənləşdirilir. Göstərilir ki, tədqiqatlar xalqımızın təşəkkülünü öyrənmək baxımından bu torpaqların əzəli xalqımıza məxsusluğunu əsaslandıran zəngin faktlar verir. Çünki Naxçıvan toponimləri xalqımızın milli ünvanıdır, əhali bu ünvana azərbaycanlı möhürünü bəşəriyyətin məskən saldığı ilk günlərdən vurmuşdur. Xüsusilə Şahbuz, Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin dil mənsubiyyətinə görə təsnif edilib araşdırılması diqqəti cəlb edir. Müəlliflər Naxçıvan ərazisinə daxil olan rayonların toponimlərinin və mikrotoponimlərinin dil mənsubluğunu araşdırmış və bu bölgədə olan toponimlərin əksəriyyətini türkmənşəli yer adları təşkil etməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasının və dil tarixi məsələlərinin tədqiqində Nizami Xudiyev, Mahirə Hüseynova, Məmmədəli Novruzov, Elbəyi Maqsudov, Sərdar Zeynalov, Sədaqət Həsənova, Arif Ağalarov, Zülfüyyə İsmayıl, Qənirə Əsgərova, Mehriban Quliyeva və s. dilçilərin elmi fəaliyyəti təhlil edilmişdir.

XX əsrin ortalarında dilçilikdə yeni istiqamət və sahələr formalaşmış, mətn dilçiliyi, nəzəri dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və paralinqvistikaya dair araşdır-

malar aparılmışdır. Mətnin kommunikativ funksiyasının necə formalaşması və onun izahı dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, diskursun yazılı mətnlərdə və danışqda fiksə edilməsi, koqnitiv və tipoloji şərtlərə əsaslanaraq müəyyən kommunikativ məkanda mövcud olan konkret kommunikativ hadisə olmasıdır. Kitabda bu əlaqələrin araşdırılması istiqamətində bir sıra Naxçıvan məktəbi alimlərinin digər dillər sahəsindəki xidmətləri müəyyənləşdirilmiş, slavyanşünaslıq, germanşünaslıq, romanşünaslıq, ərəbşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatları sistemləşdirilmişdir.

Dilçilik bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir, yeni dilçilik sahələri, istiqamətləri yaranır. Bu nəzərə alınaraq əsərdə dilçilik elminin inkişafında mühüm rolu olan, Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrində çoxşaxəli yaradıcılığı, yenilikçi olması ilə diqqət mərkəzində olan alimlərin, görkəmli ziyalıların həyat və yaradıcılığı, elmə gətirdiyi yeniliklər öz əksini tapmışdır. Naxçıvan məktəbi dilçiləri haqqında ilk dəfə sistemli şəkildə yazılan bu əsərdə 80 dilçi alimin həyatı və yaradıcılığı öz əksini tapmışdır. Bu araşdırma bir tərəfdən, Azərbaycan dilçiliyinin hərtərəfli tədqiqini əsaslandırır, digər tərəfdən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində elmin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Bu illərdə, özəlliklə keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında dilçilik elminin sürətlə inkişaf etməsi, dəyərli araşdırmaların meydana çıxması əsərlər əsasında təhlil olunur. Bu əsərlər Azərbaycan dilçilik elminə aid problemli məsələlərin hazırda çağdaş prizmadan üzə çıxarıldığını və elmin yüksək inkişaf zirvəsinə çatdığını təsdiq edir. Xüsusilə, müstəqillik illərində dillər arasında ədəbi-elmi və mədəni əlaqələr geniş şəkildə inkişaf etmiş, dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar aparılmış, elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə lüğətlər hazırlanmışdır.

Təqdim edilən əsərdə ilk dəfə dilçilik elmini inkişaf etdirən ziyalıların həyat və yaradıcılığı, dilçilik görüşləri haqqında ətraflı məlumat verilmiş, illərlə tədqiqat aparan bu alimlərin zəngin elmi yaradıcılıq irsi, onların əsərləri, tədqiqatları üzə çıxarılmışdır. Tədqiq-

qat zamanı məlumatların dəqiqliyi üçün arxiv sənədlərindən və alimlərin şəxsi sənədlərindən istifadə olunmuşdur. Aydınlaşdırılır ki, bu illərdə dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlar aparan, ana dilində dərs deyən, dərsliklər yazan, əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparan qabaqcıl maarifçilərimiz yazdıqları əsərləri, fəaliyyətləri ilə dilçilik elminin inkişafına təkan vermişdir. Tarix səhifələrində qorunub saxlanılan böyük pedaqoji təcrübələr, yazılmış dərsliklər, lüğətlər bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Kitabda Azərbaycan dilçiliyi tarixinin şanlı səhifələrinə adı yazılmış bu tədqiqatçıların, maarif xadimlərinin həyat və fəaliyyəti, Azərbaycan dilini milli varlığın atributu hesab edərək onu inkişaf etdirən, dilçiliyin aktual problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparan alimlərin tədqiqatları sistemli təhlil olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, fonetika, qrammatika haqqında tədqiqat aparan əsasən akademiklərin, filologiya elmləri doktoru və professorların, filologiya üzrə fəlsəfə doktorlarının həyatı, yaradıcılığı haqqında müfəssəl məlumat verilir. Onların tədqiqatları zəngin nəzəri, faktoloji xüsusiyyətlərinə, elmi üslubuna görə fərqləndirilir, fərdi düşüncə tərz, özünəməxsusluğu ilə seçildiyi qeyd olunur. Oxuculara təqdim olunan “Naxçıvan dilçilik məktəbi” əsəri Azərbaycan dilçiliyini inkişaf etdirən görkəmli alimlərin müxtəlif sahələrlə bağlı yazdıqları əsərlərinin sistemli təhlil edilməsində, Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin tarixinin öyrənilməsində son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Müəlliflər

NAXÇIVAN DİLÇİLİK MƏKTƏBİNİN QAYNAQLARI

HİNDUŞAH NAXÇIVANI (1245-1328)

XIII əsrdə elxanlılar dövləti zamanında yaşamış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Fəxrəddin Hinduşah əsahibi ən-Naxçıvani dövlət xadimi olmaqla bərabər, elmlə də məşğul olmuş, bir sıra ədəbi-fəlsəfi əsərlər yazmış, eyni zamanda ilk farsca-azərbaycanca lüğət tərtib etmişdir.

Çingiz xan ölümündən (1227) az əvvəl bütün maddi varlığını övladları olan dörd oğlu arasında böldü. Çingiz xanın Toluy adlı oğlundan olan Hulaku (qardaşının adı Kubilay) İran, İraq, Qafqaz və Anadoluya hakim oldu (1256-1265). O, hökmdar olanda Elxan titulu aldı. Beləliklə, onun yaratdığı yeni dövlət (1256-1353) Elxanlı adını aldı. Elxanlı hökmdarları ilk əvvəl xristianlığa meyil göstərmələrinə baxmayaraq, Qazan xan dövründən (1295-1304) etibarən islam dinini qəbul etdilər. Müharibə və daxili qarışıqlıqlara baxmayaraq, tədqiqatçıların göstərdiyinə görə Elxanilər dövründə ölkə çiçəklənmə dövrü yaşamışdır (K.E.Bosvort. *Musulmanskie dinastii*, M. 1971, s. 200-202). Bu dövlətin zamanında astronomiya (nücum), riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, tarix və coğrafiya kimi elm sahələrində tanınmış elm xadimləri yetişdi, möhtəşəm əsərlər yazıldı. Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanası şərqdə nücum elminin mərkəzinə çevrildi. Bu şəraitdə bir sıra elm adamları, tanınmış sülalələr məmləkətini tərk edərək şərqin məşhur mədəniyyət mərkəzi olan Təbrizə, Marağaya yerləşmişdilər. Bu sülalələrdən biri Səncər ibn Abdullah ən-Naxçıvani sülaləsidir. Nəvə Məhəmməd Naxçıvaninin bildirdiyinə görə, bu sülalə indiki Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin Kiran(indi Gilan şəklində işlənir) şəhərindən olmuşdur.

Səncərin beş oğlu və bir nəvəsinin adı Elxanilər dövründə görkəmli dövlət və elm xadimləri kimi tarixə düşmüşdür. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Səncər oğulları öz adında “əs-sahibi” titulu da daşımışlar. Son dövr araşdırmalarında təsbit edilmişdir ki, həmin titul görkəmli dövlət xadimi “Tarixi-Cihanqşa” əsərinin müəllifi Əlaəddin Ataməlik Cüveyniyə (1225-1283) hörmət əlamətinin təzahürüdür. Elxanilər dövlətində “sahibi-divan” vəzifəsini daşıyan Cüveyni sonralar elm və mədəniyyət xadimi kimi tanınmış, eyni zamanda çox sayda elm adamı yetişdirmiş, onları himayə etmişdir. Bu adamlar Cüveyninin titulundakı “sahib” sözünü öz adlarına əlavə etmək vasitəsilə himayəçilərinə olan ehtiramlarını bildirmişlər. Səncər Naxçıvanının üçüncü oğlu Fəxrəddin Əbülfəzl Hinduşah əs-sahibi dövrün filosofu, münəccimi, yazıçısı, tərcüməçisi, şairi, tarixçisi, dilçisi və s. kimi tanınmışdır. O, Əlaəddin Ataməlik Cüveyninin xidmətində yetişmiş, layiqli üləmalardan sayılmışdır. Hinduşah Naxçıvani Bağdadda Müstənsəriyə mədrəsəsində təhsil almışdır. Müəllif Müstənsəriyə mədrəsəsinin quruluşu və təhsil sistemi haqqında önəmli məlumatlar vermişdir (Hinduşah Naxçıvani. Təcarüb əs-sələf. Hazırlayan Abbas İqbal. Tehran, 1344. s. 347-349).

Fars dilində yazılmış mükəmməl əsər hesab olunan “Təcarüb əs-sələf”də müəllifin nəslə, özü, Şəmsəddin Cüveyni və başqa görkəmli şəxsiyyətlərlə bərabər, Naxçıvan barədə də məlumat da verilir. Müəllif Giranın(indi Ordubad rayonunda Xaraba Gilan toponimi və Gilançay oykonimi mövcuddur) Naxçıvan tıməninə, Vənənd kəndinin isə Girana aid olduğunu qeyd edir və Vənənddə Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni (1225-1283) tərəfindən layiqli xanəgah tikildiyini və ona əmlak vəqf olunduğunu göstərir. Naxçıvanının Naxçıvana olan həsrəti, bu mövzuda yazdığı şeir onun həmin diyardan olduğunu bir daha təsdiqləyir. Allahdan qüvvət, şəfa diləyən müəllif özünün yenidən Nəşəva (Naxçıvan) torpağına yitirilməsini təvəqqe edir.

Hinduşah Naxçıvani otuz yaşlarında ikən Kaşan hakiminin naibi vəzifəsində işləmiş, sonralar Bağdadda Müstənsəriyə

mədrəsəsində müdərriş olaraq çalışmışdır. Əsrin sonlarında maliyyə sistemində çalışmış, bir sıra vilayətlərin hakimi olmuş, görkəmli dövlət xadimi kimi tanınmış və “Fəxr əd-dövlə” ləqəbi almışdır. Əlaəddin Ataməlik Cüveyninin oğlu ilə yaxın dost olmuş və Cüveyniyə hörmət əlaməti olaraq “Sahibi” nisbəsini qəbul etmişdir. 1289-cu ildə həmin mədrəsə üçün Nəcməddin Əli ibn Ömər əl-Qəzvini əl-Katibinin məntiqə dair “Came əl-dəqaiq fi əl-həqaiq” əsərinin üzünü köçürmüşdür. Bu əlyazma nüsxəsi Qahirədə Ərəb İnstitutunun əlyazmalar bölməsində mühafizə edilməkdədir (Bunyatov Z. M. Svedenie Kemaleddina ibn el-Fuvati o predstavityax semyi Sandjara ibn Abdallaha en-Naxçıvani. -Dokladi AN Azerb. SSR, t. 34. №: 5, Baku. 1978, s. 79).

Naxçıvani türk, ərəb, fars, eləcə də pəhləvi (orta fars) dillərini mükəmməl bilmiş, dərin məlumatla malik olmuş, fəlsəfə, nücum, riyaziyyat və s. elmlərlə də məşğul olmuş, tərcümələr etmişdir. Hinduşah Naxçıvaninin ölüm tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur: onun 1327-ci ildə, 1330-cu ildə, hətta 1335-ci ildə vəfat etməsi haqqında fikirlərə təsadüf edilir. Oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin 1328-ci ildə yazdığı “Sihah əl-fors” əsərində atasından “öz atam mərhum Fəxrəddin Hinduşah” (Sihah əl-fors, dibaçə, 11) deyə bəhs etməsindən məlum olur ki, Hinduşah Naxçıvani 1328-ci ildən əvvəl ölmüşdür.

Hinduşah Naxçıvani müxtəlif əsərlər yazmış, riyaziyyat və nücum elmləri ilə, fəlsəfə və ədəbiyyatla məşğul olmuşdur. O, müasiri Sədi Şirazi kimi fars dilində gözəl nəsr nümunələri yaratmışdır. Onun fars və ərəb dillərində yazdığı şeirlərdən parçalar, fraqmentlər oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” adlı əsərində günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır (Muxammed ibn Hinduşah Naxçıvani. Dastur-el katib fi tayin el-meratib. II. c. Moskva, 1976). Eyni zamanda oğlunun “Sihah ül-fors” lüğətində də ata Hinduşahın farsca şeirlərindən təxminən 50 beyt yer almaqdadır (Əbülfəz Quliyev. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah-əl-furs” əsəri və Azərbaycan dili/AMEA NB “Xəbərlər”, 2017, №1, s. 45-49;). Dövrün görkəmli elm və dövlət xadimi

kimi tanınmış Hinduşah Naxçıvani “fəxrəddin” (dinin fəxri) tituluna layiq görülmüşdür.

Hinduşah Naxçıvaninin zəngin elmi irsindən bizə “Təcarüb əs-sələf” və “Əs-Sihahül-əcəmiyyə” adlı əsərləri və 1307-ci ildə Təbrizdə ərəbcə yazıb bitirdiyi “Məvaridül-ərəb” adlı antologiyası bəllidir.

“Təcarüb əs-sələf” Əməvi və Abbasi xəlifələri və vəzirlərinə həsr olunsada, müəllif yeri gəldikcə zamanəsinə aid məsələlərə toxunur, haşiyə çıxaraq öz dövrü barədə məlumat verir, müasirlərindən bəhs edir. Müəllif əsərdə Cüveyni ailəsinə böyük ehtiram bəsləyən Naxçıvanın Vənənd kəndində Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni tərəfindən layiqli xanəgah tikildiyini xəbər verir.

Hinduşah Naxçıvaninin digər bir qiymətli əsəri “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” lüğəti Azərbaycan lüğətçiliyi tarixində ilk farsca-azərbaycanca lüğət hesab olunur. Bu lüğət haqqında ilk dəfə XVII əsr Osmanlı müəllifi Katib Çələbi məlumat vermişdir. Lüğətin 1270-ci illərdə Təbrizdə qələmə alındığı ehtimal olunur. Azərbaycan sözləri farsca sözlər arasında sətirlər arasına yerləşdirilmişdir.

Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihahül-Əcəmiyyə” əsəri uzun müddət nəşr olunmamış və müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuşdur. Əsər dilimizin ən qədim lüğət və qrammatikalarından biri hesab olunur. Burada Azərbaycan sahəsi xüsusiyyətləri üstünlük təşkil etdiyinə görə türk alimləri də bunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmış, onun oğuz dili abidəsi olduğunu qeyd etmişlər (Fikret Turan. Hinduşah bin Sancarın *Şihāhü'l-‘Acem* isimli eserinin EAT (eski Anadolu Türkçesi) ve Osmanlı dönemi dilciligi bakımından önemi. Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi araştırmaları çalıştay bildirileri, İstanbul Üniversitesi, 1-2 Aralık, İstanbul, 2011, s. 243). Fars dilini öyrənmək istəyənlərə kömək məqsədilə yazılmış əsər Azərbaycan, Yaxın Şərq, Türkiyə, Şimali Afrika, Volqaboyu və Balkanlarda dərs vəsaiti kimi geniş yayılmış və uzun müddət istifadə edilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu əsərin Türkiyənin Samsun şəhərindəki Vəzirköprü kitabxanasında saxlanan əlyazmasının köçürülmə tarixi

1906-cı ilə (h. 1324) aiddir. Bu lüğətin fars dilini öyrənənlərə kömək məqsədilə yazıldığını müqəddimədə müəllif özü də açıq şəkildə vurğulayır: “Yaxşı âlimlərin yazdığı farsca kitablardan ən önəmlilərini gördüm. Bu kitabları çox istəyənlər farsca bilmirlər. Bu səbəbdən bu kitabı tələbənin asan oxuması üçün tənzim etdim”.

Fars dilinin öyrənilməsində qiymətli mənbə olan bu əsər uzun müddət mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Ona görə də bu lüğət kitabının ayrı-ayrı adlar altında 100-dən artıq əlyazma nüsxəsi aşkara çıxarılmışdır. Bununla bərabər, əsərin əlyazma mətnlərində müəyyən dəyişikliklərin aparılması da diqqəti çəkir. Belə ki, əsərin XVI əsrdən sonra köçürülmüş əlyazmalarının bir çoxunda müəllif Osmanlı müdərris və mütəəvvüflərindən Birgivi Muhəmməd bin Pir Əli (ö. 1573), az bir qismində isə müəllifin oğlu Məhəmməd Naxçıvani qeyd olunmuşdur. Bunu əsərin əlyazmaları üzərində tədqiqat aparmış F.Turan da açıqca qeyd edir: “Nüsxələrin ortaya çıxardığı bir sıra problemlərlə də qarşılaşmaqdayıq. Bu problemlər arasında əsərin XVI əsrdən sonra Anadolu və Balkan şəhərlərində üzü köçürülən nüsxələrində ortaya çıxan yazarın adına dair qarışıqlıqlara əlavə olaraq farsca kəlmələrin sətir aralarında göstərilən türkcə qarşılıqlarının özəllikləri ilə əsərin sonunda olan qrammatika bölümünün üstündən atlanması kimi xüsuslar sayıla bilər. Bununla birlikdə, əsərin ən qədim düzgün önəmli istinsahlarının bəzilərinin Süleymaniyyə və Türk Dil Qurumu kitabxanalarında olduğunu və hal-hazırda bu əsər üzərində apardığımız çalışmalarda bu istinsahları əsas mətnlər olaraq ələ aldığımızı dilə gətirməliyəm” (Fikret Turan. Hinduşah bin Sancarın *Şiḫāḥü’l-‘Acem* isimli eserinin EAT ve Osmanlı dönemi dilciliği bakımından önemi, Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi araştırmaları çalıştayı bildirileri, 1-2 Aralık 2010, İstanbul, 2011, s. 243).

Əsərin əldə olan ən qədim nüsxəsi Ankara Milli Kitabxanasının Əlyazmalar Kolleksiyasında h. 704/1304 tarixi ilə qeydlidir. Digər nüsxələr böyük ehtimalla bu əlyazma əsasında tərtib olunmuşdur. Amma bu əlyazma kataloqa Hinduşah b. Səncər adı ilə deyil, Birgivi Məhməd Əfəndi b. Pirəli adı ilə qeyd olunmuşdur.

Əsəri elm adamları uzun müddət yanlış olaraq Hinduşahın oğlu Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-fors” əsəri ilə eyniləşdirmişlər. Bunun bir neçə səbəbi ola bilər. Hər şeydən əvvəl, hər ikisi Naxçıvani nisbəsini daşdığına görə qarışıqlıq yarana bilərdi. İkincisi, hər ikisi ərəb alimi əl-Cövhərinin üslubunda yazıldığına görə səhv düşə bilərdi. Amma 1973-cü ildə Azərbaycan şərqşünası H.Zərinəzadənin xidməti sayəsində əsərin əlyazma nüsxəsi təsbit edilib, gün işığına çıxarıldı və məlum oldu ki, bu əsər “Sihah əl-fors” deyil və onu Hinduşah Naxçıvani qələmə almışdır (Zərinəzadə H.H. ”Sihah ül-əcəm” və “Sihah ül-fors”un müqayisəsi. “İran filologiyası məsələləri”, II c. Bakı, 1973).

Bu əsərin adı müxtəlif mənbələrdə “Sihah əl-Əcəmiyyə”, “Əs-sihah əl-əcəmiyyə”, “Suhahi-əcəmiyyə”, “Sihah əl-əcəm”, “Siha-hi-əcəm”, “Lügəti-Sihah əl-əcəm bil-lisanil-farsî” şəklində getmişdir. “Çox ehtimal ki, əsərin adındakı bu müxtəliflik lüğət haqqında məlumat verən kataloq müəlliflərinin və tədqiqatçıların lüğətin özünə deyil, ondan bəhs edən mənbələrə əsaslanmalarından irəli gəlmişdir”(Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihahül-əcəmiyyə. Bakı, Şərq-Qərb, 1993, s. 3). “Əs-Sihah ül-əcəmiyyə” lüğətinin müəllifi haqqında müzakirələrin uzanmasına səbəb olan amillərdən biri də əsərin bir çox nüsxəsində, onun müqəddimə hissəsində müəllifinin adının yazılmaması olmuşdur. Bu barədə tədqiqatçı Fikrət Turanın əsərin nüsxələri üzərində apardığı müşahidələr diqqəti cəlb edir. O yazır: “Süleymaniyyə kitabxanasında görə bildiyimiz 14 nüsxədən sadəcə birində yazarın adı və kataloq bilgileri Hinduşah bin Səncəri göstərir. Buradakı nüsxələrin bir qisminə yazar adı qeyd edilməmişdir. Bosna-Hersek Qazi Xosrov Kitabxanasında mövcud olan 4 nüsxədən birisi (R-6714-1) orijinal yazarın adına qeydlidir (Ankara Milli Kitabxana Müştərək Əlyazmaları İnternet Kataloqu). Milli Kitabxana nüsxələri Birgivi və oğul Hinduşah adına qeydlidir. Yəni əsərin orijinal yazarı burada heç göstərilməmişdir”(Fikrət Turan, Hinduşah bin Sancarın *Şihāhü'l-‘Acem* isimli eserinin EAT ve Osmanlı dönemi dilciliği bakımından önemi, Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi araştırmaları çalıştay bildirileri, (1-2 Aralık 2010), İstanbul, 2011,

s. 243). Əsərin 1463-cü ildə üzü köçürülmüş Kembric nüsxəsində də onun Hinduşah bin Səncər tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. Kitabın “Əs-Sihah ül-əcəmiyyə” adlandırılmasının səbəbini müəllif özü eyni hissədə ərəbcə olaraq yazılmış bölmədə bu şəkildə açıqlayır: “Kitab Cövherinin “Əs-sihah ül-ərəbiyyə” sinin üslubunda yazıldığı üçün onu “Əs-sihah ül-əcəmiyyə” adlandırdım”(Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihahül-əcəmiyyə. Bakı, Şərq-Qərb, 1993, s. 3). Dəyərli bir lüğət xarakteri daşıyan bu əsəri ilk olaraq görkəmli Azərbaycan alimi Qulamhüseyn Beqdeli 1982-cü ildə Bratislava nüsxəsi əsasında çap etdirmişdir (Hinduşah bin Səncər sahib-i Nəxçıvani. Sihah ül-əcəm. Hazırlayan Q. Beqdeli. Tehran Universiteti yayın mərkəzi. Tehran, 1982). Q. Beqdeli H.Zərinəzadənin fikrini təsdiq edərək bu əsərin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən qələmə alındığını vurğulamışdır. Beqdeli 1987-ci ildə yenə Tehrandə əsərin Kazan nüsxəsini nəşr etdirmişdir. Professor Q. Beqdeli lüğətin adı haqqında belə yazır: “Müəllif bu əsəri fars dilini yenidən öyrənən əşıqlərə hədiyyə etdiyinə görə onun digər adını “Tühfət əl-uşşaq” qoymuşdur”(Hinduşah bin Səncər sahib-i Nəxçıvani. Sihah ül-əcəm. Hazırlayan Q.Beğdeli. Tehran Universiteti yayın mərkəzi. Tehran, 1982, s. 13). Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin müqəddiməsində “Töhfət-ül-uşşaq” adına təsadüf edilmir. “Sihah-əl Əcəm” və “Töhfət ül-uşşaq” müxtəlif dövrlərə aid olan, müxtəlif məzmunlu lüğətlərdən ibarətdir.

1993-cü ildə eyni əsərin üç əlyazma nüsxəsi əsasında –Bratislava (1553), Leningrad (indiki Peterburq, XV əsrin əvvəlləri), Berlin (XVII əsr) nüsxələri əsasında hazırlanmış elmi-tənqidi mətnini Bakıda Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərova nəşr etdirmiş və əsərin Hinduşah Naxçıvaniyə aid olduğunu xüsusi olaraq qeyd etmişlər (Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihahül-əcəmiyyə, Bakı, Şərq-Qərb, 1993, s. 3). Əsərin müəllifi məsələsində ortaya çıxan problemi həll etmək üçün 1997-ci ildə bir yazı qələmə alan O.F.Akimuşkin, nüsxələr üzərində çox diqqətli bir araşdırma aparmış və əsərin Hinduşah bin Səncərə aid olduğu qənaətinə gəlmişdir (O.F.Akimushkin, “On the date al-Sihāh al-‘Ajamiyya’s Composition,” Manuscripta Orientalia, vol. 3, no 2, 1997, Petersburg, s. 31-32).

İstanbul universitetində hazırlanmış bir magistr dissertasiyasında əsərin Ankaradakı Milli Kitabxana və Süleymaniyyə kitabxanasındakı iki nüsxəsinin qarşılaşdırılması əsasında tədqiqat aparılmış və onun Hinduşah Naxçıvani tərəfindən qələmə alındığı göstərilmişdir (Harun Altun. İlk farsça-türkçe sözlüklerden “Sihah” ül acem”: karşılaştırmalı inceleme ve kelime dizini, İstanbul Üniversitesi, basılmamış yüksek lisans tezi, 2015, 180 s).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hinduşah Naxçıvanının bu əsəri X əsr ərəb lüğətsünası Əl-Cövhərinin “Tac əl-lüğa və sihahül-ərəbiyyə” adlı izahlı lüğəti quruluşunda, üsulunda yazılmış və üç hissədən, yəni ərəbcə müqəddimə, farsca-türkcə lüğət və ərəbcə yazılmış fars dilinin qrammatikasıdan ibarətdir. Müəllif tərtib etdiyi lüğət haqqında yazır: “Mötəbər kitabların çoxunun farsca ilə yazıldığını və lüğət sahəsində bunlara maraq göstərənlərin çoxunun qeyri farslar olduğunu görüncə o güvənilir kitablarda olanlardan ondan yararlanmaq istəyən bütün taliblər üçün asanlaşdırıcı bir tərzdə topladım” (Öz Yusuf. Tarih boyunca farsca-türkçe sözlükler, Ankara, TDK yay, 2010, s. 50).

XII-XIII əsrlərdə tərtib edilmiş farsca-türkcə lüğətlərə nisbətən “Sihah ül-əcəmiyyə”nin leksik tərkibi çox zəngindir. 4500 leksik vahidin yer aldığı bu lüğət kitabında çox sayda türkcə sözdən istifadə edilmişdir. Naxçıvanının “Sihah ül-əcəm” adlı əsəri farsca-azərbaycanca lüğətdir. 31 bab, 393 fəsildən ibarət bu lüğət 3 hissədən - müqəddimə (ərəb dilində), lüğət və fars dilinin qrammatikasıdan (ərəb dilində) ibarətdir. Burada ən çox fars sözü (5117) və onların qarşılığını ifadə edən təxminən 10. 000-ə yaxın Azərbaycan sözü verilmişdir.

Müəllif lüğətində fars mənşəli sözləri seçib verməyə səy göstərməsinə baxmayaraq, bir sıra türk mənşəli leksik vahidləri də fars bölməsinə daxil etmişdir. Məsələn, türkcə umac-bir yemək növü; qulunc-xəstəlik adı; qazğan-qazan; küncüt-susam və s. fars söz kimi verilmişdir. “Sihah ül-əcəmiyyə” türk və fars leksik vahidlərinin geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi baxımından hər iki xalqın leksikologiyası tarixində ilk təşəbbüs olaraq diqqəti

çəkir. Əsərdə əksəriyyət olaraq qədim türk mənşəli sözlər öyrənilmiş, sözün məna xüsusiyyətlərinin düzgün bir şəkildə açıqlanmasına diqqət göstərilmişdir. Türkcə sözlərdə x, f, j fonemlərinin istifadə edilməməsinə diqqət edilmişdir. Hinduşah Naxçıvani fars dilçiliyi tarixində farscanın morfoloji qanunlarını, xüsusilə feil sistemini tənzim edərək qələmə alan ilk türk dilçisi olaraq diqqəti çəkir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz türk tarixçi və səyyahı Katib Çələbi “Əs-Sihah-ül-Əcəmiyyə” lüğəti haqqında məlumat verərək “Sihəh əl-fors”(1328) əsərinin də Hinduşah Naxçıvanıya məxsus olduğunu iddia etmişdir. H.Zərinəzadə 1973-cü ildə yazdığı məqalədə bunların fərqli əsərlər olduğunu və fərqli şəxsiyyətlərə aid olduğunu sübut etmişdir(Zərinəzadə H.H. ”Sihah ül-əcəm”və “Sihah ül-fors”un müqayisəsi, “İran filologiyası məsələləri”, II c. Bakı, 1973).

Bir məsələni də qeyd edək ki, əsərdə Azərbaycan dili ifadəsi də işlədilmişdir. Doğrudur, tədqiqatçılar bu ifadənin hələ XI əsrdə Əbu Reyhan Biruni(973-1048) və Xətib Təbrizidə(1030-1109) də işləndiyini göstərirlər.

Beləliklə, Naxçıvan torpağının görkəmli yetirməsi Fəxrəddin Hinduşah əs-sahibi-ən-Naxçıvanının “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” dilçiliyimiz tarixində xüsusi yer tutur və bu əsərin əlyazma nüsxələrinin tədqiqi Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsər XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan, eləcə də fars dillərinin leksikasını və qrammatikasını öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

MƏHƏMMƏD NAXÇIVANI (1293-1376)

Məhəmməd ibn Hinduşah ibn Səncər ibn Abdullah əl-Girani Mən-Naxçıvani (təqribən 1293, Naxçıvan - 1376) tanınmış elm xadimləri nəslinə mənsub olmuşdur. Atası Hinduşah Naxçıvaninin yolunu davam etdirmişdir. Mükəmməl təhsil alaraq ərəb, fars, türk dillərini mənimsəməklə yanaşı dövrünün bir sıra elmlərinə yiyələnmişdir. XIV əsrin 20-ci illərində Təbrizə gəlmiş və Hülakular sarayında maliyyə sahəsində çalışmış, Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin yanında münşi və nədim olmuş, qabiliyyətinə görə “Şəmsi münşi ən-Naxçıvani” ləqəbini almışdır. Qiyasəddin Məhəmməd Rəşid vasitəsi ilə Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xanla (1316-1335) tanış olmuşdur. Onun göstərişinə əsasən dövlət quruluşu və idarə sisteminə həsr olunmuş xüsusi əsər üzərində işləmiş və onu uzun müddətdən sonra (1366) başa çatdırıb bilmişdir. Həyatının ikinci yarısı Azərbaycanda Çobanilərin və Cəlairilərin hakimiyyəti dövrlərinə təsadüf edir və bu dövrdə din sahəsində məşhurlaşaraq Cəlairilər dövlətinin baş qazısı (qazi əl-qüzzat) vəzifəsində çalışmışdır.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, Elxanilər dövründə İran çiçəklənmə dövrü yaşamışdır. Olcaytu xan (1304-1317) paytaxtı Qəzvin yaxınlığındakı Sultaniyyəyə daşmasına rəğmən, elxanlıların ən mühüm paytaxtları Təbriz və Marağa şəhərləri olmuşdur. Elxanlılar ədəbiyyat, mədəniyyət və ticarətə, təbiət elmlərinə, tarixçiliyə böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu dövrdə Əvhədi Marağalının (1275-1338) “Dəhnamə”, İzzəddin Həsənoğlunun divanı, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa”, Sulu Fəqihin “Yusif və Züleyxa” kimi əsərləri meydana gəldi.

Bu şəraitdə bir sıra elm adamları, tanınmış sülalələr məmləkətini qoyub şərqin məşhur mədəniyyət mərkəzi halına gəlmiş Təbrizə, Marağaya yerləşmişdilər. Bu sülalələrdən biri Səncər ibn Abdullah ən-Naxçıvani sülaləsidir.

Səncər Naxçıvaninin üçüncü oğlu Fəxrəddin Əbülfəzl Hinduşah əs-sahibi dövrün filosofu, münəccimi, yazıçısı, tərcüməçisi, şairi, tarixçisi, dilçisi və s. kimi tanınmışdır. O, Əlaəddin Ataməlik Cüveyninin xidmətində yetişmiş, layiqli üləmalardan sayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu görkəmli dövlət adamının oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani (1293-1376) də qədim Naxçıvan torpağının bəşər mədəniyyəti və tarixinə bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Məhəmməd Naxçıvani mükəmməl təhsil almış, atası kimi Azərbaycan dili ilə yanaşı fars, ərəb dillərini mükəmməl öyrənmiş, dövrünün qabaqcıl elmlərini dərinləndirən mənimsəmişdir. Geniş məlumata, dünyagörüşə malik, dövlət işlərindən məharətlə baş açan və savadlı bir şəxsiyyət kimi yetişən Məhəmməd tez bir zamanda elm aləmində məşhurlaşır və dövrünün görkəmli alimi kimi tanınır. Onu Təbrizdəki Hülakülər-Elxanilər sarayında işə dəvət edirlər. Məşhur tarixçi, dövlət xadimi, vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Rəşidin münşisi və nədimi kimi fəaliyyət göstərən M.Naxçıvani onun hörmətini qazanır. “Şəmsül-münşi ən-Naxçıvani” təxəllüsü ilə yazıb-yaradan M.Naxçıvani “Sihahül-fors” əsərini də həmin dostu Xacə Qiyasəddin Məhəmmədə həsr etmişdir. Dövlət qarşısında göstərdiyi xidmətlərə görə ona “şəmsəddin” (dinin günəşi) titulu verilmişdir.

Onun fəvqəladə qabiliyyəti zamanəsinin dövlət xadimlərinin diqqətini cəlb etmiş və onlar müəllifi öz yanlarında işləməyə dəvət etmişlər. M.Naxçıvaninin ömrünün sonlarında qələmə aldığı “Dəstur əl katib fi təyin əl-məratib” əsərindəki qeydləri də bu fikri təsdiq edir: “Bu dövlətxah (bəndə) gənclik illərindən bu günə kimi (yəni 1365-ci ilədək) heç zaman heç bir sultanın, əmirin, vəzirin hüzuruna düşməyə ciddi cəhd etməmiş, əksinə, onlar təkidlə onu (müxtəlif) ölkələrdən, yerlərdən tələb edib layiq hesab etdiklərindən “İnşa divanı”na başçılıq etməyi tapşırırmışlar”. Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysə (1356-1374) həsr olunmuş və 1366-cı ildə tamamlanmış 2-ci əsəri iki hissədən ibarət “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” (“Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün göstəriş”) əsəridir. Əsərdə rəsmi dövlət sənədlərindən verilmiş nümunələr, yalnız

nümunə xarakteri daşımayıb, dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni və dini həyatı barədə çoxlu real faktlarını əks etdirir. Torpaq mülkiyyəti formaları və istifadə qaydaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, hərbi və dini məhkəmələr, feodal iyerarxiyasına uyğun bütün vəzifələrin şərhı verilir. Şərhlər zamanı müəllif dövrün idarə sistemi ilə bağlı nümunə kimi faktiki sənədləri misal göstərmişdir. Burada real tarixi şəxsiyyətlər və yer adları verilmişdir. Əsər Nizam əl-mülkün “Siyasətnamə”si, Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix”i və s. əsərləri kimi yüksək səviyyəli bir əsərdir.

Hələlik elm aləminə M.Naxçıvanının 2 əsəri məlumdur. Qeyd edək ki, türklük bilimində Hinduşah Nahçıvanının “Əs-sihahül-əcəmiyyə” lüğəti məlum olsa da, oğul Naxçıvanının “Sihahül-fors” adlı lüğəti demək olar ki, araşdırılmamış qalmışdır. Son dövrlərə qədər elmi ictimaiyyətə bəlli olmayan Məhəmməd Naxçıvanının izahlı lüğətinin əlyazma nüsxələri orta dövr lüğətşünaslarının bəzilərinin istifadəsində olmasına rəğmən geniş sahəyə yayılmamışdı, bu səbəbdən XX əsrə qədər itmiş sayılmaqdaydı. Məhz bu səbəbdən İran alimi mərhum Səid Nəfisnin əsərin əlyazma nüsxələrindən xəbəri olmamış və yazmışdır ki, o, (M. Naxçıvani-Ə. Quliyev) atası kimi mahir katib olmuş və iki əsəri qalmış, biri Xacə Qiyasəddinə ithaf etdiyi farsça lüğət olan “Sihahül-əcəm”, digəri isə “Dəstur el-katib fi-tayini-meratib” əsərindən ibarətdir.

“Sihahül-fors” (“Farsın səlisi”) adını daşıyan birinci əsər fars dilinin izahlı lüğətidir. Onu da qeyd edək ki, bu əsər İran lüğətçiliyi tarixində üçüncü lüğət əsəridir. “Sihahül-fors” özündən əvvəl qələmə alınmış Qətran Təbrizinin “Təfasir” lüğətindən və Əsədi-Tusinin “Luğətə-fors” lüğətindən öz tutumuna görə daha əhatəli və mükəmməldir. M.Naxçıvanının 1328-ci ildə tamamladığı “Sihah əl-furs” fars dilinin izahlı lüğətində özündən əvvəlki İran ədəbiyyatında işlək olmuş 2300 sözün, ibarənin nümunələr əsasında izahı verilmişdir. Bu əsər dibaçədən, 25 başlıq və 431 babdan ibarət olub, o qədər mükəmməl tərtib edilmişdir ki, sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə olmuşdur. Əsərin özəlliyi

ondadır ki, bu qiymətli kitab təkcə izahlı lüğət olaraq qalmır, özündə çoxlu Azərbaycan-türk materialı, etnoqrafik məlumatlar, şeir nümunələri, dilçiliyə dair maraqlı fikirlər və s. ehtiva edir. Lüğət tarix üçün, eləcə də Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini, etnoqrafiyasını özündə əks etdirir. Bu baxımdan lüğətdə etnoqrafiya ilə bağlı zəngin materiallar var. Eyni zamanda, bir çox şairlərin, eləcə də söz ustadlarından, atası Hinduşah Naxçıvaninin şerlərindən parçalar verilir. Tədqiqatçı alim yeri gəldikcə fars dilinin leksikologiyası və fonetikasından da bəhs edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, uzun müddət M.Naxçıvaninin “Sihahül-fors” əsərinin mövcudluğuna şübhə ilə yanaşılmış, atasının “Sihahül-əcəm” əsəri ilə qarışdırılmış, hətta bu əsərin, “Sihahül-əcəm” əsərinin variantı olduğu iddia edilmişdir. Görkəmli Azərbaycan şərqşünası Həsən Zərinəzadə XX əsrin 60-cı illərində bu əsərləri dərinlən araşdırmış, onları bir-birindən fərqləndirmiş və müqayisəli surətdə tədqiq etmişdir. Hər iki əsər X əsr ərəb müəllifi Əl-Cövhərinin “Sihahül-ərəbiyyə” əsərinin üslubunda, quruluşunda yazıldığına görə bu adla adlanmışdır. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah-ül-fors” əsəri elm aləmində “Fərhəngi-Məhəmməd ibn Hinduşah”, “Risaleyi-Məhəmməd Hinduşah” adları ilə də tanınır. Əsərin 4 əlyazma nüsxəsi məlumdur. Onlardan ikisi İranda, biri Hindistanda, digəri isə Əfqanıstanda mühafizə olunmaqdadır. Əfqanıstan nüsxəsi digərlərindən öz qədimliyi və bütövlüyü ilə seçilir. Bu nüsxənin müəllifin oğlu Kəmaləddin tərəfindən üzü köçürüldüyü ehtimal edilir. Əlyazma aşağıdakı sözlərlə sona çatır: “Bu kitab əbədi Allahın mərhəmətinə ümid bəsləyən günahkar və yoxsul bəndə mərhum mövlana Məhəmmədin oğlu Kəmaləddinin əli ilə yazıldı, ona və onun valideyninə Allah rəhmət və mərhəmət etsin”.

Kabildə çıxan “Aryana” dərgisində professor Məhəmməd Həsən Behruz bu əlyazma nüsxəsi haqqında dəyərli bilgi vermişdir. O göstərir ki, nüsxənin kağızının qədimliyini, mürəkkəbini və əlyazmanın tərtib şəklini gözə alaraq onun yazarın yaşadığı dönmə çox yaxın dövrdə, bəlkə də VIII əsrdə (hicri) yazıldığını söyləmək olar. Bu nüsxədə onun istinsah günü, ayı göstərilirdiyi

halda, ili göstərilməmişdir. Araşdırmaçının mülahizəsinə görə katib yazarın yaşadığı dövəmdə istinsah etdiyi üçün ili göstərməyə gərək duymamışdır. Əlyazma nüsxəsinin nəsx xətti ilə istinsah edilməsinə əsaslanan bilim adamı onun hicri VIII əsrdə istinsah edilə biləcəyini düşünür. Çünki bu dövəmdə nəstəliq xətti o qədər yaygın deyildi. Bir çox əsərlər nəsx xətti ilə istinsah edilirdi. M.H.Behrüz başqa xüsusa da diqqəti çəkir. Əsərin dibaçə qismində Naxçıvani bunları göstərmişdir: “Bu kitabın tərtibinə 728-ci ildən öncə başladım. Təbriz başkəndində bu sahəyə aid əsərlərdən yararlanaraq bu kitabı yazmaqla məşğul oldum”. Bu əsər 1962-ci ildə Tehrandə doktor Əbdüləli Taəti tərəfindən fars dilində nəşr edilmişdir. 1976-cı ildə Tehrandə təkrar nəşr edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Ə. Taəti ancaq üç nüsxə əsasında əsərin elmi- tənqidi mətnini nəşr etmişdir. Çünki əsərin Əfqanıstan nüsxəsinin mövcudluğu nəşirə məlum olmamışdır. Yeri gəlmişkən, biz 2015-ci ilin may ayında Şərqi böyük şairi Nəsr Xosrov Ələvinin anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə İran İslam Respublikasının paytaxtında keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edərkən Tehran Milli kitabxanasında bu əsərlə, onun əlyazma nüsxələri ilə tanış olduq və orada əsərin müəllifi ilə, onun ata-baba yurdu Naxçıvanla bağlı bir sıra maraqlı fakt və məlumatlara təsadüf etdik. Nəşir müqəddimədə əsərin müəllifi, onun Naxçıvandan olması, həyat və yaradıcılığı, əsərin məziyyətləri və əlyazma nüsxələri haqqında mülahizələrini Dai əl-İslamın, Ələkbər Dehxudanın və s. alimlərin sözləri ilə əsaslandırır. O, eyni zamanda türk alimi Katib Çələbinin “Kəşfüz-zunun” əsərində Məhəmməd Naxçıvanının və atasının əsəri haqqında verdiyi məlumatları digər mənbələrdəki məlumatlarla qarşılaşdırıb təhlil edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin bu əsəri izahlı lüğət səciyyəsi daşıyır. Hər bir söz maddə başı şəklində verilir, izah edilir, onun işlənməsi poetik nümunələrlə möhkəmləndirilir, təspit edilir. O, lüğətdə 150-yə qədər fars dilində yazan şairin əsərindən nümunələr vermişdir. Əsər fars dilinin izahlı lüğəti olmasına baxmayaraq orada Azərbaycan türkcəsinə aid xeyli material verilmişdir. Məhəmməd

Naxçıvani bir sıra sözlərin farsca izahını verərkən onların Azərbaycan dilində, Azərbaycanda, hətta ölkənin müxtəlif yerlərində Muğanda, Arranda, Naxçıvandakı işlənmə xüsusiyyətini şərh edir. Məsələn, müəllif yazır ki, “kəpita” bir növ halvadır, Azərbaycan dilində “bəyləqan” deyirlər; “coğd” bayquşun bir növüdür, Azərbaycan dilində kəngər deyirlər; “peçpeç” gizli danışqdır, Azərbaycan vilayətində gizli danışğa “pıçpıç” deyirlər; “kəx” bədsifət məxluqa deyilir və onunla uşaqları qorxuzurlar. Azərbaycan vilayətində uşaqları məsləhət görülməyən yeməklərdən çəkındirmək məqsədilə kızıdır deyirlər; “badpıç” kəndirdir, uşaqlar onu ağaca bağlayıb üstündə oturur və yellənərlər, ərəblər ona “urcuha” adını verir, Naxçıvan dilində “cəmlul” (və ya cənbulud) deyirlər. Müasir Azərbaycan dilində yelləncək deyilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada müəllif “Naxçıvan dili” istilahını işlədərkən Naxçıvan şivəsini, dialektini nəzərdə tutmuşdur.

“Yağ” sözünü farslara izah edərkən lüğət müəllifi göstərir ki, bu söz “türk dilində rouğən deməkdir”; “rasən” süd iyi verən bitkidir və deyirlər ki, türklərin “qıcı” adlandırdıqları ələfə oxşayır; “yeşmə” xam dəriyə (gön) deyilir ki, türklər onu aşılayırlar və “bərəndaq” adlandırırlar. *Bedest*-ərəbcə şəbr, Azərbaycan dilində veje deyilir”. Müasir Azərbaycan türkçəsində qarış şəklinə işlənir.

M.Naxçıvaninin “Sihəhül-fors” lüğətində doğma Azərbaycanımızın böyük söz ustalarının beytlərindən nümunələr gətirilmişdir. O dəfələrlə Əfzələddin Xaqaninin (29 yerdə), Nizami Gəncəvinin (18 yerdə), Məhsəti Gəncəvinin (5 yerdə), Hinduşah Naxçıvaninin (50 yerdə) şeirlərindən parçalar vermişdir. M.Naxçıvaninin Naxçıvan şəhəri, Araz çayı haqqında verdiyi şərhlər də maraq doğurur. Müəllif yazır ki, Nəşəva qədim dövrdə Naxçıvan adlanırdı. Lüğətin bir başqa yerində müəllif yazır ki, Araz böyük çay olub Ərzurum dağlarından axıb gəlir, Naxçıvan səhrasından keçib Arrana gedir, bir neçə qola ayrılır və daha çox o yerin torpaqlarını su ilə təmin edir. Qalan hissəsi isə Kürlə birləşir və hər ikisi axıb Qulzum da adlanan Abeskuna (Xəzərin başqa adıdır) tökülür. Müəllif Araz çayının adı ilə əlaqədar Nizami Gəncəvidən

bir beyt misal gətirir:

Ərəs ra dər biyaban cüş başəd
Be dərya çon rəsəd xamuş başəd.
(Araz biyabanda dəliyə dönür
Dəryaya yetişəndə quzuya dönür)

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin ikinci əsəri “Dəstur əl-katib fi təyin əl mərətib” (“Vəzifələrin təyin edilməsində katiblərə göstəriş”) adlanır. Bu əsərin yazılma tarixi də maraqlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hulakilər sarayında maliyyə işində çalışan Məhəmməd ibn Hinduşahın fitri istedadı qısa bir zamanda üzə çıxmış, Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu, sonralar baş nazirliyə yüksəlmiş Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidin münşi və nədimi olmuş, “Şəmsi-münşi” (münşi sənətinin günəşi) adını qazanmışdır. Qiyasəddinin yanında Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadur xanla tanış olmuşdur. Bahadur xan ondakı qeyri-adi qabiliyyəti müşahidə edərək ondan dövlət quruluşu və idarəçilik sistemi haqqında bir əsər yazmasını istəmişdir. Beləliklə, “Dəstur əl-katib fi təyin əl-mərətib” əsərinin yazılması başlanılmışdır. Bu proses çox uzun sürmüş və 1366-cı ildə tamamlanmışdır və tale elə gətirmişdi ki, illər sonra ərsəyə gəlmiş bu kitab Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysə təqdim olunmuşdur.

Məhəmməd ibn Hinduşah həm də gözəl şair olmuşdur və bir şeirində Vətəninə-Naxçıvandan bəhs edən şair, onu Nəğşəcahan (Dünyanın bəzəyi) adlandırır. Lakin həm də məmur özbaşınalığı və vergi yığıcılarının tamahkarlığı üzündən onun dağılmağa və boşalmağa üz tutduğunu ürək ağrısı ilə qeyd edir, Bağdad və Təbrizdən savayı, kimsənin başqa belə bir ecazkar məmləkət görmədiyini və haqqında eşitmədiyini bəyan edir. Naxçıvanın pis vəziyyətə düşməsi, əhalinin, eləcə də, mütəxəssislərin buradan köç etməsi ona çox ağır təsir etmiş və öz əsərində bu ölkə barədə çoxlu dəyərli məlumatlar vermişdir.

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi Azərbaycanşünaslıq qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Xüsusən alimin “Sihah-ül-fors” əsərinin Azər-

baycan dilinə tərcüməsi, nəşri və ətraflı araşdırılması tariximizin, elmimizin və mədəniyyətimizin bir çox sahələrinin orta əsrlər tarixinə dair əsaslı bir mənbə əsasında zənginləşməsinə səbəb olardı.

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİ SƏFƏROV (1854-1904)

XIX əsr Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin, ana dilinin, ədəbi fikrin inkişafında mühüm rolu olan Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərov 1854-cü ildə Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Molla Məhəmməd Tağı adlı axunddan almış, sonra Şah Hüseyn Soltan mədrəsəsində oxumuşdur. Gənclik illərində Cənubi Azərbaycana getmiş və təhsilini davam etdirməklə yanaşı ticarətlə də məşğul olmuşdur. 1885-ci ildə Ordubada qayıtmışdır. 1892-ci ildə rus və Avropa mədəniyyətinə dərin rəğbət bəsləyən Hüseyn Sultan Kəngərlinski ilə birlikdə Ordubad şəhərində açdığı “Əxtər” (Ulduz) adlı yeni üsullu milli məktəbdə M.T.Sidqi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. M. Sidqi bu məktəbin həm təsisçisi, həm rəhbəri, həm də müəllimi olmuşdur. Bu illərdə şəriət fənni ilə yanaşı ana dili, hesab, coğrafiya dərslərinin milli dildə keçirildiyi bu məktəbdəki səmərəli fəaliyyəti onu daha da məşhurlaşdırmışdır. Onun pedaqoji fəaliyyəti Naxçıvan ziyalılarının diqqətini cəlb etmişdir. 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərinə dəvət olunmuşdur. Naxçıvana dəvət edilən maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqi 1894-cü ildə Naxçıvan ziyalılarının köməyi ilə “Tərbiyə” məktəbini təsis etmişdir. Bu məktəb Azərbaycan məktəbi tarixində ilk milli məktəblərdən biri olmuşdur. M.T.Sidqinin səyi nəticəsində “Tərbiyə” məktəbi ədəbi-mədəni fikrin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, M.S.Ordubadı, H.Cavid, Əliqulu Qəmküsar, Əziz Şərif, Rza Təhməsim və bir çox görkəmli mütəfəkkirlər ilk təhsillərini Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində almış, ərəb, fars, rus dillərini həmin məktəbdə öyrənmişlər.

M.T.Sidqi qızlar üçün də yeni üsullu dünyəvi təhsil verən məktəb açmağı vacib saymış, 1896-cı ildə çox böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da Naxçıvanda “Qız məktəbi” açmışdır. Bu məktəbdə dünyəvi elmlərin tədrisinə ciddi fikir verilmiş, rus dili və ədəbiyyatı da öyrədilmiş, tərcümə dərsləri təşkil olunmuşdur. Belə bir tədris ocaqlarının açılması o dövr Naxçıvan ziyalıları üçün böyük bir hadisə idi. Bu ziyalılar “Tərbiyə” məktəbi ətrafında birləşərək xalqı tərəqqiyə səsləyirdilər. Sidqinin pedaqoji fəaliyyəti, təlim üsulları, tədris və tərbiyə haqqında fikirləri o dövr ziyalıları üçün böyük bir təcrübə məktəbi hesab edilirdi. Burada “Türk dili”, “Türkcə hüsnxət”, “Fars dili”, “Elmi-ilahi”, “Rus dili”, “Əxlaq məsələləri”, “Nəğmə” və s. kimi fənlər tədris edilirdi. Fənlərin tərtib olunmuş proqramından məlum olur ki, dərslərin əksəriyyətində əxlaqi-didaktik hekayələr, şeir və təmsillərin öyrədilməsinə üstünlük verilmişdir. Məktəbdə tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün bir sıra dərslilər yazmışdır. Onun dərsliləri içərisində qrammatika ilə bağlı yazdığı kitabça olduqca əhəmiyyətli-dir. Onun birinci hissəsi “Sərf və nəhv” adlanır. Dərslidə sərfin və nəhvin əvvəlcə ərəbcə, sonra isə azərbaycanca izahı verilmiş-dir. İkinci hissə isə “Qəvaid, qiraət və kitabət” adlanır. Müəllif burada çətin sözlərin oxu qaydalarını izah etmişdir. Sonra isə bu hissədə nitq hissələri haqqında ümumi məlumat verilir. İsim, feil, zəmir, məsdər, mübtəda (əlfail), xəbər (əlməful) və s. qrammatik məfhumları izah etmişdir (Əlyazmalar fondu inv. №10933). Görkəmli alim M. Sidqi “Nümuneyi-əxlaq”, “Təhfeyi-bənət, yəni Qızlara hədiyyə”, “Müxtəsər coğrafiya risaləsi”, “Tənviri-əfkar” (“Fikirlərin işıqlandırılması”), “Həkimanə sözlər”, “Nəsi-hətnamə”, “Pedaqogika” kimi dilimizə, ədəbiyyatımıza dair qiymətli əsərlər yazmışdır. O, Azərbaycanın ilk qabaqcıl ana dili müəllimlərindən olmuşdur. Azərbaycan dili dərslərini aparmaq və şagirdlərdə ədəbi qiraət vərdişləri yaratmaq üçün “Qiraət kitabı” tərtib etmişdir. Kitabda 80 nəsihət verilmişdir. Tədris planında özünə möhkəm yer tutan əxlaq dərsləri də Sidqiyə böyük şöhrət qazandırmışdır. Bu məktəbdə dillərin tədrisinə, xüsusilə

ana dilinin tədrisinə xüsusi fikir verilirdi. Görkəmli pedaqoq xarici dil kimi ərəb və fars dilinin də öyrədilməsini əsas hesab edirdi və yazırdı ki, ərəb dili dinimizin dilidir, fars dili ədəbiyyatımızın dilidir, rus dili hökumətimizin dilidir, türk dili anamızın dilidir. O, millət balalarının ana dilində təhsil almasından, dilimizin saflaşdırılması və inkişaf etdirilməsindən, maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi yollarından yazmış, Naxçıvan şəhərində, onun qəsəbə və kəndlərində yeni üsulda, ana dilində milli məktəblər açmaq istəyindən söz açmışdır. M.T.Sidqi dilimizdə əcnəbi sözlərin çoxluğundan, insanlarımızın mənasını bilmədən ərəb, fars, rus sözlərini yerli- yersiz işlətmələrinə öz münasibətini bildirmişdir: "...Qədim tarixlərdə ərəblər geri qalmış mədəniyyətdən uzaq bir millət olmuşlar. Fəqət islamiyyət onları ayıltmış, onlara maarif-mədəniyyət yolunu göstərmiş və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə təmin etmişdir...Milliyyətindən asılı olmayaraq ərəblər öz dillərini, yazılarını, adət və ənənələrini başqa xalqlara qəbul etdirmişlər. O cümlədən Qafqazda (Azərbaycanda), Türkünstanda ərəb dili hakim dil olmuşdur. Hətta "Müəllimi-sani" ismi ilə məşhur olan Əbu Nəsr Fərabi əl-Türki və birinci həkəmdan sayılan və şeyxi-rəis ləqəbi ilə müləqqəb olan Əbu Əli İbn Sina kimi şəxslər türk oğlu türk ola-ola əsərlərini ərəb dilində yazmışlar...". M.T.Sidqi çıxışında insanlarımızın, hətta ziyalılarımızın işlətdikləri ərəb, fars, rus sözlərini yanlış işlətdiklərindən və yerində işlətmədiklərindən qayğılanır və bildirir: "Bir əbaya bürünmüş məktəbdar mirzə" deyir: "Duz nəməkdənini mənə ver" ("Nəmək" elə duz deməkdir. "Duz duz qabını mənə ver"?) kimi mənasız ifadə çıxır), yaxud "Darvaza qapısı"nı ört. ("Darvaza" böyük qapı deməkdir), yaxud da deyir: "Mənə bir kasa mast qatıq ver" ("Mast" elə qatıq deməkdir, "Heyva behdanəsinin toxumu"nu ək ("Behdanə" elə "heyva toxumu" deməkdir) və s. Daha sonra isə Sidqi yenə yazır: "Sivilizasiya görmüş bir "Obrazovanniy" isə belə danışır: "İstansiyada fayton yox idi. Bir troyka tutdum, pramoy vağzala kimi proqonda getdim. Mejduproçim yamşikin də navodkasını verdim, kontordan posılkanı aldım, bir

yeşik suxarı, iki koropka konfet, üç düjin spiçka, bir asmışqa çay aldım... Voobşe naprasnı yerə skuçno olma...". Görkəmli maarif xadimi dilimizin belə gülünc vəziyyətə düşməsindən narahat olur və balalarımızın ana dilində təhsil almasından, dilimizin saf-laşdırılmasından, maarif və mədəniyyətimizin inkişaf etdirilmə-sindən danışır. Bununla yanaşı, qədim şəkli yazının- piktroqrafik işarələrin mənasını açıqlamaq təşəbbüsündə olmuş və bir neçə işarənin qarşılığını da vermişdir. Daha sonra ərəb hərflərində "Əbcəd" hesabının və "Sərvi" xəttinin qarşılıq hərflərini vermiş-dir. Yazırdı ki, aydınlıq üçün deyək ki, ərəb əlifbasının nəstəlik, şikəstə, kufi və s. xətləri ilə yanaşı "Sərvi" xətti də vardır. Bu əlif-ba şaquli bir xəttin sağ və sol tərəfində müxtəlif saylı qollar çək-məklə hərflər və ya saylar göstərilir, sözlər yazılır və bədii-deko-rativ xətt növünün qarşılıqları verilir. O, latın əlifbasının asan, əl-verişli, sadə bir əlifba olması haqqında yazır. Qeyd edirdi ki, əgər biz də əlifbamızı islah etmiş olsaydıq, o zaman elm və sənət sahə-sində mədəni millətlərin cərgəsinə daxil ola bilərdik. Dilimizin saflığı, habelə yeni latın əlifbasına keçidlə bağlı dəyərli əsərlər, publisistik məqalələr yazmışdır.

M.T.Sidqi müəllimliklə yanaşı uşaqlar üçün didaktik ma-hiyyətli mənzum şeir və hekayələr, lirik qəzəllər yazmış, publi-sistik pedaqoji çıxışlar etmişdir. Sonralar onlar toplanmış və nəşr olunmuşdur. Məhəmməd Tağı Sidqi şeir yazmağa erkən yaşlarından başlamışdır. Tədqiqatçı alim İ. Həbibbəylinin fikrincə, M.T.Sidqinin Ordubadda yaşadığı illərdə yazdığı şeirlərdə klas-sik poeziya ənənələrinin əsas xüsusiyyətləri mühafizə olunurdu. İlk və son beytlərin qafiyələnməsi, finalda müəllifin kimliyinin bəyan edilməsi, təsvir vasitələrində qaşların yaya, kirpiklərin oxa bənzədilməsi...bu nümunələrin əksəriyyətində qorunub sax-lanırdı. Böyük müəllim, görkəmli pedaqoq, dilçi kimi şöhrət qazanan M.T.Sidqi həm də tanınmış uşaq yazıçısıdır. Onun qə-ləmindən çıxmış uşaq ədəbiyyatı nümunələrində mütərəqqi maa-rifçi ideyalar öz əksini tapmışdır. Məktəbə və elmə rəğbət, müəllimə hörmət, yeni nəslin tərbiyəsi, insanı və cəmiyyəti

dərk etməyə çağırış maarifçi yazıçının əsərlərində qabarıq şəkildə ifadə olunur. M.T.Sidqi uşaq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında bədii əsərlər yazmışdır. Elm və tədris baxımından yüksək dəyərə malik yeddi dərsləyin (“Nümuneyi-əxlaq”, “Töhfe-yi-bənat, yəinki Qızlara hədiyyə”, “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” və s.) müəllifidir (əlyazmaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır). Sidqinin elmi irsində “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” əsərinin xüsusi yeri vardır. Xalq müəlliminin hələ XIX əsrin sonlarında böyük çətinliklə coğrafi məlumatları toplayıb sistemləşdirməsi, müstəqil bir dərsləkdə əks etdirməsi mütərəqqi elmi hadisədir. Onun hazırladığı “Müxtəsər coğrafiya risaləsi” Azərbaycanda ilk coğrafiya dərsləyidir.

M.Sidqi müntəzəm surətdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş və Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Ədəbi irsi qəzəllərdən (300-dən çox), “Məsnəviyyati-mənəviyyə” adlı irihəcmli mənzumədən, “Kəblə Nəsir” mənzum hekayətindən, “Heykəli-insanə bir nəzər” ədəbi-fəlsəfi traktatından (1912-ci ildə kitab halında çap edilmişdir), 20-dən çox hekayədən ibarətdir. Ədib Azərbaycan uşaq nəsrinin ilk yetkin nümunələrini yaratmışdır. “Məktəb hekayələri” kimi tanınan bu əsərlərdə (“Məktəbə davam”, “Gözütöx uşağın hekayəti”, “Yalançı uşaq”, “Səxavətli uşaq” və s.) o, özünün maarifçilik ideyalarını, pedaqoji görüşlərini bədii şəkildə təbliğ etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə “Tərbiyə” məktəbində A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illik yubileyi keçirilmiş (1899), bu münasibətlə Sidqi məruzə etmişdir (1914-cü ildə kitabça halında çapdan çıxmışdır). Sidqi publisistika sahəsində də fəaliyyət göstərmiş, “Tərcüman” (Bağçasaray), “Əxtər” (İstanbul), “Həblül-mətin” (Kəlkəttə), “Kaspi” (Bakı), “Nasiri” (Təbriz), “Şərqi-Rus” (Tiflis) və s. qəzetlərlə yaxından əməkdaşlıq etmiş, məqalələr dərc etdirmişdir. Ana dilində “Çıraq” adlı qəzet çıxarmaq üçün təşəbbüs göstərmişdir.

Böyük mütəfəkkir Məmməd Tağı Sidqi 1904-cü ildə vəfat etmiş və Naxçıvan şəhərində dəfn edilmişdir. O vaxt Azərbaycan

dilində yeganə mətbuat orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzetində Sidqinin vəfatına həsr olunmuş nekroloq verilmiş və Hüseyn Cavidin, Cəlil Məmmədquluzadənin, M.S.Ordubadinin məqalələrində ədib və böyük pedaqoq Sidqi hörmətlə yad edilmişdir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ HƏQİQİ VƏ MÜXBİR ÜZVLƏRİ

MƏMMƏD CƏFƏR ZEYNALABDİN OĞLU CƏFƏROV (1909-1992)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov 1909-cu il mayın 9-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Naxçıvan şəhərində almış, 1928-1932-ci illərdə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda təhsilini davam etdirmişdir. 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Dil və ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olmuşdur. 1935-ci illərdə həmin universiteti bitirərək Ərəb ədəbiyyatı kafedrasının aspirantı olmuşdur. Məmməd Cəfər Cəfərov ADPU-nun Dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirməklə yanaşı, 1932-1935-ci illərdə “Gənc işçi”, “Maarif işçisi” qəzetlərinin redaksiyalarında şöbə müdiri işləmişdir. O, 1938-1939-cu illərdə Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı, 1939-1941-ci illərdə Bakı İkiillik Müəllimlər İnstitutunda baş müəllim, 1941-1943-cü illərdə BDU-nun Rus ədəbiyyatı kafedrasında dosent, həmçinin “Ədəbiyyat qəzeti” redaksiyasında şöbə müdiri olmuşdur. M.Cəfərov 1943-1945-ci illərdə Quba Müəllimlər İnstitutunda elmi işlər üzrə direktor müavini, eyni zamanda 1945-1949-cu illərdə “Ədəbiyyat qəzeti”nin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1945-1951-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekanı olan Məmməd Cəfər Azərbaycan EA Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi olaraq fəaliyyət göstərmişdir. 1947-ci ildə filologiya üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Görkəmli alim 1951-1953-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Rus

ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur. 1961-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1963-cü ildə professor elmi adını almışdır. 1967-ci ildə AEA-nın müxbir üzvü və 1976-cı ildə həqiqi üzvü seçilmişdir. 1959-1979-cu illərdə Azərbaycan EA Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri, 1979-1981-ci illərdə həmin institutun direktoru olmuşdur.

Alim mənalı ömründə görkəmli elm xadimi, elm təşkilatçısı olmuşdur. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi işləmişdir. Amma Məmməd Cəfərin ən böyük titulu böyük şəxsiyyət və həqiqi elm xadimi olmasından ibarətdir. Təsadüfi deyil ki, onun bu keyfiyyətlərini Məmməd Cəfərin “ustad tənqidçimiz, sadə, təvazökar vətəndaşımız” adlandırdığı akademik Məmməd Arif hələ 1941-ci ildə yazmışdır: “Məmməd Cəfər bizim gənc tənqidçilərimiz içərisində çox ciddi, müstəqil düşünən, doğrudan da, yazıçılara və ədəbiyyata kömək etməyə çalışan yoldaşlardandır. Yazıçılar arasında hörməti, nüfuzu vardır və heç şübhəsiz ki, bu hörmət getdikcə artacaqdır”.

Alimin yaradıcılığı, elmi fəaliyyəti geniş sahəni əhatə edir. Ədəbiyyatşünaslığın, ədəbi-tənqidin elə bir sahəsi yoxdur ki, M.Cəfər o sahədə qələmini sınınamamış olsun, o sahədə tədqiqat aparmamış olsun. Bunlardan bəhs edən ustadın yetirmələrindən şair, tənqidçi Elçin haqlı olaraq öz müəlliminin fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı dörd sahəsini göstərmişdir: 1. Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi. Azərbaycan ədəbiyyatı nəzəri problematikasının tədqiqatçısı, təhlilçisi, təsnifatçı və elmi şərhçisi, Azərbaycan romantizmi deyilən böyük elmi-nəzəri təsərrüfatın yaradıcılarından biri. 2. Tənqidçi. Əlli ildən artıq bir müddətdə bu illərin ədəbi –bədi məhsulunu düşünən və düşündürən bir qələmin süzgəcindən keçirən, təhlil obyektinə müasir mütərəqqi dünya ictimai fikri səviyyəsindən nəzər salmağa çalışan qələm sahibi. 3. Rus ədəbiyyatı tədqiqatçısı. XIX əsr rus ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis alim. 4. Filosof. Nizamidən tutmuş XX əsr nümayəndələrinə kimi Azərbaycan ictimai fikir tarixi klassiklərinin dünyagörüşlərinin, fəlsəfi-estetik baxışlarının araşdırıcısı. 5. Pedaqoq.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimlərindən, tarixçilərindən, filosoflarından bir çoxunun, sözün müstəqim mənasında, müəllimi, onlarla elmlər namizədinin, elmlər doktorunun elmi rəhbəri, bir çox dərslərin, pedaqoji əsərlərin, mühazirələrin müəllifidir. (M.Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. B., Çinar-Çap, 2003, s. 6.)

Akademik İ.Həbibbəyli böyük alimin elmi fəaliyyətini belə qiymətləndirmişdir: “Mənəvi saflığın və zənginliyin ifadəsi olan təvazökarlıq, humanizm, müdriklik və kamillik, məhsuldarlıq, nikbinlik... ömrün intibah çağının aydınlığında daha parlaq və mənalı görkəm almışdır. Məmməd Cəfər elmi məktəbinin artıq formalaşmış ənənələri elmi-ədəbi proseslərin inkişafındakı yeri və xidmətləri həm intibah, həm də ədəbiyyatşünaslığımızın yeni yüksəliş mərhələsi kimi mənalandırır” (İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. B., Nurlan, 2007, s. 400-401).

Görkəmli dilçi alim, professor Yusif Seyidov da Məmməd Cəfərin sənət dünyasını dərinlən tədqiq etmişdir. Professorun akademik elmi yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı monoqrafiya xarakterli 220 səhifəlik əsərdə bu elm fədisini belə səciyyələndirmişdir: “Bir neçə vaxt bütün başqa işlərinizdən ayrılıb bu alimin əsərlərini oxuyun. Sonra bir anlığa fikir aləminə dalın, əxz etdiklərinizi xəyal aləmində canlandırmağa çalışın. Qarşınızda rənglərlə zəngin olan ədəbi-fəlsəfi fikir aləmi canlanacaqdır. Bu fikir dünyası çox ciddi elmi-nəzəri tədqiqat tələb edir. Bu işə hər qələm sahibinin işi deyil, zira alim-tənqidçi-filosof Axundovun Məmməd Cəfər kimi tədqiqatçısı olduğu kimi, alim-tənqidçi – filosof Məmməd Cəfərin də Məmməd Cəfər kimi tədqiqatçısı olmalıdır” (Yusif Seyidov. Əsərləri. VI c. BU nəşriyyatı. 2007, s. 332).

Məmməd Cəfər görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi olmaqla yanaşı həm də dilçilik elminin nəzəri məsələlərini dərinlən bilən, ədəbiyyatı dildən ayırmayan, onları vəhdətdə qavrayan, ona görə də dildə gedən leksik-qrammatik prosesləri bir alim gözü ilə müşahidə edən, izləyən, onlara düzgün qiymət verən bir linqvist olmuşdur. Bu mənada, Yusif Seyidovun qeyd etdiyi kimi, Məmməd Cəfər dilçi, sözün həqiqi mənasında dilçidir. Ona görə də hörmətli

professorun dilçi Məmməd Cəfər haqqında aşağıdakı fikirləri çox məntiqi və inandırıcı səslənir: “Məmməd Cəfərə ona görə dilçi demirik ki, o ədəbi-tənqidi məqalələrində, ədəbiyyatşünaslığa dair əsərlərində bədii əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini açarkən, həmin əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə də nəzər salır. Bədii əsərdən bəhs edən tənqidçinin əsərin dil və üslub səciyyəsinə izah etməsi onun bilavasitə vəzifəsidir və buna görə hər bir tənqidçiye dilçi deyilmir. Məsələ ondadır ki, onun elmi və tənqidi əsərlərində dilə dair fikir və mülahizələri bədii dil və bədii üslub əhatəsindən xeyli kənara çıxır, onun birbaşa dil problemlərinə həsr edilmiş əsərlərini nəzərə alanda bu əhatə daha da genişlənir və haqq verir ki, biz Məmməd Cəfərə sözün həqiqi mənasında dilçi deyək” (Yusif Seyidov. Əsərləri. 15 cildə, VI c. BU nəşriyyatı. 2007. s. 331)

Həqiqətən də Məmməd Cəfər yaradıcılığında dil məsələlərinin xüsusi yeri və çəkisi vardır. Belə ki təkcə ədəbi-bədii dil məsələləri deyil, dilçilik elminin qlobal ümumi nəzəri problemləri də Məmməd Cəfərin bütün ədəbi-elmi fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. Ona görə də alimin dilçilik irsini araşdırmaq bizcə, ayrıca bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. O, Nizami Gəncəvidən bəhs edəndə də, Məhəmməd Füzulidən bəhs edəndə də, Mirzə Fətəli Axundzadədən bəhs edəndə də, Sabir və Cəlil Məmməd-quluzadədən, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir”-deyən filosof şairimiz Hüseyn Caviddən bəhs edəndə də dil məsələlərini unutmur, sənətkar uğurları içərisində ədəbiyyatın əsas materialı olan bədii sözün tutumunu, çalarlarını, ifadə imkanlarını, üslubi məqamlarını, sözdən istifadə imkanlarını da araşdırır.

Azərbaycan dilçiliyinin tarixindən məlumdur ki, keçən əsrin 50-ci illərinə qədər dilçilik zəif inkişaf edirdi, hətta dilimizin normativ qrammatika kitabı belə yazılmamışdı. 1950-ci illərdə aparılan müzakirələr Azərbaycan dilçiliyinin də inkişafına təkan verdi. 1952-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının keçirdiyi müşavirədə Məmməd Cəfər “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında” mövzusunda məruzə etdi. Eyni zamanda elə həmin ildə “Şeirimizin dili və vəznə haqqında” adlı sanballı

bir məqaləsi də nəşr olundu (M.Cəfər. Sənət yollarında, B., 1964, s. 166).

1976-cı ildə alimin “Dil və müasirlik” mövzusunda məqaləsi nəşr olunmuşdur. 1985-cı ildə də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin müşavirəsində də Məmməd Cəfər “Azərbaycan dilinin zənginləşməsi yolları” mövzusunda məruzə etmişdir. Bu problematik elmi məqalə və məruzələr alimin dil məsələləri ilə müntəzəm olaraq məşğul olduğunu göstərir. Bunlar onu göstərir ki, Y.Seyidovun da çox yerində və doğru olaraq təsbit etdiyi kimi, M.Cəfərin əsərlərində dil problemlərinin tematikası çox genişdir. Bu əsərlərdə ümumən dil, milli dillər, Azərbaycan dili, ədəbi dil, ədəbi-bədii dil, bunların inkişaf yolları, dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu, normativliyi, orfoqrafiya və orfoepiya, nitq mədəniyyəti, qohum dillər, Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra məsələləri, ayrı-ayrı yazıçıların, əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətləri, səhnə dili, musiqinin dili və s. kimi çoxlu problemlərlə qarşılaşırıq. Ədib gah nəzəri müddəalar fonunda konkret dil faktlarını təhlil edir, gah da konkret dil faktlarını təhlil edə-edə ümumi nəticələrə gəlir. Dilə, nitqə məxsus ümumi xüsusiyyətlərdən danışanda tez-tez Azərbaycan materiallarına müraciət edir, bilavasitə Azərbaycan dilindən söhbət açanda dilə dair ümumi fikirlər irəli sürür. Beləliklə, hər iki halda problemlər elmi təhlilini tapır. (Yusif Seyidov. Əsərləri. VI c. Bakı, BU nəşriyyatı. 2007. s. 331).

Məmməd Cəfər dilimizin nəzəri məsələlərindən bəhs edərkən hər şeydən əvvəl xalq dili və ya ümumxalq dili, milli dil, ədəbi dil, ədəbi-bədii dil, dilin tarixi məfhumları üzərində dayanır. Müəllifin fikrincə dilin yaradıcısı xalqdır və xalq dili, ümumxalq dili elə zəngin, tükənməz bir xəzinədir ki, hər nə qədər böyük sənətkar, böyük söz ustası olursansa ol, bu xəzinəni öz yaradıcılığında, öz dilində və tiplərin dilində tamamilə əhatə edə bilmirsən. Böyük yazıçılar dilin inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynayırlar. Lakin buna baxmayaraq onların heç biri canlı xalq dilinin bütün zənginliklərini öz əsərlərində tamamilə əhatə edə

bilmirlər. Hər bir yazıcının dilindəki yenilik ümumxalq dili xəzinəsindən yeni nələr kəşf edə bilməsi ilə ölçülür.

Bu məsələdə alim yazıçı və söz ustalarının üzərinə böyük vəzifə, məsuliyyət düşdüyünü birmənalı şəkildə bəyan edir: "Yazıcının mənəvi qüvvələrinin inkişafı ilə birlikdə, onun öz sənətində kamala çatması ilə birlikdə, onun bir-birini təqib edən əsərlərinin dili də mütləq yaxşılaşmalıdır. Bu da heç şübhəsiz ki, yazıcının ümumxalq dilini, canlı dili, həmçinin yazılı ədəbiyyat dilini, ədəbi dil ənənələrini, ayrı-ayrı klassiklərin dilini dərinlən öyrənməsi ilə mümkün ola bilər. Hamıya məlumdur ki, bütün böyük söz ustaları öz dillərini bu yol ilə zənginləşdirmişlər. Yazıçı dilçiliqivist deyildir, ancaq yazıçı dil qanunlarını dilçidən yaxşı bilməlidir, çünki dili zənginləşdirmək vəzifəsini öhdəsinə götürən hər kəsdən əvvəl yazıçılardır".

Ədəbi dili ümumxalq dilinin seçmə və əvəzetmə yolu ilə normaya salınmış bir şəkildir-deyə izah edən Məmməd Cəfərin bu məfhuma baxışı da dilçilikdə olan təriflərlə səsləşir. Qeyd edir ki, ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, ümumiləşdirilmiş, bir az aydın desək, canlı danışq dilinin bütün gözəl cəhətlərini, müsbət ənənələrini və yeniliklərini ümumiləşdirən, canlı dilin, xalq dilinin bütün qüdrətini bir araya toplayan normalaşdırılmış dildir. Ədəbi dil öz növbəsində canlı danışq dilinə böyük və müsbət təsir göstərərək onun təkmilləşməsinə, normalaşdırılmasına kömək etmişdir.

Alim "Dil və müasirlik" adlı əsərində türkologiyada geniş yayılmış türk dillərinin qrammatik quruluşu və lüğət tərkibi baxımından sabit səciyyə daşması tezisindən çıxış edərək "Azərbaycan dili öz kökündən, sistemindən ayrılmayan dillərdəndir" mülahizəsini irəli sürür və fikrini əsaslandırmaq üçün dilimizin tarixinə aid klassik ədəbiyyat nümunələrindən xeyli misallar verir, qeyd edir ki, bunları əslində ucdantutma arxaikləşmiş, və ya tamamilə unudulub sıradan çıxmış sözlər adlandırmaq düz olmazdı. Çünki onların mühüm bir qismi dildə unudulub sıradan çıxmamış, ancaq zamanla fonetik və morfoloji dəyişkənliyə uğrayıb yenə dilin

bütün üslublarında leksik mənasını saxlamış, dilin ehtiyat fonduna keçmişdir.

Müəllif dilimizin tarixində ərəb, fars təsirinin mənfi cəhətlərini qeyd etməklə bərabər bir sıra dilçi alimlərdən fərqli olaraq göstərir ki, bunlar heç də o demək deyildir ki, ərəb, fars dilləri Azərbaycan dilinə ancaq mənfi təsir göstərmişdir. Bu çox mürəkkəb və ikibaşlı bir proses idi, səbəbi yenə tarixi şərait olmuşdur. Azərbaycan dili, bir tərəfdən, yüzlərcə alınma sözlər, ərəb-fars mənşəli sözlərin geniş yayılıb sabitləşməsi, ikinci tərəfdən isə belə alınma sözlərin tədricən ana dilinin qrammatik, dilin əsas nitq hissələrində, cümlə quruluşu, söz birləşmələri və şəkilçilərdə azərbaycanlılaşması nəticəsində Azərbaycan dili kəmiyyət və keyfiyyətə yeni zənginləşmə mərhələsi keçir. Eyni zamanda qeyd edək ki, keçən əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan dilçiliyində ərəb-fars söz və ifadələrinin ucdantutma dildən çıxarılıb atılması çağırışlarını alim çox zərərli, elmə zidd bir meyl adlandırır. Çünki ərəb-fars sözlərinin dilimizdə işlənmə tarixi çox qədimdir, bu sözlər müəyyən tarixi, mədəni-siyasi əlaqələr nəticəsində əvvəlcə danışığ dilinə, sonra folklora, ən nəhayət yazılı ədəbiyyata keçmişdir.

Müəllif çox haqlı olaraq ərəb və fars dillərinin yaxşı təsiri ilə yanaşı, bu təsirin zərərli nəticələrinin də olduğunu dərhal qeyd edir. Qeyd edir ki, çox çəkmədi ərəb-fars dilinin təsiri təbii təsir rolundan güclü təzyiq roluna keçdi və doğma dilin söz vahidlərini, söz birləşmələri qaydasını çox güclü təzyiqlə sıxışdırmağa başladı, çox vacib olan doğma sözlərimizə görə lüzumsuz olaraq ərəb-fars dillərindən keçən sözlər üstünlük təşkil etdi. Bu müdaxilədə yazı dilini ağırlaşdıran səbəblərin ən əsası oldu və alınma sözlərin azərbaycanlaşmasına böyük əngəl törətdi.

Ərəb-fars dillərinin orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə bir tərəfdən faydalı, digər tərəfdən zərərli təsir göstərməsinin səbəbi nə idi sualına Məmməd Cəfər çox ətraflı şəkildə cavab verir ki, səbəb çox idi: VII əsrdən başlayan ərəb istilasını, neçə əsr davam edən xəlifə hakimiyyəti, ölkədə dövlət dilinin ərəb dili olması, ərəb əlifbasının qəbulu farscanın Azərbaycan feodal dövlətlərinin rəsmi

dili sayılması, XIV əsrə qədər Azərbaycan şair və alimlərinin böyük əksəriyyətinin öz əsərlərini ərəb və ya fars dilində yazmağa məcbur olması, üç dildə şeir yazmaq ənənəsi, elmə, sənətə və ya siyasi fəaliyyətə yiyələnməyə can atan istedadların məktəb, mədrəsələrdə, ancaq fars və ərəb dillərini öyrənmək imkanına malik olmaları, bir tərəfdən də dini etiqad, dini elmlərin təsiri, ərəbləşmiş məscid, molla, vaiz ibarətliyi. ...səbəb çox olmuşdur. (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. s. 53).

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dili öz gözəlliyini, həyatı qüvvəsini mühafizə edib zənginləşmiş, söz yox ki, bu fakt hər şeydən əvvəl, bu dilin möhkəm kökə, bünövrəyə malik olduğunu, onun qədimliyini, sabitliyini, məğlubedilməzliyini, hər cürə təzyiqə qarşı davamlılığını və çox böyük bir ərazidə qonşu xalqlar arasında da anlaşılıb sevilən, qocaman bir dil olduğunu göstərmişdir.

Ədəbi-bədii dil problemi Məmməd Cəfər yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Əslində alimin dilçilik düşüncələrinin bir çoxu elə bu fonda formalaşmışdır. Bildiyimiz kimi bədii dil uzun müddət ədəbi dilimizin aparıcı üslubu olmuş, hətta orta əsrlərdə ədəbi dil dedikdə uzun müddət bədii dil başa düşülmüşdür. Bədii dil xalq danışığı dilinə, canlı dilə söykənməsi ilə standart ədəbi dil normalarından bəzi hallarda kənara çıxır. Məhz buna görə də bəzi dilçilərlə yazıçılarımız arasında bu məsələyə yanaşma baxımından anlaşılmazlıq yaranır. "Yazıçılar və xüsusən dilçilər arasında bir qisim yoldaşlar var ki, əksinə, məktəb qrammatikasını doğma hesab edir, canlı dilə isə ögey münasibət bəsləyir. Buna görə də öz yazılarında canlı xalq dilinə bağlı olan, lakin ədəbi dil normasına bəzən riayət etməyən yazıçılar onların nəzərində dil mədəniyyəti cəhətindən geridə qalmış yazıçı hesab olunurlar. Əksinə, əsərlərinin dili canlı dildən uzaq olan, kitab dilinə yaxın olan, dilləri cansız, sısqsa, ətsiz-qansız olan, lakin məktəb qrammatikasına həmişə riayət edən, mübtəda ilə xəbəri həmişə yerində işlədənlər onların nəzərində ən yüksək dil mədəniyyətinə sahib olan yazıçılardır".

Məmməd Cəfər bədii dilin də yazı dili olduğunu, ancaq kitab, elmi əsər dilindən hər şeydən əvvəl spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyini qeyd edir. Göstərir ki, bütün vətəndaşları ədəbi dil normalarına əməl etməyə çağırmaq vacibdir, ancaq quru, rəsmi kitab dilinə çağırmaq məqsədəuyğun deyil. Görkəmli söz ustalarından heç biri yalnız kitab dili təsirlə böyük sənət əsəri yarada bilməmişdir. Qeyd edir ki, ədəbi-bədii dili zənginləşdirən, inkişaf etdirən mənbələrdən biri də dilimizin dialekt və şivələridir. Alim dilçilik elminin bu sahədəki nailiyyətlərini qeyd etməklə yanaşı “dilçilər tərəfindən tədqiq edilməsi, aydınlaşdırılması lazım gələn elə sahələr də vardır ki, bunların hələlik qaranlıq, dumanlı qalması, nəzəriyyəçi dilçilərlə yazıçılar arasında bəzi hallarda anlaşılmazlığa səbəb olur”–deyə vurğulayır. Bu məsələdə vaxtilə yazıçı və dilçilər iki cəbhəyə ayrılmışdı. Bədii ədəbiyyatın dilində dialekt sözlərinin işlədilməsi məqbuldur ya yox? Məmməd Cəfər bir alim filoloq kimi bu mübahisələri izləmiş, məsələyə öz elmi münasibətini bildirmiş, bu fikirlərini ifadə edərkən onu elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Məhəlli söz və ifadələrin, başqa sözlə, dialektizmlərin ədəbi-bədii dildə işlədilməsi sahəsində dilçilər və yazıçılar arasındakı anlaşılmazlığı, onun səbəbini də araşdırmağa çalışmış, bəzən dilçilərin normativlik tələbini irəli sürəndə bədii dilin spesifik xüsusiyyətlərindən sərf-nəzər etdiklərini, dialektlərdən, köhnə lüğətlərdən, arxiv sənədlərindən də söz seçmək, əvəz etmək, müəyyən sözləri yeni mənada işlətməyin ədəbi-bədii dili zənginləşdirən mənbələrdən biri olduğunu nəzərə almadıqlarını tənqid etmişdir .

Alimin bu mühüm məsələdə birmənalı mövqeyi bundan ibarətdir ki, dünyanın bütün söz ustaları, məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər. Belə bir axtarış, seçmə, əvəzetmə, sözlərə yeni məna vermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutdurmuş, üstü örtülmüş xəzinə halına

salmışlar. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan yazıçısının, aliminin lazım olduğu yerdə ləhcə, şivə, dialektlərə müraciət etməsi vacibdir.

Ləhcə, şivə və dialektlərə xor baxmaq olmaz. Belə bir rəy böyük səhv və savadsızlıq olardı. Hər hansı milli dilin normalaşdırılması qanunları ümumxalq dili, canlı danışiq dili və yazılı, şifahi ədəbi-bədii dilin zəngin ənənəsi bünövrəsinə əsaslandığı kimi müxtəlif dialektlərə də əsaslanır. Dialekt, ləhcə, şivə fərqləri də yandançıxma, anormal dil hadisəsi olmayıb, dilin tarixi inkişaf yollarını əks etdirir. ...Təsadüfi deyildir ki, dilçi alimlər milli dilin inkişaf yollarını, qrammatik, morfoloji, fonetik xüsusiyyətlərini, qədimliyini, davamlılığını araşdırarkən birinci növbədə dialektlərə əsaslanırlar. Dialektlər başqa humanitar və dəqiq elmlər üçün də zəngin material verir.

Alim çox doğru olaraq bu məsələdə ifratçılığın da doğru olmayacağını, ədəbi dilə zərər gətirəcəyini, ona görə də çox ehtiyatlı olmağın vacibliyini də nəzərə çatdırır: "Bütün bunlarla bərabər bir həqiqət də vardır ki, lazım olmadığı halda məhəlli sözlərin işlədilməsi dil ümumiliyinə və normativliyinə ciddi əngəl törədir. Çünki dialektlərdə elə söz və tələffüz formalarına rast gəlirik ki, onlar çoxdan köhnəlib ümum tərəfindən anlaşılmayan sözlər halına düşmüşdür.... bunları təzədən ədəbi dilə gətirməyə ehtiyac yoxdur. Belə bir təşəbbüs özü pis mənada məhəlliçilik olardı. Bəzi dialektlərdə alınma sözlərin yanlış tələffüzü olmuşdur və vardır (mühasirə-mansıra, məşhur-manşır, oranjerya-ərəncə). Bunları da bədii dilə gətirmək zərərliyə. Təsadüfi deyildir ki, ötən əsrlərdə bizim nə yazılı, nə də şifahi bədii dilimizdə belə məhəlli sözlərdən bir nümunə də tapmaq mümkün deyildir" (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2003, s. 43).

Alim belə söz və ifadələrə savaşı elan etməyin də tərəfdarı deyil, əksinə, "onlardan bircə dənəsini də itirmək olmaz, dilin ehtiyat fondunu təşkil edən belə sözlər qayğı ilə toplanıb izahlı lüğətdə əks olunmalıdır"- deyər yazır.

Məmməd Cəfərin xalqın böyük sərvəti adlandırdığı dilin lüğət tərkibi ilə bağlı bir sıra köklü nəzəri problemlərin araşdırılması üzərində xüsusi dayanacağı zəruri və vacib hesab etməsi, bu

haqda alimlər qarşısında məruzə etməsi, məqalə yazıb çap etdirməsi məsələnin çox aktual olduğunu şərtləndirir.

Məlumdur ki, keçən əsrin 70-80-ci illərində ədəbi dilin daxili imkanlarından istifadə edib yeni söz və söz birləşmələri yaratmaq məsələsi mətbuatda geniş müzakirə olunurdu, şair Rəsul Rza başda olmaqla bir sıra sənətkarlar bədii söz və ifadə yaradıcılığına çox meyl edirdilər. Digər mühafizəkar dairələr isə çağ, sayqı, güvən, baxım tipli sözləri işlədənləri təqlidçilikdə təqsirləndirir, bunu dili korlamaq, dilə müdaxilə etmək kimi qiymətləndirirdilər.

Müəllif isə məruzəsindən də göründüyü kimi, bu kimi addımları birmənalı şəkildə təqdir edir, onu dilin xəlqiləşdirilməsi istiqamətində vacib bir iş hesab edirdi. Onu da qeyd edək ki, dilin xəlqiləşdirilməsi uğrunda mübarizə hələ XIX əsrdə başlamış, XX əsrdə bu proses davam etdirilmiş, bu işə hələ 1922-ci ildə N. Nərimanovun sədrliyi ilə yaradılmış İdarələri Milliləşdirmə Komitəsi və bu komitənin nəzdində olan “İstilah-Terminologiya komitəsi” başlamışdı. Həmin Komitənin nəşr etdiyi lüğətlərdə ərəb və fars sözlərinin azərbaycanca qarşılığı göstərilir və türkmənşəli sözlərə üstünlük verilməsi məsləhət görülürdü. Məsələn, səfir-elçi, təcrübə-sınaq, əksəriyyət-çoxluq, hörmət-sayqı, ehtiyat-sayıqlıq, zaviyyə-bucaq və s. Yeni söz birləşmələri yaratmaqda da doğma dilin öz qrammatik quruluşuna əsaslanmaq təklif olunurdu. Məsələn, qeyri-şüuru- şüursuz, qəvaidi-ədəbiyyat-ədəbiyyat qaydaları, nöqtəyi-nəzər-baxım, sənaye-nəfisə-incəsənət və s.

Məmməd Cəfər ədəbiyyatın dilində özünü göstərən bu proseslərə münasibət bildirərək açıq və cəsarətli şəkildə qeyd edir ki, iyirminci illərin əvvəllərində ədəbi dildə işlədilməsi məsləhət görülən baxım, çevrə, çağ, yozum, sorğu, sayğı, güvən kimi sözlər ədəbi dilimizdə artıq çoxdandır işlənir. Hamıya məlum olan bu faktı nəzərə çarpdırmaqda məqsədim dilimizin daxili imkanları hesabına yaranmış sözlərə qarşı yanlış bir münasibətin olduğunu göstərməkdir. Çox yaxşı haldır ki, müəllifin qeyd etdiyi lüğət tərkibindəki milliləşdirmə meylləri bəzi əyintilərə baxmayaraq sonralar da uğurla davam etdirilmişdir.

Lüğət tərkibi anlayışının tərkib hissələrindən biri də arxaizmlərdir. Məlumdur ki, arxaizm dedikdə, müasir ədəbi dilin aktiv fondundan çıxmış, bu gün üçün köhnəlmiş sözlər başa düşülür. Lakin müəllif məsələnin aktuallığını, əvvəllər bizdə dilin öz daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaratmaq təşəbbüslərində müəyyən səhvlər olduğunu nəzərə alıb 1985-ci ildə arxaizmlərə münasibət məsələsinə bir də qayıtmağın lüzumunu hiss etmişdir. Müəllif də dil materiallarına əsaslanaraq cəsarətlə bu qənaətə gəlir ki, əsas səhv dilimizdə əsrlər boyu işlənən, lakin sonralar köhnələn, arxaikləşən və məhəlliləşən sözləri yenidən ədəbi dilə gətirmək meylindədir. Məsələn, ağıl əvəzinə us, xəbər əvəzinə salıq, əhali əvəzinə şenlik, əşya əvəzinə nəsnə yazmağı məsləhət görənlər vardı. Söz yox ki, biz bu tipli sözləri də qorumalı, onlara izahlı və dialektoloji lüğətlərimizdə xüsusi yer verməliyik. Dil elə bir xəzinədir ki, onun hər sözündə - incisində xalq həyatı və mədəniyyəti bir əlamət görərsən. Xalqın tarixi varlığını, keçmişini, adət-ənənələrini öyrənmək üçün etibarlı mənbə dildir.

Dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini də terminlər təşkil edir. Termini dilin digər sözlərindən fərqləndirən cəhət odur ki, o əsasən bir mənanı bildirməli, qısa və yığcam olmalıdır. Eyni termini ifadə etmək üçün bir neçə söz işlətmək düzgün deyil, yalnız birini qəbul edib sabitləşdirmək lazımdır. Müəllif terminologiya elminin tarixinə qısa bir səyahət edir, vaxtilə ərəb-fars dillərinin hakimiyyəti altında olduğuna görə dilimizdəki terminlərin bir çoxu bu dillərdən alınır. XIX əsrin əvvəllərində belə bizdə elmülərz (geodeziya), elmüləmrəz (patalogiya), elmi-təşrih (anatomya), hərfiyyat (arxeologiya), asari-ətiqə (etnoqrafiya) elmi məadin (mineralogiya) kimi ərəb-fars mənşəli terminlər dəbdə və işlək idi. Bu isə bizim elmi dili ağırlaşdırır, ərəbləşdirirdi. XX əsrin 20-ci illərində ilk rəsmi Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra Avropa dillərindən olan yüzlərcə beynəlxalq işlək sözlər, terminlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən, müasirləşdirən ən mühüm mənbələrdən birinə çevrildi. Müəllif bizcə, çox haqlı olaraq müəyyən etmişdir ki, belə termin və

sözləri dilimizin öz sözləri ilə əvəz etmək istəyənlər də tapıldı. Lakin təcrübə bu meylin səhv olduğunu göstərdi.

Məmməd Cəfər Azərbaycan dilinin terminologiya problemlərindən bəhs edərkən mühüm bir məsələyə də diqqəti cəlb edir: terminoloji vahidlərin sinonimliyi və bunların dildə işlədilməsinə münasibət məsələsi. Belə ki XX əsrin 40-cı illərində bəziləri ədəbi dili ərəb-fars sözlərindən təmizləməyin zəruriliyini düzgün dərk etmədiyindən dilimizdə əsrlərdən bəri sabitləşmiş sinonim sözlərin çoxunu lüğət tərkibindən çıxarmağı məsləhət görürdülər. Müəllif çox doğru olaraq sinonimlərə bu cür münasibəti və onun 1985-ci ildə az da olsa davam etdirilməsinin müşahidə edilməsini çox ciddi metodoloji səhv adlandırır.

Azərbaycan dili sinonim cəhətdən zəngin dillərdən biridir. Dilimizdə etibar-güvən, ürək-könül-qəlb, fəal-aktiv, əsr-yüzillik, zəhmətkeş - əməkçi, pis-mənfi kimi sinonim cərgələr saysız-hesabsızdır. Dilimizin lüğət tərkibində çox mühüm yer tutan sinonim sözlərin böyük əksəriyyəti folklorda, canlı danışiq dilində və yazılı dildə əsrlərdən bəri işlənib, onlardan hər birinin dilin qrammatik quruluşunda özünəməxsus yeri olub. Bununla belə, bir çox hallarda onlar mənaca bir-birini əvəz edə bilmir. Bu sadalamadan sonra M. Cəfər yazır: “Çox təəssüf ki, sinonimlərə bəzən səhv münasibət indi də özünü göstərir; bəziləri belə hesab edirlər ki, dildə *əsr*, *zaman*, *tədqiqat*, *müxtəlif*, *alim*, *maddə*, *hiss* sözləri olduğu halda *yüzillik*, *çağ*, *araşdırma*, *materiya*, *bilici*, *duyum* sözlərini işlətmək lazım deyil. Başqaları isə ancaq *yüzillik*, *çağ*, *duyum*, *bilici* kimi sözləri işlədib *əsr*, *zaman*, *müxtəlif*, *tədqiqat* sözlərini işlətməyi lüzumsuz hesab edirlər. Lakin hər iki mülahizə yanlış və düşünülməmiş mülahizələrdir. Birinci fikrin tərəfdarları başa düşmərlər ki, müəyyən tarixi dövrlərdə əcnəbi sözlərin dilimizə axıb gəlməsi öz sözlərimizi sıxışdırmışdır və indi həmin əcnəbi kəlmə və ifadələrə deyil, bədii dilimizi zənginləşdirən ilkin qaynaqlara – doğma sözlərimizə üz tutmaq lazımdır. İkinci fikrin tərəfdarları da bilməlidirlər ki, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Sabir dilinə arxa çevirmək deməkdir. Ümumiyyətlə, “gəlin dilimizin

arsenalında olan sözlərin ikisindən birini işlədək” deyib hökm verənlər çox zaman dildə üslub zənginliyi məsələsini unudurlar”.

Məmməd Cəfər Azərbaycan dilinin zənginləşməsi yolları ilə əlaqədar etdiyi məruzədə qohum dillər probleminə də xüsusi yer ayırmışdır. Müəllifin qohum dillər problemi ilə əlaqədar mülahizələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Qohum dillərin qrammatik quruluşu, ümumi söz ehtiyatı bir çox cəhətdən eyni olduğundan söz yaradıcılığında da oxşarlığın, hətta eyniyyətin olması təbiidir. Bu təbii oxşarlığı təqlid, həm də savadsızcasına yabançı dil təqlidi adlandırır ona bir izm qoşmaq avamlıqdır.

2. Qohum dillər arasında fərqlər də mövcuddur. Alimin fikrincə, XVI əsrin mütəfəkkir şairi Məhəmməd Füzuli də türk dilləri arasında bu fərqi görmüş və türkcə divanının dibaçəsində göstərmişdir ki, mənim yazdığım dildə danışan, yazan bütün əhalidən, xüsusən rum və tatar bilicilərindən xahişim budur ki, əgər mənim işlətdiyim sözlər olmasa və mənim şeirimdə o ölkələrin lətifətlərindən, zərbi-məsəllərindən bəzək görünürsə, məni üzürlü hesab etsinlər, çünki hər diyarın, əhalinin özünün sözləri, ibarələri var ki, ancaq onlara məxsusdur”.

3. Qohum dillərin hərtərəfli, həm də müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, bu dillərdə işlənən sözlərin mənasının, etimologiyasının aydınlaşdırılması kimi tədqiqlər həmin dillərin mütəmadi zənginləşməsi məqsədi də daşmalıdır.

4. Vaxtilə türk dilləri üçün ümumişlək olan sözlərin bir qismi türk dillərindən birində indiyə qədər qalmışsa, arxaıqlaşmışdır. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan dili üçün də doğma olan altun, ayıtmaq, şol, şu, nəsnə və s. kimi sözlər müasir Azərbaycan dilində işlənmədiyi halda türk dillərinin bəzilərində istifadə edilir.

Bununla əlaqədar tədqiqatçı belə bir suala cavab verir: Nə üçün bu tipli sözlər dillərin bəzilərində əvəz edilmiş, bəzilərinə isə yox?. Alim bunu tarixi inkişaf prosesi, xalqların və onların dillərinin tarixi mövqeyi və vəziyyəti ilə izah edir. Onun fikrincə, hansı xalqın ki, zəngin folkloru ilə yanaşı zəngin ədəbiyyatı və dili

olmuş, ərəb və fars dilləri ilə daha yaxın əlaqə saxlamış, həmin dillərdən söz almışdır, onun dilində qədim sözlərin arxaikləşməsi prosesi qüvvətli olmuşdur. Əks hallarda həmin xalqın dilində qədim türk sözləri daha çox qorunmuşdur. Bizim fikrimizcə, bu fikirlər həqiqətə uyğun mülahizələrdir və tarixi faktlar da bunu sübut edir.

Məmməd Cəfər tətbiqi dilçiliyimizin mühüm sahələrindən biri olan nitq mədəniyyəti məsələlərinə də toxunur. Müəllif, ümumiyyətlə, dilimizin inkişafından danışır və əlavə edir ki, dil mədəniyyətində bu irəliləmə şifahi ünsiyyət vasitəsi olan canlı danışq dilinə, vətəndaşların nitq mədəniyyətinə də çox müsbət təsir göstərmişdir. Lakin ədib bu təsiri kifayət hesab etmir. O, dil normativliyində çox mühüm cəhət saydığı dil mədəniyyətinə yiyələnməyin başlanlıgıcını ailəyə bağlayır: "Bir həqiqət də məlumdur ki, şifahi ədəbi dildə nümunə göstərməli olan hər hansı ziyalı düzgün, səlis, gözəl danışmağı təhsili başa vurub, elmlərə yiyələndikdən sonra yox, ilk əvvəl ziyalı anasından, atasından öyrənir. Onun bu yolda məsuliyyət daşımali olan ilk dil müəllimi də ziyalı ana, ziyalı ata olur və olmalıdır. Şifahi ədəbi dil ilk əvvəl ata-anadan eşitməyin, öyrənməyin ziyalının sonradan yalnız orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi asan olmur". O eyni zamanda göstərir ki, mədəniyyətin bütün sahələrində olduğu kimi dil mədəniyyətində də ənənəyə əsaslanmadan irəli getmək olmaz. Amma dilin quruluşu əsas spesifik xüsusiyyətləri dəyişmir, ancaq dilin qrammatik quruluşunun yaxşılaşması, təkmilləşməsi, səlisləşməsi, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi, sözlərin yeni mənə kəsb etməsi, köhnəlmiş sözlərin aradan çıxması daimi bir prosesdir. Məhz bu səbəbə görə də klassiklərin dilinə bu günün ədəbi-bədii dil mədəniyyəti səviyyəsi tələbləri ilə yanaşmaq olmaz.

Müəllif məsələnin aktuallığına bir daha diqqəti cəlb edərək yazır ki, dil mədəniyyəti elə bir toxunulmaz sərvətdir ki, onun bu və ya başqa prinsipial məsələlərini şəxsi rəylər, mülahizələrlə həll etmək olmaz. Müəllifin dilimizin səs quruluşu ilə əlaqədar fikirləri də bu və ya başqa şəkildə nitq mədəniyyəti ilə bağlanır. O dil mədəniyyətinin inkişafında fonetika məsələləri, xüsusi ilə vurğunun müəyyən edilməsi və yerində istifadə edilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Onun

fikrincə, bəzi dilçilər kimi “Azərbaycan dilində heca vurğusunun yeri axırıncı hecadır” deyib dayanmaq dəqiq ola bilməz. Ədib Azərbaycan dilində heca vurğusunun yerinin sabitliyini qəbul etsə də göstərir ki, elə dillər var ki, onlarda sözlərin əksəriyyətində heca vurğusu sabit deyil, sərbəst xarakter daşıyır. Yəni adi halda vurğu ya sözün I, ya II, ya da axırıncı hecası üzərinə düşür. Məmməd Cəfər bundan çıxış edərək Azərbaycan dilinin bu sahədəki ümumi qanunauyğunluğu ilə yanaşı, vurğu sabitliyi hallarının mənbəyini nişan verir: “Azərbaycan dili başqa dillərdən sözlər qəbul etdikdə çox zaman onları dilin həmin bu fonetik xüsusiyyətinə uyğun olarsa sabit vurğulu sözlərə çevirir. Məs.... Dildə bu sözlər həm sabit, həm də əslinə uyğun sərbəst vurğulu sözlər kimi də işlənir”.

Beləliklə, alim hər iki halı nəzərə alır: həm Azərbaycan dilinin öz təbiətinə uyğun olan sabit vurğu qanunauyğunluğunu, həm də ara-sıra özünü göstərən, xüsusən bir sıra gəlmə sözlərə xas olan vurğu sərbəstliyini.

Məmməd Cəfər məntiqi vurğunu belə izah edir: “Məntiqi vurğu odur ki, cümlədə müxtəlif söz birləşmələrində müəyyən sözlər, təbiətinə görə olmasa da, vəziyyətinə görə müxtəlif vurğu xüsusiyyətləri kəsb edə bilər. Dilçilərimiz sübut etmişlər ki, məntiqi vurğu həmişə, bir qanun olaraq, sərbəst vurğulu cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında işlənir”.

Musiqili vurğunu izah edərkən yazır ki, “musiqili vurğuya bizdə avazlı vurğu da deyilir. Məntiqi vurğu ayrı-ayrı sözlərə diqqəti cəlb etdiyi halda, avazlı vurğuda hiss-həyəcan əks etdirən cümlələr diqqəti cəlb edir”.

Ədib dilçilik elminin qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edərkən göstərir ki, dilçilik elmimiz son 30 ildə ondan qabaqkı illərə nisbətən çox irəli getmişdir. Dilçilərin dialektologiya, orfoqrafiya, müasir dil, lüğətçilik ədəbi dilin yazılı qolunun öyrənilməsi, qohum dillərin müqayisəsi, nitq mədəniyyətini yaxşılaşdırmaq səyləri təqdir edilmişdir. Bununla belə, məhz dilçilər tərəfindən tədqiq edilməsi, aydınlaşdırılması lazım gələn elə sahələr də vardır ki, bunların hələlik qaranlıq, dumanlı qalması, nəzəriyyəçi

dilçilərlə yazıçılar arasında bəzi hallarda anlaşılmazlığa səbəb olur (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2003, s. 44).

Müəllif yazıçı və dilçi münasibətlərini aydınlaşdırarkən bu anlaşılmazlığın dilçiliyin mübahisəli, öyrənilməmiş məsələlərindən də qaynaqlandığına diqqəti cəlb edir. Yazır ki, ədəbi-bədii dilə bu yanlış münasibət hər şeydən əvvəl, dilimizin sərfi quruluşunun mahiyyətinin, onun tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməməsindən irəli gəlir. Sərf sahəsində bir çox prinsipial məsələlər dilçilərin öz aralarında da hələ mübahisəlidir, hətta sadə məktəb qrammatikası ətrafında dilçilər arasında mübahisə, ayrılıq vardır. Biri deyir, dilimizdə zərflilik var, o biri deyir yoxdur, biri deyir ki bağlayıcı ilə mürəkkəb cümlə qurmaq daha əlverişlidir, o biri deyir yox bu savadsızlıqdır. Elə buna görədir ki, dilçilərin çoxu yazıçıların dilini düzgün qiymətləndirə bilmir (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2003, s. 32)

“Dilçi alimlərimiz özləri bu günə qədər ədəbi dilin şifahi qanununun öyrənilməməsini, orfoepiya normalarının qaydaya salınmamasını etiraf edib ciddi kəsir sayırlar” (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2003, s. 70).

Ədib tədqiq olunmayan və ya zəif öyrənilən, lakin tədqiqi lazım olan konkret məsələlərdən danışır: “Dilimizin bir sıra mühüm problemləri, o cümlədən geniş mənada orfoepiyası, onun tarixi inkişaf yolu, irsi, ənənəsi işlənmədiyinə görədir ki, Azərbaycan dilinin müasir orfoepik normaları, şifahi-bədii tələffüz qaydalarının unifikasiyası üçün də vahid qaydalar hələ müəyyən edilməmişdir” (Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2003, s. 33).

Görkəmli alim qeyd edir ki, terminologiya məsələlərinin qaydaya salınmasına fikir vermək lazımdır. Çünki bu sahədə hələ də ciddi bir anarxiya və özbaşınalıq vardır. Terminologiya məsələsi ilə məşğul olmaq işi mərkəzləşdirilmədiyindən bu iş, tamamilə, başlı-başına buraxılmışdır. Ədəbiyyat və Dil İnstitutu yalnız ədəbiyyat və dilə aid olan terminləri tərtib etməklə məşğuldur. Bu iş isə terminologiya məsələsinin olsa-olsa 5-10 faizini əhatə edə bilər. Halbuki xalqın gündən-günə yüksələn mədəni səviyyəsi

yalnız dil və ədəbiyyat sahəsində deyil, sözün geniş mənasında bütün elmlərə aid terminlərin və bunların işlədilməsi üçün bir sistemin müəyyən edilməsini tələb edir”(Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, 2003, s. 44)

Məmməd Cəfər hazırda İranda Azərbaycan dilinin müstəqilliyini dananlara, bu dilə hər cür qara yaxanlara cavab verməyi də dilçilərin əsas vəzifələrindən hesab edir. O yazır: ”Arazın o tayında azərbaycanlıların tarixi qədim olan varlığı, milli mənsubiyyəti təhrif edilir, bizi dilini dəyişən farslar adlandırırlar. Kəsrəvinin sonra peşman olub səhvini etiraf etdiyi köhnə bədnam nəzəriyyəsi təzədən işə salınır. Fars şovinistləri və onlara nökrçilik edənlər bu barədə kitablar yazır, təbliğat aparırlar. Bizim dilçilərimiz hələ elə bir fundamental əsər yazıb ortaya qoymamışlar ki, bu böhtançıları elmi dəlillərlə birdəfəlik susdura bilsinlər. ”

Akademik 1981-1987-ci illərdə Azərbaycan EA Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət Bölməsinin akademik-katibi və 1987-1992-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi vəzifələrində çalışmışdır. Görkəmli alim “M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950), “Füzuli düşünür” (1959), “Hüseyn Cavid” (1960), “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1963), “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” (1967), “Nizaminin fikir dünyası” (1982) və s. tədqiqatların müəllifidir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun 30-dan artıq kitabı, 750-yə qədər məqaləsi nəşr olunmuşdur. Alimin rəhbərliyi ilə onlarla elmlər namizədi və elmlər doktoru tədqiqat aparmışdır. O, ali məktəblər üçün 3 cildlik “XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi”nin müəllifidir (1970-1974). M.Cəfərovun əsərləri keçmiş SSRİ xalqlarının dillərində, “C.Məmmədquluzadə”, “M.Ə.Sabir” kitabları ingilis, fransız, ərəb, fars, ispan, türk dillərində nəşr olunmuşdur. Alimin əməyi yüksək qiymətləndirilərək “Lenin” ordeni, 2 dəfə “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif edilmişdir. 1982-ci ildə Respublika Dövlət mükafatı və Əməkdar elm xadimi fəxri adını almışdır. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov 1992-ci il mayın 11-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

MÖHSÜN ZELLABDİN OĞLU NAĞISOYLU (1946)

Görkəmli dilçi, mətnşünas alim, yazılı abidələrimizin yorulmaz tədqiqatçısı, filologiya elmləri doktoru, professor, akademik Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu 1946-cı il sentyabrın 1-də Naxçıvan MR-in indiki Kəngərli rayonunun Xok kəndində anadan olmuşdur. 1963-1971-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin İran filologiyası şöbəsində təhsil almış, ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1967-1970, 1972-1975, 1982-1987-ci illərdə Əfqanıstanda fars dili tərcüməçisi kimi çalışmışdır. 1972-ci ildə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda (o zaman Respublika Əlyazmalar fondu) əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1976-1980-ci illərdə farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində kiçik elmi işçi, 1981-1988-ci illərdə elmi işçi, böyük elmi işçi vəzifəsində işləmişdir. 1979-cu ildə “XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Şühədanamə” (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri)” mövzusunda namizədlik, 1994-cü ildə “XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi və dil xüsusiyyətləri)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Möhsün Nağısoylu Əlyazmalar İnstitutunda işlədiyi 44 il ərzində, əsasən, farsdilli və türkdilli əlyazmaların tədqiqi sahəsində çalışmış, hazırladığı elmi təsvirlər farsdilli əlyazmalar kataloqunun 1-ci, 2-ci və 3-cü cildlərinə daxil edilmişdir.

M.Nağısoylunun “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri)” və “XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi və dil xüsusiyyətləri)” adlı tədqiqatları Azərbaycanda paleoqrafiya və tərcümə tarixinə həsr olunmuş ilk ciddi elmi araşdırma kimi

mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və yüksək dəyərləndirilmişdir. Onun “Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti” (Bakı, 2000), “M.Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri” (Bakı, 2002), “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” (Bakı, 2003), “Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi” (Bakı, 2004), “Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi” (Bakı, 2005), “Həzininin “Hədisi-ərbə-in” tərcüməsi” (Bakı, 2008) kitabları milli Azərbaycan humanitar elminin inkişafında mühüm rol oynamış, elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Alimin elmi araşdırmaları əsasən orta yüzilliklərdə olan mənbələrin fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə və həmin əlyazmaların mətnşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqinə həsr olunmuşdur. 1988-2015-ci illərdə “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsinin müdiri olmuşdur. İnstitutda işlədiyi müddətdə əsasən farsdilli və türkdilli əlyazmaların tədqiqi sahəsində çalışmışdır. 48 kitab və monoqrafiyanın müəllifi, tərtibçisi və tərcüməçisi olan şərqşünas-türkoloq alimin kitabları sırasında “Orta əsrlərdə Azərbaycan tərcümə sənəti” (Bakı, Elm, 2000) adlı monoqrafiyası xüsusilə qeyd olunmalıdır. İstər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, istərsə də ədəbi dil tarixinin ətraflı araşdırılması üçün çox dəyərli bir tədqiqat sayılan bu kitabda qoyulan problemlər aktuallığı, elmi yeniliyi və yüksək peşəkarlıqla işlənməsi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı “Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti” kitabında ilk dəfə olaraq Şərq klassik tərcümə sənətinin növ və xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırmış və indiyədək elm aləminə bəlli olmayan bir sıra klassik Azərbaycan tərcümə örnəyini üzə çıxarmışdır. M.Nağısoylunun bu araşdırması təkcə Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən deyil, eləcə də İran, Türkiyə və Almanıyanın türkoloq alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bir sıra araşdırmalarda ondan istifadə edilmişdir.

M.Nağısoylunun “Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri (Bakı, Nurlan, 2002) və XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” (Bakı, Nurlan, 2003) monoqrafiyaları da bilavasitə tərcümə tarixi məsələləri ilə bağlıdır və ədəbiyyat, ədəbi dil tarixi üçün

çox əhəmiyyətlidir. Alimin əsas tədqiqat obyekti olan orta əsr Azərbaycan yazılı tərcümə abidələri milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu baxımdan onun araşdırmaları klassik ədəbiyyatımızın hərtərəfli tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. AMEA-nın nəşr etdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının III cildində (B., 2009) alimin tədqiqatlarından istifadə edilmişdir.

M.Z.Nağısoylu Azərbaycan filologiya elmində yeni bir sahə olan linqvistik mətnşünaslıq üzrə ciddi və sanballı araşdırmalar müəllifi kimi tanınır. Onun XV-XVI əsrlərə aid tərcümə abidələri üzərindəki mətnşünaslıq və dilçilik aspektində apardığı araşdırmalarında həmin əlyazmalarda işlənən ayrı-ayrı söz və ifadələrin ilk dəfə məhz klassiklər tərəfindən yazılı ədəbi dilimizə gətirilməsi faktları üzə çıxarılmışdır. Bu baxımdan M.Nağısoylunun daha bir sanballı elmi araşdırması “Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsi” adlı kitabıdır (Bakı, Nurlan, 2004). Kitab iki hissədən ibarətdir: birinci hissədə “Gülşəni-raz” tərcüməsi filoloji-tekstoloji istiqamətdə geniş araşdırılır, ikinci hissədə isə tərcümənin müasir əlifba ilə mətni, onun izahları və qısa lüğəti verilir. Əsərin “Gülşəni-raz” tərcüməsi ilə onun farsca orijinalının müqayisəli tekstoloji tədqiqinə həsr olunmuş bölməsi tərcümə ədəbiyyatı tarixinin araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Hər iki əsərin mətnlərini müqayisəli şəkildə araşdıran tədqiqatçı üst-üstə düşən məqamlar və xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli cəhətləri də müəyyənləşdirir. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, “Gülşəni-raz” bəsit tərcümə əsəri olmayıb, tərcüməçi müəllifin əlavələri və dövrün ədəbi dilinin ən mükəmməl ifadə vasitələrinin istifadəsi ilə orijinalı qədər dəyərlidir. Müxtəlif sufi anlayışlara və dini məsələlərə aid zəngin faktların verildiyi “Gülşəni-raz” əsəri fəlsəfi məzmun daşıyan və insanlara təsəvvüf dünyagörüşünün ən xırda incəliklərini aşılamanı orta əsr tərcümə sənətinin ən gözəl nümunələrindəndir. M.Nağısoylu bunu nəzərə alaraq tərcümə əsərinin dilini geniş şəkildə təhlil etmiş, dövrün dil xüsusiyyətlərini bu mənbə əsasında araşdırmış, leksik ünsürlərin linqvistik-etimoloji açıqlamasını vermiş, müasir dil üçün

arxaikləşmiş bir çox sözün Şiraziyə qədərki və ondan sonrakı dövr əsərlərində işlənmə məqamlarını dəqiqləşdirmişdir. Müəllif kitabın sonunda 130 adda izahda bu cür anlayış və ifadələrin qısa şərhini vermiş, tərcümədəki ərəb və fars sözlərinin lüğətini, eyni zamanda əski türk sözlərinin lüğətini tərtib etmişdir. Bu da tərcümənin mətninin düzgün qavranılıb anlaşılması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri ədəbiyyat tariximizin ayrıca bir qolunu, həm də özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən xüsusi bir qolunu təşkil etdiyi kimi, yazılı ədəbi dilimizin inkişafı tarixində də mühüm yer tutmuş, onun yeni-yeni söz və anlayışlarla zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu isə öz-özlüyündə tərcümə abidələrinin leksikasının zənginliyi, lüğət tərkibinin rəngarəngliyi deməkdir. Bununla yanaşı tərcümə əsərləri və onların orijinal mətnləri üzərindəki müqayisəli tekstoloji təhlil alim tərəfindən aparılmışdır. M.Nağısoylu yazır: “Türkdilli xalqlar ədəbiyyatında sərbəst-yaradıcı tərcümələrin yaranması və inkişafında Nizami “Xəmsə”sinin mühüm rolu olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, Nizami “Xəmsə”si yaranandan az sonra istər farsdilli, istərsə də türkdilli xalqlar ədəbiyyatında xəmsəçilik ənənələri geniş yayılmışdır. Türkdilli xalqlar ədəbiyyatında isə bu ənənə təkcə Nizamiyə cavab – nəzirə yazmaq vasitəsilə deyil, eyni zamanda tərcümə yolu ilə inkişaf etmişdir. Onun yaradıcılığında əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilərək yazılır: “Yaranma dövrləri qeyd olunmamış əlyazmaların tarixinin müəyyən edilməsi onların paleoqrafik əlamətləri ilə yazılma tarixləri bəlli olan yazılı abidələrin eyni əlamətlərinin müqayisəsi yolu ilə həyata keçirilir. Əlyazmanın yaranma yerini müəyyən edərkən paleoqrafiya tez-tez dil faktlarına müraciət edərək, müxtəlif şivə və dialektlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə həmin abidənin qrafik əlamətlərinin bir-birinə necə uyğun gəldiyini müqayisəli təhlil edir”. Onun yaradıcılığında xüsusilə “Gülşəni-raz” əlyazmasının paleoqrafiyası sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı abidənin orfoqrafik xüsusiyyətləri də geniş şəkildə

təhlil edilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan yazılı abidələrinin orfoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dil tarixi, xüsusilə də tarixi fonetikanın tədqiqi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələnin həm də klassiklərimizin əsərlərinin, ədəbi abidələrin çağdaş əlifba ilə verilməsində, transliterasiyasında da praktiki əhəmiyyəti vardır. Çünki orta əsrlər yazılı abidələrimizin çoxu “bir-birindən fərqli yazı və xətt üslubuna malik olan, ayrı-ayrı xəttatlıq məktəblərinə mənsub nasixlər” tərəfindən köçürülmüşdür. Buna görə də eyni bir müəllifin, eyni əsərinin müxtəlif dövrdə köçürülmüş iki nüsxəsi imla baxımından bir-biri ilə tamamilə fərqlənmiş olur. Bu baxımdan müəllif tərəfindən “Gülşəniraz” əlyazmasının səciyyəvi orfoqrafik xüsusiyyətləri müəyyən-ləşdirilmiş, sait səslərin qrafik ifadəsi başqa yazılı abidələr ilə müqayisə edilmişdir. Tərcümənin və orijinalın mətnlərini müqayisəli tekstoloji tədqiqi abidənin tərcümə və dil xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi abidə Şirazinin ümumxalq danışiq dilindən uğurla bəhrələndiyini göstərməklə yanaşı, eyni zamanda dilinin sadəliyi və canlı-lığını əks etdirir. Bu ifadələrin çoxu məsələn, “qarçaşmaq” sözü dilimizin qazax şivələrində işlənir. Tərcümənin bu xüsusiyyəti onun dilində işlənmiş türk mənşəli sözlərin qədimliyini özündə əks etdirir. Xüsusilə, “Gülşəniraz” abidəsinin dilində qədim və nadir türk mənşəli sözlər vardır ki, onların bir hissəsi zaman keçdikcə unudulmuş və müasir ədəbi dilimizdən çıxmış, bəziləri isə dilimizin ayrı-ayrı şivələrində qorunub saxlanmışdır. Qeyd edildiyi kimi, bu sözlərdən bəziləri isə zaman keçdikcə şəkildə və mənaca müəyyən dəyişikliklərə uğradıqları üçün çağdaş şəkillərindən fərqlənilir. Bu qəbildən olan sözlər dilçilik ədəbiyyatında “arxa-izmlər” adı altında öyrənilsə də, unutmaq olmaz ki, “müasir dil üçün arxaik sayılan bir söz əvvəlki dövrlər üçün aktiv lüğət vahi-di hesab edilir”. Bundan əlavə, dilin inkişafının müəyyən döv-ründə unudulan ayrı-ayrı sözlər sonralar yenidən dilə qayıdaraq vətəndaşlıq hüququ qazanır. Hazırda mətbuatda, radio və televi-ziyada işlənən “altun”, “tapınmaq”, “suçlamaq”, “ismarlamaq”

və s. kimi sözlər buna misal ola bilər. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, tərcümədə işlənmiş və hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılan sözlərin çoxu bir sıra yazılı abidələrdə rast gəlinə də bəziləri arxaikləşmişdir. Məsələn, arxuruq (tərs, əyri), ornamaq (yerləşmək), oxranmaq (kişnəmək), canğı (məşvəət), əvərmək (tələsmək), üliş (pay, hissə) kimi sözlər arxaikləşmişdir. Bununla yanaşı, abidələrdə işlənən ərəb-fars sözlərinin çoxu bu gün də ədəbi dilimizdə işlənir. Müəllif tərcümədə işlənmiş ərəb-fars mənşəli sözləri iki qrupa ayırmışdır: 1. müasir dilimizdə işlənən sözlər, 2. müasir dilimizdə işlənməyən sözlər. Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin frazeologiyasının öyrənilməsi dil tarixinin hərtərəfli araşdırılması işinə xidmət edir və bu baxımdan tərcümələrdə olan frazeologizmlər də müəllif tərəfindən geniş təhlil edilmişdir. Xüsusilə, çəkmək, düşmək, gəlmək feilinin iştirakı ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlər – möhnət çəkmək, ağır gəlmək, oda düşmək geniş şəkildə şərh edilmişdir. Təhlil əsasında müəllif müəyyənləşdirir ki, “Gülşəniraz”ın tərcüməsində ana dilinin milli sözlərinə üstünlük verilmiş, məhz buna görə də tərcümənin dili bütövlükdə sadə və anlaşılıqdır. Bu baxımdan müəllif ümumxalq danışq dilində qələmə alınmış XIV-XV əsrlərin anadilli məsnəvlərini xatırladır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən məhsuldar dövrlərindən biri olan XVI yüzilliyin əlamətdar ədəbi hadisələrindən biri də ərəb və fars dillərindən ana dilimizə tərcümə edilmiş bir sıra dəyərli bədii tərcümə nümunələrinin ortaya çıxmasıdır. Dahi Füzulinin qüdrətli qələmindən çıxmış “Hədiqətüs-süəda” və “Hədisi-ərbəin”, “Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatinin “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi”, Məqsudi təxəllüslü şair-mütərcimin “Möcüz-namə”, Əbdülhadi Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir”, Mahmud Şirvaninin “Xəridətül-əcaib” kimi tərcümə əsərləri, bu dövrün tərcümə əsərlərindən birincisi və son ikisi, eləcə də Nişatinin hər iki tərcüməsi nəsrə, digərləri isə nəzmlədir. Bu isə o deməkdir ki, XVI əsrə aid tərcümə örnəklərimiz həm də dövrün bədii nəsr sənətinin tədqiqi baxımından olduqca dəyərli və əvəzsiz qaynaqlardır.

M.Nağısoylu tərəfindən ilk dəfə olaraq Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi Nəsimi “Divan”ı və Xətəinin “Dəhnamə” məsnəvisi ilə müqayisə edilərək təhlil edilmişdir. XVI əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi haqqında ilk müstəqil monoqrafik araşdırma olan bu kitabda əsər klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunəsi kimi yığcam şəkildə filoloji-tekstoloji araşdırmaya cəlb olunur.

Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsinin dil-üslub xüsusiyyətlərinin təhlilinə başlamazdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixi mütəxəssislərinin fikrincə orta yüzilliklərə (əsasən, XIII-XVI əsrlərdə) aid anadilli Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələri dil-üslub baxımından iki növə bölünür: folklor-danışiq üslubunda yazılan əsərlər, klassik-kitab üslubunda qələmə alınan əsərlər. Folklor-danışiq üslubunda yazılan əsərlər üçün canlı ümumxalq danışiq üslubuna yaxınlıq və dil sadəliyi, klassik-kitab üslubunda qələmə alınan əsərlər üçün isə yüksək bədii sənətkarlıq, dəbdəbəli və təmtəraqlı dil ən başlıca və səciyyəvi xüsusiyyət hesab olunur. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsini dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə birinci növ əsərlərə aid etmək olar. Müəllif qeyd edir ki, ümumiyyətlə götürdükdə Həzininin tərcüməsi dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından sələfi Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi ilə səsləşir və ona daha yaxındır. Alim eyni zamanda orta əsr şairi- mütərcimi Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsini ayrıca olaraq filoloji-tekstoloji baxımdan geniş şəkildə araşdırmış və filologiya elmimiz üçün olduqca dəyərli bir tədqiqat əsəri ortaya qoymuşdur. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi” kitabı şərti olaraq iki hissəyə bölünür: Birinci hissədə əsər filoloji- tekstoloji istiqamətdən geniş araşdırılır, ikinci hissədə isə tərcümənin latın qrafikası ilə ilk dəfə hazırlanmış mətni verilir. Görkəmli alim Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsini tədqiq etməklə və ən başlıcası əsərin tam mətnini ilk dəfə nəşrə hazırlamaqla filologiya elmimiz üçün böyük xidmət göstərmişdir. Bu məsələdə hər iki əsərdə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd də önəmli rol oynamışdır. Tədqiqatdan aydın olur ki, Həzini tərcüməsinin də lüğət tərkibinin

əsasını türkmənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramadan və ya cüzi fonetik dəyişikliklə işlənir. Lakin onların içərisində elələri də vardır ki, zaman keçdikcə unudulmuş və yavaş-yavaş ədəbi dildə işləklilik xüsusiyyətini itirmişdir. Bu sözlərin bəziləri isə zaman keçdikcə istər şəkildə, istərsə də mənaca müəyyən dəyişiklərə uğradıqları üçün həmin sözlərin müasir ədəbi dilimizdəki şəkillərindən müəyyən qədər fərqlənir. Tərcümədə işlənmiş və hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılan türkmənşəli sözlərin çoxuna orta yüzilliklərə aid digər Azərbaycan yazılı abidələrində də rast gəlirik. Lakin bu qəbildən olan leksik vahidlər içərisində elələri də vardır ki, onlara yazılı abidələrimizdə ya ümumiyyətlə təsadüf olunmur, ya da nadir hallarda rast gəlinir. Tərcümənin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli sözlərin çəkisi də nəzərə cərpacaq dərəcədədir. Abidənin məzmununa uyğun olaraq, daha çox dini anlayış və məfhumlarla bağlı olan bu sözlərin çoxu, aydındır ki, orta yüzilliklərdə Azərbaycan türkləri üçün (sözsüz ki, az-çox savadlılar nəzərdə tutulur) aydın və anlaşıqlı olmuşdur. Tərcümədəki ayrı-ayrı ərəb və fars sözlərini isə Həzini qafiyə xatirinə işlətməmişdir. Ümumiyyətlə götürdükdə, tərcümədə işlənmiş ərəb və fars sözlərinin çoxu bu gün də ədəbi dilimizdə işlənir. Onların müəyyən bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, orta əsrlər yazılı abidələrimizin çoxunun dili üçün adi hal sayılır. Tərcümədə işlənmiş ərəb və fars mənşəli sözlər bu baxımdan müəllif tərəfindən iki qrupa ayrılmışdır: a) Müasir ədəbi dilimizdə işlənən sözlər; b) Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlər.

Görkəmli alimin A. Bakıxanovun “Riyazül-qüds” əsərinə həsr etdiyi kitabı da ilk növbədə elmi yeniliyi və qoyulan problemlərin istər ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də ədəbi dil tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıması ilə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan A. Bakıxanovun indiyədək öyrənilməmiş, diqqətdən kənardə qalmış “Riyazül-qüds” əsərinin monoqrafik tədqiqi müəllifin elmi yaradıcılığı haqqında tam dolğun və bitkin təsəvvür

yaradır. M.Nağısoylu “Riyazül-qüds”ün dil-üslub və bədii xüsusiyyətlərini zəngin faktlarla araşdıraraq, çağdaş ədəbi dilimizdə ümumişləkliyinə itirən türk mənşəli leksik vahidləri- arxaizmləri, eləcə də ayrı-ayrı arxaik morfoloji əlamətləri təhlil edir və onların XIX əsrin ədəbi dili üçün də səciyyəvi olduğunu qeyd edir. Kitabın ayrıca bir fəslə “Riyazül-qüds”lə onun farsca qaynağı olan XVII əsr müəllifi Məclisinin “Cəlaül-üyun” əsərinin mətnlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif burada bilavasitə hər iki əsərin mətnlərindən çıxış edərək, çoxsaylı müqayisə və qarşılaşdırmalar apararaq onlar arasında həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu aşkara çıxarmışdır. Belə əsərlərdən biri də XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”dir. Əsəri ayrıca tədqiqat obyektinə kimi seçən müəllif onu filoloji-tekstoloji baxımdan geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı öncə əsərin farsca orijinalının müəllifi Hübeyş Tiflisi haqqında, daha sonra monoqrafiyanın ikinci fəslində Bəvazicinin “Kəvamilüt-tərcüməsi” və onun beş əlyazması haqqında məlumat vermiş, tarixi orfoqrafiya və fonetikaya aid materialların təhlilini aparmışdır. Əsərin tərcümə xüsusiyyətlərinə xüsusi yer ayıran M.Nağısoylu Bəvazicinin tərcümə metodunu təhlil etmiş, onun tərcümə zamanı farsca orijinalın tərcüməsi ilə yanaşı, başqa yuxuyozumu kitablarından topladığı materialları da tərcüməyə əlavə etdiyini, nəticə etibarilə türkcə daha mükəmməl təbir kitabı hazırladığını qeyd edir. Bu əsər eyni zamanda M.Nağısoylunun əlyazmaşünas- mətnşünas kimi müşahidə və təhlil aparma səriştəsindən, bilik və maraq dairəsinin genişliyindən xəbər verir. Bu əsərlər ədəbi dil tarixi üçün dəyərli qaynaq olduğu kimi, elm və üslub tarixinin, etnoqrafiyanın tədqiqi yönündən də əvəzsiz yazılı mənbələrdir. Tərcümə tarixi sahəsində tanınmış mütəxəssis kimi tanınan Möhsün Nağısoylu həm də bacarıqlı və istedadlı bir tərcüməçidir. O, uzun illər Əfqanıstanda fars (dəri) dili üzrə tərcüməçi işləməklə yanaşı, fars dilindən bir neçə kitabı da Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümələr sırasında İran alimi Sədrəddin Bələğinin “Quran qissələri” kitabının tərcüməsi də

xüsusi yer tutur. Möhsün Nağısoylunun səlis və axıcı bir dillə tərcümə etdiyi “Quran qissələri” kitabından respublikamızın ayrı-ayrı təhsil müəssisələrində dərs vəsaiti kimi istifadə olunur.

Akademik Möhsün Nağısoylunun 2019-cu ildə “Nəsimi irsinin nəşrləri: problemlər və perspektivlər” adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Əsərin əvvəlində Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cu ildə İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında, eləcə də 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan edilməsi haqqında sərəncamları verilmişdir. Tədqiqatda şeirlərin müqayisəli təhlili üçün Nəsimi irsinin Cahangir Qəhrəmanov və Türkiyə nəsimişünası Hüseyn Ayan tərəfindən tərtib edilmiş tənqidi məntləri, eləcə də şairin şeirlərinin Həmid Araslı, Əliyar Səfərli, Qəzənfər Paşayevin tərtibatı ilə çap olunmuş nəşrləri başlıca mənbə kimi götürmüşdür. “Nəsiminin Azərbaycan klassik poeziyasında və ədəbi dil tarixində yeri” adlı birinci fəsildə müəllif qüdrətli söz ustasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təhlil edir, qəzəllərindəki rəvan təbii, axıcılığı, sadəliyi, musiqililiyi əsaslandıraraq yazır ki, “Nəsimi hürufilik məzmunu daşıyan qəzəllərinin bir qismini orta əsrlərdə müsəlman Şərfinin ictimai-siyasi həyatında başlıca yer tutan təsəvvüfün özəl göstəricilərindən biri olan səma məclislərində dərvişlər tərəfindən oxunmaq məqsədilə qələmə almışdır. Məhz bu səbəbdən də üsyankar şairin qəzəlləri müəyyən mənada dərvişlərə xas olan xüsusi bir melodiya və oynaq musiqi havaları üstündə köklənmişdir. Bütövlükdə götürdükdə, Nəsiminin qəzəlləri həm dilinin sadəliyi və axıcılığı, həm də saflığı və təmizliyi ilə seçilir ki, bunun da kökündə şairin xalq ruhuna, canlı ümumxalq danışiq dilinə söykənməsi, bu tükənməz qaynaqdan uğurla bəhrələnməsi dayanır”. Alim şairin qəzəlləri əsasında klassik poeziyamızın və ədəbi dil tariximizin Nəsimi zirvəsini, ədəbi dilin zənginliklərini dilçilik aspektindən şərh etmişdir. “Nəsimi irsi: Azərbaycanda öyrənilməsi və mövcud problemlər” adlı ikinci paraqrafda şairin ədəbi irsinin araşdırılması və nəşri məsələləri təhlil edilir. Akademik Möhsün Nağısoylu İ.Nəsimi əsərlərinin nəşri sahəsindəki problemlərdən söz açarkən, yol verilmiş nöqsanlar, yanlışlıqlar və onların

səbəblərini, nədən qaynaqlanması kimi məsələləri ətraflı araşdırmışdır. O, bir mətnşünas alim kimi təhlil müstəvisinə gətirdiyi qəzəlləri həm poetik baxımdan dəyərləndirir, həm dilçi alim kimi həmin əsərlərin Nəsimi “Divanı”nın leksikasına uyğun gəlmədiyini faktlarla şərh edir. “Ağrımaz” qəzəlinin və bu məzmununda digər şeirlərin də Nəsiminin məsləkdaşları tərəfindən yazılmış olduğunu, sonradan səhvən Nəsimi Divanına daxil edildiyini əsaslandırır. Bütün bunlarla bərabər, Möhsün Nağısoylu şairin həyatı və ölümü ilə bağlı xalq arasında dolaşan rəvayətlər, məhz bu amilin də şairin Divanına daxil edilmiş nümunələrə, həmçinin həyatı ilə bağlı həqiqətlərə təsir göstərdiyini qeyd edir.

Möhsün Nağısoylunun 2021-ci ildə dünya folklorunun nadir incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış Günbəd əlyazmasının tekstoloji-filoloji təhlilinə həsr olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günbəd əlyazması”(Bakı, Elm və təhsil, 2021, 366 səh.) monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

Akademik Möhsün Nağısoylunun bu kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud”un 2019-cu ilin əvvəllərində İranda aşkar edilmiş Günbəd əlyazmasından bəhs edən ilk monoqrafik araşdırmadır. İki fəsildən ibarət olan monoqrafiyada müəllif öncə “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni aşkarlanmış əlyazmasını tekstoloji tədqiqata cəlb etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günbəd əlyazması” monoqrafiyası şərti olaraq iki yerə bölünür: 1. əlyazmanın tekstoloji-filoloji araşdırmasını əhatə edən tədqiqat hissəsi; 2. əlyazmanın tənqidi mətni və sözlüyü. Müəllif ilkin olaraq yeni əlyazmanın adı, quruluşu, mövzusu haqqında məlumat vermiş, sonra onun məzmun-ideya xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Bununla yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden əlyazması ilə səsleşmə məqamları aydınlaşdırılır, əlyazmanın mətnində yer alan təkrarlar geniş şəkildə təhlil edilir. Təhlil prosesində əlyazma ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və “Oğuznamə”lər arasında səsleşmələr incələnilir, Drezden əlyazması və Günbəd əlyazması müqayisə edilir və müəllif onlara öz münasibətini bildirir. Uzun illər orta əsrlər türk əlyazma mətnləri üzərində çalışmış mətnşünas-dilçi alimin kitabın bu fəslində

qaldırdığı məsələlər qorqudşünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kitabın ikinci fəslində yeni aşkarlanmış əlyazma filoloji aspektdə tədqiq edilmişdir. Burada əlyazmanın səciyyəvi orfoqrafik-fonetik xüsusiyyətləri və başlıca leksik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Müəlif əlyazmanın leksik özəlliklərindən bəhs edərkən başlıca diqqəti mətndə işlənmiş türkmənşəli arkaik sözlərə yönəlmiş və onları tarixi-müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir.

Kitabın şərti olaraq ikinci hissəsi kimi dəyərləndirilən bölməsində əlyazmanın tənqidi mətni və sözlüyü verilmişdir. Əlyazmanın ilk dəfə hazırlanmış tənqidi mətni “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni mətninin müxtəlif adlarla təqdim olunan üç Türkiyə və bir Bakı nəşri əsasında tərtib olunmuşdur.

İstər əlyazmanın paleoqrafik göstəriciləri, istərsə də dil özəlliklərinin təhlili belə bir fikrə gəlməyə əsas verir ki, cəmi 31 və-rəqdən ibarət olan əlyazma kitabı XVIII yüzlülüyün sonlarında Təbrizdə hazırlanmışdır. Əlyazma kitabı oğuz elinin bilicisi Dədə Qorqudun soylamalarından və eposun baş qəhrəmanı Qazan xan haqqındakı bir boydan ibarətdir. Kitabın sonunda əlyazmanın faksimilesi də verilmişdir.

Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında orta əsr tərcümə nümunələrinin orijinalı ilə müqayisəli tədqiqi nəticəsində tərcümə əsərlərinin keyfiyyəti ilə yanaşı, həmin əsərlərin tərcümə olunduğu Azərbaycan dilinin müxtəlif mərhələlərinin inkişaf səviyyəsi və zəngin linqvistik xüsusiyyətləri də aşkara çıxarılır.

M.Nağısoylunun hazırladığı elmi təsvirlər farsdilli əlyazmalar kataloqunun 1-ci, 2-ci və 3-cü cildlərinə daxil edilmiş, eyni zamanda bu kataloqun 2-ci və 3-cü cildlərinin redaktoru olmuşdur. Xacə Nəsirəddin Tusi, Səfiəddən Urməvi, Şeyx Əttar, Şeyx Mahmud Şəbüstəri kimi şairlərin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, Əmir Şahi, Şərafəddin Rami Təbrizi divanlarının elmi-tənqidi mətnləri hazırlanmışdır. Göründüyü kimi, alimin yaradıcılığının, elmi tədqiqatlarının böyük bir qismi orta yüzilliklərə aid Azərbaycan-türk tərcümə ədəbiyyatı nümunələrinin filoloji təhlilinə həsr olunmuşdur. Görkəmli mətnşünas alimin bu missiyası

Azərbaycan tərcüməşünaslığı, ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi dil tarixi tədqiqatları üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu tərcümələrlə Azərbaycan ədəbiyyatının və dilçiliyinin orta əsr mərhələsindəki mənbələr üzə çıxarılmış, elmi və bədii üslubun, eyni zamanda, dövrün spesifik tərcümə metod və üslubunun formalaşma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi yolunda müəyyən addımlar atılmışdır. M.Nağısoylunun dəfələrlə əlifba dəyişikliyinə məruz qalmış Azərbaycan xalqının orta əsrlərdəki elmi-ədəbi, mədəni tarixinin yaşadılması üçün gördüyü səmərəli fəaliyyət nəticəsində arxivdə saxlanılan bir çox əsərlər tərcümə edilərək müasir Azərbaycan oxucusuna təqdim edilmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, M.Nağısoylu öz dəsti-xətti ilə seçilən, ardıcıl və səmərəli elmi fəaliyyət göstərən tanınmış əlyazmaşünas, mətnşünasdır.

Görkəmli alimin lüğətçilik sahəsində də mühüm xidmətləri vardır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra İran İslam Respublikası ilə ictimai-siyasi və elmi-ədəbi-mədəni əlaqələr daha da genişlənmiş - müstəqil dövlətlər səviyyəsində inkişaf etməyə başlamışdır ki, bunun da nəticəsində ölkəmizdə fars dilinin öyrənilməsinə olan ehtiyac və zərurət daha böyük aktualıq kəsb etmişdir. Nəşr edilən “Farsca-azərbaycanca lüğət” də məhz belə bir zərurətdən yaranmış və onun məntiqi nəticəsi olaraq ərsəyə gətirilmişdir. Lüğətə təxminən 35 min söz və söz birləşməsi daxil edilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı müəllif tərəfindən çağdaş fars ədəbi dilinin rəngarəng və zəngin lüğət tərkibindəki mövcud sözlər üzərində bir növ seçmə əməliyyatı aparılmışdır. Bu işdə başlıca diqqət seçilən sözlərin müasir fars ədəbi dilində ümumişləkliyinə, işlənmə məqamlarına yönəldilmişdir. Əsasən klassik fars ədəbi dili üçün səciyyəvi olan və danışq dilində çox işlənən ayrı-ayrı söz və ifadələr də lüğətə daxil edilmişdir. Bundan əlavə çağdaş fars ədəbi dilində işlənən bir sıra yeni sözlər də, əsasən, internet səhifələrindən bəhrələnməklə ilk dəfə lüğətə daxil edilmişdir.

M.Z.Nağısoylu Azərbaycan elminin nailiyyətlərini dünya miqyasında uğurla təbliğ edən fəal mövqeli bir alimdir. O, dünyanın müxtəlif elm mərkəzlərində – Almaniyanın, Türkiyənin,

Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində keçirilən Beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmiş, türkologiya və Azərbaycan mətnşünaslığının, dilinin, ədəbiyyatının aktual problemləri ilə bağlı rus, fars və türk dillərində olan məruzələri dərin marağa səbəb olmuşdur. Onun kitabları Türkiyədə (“Nizami. İncilər”), İranda (“Farsca əlyazmalar toplusu”) nəşr olunmuş, elmi məqalələri Tehrandə, Kabildə, Ankarada, Konyada, Lefkoşada, Sankt-Peterburqda, Moskvada, Kazanda və s. şəhərlərdə keçirilən beynəlxalq elmi konfransların materiallarında çap olunmuşdur. Onun xidmətləri haqlı olaraq yüksək qiymətləndirilərək 2014-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. M.Nağısoylu gənc nəslin yetişdirilməsində də uğurlar əldə etmişdir. Onun elmi rəhbərliyi ilə 30-a qədər doktorant dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsini almışdır .

M.Nağısoylu 1993-cü ildən başlayaraq pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. O, müxtəlif illərdə “Qafqaz” Universitetində və Sumqayıt Dövlət Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixi üzrə ixtisas kursundan dərs demişdir. Abituriyentlər üçün “Azərbaycan dili” (1999), “Ədəbiyyat” (2000), “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” (2003) dərs vəsaitlərinin müəllifidir və onun hazırladığı “Azərbaycan dili” dərs vəsaiti indiyədək 12 dəfə kütləvi şəkildə nəşr edilmişdir. Həmin kitab Azərbaycan Respublikası Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən dərs vəsaiti kimi tövsiyə edilmiş və məktəblərdə ondan dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Möhsün Nağısoylu 2015-2021-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuşdur. 2017-ci ildə AMEA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir. Akademiyanın həqiqi üzvü, bacarıqlı elm təşkilatçısı M. Nağısoylu ARNK yanında Terminologiya Komissiyasının “Dilçilik və orfoqrafiya” bölməsinin sədri, 2015-ci ildə Dövlət Dil Komissiyasının üzvü seçilmişdir. Elmi fəaliyyətinin bütün dövrlərində Azərbaycan filologiyasının ən aktual problemləri ilə bağlı araşdırmalar aparmış görkəmli alim istər elmi, istər pedaqoji, istərsə də təşkilatçılıq sahəsində ibrətamiz bir ömür sahibidir. O, 30 ildir Füzuli adına Əlyazmalar İnsti-

tutunun Elmi Şurasının, 2007-ci ildən Nizami adına Milli Ədəbiyyat Muzeyinin, akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində Müdafiə Şurasının üzvüdür. Möhsün Nağısoylunu bir tədqiqatçı alim kimi səciyyələndirdikdə hər şeydən öncə, xalqımızın mənəvi sərvəti olan əlyazmalar – qədim və orta əsrlərin bu əvəzsiz yazılı abidələri yada düşür. Mənalı ömrünün böyük bir hissəsini – düz qırx beş ilini yazılı abidələrin araşdırılmasına həsr etmiş və bu sahədə görkəmli bir tədqiqatçı kimi ədəbi məktəb yaratmışdır. Hazırda akademik Möhsün Nağısoylu AMEA prezidentinin müşaviridir.

ADİL NƏSİB OĞLU BAĞIROV
(1947-2016)

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru Adil Bağirov 1947-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Şahbuz rayonunun Nursu kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Filologiya fakültəsinə daxil olmuş və fərqlənmə diplomu ilə oranı bitirmişdir.

1966-1973-cü illərdə Naxçıvan MR Şahbuz rayon Mahmudoba kənd səkkizillik, 38 №-li Culfa şəhəri və 39 №-li Naxçıvan şəhəri dəmiryol məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. O, ömrünün mənalı illərini elmi və pedaqoji işə sərf etmişdir. Orta ümumtəhsil məktəblərində, ali məktəblərdə ana dilinin incəliklərini gənc nəsə sevdirmişdir. Bununla yanaşı, Naxçıvan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kabinetinin müdiri olmuşdur. Bu illərdə elmi fəaliyyətini də davam etdirmişdir. Onun yaradıcılığının əsas istiqaməti türkoloji dilçilik və onomastika ilə bağlıdır. A.N.Bağirov tədqiqata başladığı ilk dövrlərdə türkologiyanın aktual problemləri, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində yarımçıq feilləri, onların tarixi inkişaf prosesini, dildəki yerini, sərhədini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. 1981-ci ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Türk dillərində yarımçıq feillər (oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu sahə ilə bağlı məqalələr yazmış, “Türk dillərində yarımçıq feillər” adlı kitabında feillərin türk dillərində yeri, onların əsas xüsusiyyətləri zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Xüsusilə, yarımçıq feillərin səciyyəvi əlamətləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Daha sonra Naxçıvan

Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyat kabinetinin müdiri, 1990-cı ildən Naxçıvan MR Təhsil Nazirliyində məktəb inspektoru vəzifələrində çalışmışdır. Adil Bağirov Naxçıvan MR Xalq Təhsili Nazirliyində aparıcı mütəxəssis, Naxçıvan Özəl Universitetində baş müəllim, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri vəzifələrində işləmişdir. 2005-ci ildə “Naxçıvan Muxtar Respublikası onomastik vahidlərinin tarixi-lingvistik təhlili (toponimlər və hidronimlər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 2007-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Onomastika şöbəsinin müdiri olmuşdur. 2010-cu ildə dosent elmi adını almışdır.

A.Bağirov Naxçıvan bölgəsinin toponimlərinin yaranması və inkişafı tarixini ilk dəfə inandırıcı faktlarla təhlil etmişdir. Onomastika elmi, xüsusilə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bir sıra coğrafi obyektlərin tarixi adları bərpa olundu, şəxs və soy adlarının milliləşdirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində mühüm addımlar atıldı. Milli maraqlara xidmət edən onomastik vahidlərin türk tarixi kontekstində öyrənilməsi və onlara elmi qiymət verilməsi işi milli dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi.

Dilimizdə onomalogiya elmi inkişaf etdikcə onun çoxlu aktual problemləri meydana çıxır. Əsrlər, illər, aylar keçir, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf nəticəsi olaraq şəhərlər, kəndlər salınır, binalar, bağlar, parklar, məhəllə və meydanlar əmələ gəlir, yeni müəssisə və təşkilatlar yaranır, xarici ölkələrlə iqtisadi, mədəni və ticarət əlaqələri genişləndirilir. Bütün bunlarla bağlı olaraq yeni-yeni adlar yaranır. Bu prosesdə söz yeni məna kəsb edir, dil inkişaf etdikcə xüsusi adlar da dəyişir, sıradan çıxır, yenisi ilə əvəz olunur və bu proses daim fəaliyyətdə olur. Odur ki, onomalogiyada baş verən proseslər, onların dəyişmə xüsusiyyətləri və inkişaf qanunları dilçilik elminin hər zaman tədqiqata ehtiyacı olan sahələrindəndir. Bu baxımdan Naxçıvan bölgəsinin qədim və müasir ərazisindəki onomastik vahidlərin

hərtərəfli və elmi şəkildə tədqiqinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən olan Naxçıvan torpağı qədim mədəniyyət və sənət mərkəzlərindən biridir. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar bölgədə şəhər mədəniyyətinin 5-6 min il tarixi olduğunu göstərir. Belə tarixi ərazinin keçmişini bu günə çatdıran yer-yurd adları xalqımızın qan yaddaşı, əslimizin-kökümüzün coğrafi ünvanı, tariximizi, dilimizi yaşadan tükənməz milli sərvətimiz, maddi-mədəniyyət abidələrimizdir. Burada hər bir daşın üzərində Azərbaycan-türk möhürü həkk olunmuşdur. Dağlar, daşlar, qayalar üzərindəki piktoqrafik yazılar insanların ilk yaşayış məskənlərindən, əhalinin yaşayış tərzindən bir nişanə saxlamışdır. Ona görə də Naxçıvan ərazisindəki rəngarəng və maraqlı linqvistik xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkən onomastik vahidləri sistemli və ardıcıl şəkildə tədqiq etmək ümumazərbaycan, ümumtürk onomastikasının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onomastik leksikanın bir sıra qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır. İndiyə qədər bu adların tədqiqi ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, Naxçıvan bölgəsində hələ də öyrənilməmiş, tədqiqini gözləyən onomastika məsələləri çoxdur. Buraya ərazi vahidlərinin dəqiqləşdirilmiş adlarının öyrənilməsi, etnonimlərin tədqiqi, indiyə qədər yazıya alınmamış çox sayda mikrotoponimlərin toplanıb qruplaşdırılması, sözlüyünün hazırlanması, müxtəlif mənbə və sənədlərdə əksini tapan xüsusi adların tədqiqi, ümumiləşdirilmiş tədqiqatların aparılması kimi çox aktual və vacib məsələlər daxildir və bu adların müasir elmi səviyyədə öyrənilməsi qarşıda duran başlıca vəzifələrdəndir. A. Bağırov bu illərdə səmərəli elmi axtarışlar aparmış və Respublikamızda təcrübəli pedaqoq, türkoloq-dilçi alim, fundamental tədqiqatların müəllifi kimi tanınmışdır. Alimin elmi yaradıcılığının mühüm hissəsi Naxçıvanın onomastik vahidlərinin tarixi-linqvistik şəkildə tədqiqi ilə bağlıdır. O, Naxçıvanın qədim və müasir ərazilərindəki onomastik adlar sistemini hərtərəfli tədqiqata cəlb etmişdir. Onun ən mühüm uğuru Naxçıvan Muxtar Respublikası-

nın onomastik vahidlər sözlüyünü tərtib etməsidir. 2003-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü (Bakı, “Nurlan”, 2003, 232 s.) nəşr olunmuşdur. Bu sözlük 8 bölməni əhatə edir: I. Antroponimlər; II. Etnonimlər; III. Toponimlər; IV Hidronimlər; V. Zoonimlər; VI. Fitonimlər; VII. Kosmonimlər; VIII. Ktematonimlər. Sözlükdə antroponimlər-şəxs adlarının geniş izahı verilmişdir. Adil Bağirov uzun illər Naxçıvan Muxtar Respublikasının antroponimləri üzərində əsaslı araşdırmalar aparmışdır. O, XVII yüzillikdə, eləcə də müasir dövrdə Naxçıvan ərazisində işlənən kişi və qadın adlarını, soyadlarını toplamış və lüğət tərtib etmişdir. Həmin adların böyük bir qismi “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən toplanmışdır. Bununla yanaşı toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər, kosmonomlər, ktematonimlər toplanmış və izahı verilmişdir. Dilin xüsusi adlar sistemini təşkil edən onomastik vahidlərin aid olduğu bütün yaruslarını - etnonim, antroponim, hidronim, zoonim, fitonim və ktematonimlər tarixi-lingvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Naxçıvanın makrotoponimlərindən mikrotoponimlərinə, paleotoponimlərindən müasir toponimlərinə qədər zəngin material toplamış, toponimlərinin elmi-nəzəri əsaslarını, yaranma və təkamül yollarını müəyyənləşdirmiş, müəyyən tematik qruplara ayıraraq, onları struktur-semantik cəhətdən təhlil etmişdir.

Adil Bağirovun 2000-ci ildə “Naxçıvanın hidronimləri” adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Əsərdə ilk dəfə olaraq Naxçıvan hidronimləri ayrıca onomastik kateqoriya kimi araşdırılmışdır. Bu bölgədə yerləşən çay, göl, bulaq, arx və kanal adları toplanıb tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqatda hidronimlərin yaranma mənbəyi, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu mənbələr xalqımızın tarixini tədqiq etmək üçün zəngin faktlar verir. Naxçıvan ən qədim tarixə malik Azərbaycan ərazisidir. Ata-babalarımız bu qədim ərazidə minlərlə yaşayış məntəqələri salmış, çaylarına, göllərinə, bulaqlarına müxtəlif adlar vermişlər. Bu adların tarixini müəyyənləşdirməklə xalqın tarixi keçmişi, dili, coğrafiyası, yaşayış tərz, etnogenezi, etnoqrafiyası ilə bağlı

məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Hidronimik vahidləri tədqiq etməklə yanaşı türk dillərində işlənən hidronimik terminlər də şərh edilmişdir. Respublika ərazisində yaşayış məntəqələri tarixi aspektdə təhlil obyektı olmuşdur. Əsərdə çay, göl, bulaq, kəhriz, arx və kanal adlarının özünəməxsus yaranma və inkişaf yolları, həmçinin leksik semantik və qrammatik xüsusiyyətləri təhlil edilir və müəyyənləşdirilir ki, hidronimlər dilin onomastik leksikasında sabit və dəyişməz vahidlər kimi ilkin şəkillərini qoruyub saxlamışdır. Müəllifin “Naxçıvanın oykonimləri” adlı əsərində bölgədəki yaşayış məntəqə adlarının tarixi izlənilmiş, mənşəyi müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə oykonimlər zəngin dil faktları əsasında sistemli şəkildə şərh edilmişdir. Onun əsərlərində xalqımızın soykökü, Naxçıvan diyarının tarixi sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Xüsusilə, etnonim mənşəli oykonimlərin təhlili bu ərazinin tarixən türkün yaşadığı qədim məskən olmasını sübut edir. Alimin məqalələri bir çox ölkələrdə nəşr olunmuşdur. A.N.Bağırov əldə etdiyi zəngin faktlara söykənərək Naxçıvan Muxtar Respublikası onomastik vahidlərini tarixi-lingvistik təhlilini (toponimlər və hidronimlər) vermişdir.

Adil Bağirovun üzünmüddətli araşdırmalarının nəticəsi kimi nəşr olunan “Onomalogiya problemləri” (I cild, Bakı, Elm və təhsil, 2010, 436 s.) monoqrafiyasının I bölməsində antroponimiya məsələləri- şəxs adlarının leksik xüsusiyyətləri, mənə çarları, Naxçıvanda uşaqlara advermə ənənələri, familiyaların, ləqəblərin tipik dil əlamətləri və s. dərindən araşdırılmışdır. Əsərin ikinci bölməsində etnonimiya məsələləri əhatə olunmuşdur. Müəllif Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki oğuz boy adlarının Naxçıvandakı izlərini aşkarlamış və bu adların tarixi-lingvistik təhlili verilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, Kayı, Xələc, Oğuz, Çepni, Salğur, Bayandur, Gençək, Bəydili, Kənkər, Besbalıq kimi toponimlərin oğuz tayfa-boy adları ilə bağlılığı tarixi keçmişimizlə indimiz arasında bir körpü vardır. Bunların tayfa miqrasiyalarının coğrafi koordinatlarını öyrənmək işində də mühüm rolu vardır. Toponimiyanın aktual məsələ-

ləri saf-çürük edilmiş, tarixi-etimoloji təhlil əsasında ərazinin toponimləri tədqiqata cəlb edilmiş, qədim qaynaqlar əsasında həmin toponimlər şərh edilmişdir. Alimin son illərdə apardığı məhsuldar tədqiqatlarının uğurlu nəticəsi olan “Onomalogiya problemləri” (I və II cild) monoqrafiyasında əsas mövzu torpağımıza göz dikən xain qonşularımızın saxtalaşdırmağa, özününküləşdirməyə cəhd etdikləri bölgədəki Azərbaycan xalqının mənəvi sərvəti, yer-yurd, el-oba adları və onların yaranma tarixi, inkişafı məsələlərindən ibarətdir.

10 bölmədən ibarət olan “Onomalogiya problemləri” adlı monoqrafiyanın birinci fəslı bölgədəki şəxs adları, soy adları və ləqəblərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada ləqəblərə, uşaqlara ad verilməsinə aid bölgələrə ekspedisiya zamanı toplanmış zəngin çöl materialı tarixi-müqayisəli planda təhlil edilmişdir. Təxminən 350 səhifəni əhatə edən ikinci və üçüncü fəsillər öz sanbalına, elmi əhəmiyyətinə görə bu qiymətli monoqrafiyada xüsusi yer tutur. Bu fəslin birinci hissəsində müəllif türk tarixi kontekstində bölgədəki Nuh dövrü ilə, M.Kaşğarlının məşhur “Divani-lüğət-it-türk” əsəri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə səsləşən, Osmanlı qaynaqlarında əksini tapan Naxçıvan etnonim və toponimlərini ilk dəfə müasir toponimika elminin nailiyyətləri işığında araşdırmış, tarixi-müqayisəli planda tədqiq və təhlil etmiş, mühüm nəticələrə gəlib çıxmışdır. Burada xüsusilə Osmanlı qaynaqlarındakı uzun illər tədqiq olunmamış Naxçıvanın makro və mikro toponimlərinin toponimik təsnifatının verilməsi, onların ətraflı təsvir və şərhı böyük elmi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Çünki yer adları tarixdir və A. Bağırovun da göstərdiyi kimi, bu toponimlər Naxçıvan bölgəsinin qədim Azərbaycan-türk yurdu olduğunu qəti şəkildə təsdiq edir. Məhz buna görə də müəllifin aşağıdakı elmi qənaətləri ilə razılaşmamaq qeyri-mümkündür: “Tarixi sənədlər dilin yaddaşındır. Bu sənədlərdə əksini tapan onomastik vahidləri araşdırıb üzə çıxarmaq və linqvistik tədqiqata cəlb etmək gələcək tədqiqatçıların qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir”.

Müəllif birinci fəslin ikinci hissəsində muxtar respublikamızın milli sərvəti olan şəhər və rayon adlarını, onların yaranma tarixini, mənşəyini ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir. Bu zaman tədqiqatçı tarixi faktlara sadıq qalmış, bu toponimlərin qaynaqlarını göstərmiş, eyni zamanda mühüm şəhər və rayon adlarının tarixi adlarının bərpa olunması haqqında prezident fərmanlarının mətnlərini də kitaba daxil etmişdir. Bu da monoqrafiyanın kütləvililiyini, etibarlı bir qaynaq kimi istifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Burada diqqəti cəlb edən digər bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı illərdə Azərbaycan cəmiyyətində geniş demokratik ab-hava yaranmış və arxivlər öz qapılarını tədqiqatçıların üzünə açmışdır. Bu monoqrafiyada Naxçıvan toponimlərinin doğru-düzgün araşdırılmasında arxiv materiallarının da böyük köməyinin olduğu da açıq-aydın görünməkdədir. Məsələn, tədqiqatçı Şərrur şəhərinin adından bəhs edərkən onun inzibati-ərazi vahidi kimi tarixini, adın tarixini, onun mənşəyi haqqında irəli sürülmüş fikir və mülahizələri nəzərdən keçirmiş, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq bu toponimin salur adlı türk tayfasının adından törədiyini inandırıcı faktlarla əsaslandırmağa çalışmış, Sovet İmperiyası dövründə bu rayonun adının lüzumsuz olaraq Noraşen, İliç şəklində dəyişdirildiyini və Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri olarkən ulu öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə bölgənin tarixi adının bərpa olunduğunu arxiv sənədləri əsasında aydınlaşdırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu monoqrafiya xain ermənilərin Azərbaycana əsassız ərazi iddialarına qarşı tutarlı bir mənbə kimi də diqqəti cəlb edir. Belə ki, müəllif geniş araşdırma nəticəsində toponimlər vasitəsi ilə erməni iddialarının çürüklüyünü, heç bir fakta dayanmadığını elmi şəkildə isbat edir. Məsələn, Ordubad rayonu toponimlərindən bəhs edərkən müəllif erməni millətçilərinin erməni qaynaqlarında guya Aza oykoniminin keçmişdə Ermənistana daxil olduğunu və Əznəbürd toponimi ilə əlaqədar olduğunu iddia etdiklərini göstərir. Alim faktlarla bu iddianı təkzib edərək yazır ki, qəti şəkildə demək olar ki, ermənilərin bu iddiaları

əsassızdır, çünki Aza sözü Azərbaycanın qədim ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azad şəhərinin adı ilə bağlı yaranmışdır. Azad şəhəri indiki Azadkənd, Aza və Dar kəndlərinin ərazisində yerləşmiş, XI-XII əsrlərdə Yaxın Şərqdə ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət tapmışdır.

Məhəllə adları dilimizin toponimik fondunun maraqlı və zəngin bir layını təşkil edir. Belə adları öyrənmək xalqımızın dil tarixi, etnik mənşəyi, etnoqrafiyası, yaşayış tərz, məşğuliyyət sahələri haqqında təsəvvürü genişləndirir, qan yaddaşımızla bağlı bir çox qaranlıq mətləblərin açığlanmasında mühüm rol oynayır. Məhəllə adları qədim və orta əsrlərə aid şəhərsalma mədəniyyəti ilə bağlı yaranmışdır. Monoqrafiyada müəllif ilk dəfə olaraq tarixi Naxçıvan şəhərində mövcud olmuş altmışa yaxın məhəllə adını təsbit etmiş və bu adları çox geniş şəkildə və tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırmışdır.

Muxtar respublikanın toponimlərinin elmi təhlilinə həsr edilmiş bu kitabın III fəslində ən geniş bölmə oronimlərdən, dağların ad dünyasından bəhs edir. Məlumdur ki, oronimlərin əhatə dairəsi geniş olub, tək dağları deyil, dərə, təpə, düz, ovalıq, yaylaq, yarıq, qaya kimi məfhumları da ehtiva edir. Ona görə də müəllif kitabda seçmə yolu ilə bir sıra dağ və qala adlarının mənşəyi üzərində geniş dayanmış, onların mənşəyini türk dünyasındakı paralel toponimlərlə qarşılaşdıraraq tarixi-müqayisəli metod əsasında müfəssəl şəkildə tədqiq etmişdir.

Monoqrafiyada Naxçıvan oronimlərinə daha geniş yer verilməsi və təbii olaraq bu onomastik vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin daha geniş ölçüdə araşdırılması təsadüfi deyildir. Xalqımız həmişə dağlara, daşlara, qalalara sığınmış, uca zirvələrdə gözətçi məntəqələri qurmuş, dağ ətəklərini yaylaq yeri seçmiş, hər dağa, daşa, dərə və təpəyə, əkin və otlaq yerlərinə təfəkkür tərz, dünyagörüşü çərçivəsində adlar vermişdir. Bu adlar zaman-zaman tarixdə baş verən ictimai-siyasi hadisələri, xalqın həyat tərz, məşğuliyyət sahələri, adət-ənənələrini, coğrafi obyektlərə advermə mədəniyyətini qoruyub saxlamışdır. Odur ki, bölgədə

hər bir oroqrafik obyekt adı zəngin linqvistik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçı monoqrafiyada ilk dəfə toponimləri əmələgəlmə üsuluna görə 23 qrupa ayırmış, hər qrupun leksik və semantik özəlliklərini zəngin materiallar əsasında, geniş şəkildə təhlil və tədqiq etmişdir.

Monoqrafiyanın “Naxçıvan hidronimləri” adlı bölməsində bölgədəki çay, göl, bulaq, arx, kanal, kəhriz adları ətraflı şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir. Təbiidir ki, burada müəllif Araz çayının adı üzərində geniş dayanmışdır. Bu hidronimin coğrafi təsviri verilmiş, onun tədqiq tarixi araşdırılmışdır. Bizcə, müəllifin bu çayın qədim türk az tayfasının adı ilə bağlılığı mülahizəsini inandırıcı faktlarla inkişaf etdirməsi ağlabatan fikirdir.

Müəllif Naxçıvan bölgəsindəki su mənbələrinin adlarını da tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiq etmiş, onların mənşəyinin izahına diqqət yetirmişdir. Burada diqqətləyiq haldır ki, indi mövcud olmayan “Ədilağa” gölünün, hidroniminin də izahı verilmiş, hətta süni şəkildə düzəldilmiş “Saldat” gölündən də bəhs edilmişdir.

Kəhrizlər Naxçıvanın əsas su mənbələrindən olmuşdur. Ona görə də az öyrənilən kəhriz adlarına əsərdə xüsusi diqqət yetirilməsi təqdirəlayiq hal hesab edilməlidir. Müəllif aydınlaşdırmışdır ki, adı vaxtilə Canan bəy şəklində olmuş indi Canənbər şəklində çıxış edən kəhriz Canan bəy adlı şəxslə bağlı olmuşdur. Bu şəxs Bəktəşi təriqətinə mənsub olmuşdur. Bizcə, bu inandırıcı fikirdir, çünki Bəktəş arxı da mənbəyini bu kəhrizdən götürmüşdür.

Monoqrafiyada ilk dəfə Naxçıvan zoonimləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Burada atla bağlı olan zoonimlərə geniş yer verilməsi də təsadüfi deyil. Çünki at türklərin həyat tərzində, etnoqrafiyasında mühüm yer tutur. Məlumdur ki, onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda xüsusi yeri və rolu vardır. Bu vahidlərin poetik xüsusiyyətləri bədii əsərdə canlı, real səhnələr yaradılmasına böyük kömək göstərir. Bu baxımdan ilk dəfə olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalında, C.Məmmədquluzadə, İ.Səfərli, M.Araz yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətlərinin

daha ətraflı tədqiq edilməsi diqqəti cəlb edir və bu cəhət monoqrafiyanın elmi sanbalını daha da artırır.

A.Bağırov bu diyarın tarixini, coğrafiyasını dərinlən öyrənmiş, bölgənin hər bir şəhərini, kəndini, dağını, dərəsini bir səyyah kimi Batabatı, Salvartını, Göygölü, Qaranquş yaylaqlarını dolanmış, Qaracığın, Əlincənin, İlanlıdağın, Toğluqayanın etimologiyasını vermiş, Xan Arazın, Arpaçayın, Zorbulağın, Badamlının, Sirabın, Şahbulağın, Çınqılının mənşəyini müəyyənləşdirmiş, hər bir adda babalarımızın düşüncə mədəniyyətini hiss etmiş və Naxçıvan onomologiyasını kompleks şəkildə tədqiq etmişdir. Alim “Naxçıvanın hidronimləri” (Bakı, Elm, 2000), “Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” (Bakı, Elm, 2002), “Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü” (Bakı, Nurlan, 2003), “Naxçıvanın oykonimləri” (Bakı, Nurlan, 2008), “Onomalogiya problemləri” (I c., Bakı, Nurlan, 2010), “Onomalogiya problemləri” (II c. Bakı, Nurlan, 2012), “Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri” (Bakı, Nurlan, 2011), “Naxçıvanın urbanonimləri” (Bakı, 2014) kimi monoqrafiyaların, 150-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Bununla yanaşı dilin tətbiqi sahəsi ilə bağlı “Türk dillərində yarımçıq feillər” (Bakı, API, 1993), “Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri” adlı dərslər vəsaitlərini, “Türko-logiyaya giriş”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlı tədris proqramlarını hazırlamışdır. Alim altı monoqrafiyanın, beş kitabın, iki dərslər vəsaiti və tədris proqramının müəllifidir. O, Bakı, Naxçıvan, Rize, Ankara, Qars (2009 və 2014-cü illərdə) şəhərlərində keçirilən bir sıra beynəlxalq elmi simpozium, konfrans və qurultaylarda iştirak etmişdir. Xüsusilə, 2008-ci ildə Ankara şəhərində keçirilən VI və 2012-ci ildə isə VII Uluslararası Türk Dil Qurultaylarında etdiyi çıxışlar mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Alimin yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən biri də folklor materiallarının toplanması ilə bağlıdır. Gənc yaşlarından folklor materiallarını toplayan istedadlı tədqiqatçı bu sahədə xeyli işlər görmüş, “Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru” adlı kitabın toplayıcı müəlliflərindən biri

olmuşdur. Onun Naxçıvan folkloruna dair topladığı zəngin materiallar “Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən” (Kamilə Bağirova və Bəxtiyar Məmmədovla birlikdə) adlı kitabda (2005, 2007) çap olunmuşdur.

Publisistik məqalələri də onun yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı “Müasir tələblər səviyyəsində”, “İbrahim Bağirov–75”, “Xalq müəllimi İsrafil Şükürov” adlı kitabların və həmçinin xeyli elmi-metodik məqalənin də müəllifidir. Adil Bağirov 2014-cü ildə “Dilçilik” ixtisası üzrə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. Görkəmli elm xadimi A.N.Bağirov elmdə öz dəsti-xətti, öz yolu və üslubu olan tədqiqatçıdır. Onun əsərlərində xalqımızın soykökü, milli təfəkkürü, sosial-iqtisadi izləri filoloji-tarixi aspektə təhlil olunmuşdur. A.Bağirov bir ziyalı kimi həmişə dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin keşiyində dayanmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası onomastik vahidlərinin tarixi linqvistik cəhətdən öyrənilməsini tədqiqat obyektı seçərək, müxtəlif mənbələrdə əksini tapan adlarımızı araşdırıb üzə çıxarmışdır. Naxçıvan bölgəsindəki onomastik vahidləri sistemli şəkildə tədqiq etmiş, xüsusi adların etimologiyasını açaraq, ciddi faktlar əsasında onları şərh etmişdir. Görkəmli alim Adil Bağirov 21 aprel 2016-cı ildə 68 yaşında Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir.

ƏBÜLFƏZ AMAN OĞLU QULİYEV (1950)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Quliyev 27 mart 1950-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1966-cı ildə Naxçıvan şəhərindəki 7 saylı onillik orta məktəbi bitirib, həmin il Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Dil-ədəbiyyat ixtisasına qəbul olmuşdur. Əbülfəz Quliyev 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra təyinat üzrə Naxçıvan şəhərinə gəlmiş və pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Bir il şəhər 1 saylı orta məktəbdə müəllim işləmiş, 1972-ci ildə ulu öndərin təşəbbüsü ilə yeni yaradılan Naxçıvan Elm Mərkəzində kiçik elmi işçi olaraq işə qəbul olunmuşdur. 1972-1973-cü illərdə bu qurumda çalışaraq elmi tədqiqatlar aparmışdır.

1971-ci ildə API-nin (ADPU) Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına professor Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi altında dissertant qəbul olmuşdur. 1973-cü ildən Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (NDU) müsabiqə yolu ilə müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Ə. Quliyev Naxçıvan Dövlət Universitetində Filologiya fakültəsində dilimizin ilkin qaynaqlarını təşkil edən qədim türk dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. 1979-cu ildə “Orxon-Yenisey abidələrində feilin təsriflənməyən formaları” (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq abidələrdə feilin təsriflənməyən formaları zəngin faktlar əsasında şərh olunmuşdur. Onun yaradıcılığının əsas istiqaməti qədim türk abidələrinin dilinin tədqiqi ilə bağlıdır. Alimin

“Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi”, “Qədim türk onomastikası”, “Orxon-Yenisey abidələrində feilin təsriflənməyən formaları”, “Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər” (2004), “Qədim türk abidələrinə aid materiallar”, “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (2 cild)”, “Qədim uyğur türklərinin onomastikası”(2014), ”Ədib Əhməd Yügnəki. Atəbətül-həqaiq (Qaraxanlı dövrü abidəsi. XII əsr)” kimi monoqrafik tədqiqat əsərləri bu istiqamətdə apardığı uzunmüddətli araşdırmaların uğurlu nəticəsidir. Əsas fəaliyyətini qədim türk yazılarının öyrənilməsinə, tədris və təbliğinə həsr etmiş Əbülfəz müəllim bu elm sahəsini əhatə edən “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı”, “Qədim türk abidələrinin sözlüyü” və “Əski türk onomastik sözlüyü” kitabları, ali məktəb tələbələri üçün “Qədim türk abidələrindən seminar məşğələləri” adlı metodik vəsaiti nəşr olunmuşdur. Ə.A.Quliyevin “Qədim türk abidələrinin sözlüyü” və “Əski türk onomastik sözlüyü” əsərlərində qədim türk sözləri toplanmışdır. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsində dilimizin ilkin qaynaqlarını təşkil edən qədim türk dili, türk dillərinin formalaşması, tarixi inkişaf yolları, türk xalqlarının istifadə etdiyi yazı sistemləri haqqında mühazirələri əsasında “Qədim türk abidələrindən seminar məşğələləri” (1988) adlı metodik vəsait və “Qədim türk yazılı abidələri müntəxəbatı” (1993) kitabını hazırlayıb nəşr etdirmişdir. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. 2003-cü ildə “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 2003-cü ildə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat Institutuna direktor təyin edilmişdir. 50 kitabın, 350-yə yaxın elmi məqalənin müəllifi Əbülfəz Quliyev 2006-cı ildə professor elmi adını almışdır. Bununla yanaşı xaricdə 60-a yaxın elmi əsəri işıq üzü görmüşdür. Onun “Məişət-mərasim nəğmələri” (Naxçıvan: 2010), “Azərbaycan mərasim (toy) nəğmələri” (Bakı: 2010) adlı kitabları folklorşünaslıqda dəyərli məxəzlərdən hesab edilir. Əbülfəz Quliyevin elmi-pedaqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmiş, Azərbaycan

Respublikasının Əməkdar müəllimi (2009) fəxri adına layiq görülmüşdür.

Əbülfəz Quliyev 2001-ci ildən etibarən Türkiyə Cümhuriyyətinin ali məktəblərində mühazirə oxumağa dəvət olunmuşdur. O, bir neçə il qardaş Türkiyə Respublikasının ali məktəblərində Türkologiya, Əski türkçə, Orta türkçə fənlərini tədris etmiş, gənclərə türk dilinin qədim tarixindən, türk ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur. Bu illərdə o, elmi yaradıcılığını da uğurla davam etdirmiş, qardaş ölkədə zəngin Azərbaycan folklorunun tədqiqi, tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, alimin Türkiyədə “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında Naxçıvan maniləri” və “Azərbaycan düyün türküləri” kitabları nəşr olunmuş və bu kitablar türk oxucusunun marağını, diqqətini çəkmişdir. Türkiyədə işləyərkən o, eyni zamanda, rus şərqşünası A.Borovkovun “Orta Asiyada tapılmış türkçə “Quran” təfsirinin leksikası (XII-XIII əsr)” adlı irihəcmli monoqrafiyasını türk dilinə tərcümə edərək Türk Dil Qurumunun nəşriyyatında çap etdirmişdir (2002). Bu kitabın nəşri Türkiyədə həmin sahənin tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əbülfəz müəllim, həmçinin 2006-cı ildə 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsində böyük fədakarlıq göstərmiş türk sərkərdəsi general Veysel Ünüvarın Naxçıvan tarixşünaslığı baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan Türkiyədə nəşr olunmuş xatirələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921)” adı ilə nəşr etdirmişdir. 2015-ci ildə oxucuların təlabatı nəzərə alınaraq bu kitab yenidən nəşr olunmuşdur. Əbülfəz Quliyevin ön söz yazdığı general Veysel Ünüvarın bu kitabı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Kitab Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 125-ci ildönümünə həsr olunmuşdur. Ə. Quliyevin 1920-ci illərin təlatümlü hadisələri ilə bağlı olan digər bir əsəri də “Qazi Mustafa Kamalın dostu (publisistik qeydlər)” kitabıdır. Tarixdən məlumdur ki, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanovun göstərişi ilə siyasi xadim İbrahim Əbilov gənc Azərbaycan Respublikasının

səfiri olaraq Ankraya göndərilmişdi. İbrahim Əbilov Türkiyə cümhuriyyətinin ilk rəhbəri ilə dostluq əlaqələri yaratmışdır. Bu səlahiyyətli səfir iki qardaş dövlətin ictimai-siyasi əlaqələrinin inkişafına töhfələr vermişdir. Lakin erməni daşnaklarının xəyanəti nəticəsində 1923-cü ilin fevral ayında zəhərlənərək öldürülmüşdür. Bu təlatümlü hadisələrdən bəhs edən kitab (2008) qardaş Türkiyədə böyük marağa səbəb olmuş və türk dilinə Dr. Yusif Gədikli tərəfindən tərcümə edilərək 2011-ci ildə Kültür Bakanlığının nəşriyyatında nəşr edilmişdir.

Əbülfəz Quliyev həmin dövr hadisələri ilə bağlı olan “Xəlil paşa xatirələri” kitabını da türk dilindən dilimizə çevirərək nəşr etdirmişdir (2022). Məlumat üçün bildirmək istərdik ki, Xəlil paşa Kut (1882-1957) Osmanlı dövlətinin Turan sevdalı hərbi naziri Ənvər paşanın və 1918-ci ildə 15 sentyabrda Bakını erməni və bolşevik işğalından xilas edən qəhrəman Nuru paşanın əmisidir. O, Bakının işğaldan azad edilməsində iştirak etməklə bərabər, mahir bir sərkərdə, təcrübəli müharibə generalı kimi 1919-1920-ci illərdə Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvanda erməni hücumlarına qarşı aparılan mübarizənin təşkilatçılarından biri olmuşdur.

Ə.A.Quliyev öz tədqiqatlarında, əsasən, qədim türk dillərinin tarixini araşdırmış və bu sahədə çox çalışmışdır. Onun “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi”, “Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər”, “Qədim türk onomastikası”, “Qədim türk abidələrinə aid materiallar” və s. əsərləri türkologiya elmi baxımından mükəmməl elmi əsərlər hesab olunur.

“Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” kitabı iki cilddən ibarətdir. Birinci cildə Ə.A.Quliyev onomastik leksikanın mühüm bir qismini təşkil edən antroponimləri – Orxon-Yenisey türklərinin antroponimlərini, qədim türk titullarını, qədim türk antroponimlərinin leksik-semantik qruplarını araşdırmış, antroponimlərin qədim türk mədəniyyəti tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir. Orxon-Yenisey türklərinin toponimləri, oronimləri oykonimləri, xoronimləri, hidronimləri mükəmməl şəkildə təhlil edilmişdir. Ötükən, Turfan, Qaraxanlı uyğurlarının

antroponimləri, qədim türk kosmonimləri sistemi, M.Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsərində toponimlər etnonimlər, kosmonimlər və s. kimi məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Ümumiyyətlə, VIII-XIII əsrlər arasındakı uyğur türkcəsi və Qaraxanlı türkcəsinin dil materiallarını əhatə edən bu kitabda türk xalqlarının dilinin, söykökünün, tarixinin, ictimai-fəlsəfi təfəkkürünün, mifologiyasının, etnoqrafiya və mədəniyyətinin tutarlı qaynağı olan bu dövr abidələri əsasında qədim türklərin ad sistemləri, advermə ənənələri, onomastik sisteminin tarixi inkişafı, leksik-semantik xüsusiyyətləri, formalaşma məsələləri geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Əbülfəz Quliyevin “Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər” əsəri də diqqətəlayiqdir. Bu əsər dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Dərs vəsaitində qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin materialları əsasında türk xalqlarının dilinin, tarixinin, söykökünün, mifologiyasının, etnoqrafiya və mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm qaynaqlardan sayılan toponim və etnonimlər müqayisəli tarixi metod ilə tarixi planda tədqiq olunmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələrindəki onomastik material bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Onlar öz tədqiqatlarında buradakı xüsusi adların mənşəyinin, funksiyasının elmi şərhini vermişlər. Onomastikaya aid materiallar Orxon-Yenisey abidələri həm nəşr edilərkən, həm də sonralar onun ayrıca elmi-tədqiqi zamanı ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Özündən əvvəlki tədqiqatçıların əsərlərindən faydalanan alim yeni fikirlər irəli sürmüş və Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

“Qədim uyğur türklərinin onomastikası” əsəri (Bakı, Elm və təhsil, 2014) də Əbülfəz Quliyevin tədqiqatları içərisində önəmli yer tutur. Qədim türk yazılı abidələri dilinin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini xüsusi leksika təşkil edir. Qədim türk yazılı abidələrinin onomastikasını araşdırmaqla müasir türk dillərinin onomastik sisteminin ayrı-ayrı türk dillərindəki onomastik vahidlərin ilkin formalarını bərpa etmək mümkündür. Onomastik leksikanın araşdırılması isə öz növbəsində türk xalqlarının tarixinin bir çox

qaranlıq məqamlarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Ə.A.Quliyev bu sahədə öz məqsədinə nail olmuşdur. Bu kitabda qədim uyğur türklərinin onomasikası leksik-semantik baxımdan sistem halında tədqiq edilmişdir. Qədim uyğur türkləri göytürklərin davamçıları olduğu kimi, mənəvi-mədəni xüsusiyyətlərini, yazı ənənəsini qoruyub saxlamışlar. Ona görə də əsərdə qədim uyğur onomastikası üç bölmə üzrə araşdırılmışdır:

1. Otükən uyğurlarının onomastikası.
2. Turfan uyğurlarının onomastikası.
3. “Kutadqu-bilig”in onomastikası.

Bu bölmələrə aid olan məsələlərdən başqa, uyğur onomastik vahidlərində özünü göstərən göytürk onomastikası ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlər də təhlil edilmişdir. Burada alınma və əsl türk mənşəli antroponimlərdən, qədim türk titullarından, tarixi şəxsiyyət bildirən antroponimlərdən, toponimlərdən, Orxon-Yenisey və uyğur türklərindəki oronimlərdən (Ağuluğ, Altun yış, Çoğay kuzı, Ek tağ, Ersegün, Iduk baş, Kadırkan Yış və s.), Orxon-Yenisey və uyğur türklərindəki hidronimlərdən (Ak termel, Anı sub, Arkar başı, Kem, Orkun və s.), Orxon-Yenisey və uyğur türklərindəki oykonimlər və xoronimlər (Amğa kurgan, Arğu, Soğdak, Kenqü tarban, Tabğac və s.) kimi məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

1993-cü ildə Ə.A.Quliyevin “Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı” əsəri nəşr olunmuşdur. Əsərdə Orxon-Yenisey və uyğur abidələri toplanmışdır. Maraqlı cəhət odur ki, müəllif əvvəlcə əsər haqqında məlumat verir, sonra mətn oxucuların diqqətinə çatdırılır. Bu kitab türk xalqlarının dilini, ədəbiyyatını, mifologiyasını, dini əqidə və təsəvvürlərini araşdırmaq və dərinlən öyrənmək üçün əsas mənbə sayıla bilər. Bu müntəxabatda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə qədim uyğur dili və ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında geniş araşdırma aparılmış, “Xuastuanıft”, “Maytırsimit”, “Kuan-şi im pısar”, “Sekiz yükmek”, “İki qardaş hekayəsi”, “İblis Atavaki hekayəti”, “Suan-Tszyan bioqrafiyası” kimi qədim uyğur abidələrinin mətni və tərcüməsi verilmişdir.

1997-ci ildə Ə.A.Quliyevin “Orxon-Yenisey abidələrində feilin təsriflənməyən formaları” (Bakı, ADPU nəşri) adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə Orxon-Yenisey abidələrində və Azərbaycan dilində işlənən feili sifət və feili bağlamalar müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bu araşdırmada V.V.Radlov, S.Y.Malov və C. Klouson tərəfindən tərcümə nəşrlərindən müqayisəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Feili sifət və feili bağlama formalarının morfoloji-sintaktik inkişafını düzgün müəyyənləşdirmək, onların Orxon-Yenisey abidələri dilindən sonrakı inkişafını izləmək üçün müəllif, yeri gəldikcə uyğur yazılı abidələri mətnləri, mövzu ilə bağlı yazılmış əsərlərə müraciət etmiş, bəzi yeni faktları araşdırmış və bununla bağlı önəmli fikirlər irəli sürmüşdür. Bu abidələrin dili daha çox oğuz tayfalarının dil xüsusiyyətlərinə yaxın olduğu üçün Azərbaycan dili ilə yanaşı, digər oğuz dillərinin materiallarına da müraciət olunur. Əsər giriş, iki fəsil və nəticədən ibarətdir. Girişdə Orxon-Yenisey abidələrinin dilindəki feilin təsriflənməyən formalarının tədqiqi tarixi nəzərdən keçirilmiş, Q.Aydarovun, V.Q.Kondratyevin, Ə.Kurşjanovun, Ə.Ə.Rəcəbovun, Ə.Şükürlünün və başqalarının tədqiqatlarına müraciət olunmuşdur. Müəllif bu təhlillərdən belə qənaətə gəlmişdir ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feilin təsriflənməyən formalarının morfoloji-sintaktik və etimoloji xüsusiyyətləri, inkişaf tarixi sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Əsərin birinci fəslində feili sifət elmi-nəzəri təhlillərə cəlb edilmişdir. Bu fəsildə Orxon-Yenisey abidələrində işlənən feili sifət şəkilçilərinin, demək olar ki, hər biri araşdırılmış, müasir dildən fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilindəki feili sifət kateqoriyası türk dilləri tarixində feilin təsriflənməyən formalarını öyrənmək baxımından maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Müəllif Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilindəki feili sifət formalarını işlənmə dairəsinə görə iki qrupa ayıraraq tədqiq etmişdir:

1. Məhsuldar feili sifət şəkilçiləri;
2. Qeyri-məhsuldar feili sifət şəkilçiləri.

Bu fəsildə Orxon-Yenisey abidələrində işlənən feili sifət şəkilçilərinin, demək olar ki, hər biri araşdırılmış, müasir dil

materialları ilə müqayisələr aparılmış, fərqli və oxşar xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma prosesində bəlli olmuşdur ki, -dıq⁴ feili sifət şəkilçisi abidələrin dilində həm mənsubiyyət şəkilçisi ilə, həm də şəkilçisiz işlənməlidir. Azərbaycan ədəbi dilində isə əsasən mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənilir. Lakin xalq danışığında bir məqamda onun mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənməsinə təsadüf edilir: Durduq yerdə heç kəsə söz deməzlər. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu şəkilçi qədim türk abidələrinin dilində daha məhsuldar və aktiv mövqeli olmuşdur. Müəllif müasir Azərbaycan dilində işlənməyən, lakin abidələrin dilində işlək olan feili sifət şəkilçilərini müəyyənləşdirmişdir.

“Orxon-Yenisey abidələrində feilin təsriflənməyən formaları” əsərinin ikinci fəslində Ə.A.Quliyev Orxon-Yenisey abidələrinin dilindəki feili bağlamaları araşdırmaya cəlb etmişdir. Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, ancaq dialektlərimizdə qalan feili bağlama şəkillərindən də söz açılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən feili bağlama təkcə fonetik tərkibcə deyil, həm də qrammatik mənaca ya yaxın, ya da eynidir. Tədqiqatın sonunda Ə.A.Quliyev belə bir qənaətə gəlir ki, feilin təsriflənməyən formalarının Orxon-Yenisey abidələrinin dilində aktiv şəkildə işlənməsi onların türk dillərində çox qədim təşəkkül tarixinə malik olduğunu təsdiqləyir. “Çox güman ki, bu morfoloji əlamətlərin formalaşması eramızın ilk illərinə, bəlkə də, daha əvvəllərə gedib çıxır. Bu fikri belə bir fakt təsdiq edir ki, Orxon-Yenisey abidələri dövründən müasir Azərbaycan dilinə qədər on üç əsr keçməsinə baxmayaraq istər feili sifət, istərsə də feili bağlama yaradan morfoloji əlamətlər elə bir əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır”.

Ə.A.Quliyevin 2000-cu ildə işıq üzü görən “Əski türk onomastik sözlüyü” əsəri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözlükdə bəzi onomastik vahidlərin dil mənsubluğu göstərilmişdir. Bundan başqa, sözlükdə onomastik vahidlərin tarixi, formalaşması haqqında gərəqli bilgilərə rast gəlik. Sözlükdə onomastik vahidlərin

təsnifatını çox genişləndirməmək üçün bəzi mifoloji dini vahidlərin, tanrıların xüsusi adı antroponimlərin daxilində verilmişdir.

Əbülfəz Quliyevin yuxarıda sadaladığımız kitablardan başqa Türkiyə Cumhuriyyətində bir sıra kitabarı nəşr olunmuşdur. Onun “Naxçıvan ağızları söz varlığı” (Ankara, 2011) adlı əsərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında işlənən dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu kitaba Nail Tan və Hayrettin İvgin ön söz yazmışdır. Kitab türk dilində nəşr olunmuşdur. Müəllfin Türkiyədə nəşr olunan digər bir kitabının ön sözündə qeyd olunur ki, 1962-ci ildəki araşdırmalardan sonra Naxçıvan dialekti 1998-ci ildən etibarən Türkiyə-Naxçıvan elm adamları tərəfindən birgə tədqiq olunmağa başlamışdır. Türk Dil Qurumunun təşəbbüsü və layihəsi əsasında Əbülfəz Quliyev və Tuncer Gülensoydan ibarət bir qrup Naxçıvan bölgəsində dialektoloji araşdırma aparmışdır. Bu araşdırmalar nəticəsində Əbülfəz Amanoğlu Quliyev, Tuncer Gülensoy və Paki Küçüker tərəfindən 2009-cu ildə “Naxçıvan ağzı” adlı 733 səhifədən ibarət əsər nəşr edilmişdir.

Müəllfin Türkiyədə nəşr olunmuş “Azərbaycan düyün türküləri” (2008) kitabı da Azərbaycan mədəniyyətinə, folklor və musiqisinə heyranlıq göstərən qardaş ölkə ziyalılarının böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu kitabda, adından da göründüyü kimi, toy mahnılarının mətnləri yer almışdır. Kitabda mahnıların mətnləri notlarla bərabər verilmişdir.

2011-2015-ci illərdə Əbülfəz Quliyev görkəmli türk şairi və sufi mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Ruminin (XIII əsr) “Məsnəvi”-sini ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və Naxçıvandakı “Əcəmi” nəşriyyatında 3 cildə (2012) nəşr etdirmişdir. Daha sonra Ə. Quliyev eyni nəşri 6 cildə Azərbaycan dilində Mövlananın vətəni Konya şəhərində nəşr etdirmişdir. Bu, Türk dünyasına bir töhfə kimi dəyərləndirilmişdir. Ə. Quliyev tərcüməçilik işini davam etdirməkdədir. Bildiyimiz kimi, bu gün türk dünyasının ədəbi-mədəni əlaqələri sürətlə inkişaf edir. Bu mənada tarixi ənənəyə malik olan Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin sürətli inkişafı xüsusilə diqqəti cəlb edir.

İndi özəlliklə klassik ədəbi əlaqələrin öyrənilməsinə daha böyük önəm verilməkdədir. Ə. Quliyev özbək şairi Məhəmməd Salihin “Şeybaninamə” poemasını (XVI əsr) Azərbaycan dilində transkripsiya və tərcümə ilə birlikdə nəşrə hazırlamışdır. XVI əsr özbək şairi Məhəmməd Salihin “Şeybaninamə” poeması o dövrün adət-ənənələrini, ictimai-siyasi münasibətlərini öyrənmək istiqamətində önəmli qaynaqlardan biri kimi Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini çəkməkdədir. Bu əsər özbək xalqının formalaşmasında böyük rol oynamış hökmdar Şeyban xanın ömür yoluna, hərbi, siyasi-ictimai fəaliyyətinin tərənnümünə həsr olunmuşdur. Əbülfəz Quliyevin orijinaldan tərcümə etdiyi (transkripsiya ilə birlikdə) bu 470 səhifəlik məsnəvi kitabı 2022-ci ildə Bakıda “Elm və təhsil” nəşriyyatında nəşr edilmişdir.

Əbülfəz Quliyevin Türk dünyası ilə bağlı xidmətlərindən biri də dogma dilimizdə ilk dəfə XIV əsr qıpçaq şairi Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” poemasını, məsnəvisini (2024) nəşr etməsindən ibarətdir. Məlumdur ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si tək Şərq ədəbiyyatının deyil, türk xalqları ədəbiyyatının inkişafında da böyük rol oynamışdır. Belə ki, ”Xosrov və Şirin” poemasının təsiri altında türk ədəbiyyatının tarixində eyni mövzuda 20-dən artıq bədii-poetik əsər yazıldığı məlumdur. Qıpçaq şairi Qütb Xarəzminin eyni adlı əsəri türk xalqları ədəbiyyatı tarixində Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”inin ilk tərcüməsi kimi diqqəti çəkir. Əbülfəz Quliyevin tərtib edib geniş ön söz və lüğətlə birlikdə nəşr etdirdiyi Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” əsəri Azərbaycan türkoloji dilçiliyinə, eyni zamanda nizamişünaslığa dəyərli və layiqli bir töhfədir.

Alimin yaradıcılığında görkəmli şəxsiyyətlərin, mütəfəkkirlərin Azərbaycan mədəniyyətinə, ictimai fikir tarixinə verdiyi töhfələr araşdırılmışdır. Bu baxımdan AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Aman oğlu Quliyevin “Məhəmməd ağa Şahtaxtının publisistikası” (Bakı: Elm və təhsil, 2016, 128 s.) adlı monoqrafi-

yası Azərbaycanın ictimai fikir, mədəniyyət tarixində mühüm xidmətləri olan və dünya miqyasında tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olan Məhəmməd ağa Şahtaxtlının anadan olmasının 160 illiyinə həsr olunmuşdur. Kitabda görkəmli naşir və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlının həyatı, yaradıcılıq yolu və publisistika tədqiq və təhlil olunmuşdur. Monoqrafiyada Məhəmməd ağa Şahtaxtlının həyat və yaradıcılığı, eləcə də bu nəslin görkəmli nümayəndələri olan İsasultan Şahtaxtinski, Behbud ağa Şahtaxtinski, Həmid ağa Şahtaxtinski, Həbibulla Şahtaxtinski haqqında məlumat verilmiş, Məhəmməd ağa Şahtaxtlının elmi yaradıcılığının əsas dövrləri təhlil olunmuşdur. Kitabda görkəmli ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlının 1875-ci ildə təhsil aldığı Fransadan, Parisdən vətənə qayıtması, Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz”, “Tiflisskiy listok”, “Novoye obozrenie” qəzetlərinin əsas azərbaycanlı müəllifi kimi tanınması, linqvist-şərqşünas kimi onun Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixinə aydınlıq gətirilmişdir. Əsərdə bununla yanaşı, XX əsrin ilk anadilli qəzeti olan “Şərqi-Rus”un yaradılması Şahtaxtlının Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ən böyük xidmətlərindən biri kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. Əsərin “Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisistikasında Naxçıvan” adlı hissəsində tanınmış ictimai xadim, naşir, publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtlının öz doğma vətənindən bəhs edən məqalələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Monoqrafiyada “Şərqi-Rus” qəzeti ilə M.T.Sidqi, M.S.Ordubadi, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid və Ə.Qəmküsarinin əlaqə və fəaliyyəti araşdırılmışdır. Monoqrafiyada böyük mütəfəkkirin publisistik yaradıcılığı, əsasən iki dövrə ayrılmış, onun daha çox I Dünya müharibəsinə qədərki dövrdə qələmə aldığı publisistik əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabdən az sonra Ə.Quliyevin “M.Şahtaxtlı: görkəmli naşir və dilçi” adlı monoqrafiyası (2017) işıq üzü görmüşdür. Bu monoqrafiyada Məhəmməd ağa Şahtaxtlının XX əsrin ilk anadilli mətbuat orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzetindəki nəşirlik fəaliyyəti, əlifba fəaliyyətləri, ümumiyyətlə, dilimizin

inkışafı tarixindəki önəmli xidmətləri araşdırılmışdır. Ə.Quliyev həmçinin 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsində böyük fədakarlıq göstərmiş türk sərkərdəsi general Veysəl Ünüvarın Naxçıvan tarixşünaslığı baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan Türkiyədə nəşr olunmuş xatirələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921)” adı ilə nəşr etdirmişdir.

Məlumdur ki, XX əsr Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, qrammatikanın nəzəri əsaslarının öyrənilməsində professor Yusif Seyidovun (1929-2014) özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Y.Seyidov təkcə qrammatika məsələlərinin tədqiqatçısı kimi yox, eyni zamanda yazıçı və dil probleminin Azərbaycanda ilk mükəmməl tədqiqatçısı kimi tanınır. Ə.Quliyevin “Prof. Y.Seyidovun elmi irsində yazıçı və dil məsələləri” adlı monoqrafiyasında (Naxçıvan, Əcəmi, 2020) Y.Seyidovun elmi irsində ədəbi dil məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Ə.Quliyev Azərbaycan dil, ədəbiyyat və mədəniyyətinin ümumi məsələlərinin araşdırılması ilə də məşğul olur. Bu baxımdan onun Heydər Əliyev ilində elmi fəaliyyəti də diqqətəlayiq olmuşdur. Belə ki, onun 2023-cü ildə nəşr olunmuş “Heydər Əliyev: tariximizdə və taleyimizdə” kitabı və tərtib etdiyi “Heydər Əliyev: taleyi və siyasi fəaliyyəti” kitabı da diqqətdən kənarda qala bilməz. Bu kitablarda ulu öndərin dövlətçilik təlimində həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi dil, ədəbiyyat və mədəniyyət siyasəti və xidmətləri faktlar əsasında tədqiq və təhlil olunmuşdur.

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin adı Türkiyədə nəşr olunmuş “Türkiye dışındaki Türk dünyası türkologları” adlı 2 cildlik ensiklopediyaya daxil edilmişdir (2019). O, təkcə Azərbaycanda türkologiya sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan bir alim deyil, dünya türkologiyasının inkişafında, xüsusilə Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsində mühüm xidmətləri olan, bu sahəyə yeni-yeni töhfələr verən bir elm adamıdır.

Əbülfəz Quliyev 20 ildən artıqdır ki, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru

vəzifəsində çalışır. Alim AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu ilə səmərəli əməkdaşlıq etmiş və bu əməkdaşlıq nəticəsində “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” işıq üzü görmüşdür. Onun 2010-cu və 2011-ci illərdə Türkiyədə nəşr olunmuş “Naxçıvan dialekti” və “Naxçıvan ağızlarının söz varlığı” monoqrafiyalarında Naxçıvan dialekti sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Görkəmli dilçi Ə.A.Quliyev məhsuldar elmi fəaliyyətinə görə 2007-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. O, Ankara, İstanbul, Moskva, Zaqreb, Sofiya, Tiflis, Tehran, Astana, Aşqabad, Daşkənd, Bışkek və s. şəhərlərdə türkologiyaya aid keçirilmiş qurultay və konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Onun elmi rəhbərliyi altında 21 nəfər dissertasiya müdafiə edib elmi dərəcə almışdır. Bu namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının mövzusu da qədim türk abidələrinin dili ilə bağlıdır.

Əbülfəz müəllimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövlətimiz tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, o, ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə respublikanın Əməkdar müəllimi fəxri adını almışdır. Bundan əlavə, o, Türkiyə və Azərbaycan arasında elmi və mədəni əlaqələrin inkişafındakı səmərəli xidmətlərinə görə qərargahı Ankarada olan Avrasiya Kurumunun mükafatına layiq görülmüşdür. O, elmi fəaliyyətinə görə 2 dəfə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuş, İran İslam Respublikası beynəlxalq Şəhriyar mükafatına layiq görülmüşdür (2015). Ölkə prezidentinin sərəncamı ilə Dövlət Dil komissiyasına üzv təyin edilmişdir (2017). Türkiyə Elmlər Akademiyasının “İlin elm adamı” mükafatına layiq görülmüşdür (2019). 2017-ci ildən etibarən Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Ağsaqqallar Şurasının üzvüdür. Ölkə prezidentinin sərəncamı ilə Heydər Əliyev (1923-2023) yubiley medalı ilə təltif edilmişdir (2024).

Bununla yanaşı, alim Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasının sədri, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında fəaliyyət göstərən Terminologiya Komissiyasının və Filologiya üzrə Respublika Problem Şurasının üzvüdür. O, AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi əsərlər”

jurnalının baş redaktorun müavini, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun təsis etdiyi “Axtarışlar” jurnalının baş redaktorudur. Beynəlxalq “Türkologiya” jurnalının, “AMEA-nın Xəbərlər (humanitar elmlər seriyası)”, Türkiyədə nəşr olunan “Bilimsəl ek-sen”, “Kültür evreni”, Qazaxıstan Beynəlxalq Türk Akademiyasında nəşr olunan “Turki jiğnak”. Bakıda nəşr olunan “Mahmud Kaşğarlı” jurnallarının redaksiya heyətinin üzvüdür. Professor Əbülfəz Quliyev hazırda AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktorudur.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU VƏ PROFESSORLAR

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLI **(1846-1931)**

Professor Məhəmməd ağa Məhəmmədağlı Sultan oğlu 1846-cı ildə Naxçıvan mahalının Şahtaxtı kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Naxçıvan şəhər məktəbində almış, 1860-cı ildə Naxçıvan şəhər qəza ibtidai məktəbini bitirərək 14 yaşında Tiflis klassik gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdir. Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənən Məhəmməd ağa Şahtaxtı 1871-ci ildə Almaniyanın Leypsiq universitetinin Tarix, fəlsəfə və hüquq fakültəsində ali təhsil almışdır. Məhəmməd ağa Şahtaxtı tələbəlik dövründə alman dili ilə yanaşı, fransız və ərəb dillərinə aid biliklərini də təkmilləşdirmiş, pəhləvi və zend kimi ölü dillərə dair əsaslı bilik və vərdislər əldə etmişdir. Ərəb dili üzrə dərin və əsaslı bilik əldə etməkdə ona Leypsiq universitetinin professoru Avropada məşhur şərqşünas kimi tanınan “Ərəb ensiklopediyası”, “Ərəb tarixi” kimi qiymətli əsərlərin müəllifi Qustav Lebrext Flügelin böyük təsiri olmuşdur.

M.Şahtaxtlı həyatının Paris dövrü onun yaradıcılığında daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həyatının Paris dövrü M. Şahtaxtlının Avropa elm və təhsil ənənələrinə daha dərinlən yiyələnməsinə səbəb olur. Qədim və məşhur Sorbon Universiteti ilə tanışlıq, bu ali təhsil ocağında çalışan fransız ziyalıları ilə əlaqələr onun Avropa elmi dairələrində tanınmasını şərtləndirmişdir. Xüsusən, fransız dilçi alimləri ilə sıx ünsiyyəti, onların ədəbi dilin formalaşması və əlifba sahəsində apardıqları islahatlar M.Şahtaxtlının gələcək fəaliyyəti üçün faydalı olmuşdur. Həmin

illərdə alim şərq dillərinin tədris edildiyi Paris Ali Təcrübi Təhsil məktəbində təhsil alır. Ancaq atasının vəfatı xəbəri onun işlərini alt-üst edir, təcili olaraq Parisi tərk edərək Vətənə dönməsinə səbəb olur. Vətənə qayıdan Şahtaxtlı 1875-ci ildən Qafqazın mədəni və inzibati mərkəzi sayılan Tiflisdə yaşayaraq, daha çox mətbuat sahəsində çalışmışdır. Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz”, “Tiflisskiy listok”, “Novoe obozrenie”, “Obzor” qəzetlərində çap olunan məqalələri onu Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi kimi tanıtmışdır. Dərin analitik təhlil, geniş ümumiləşdirmə imkanları M.Şahtaxtlının bu dövr publisistikasında yaradıcılıq imkanlarını genişləndirmişdir. Qafqaz rus mətbuatında Azərbaycan həyatının əsas problemlərinin gündəmə gətirilməsi onun adı ilə bağlıdır. Türkiyə, İran və digər Şərq ölkələrində baş verən hadisələr, ictimai-siyasi məsələlər M.Şahtaxtlı sayəsində Qafqazın rusdilli oxucularına çatdırılırdı.

Bu dövrdə mütərəqqi ziyalının “Qafqaz” və digər qəzetlərdə nəşr olunmuş “Müsəlmanlarda məktəb həyatı”, “Konstantinopoldan məktublar” adlı silsilə publisist məqalələrində dövrün aktual ictimai-siyasi məsələləri və mədəni hadisələri öz əksini tapmışdır. Rusiyada çap etdirdiyi “Konstantinopoldan məktublar” adlı məqalələr silsiləsi ilə M.Şahtaxtlı Türkiyə ilə bağlı məsələləri rus mətbuatında işıqlandırmışdır. “Qafqaz” qəzetində nəşr olunan məqalələrdə Türkiyədə baş verən siyasi-tarixi proseslərin və maarifçi hadisələrin mükəmməl təhlili verilmişdir. Bütün bu məqalələr M.Şahtaxtlının kamil bir mütəfəkkir, ziyalı olduğunu göstərir.

1879-cu ildə təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası layihəsini hazırlamışdır. Tiflisdə yaşadığı dövrdə M.Şahtaxtlının 1879-cu ildə Tomson mətbəəsində rus dilində nəşr etdirdiyi “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı bu sahədə mühüm addımlardan sayılır. Müəllif maarifpərvər bir xadim kimi cəmiyyətin inkişafına mane olan ərəb əlifbasının xalqımız üçün yararsız olmasını əsaslandırır və bu çətinliyi aradan qaldırmaq yolları üzərində düşünürdü. Bu baxımdan həmin qiymətli əsər Şərqdə yeni əlifba ideyasının

banisi, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadədən (1812-1878) sonra ərəb əlifbasının islahatına həsr olunmuş ikinci yeni əlifba layihəsi idi. Bu layihədə M.Şahtaxtlı ilk dəfə olaraq linqvistik-şərqşünas kimi əlifbanın tərtib qaydalarını nəzərə cəhdirmişdir. Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixində ilk kitab olan bu əsər xalqın qabaqcıl ziyalıları arasında böyük əks-səda verir. “Qafqaz”, “Ziya” kimi qəzetlər həmin əsərin nəşri ilə bağlı geniş resenziyalar vermişlər. Ərəb əlifbası nöqsanlarının dərin elmi dəlillərlə təhlilini verib öz yeni əlifba layihəsini, onun spesifik xüsusiyyətlərini təbliğ edən M.Şahtaxtlının bu kitabı, həmçinin yeni əlifbanın ərəb, fars, türk, alman, fransız və rus dillərində necə səsləndiyinə, fonetik xüsusiyyətlərinə dair şərhlerle də zəngindir. Kitabda Hafız, Füzuli və Şərqin digər dahi söz ustalarının yeni əlifba ilə verilmiş şeir inciləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yeni əlifbanın əsas üstünlüyü ərəb əlifbasında mövcud olmayan sait səslərin xüsusi hərflərlə göstərilməsi və yerinə görə, hər samitin öz şəklini dəyişməyən xüsusi işarə ilə əvəz edilməsi idi.

XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən etibarən M.Şahtaxtlı Peterburqa gedir. “Moskovskie vedomosti” qəzetindəki səmərəli fəaliyyəti onun gələcək siyasi taleyində mühüm rol oynamışdır. M. Şahtaxtlı XIX əsrin 80-ci illərində (1883-1887) “Moskovskie vedomosti” və “Novoe obozrenie” qəzetlərinin Yaxın Şərq müxbiri statusunda ərəb ölkələrinə, İran və Türkiyəyə göndərilmişdir. XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində həmin mətbuat orqanlarının İstanbul üzrə müxbiri təyin olunmuşdur. Daha sonra İstanbulda jurnalist (1893-1894), Rusiya İmperatorluğu İstanbul səfirliyində tərcüməçi-diplomat (1909-1912) kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun buradakı fəaliyyəti çox faydalı və məhsuldar olmuşdur. Görkəmli jurnalist ilk növbədə Türkiyə mətbuatı ilə əlaqə yaradaraq burada “Mehmetbəy” imzası ilə məqalələr çap etdirmişdir. Onun Osmanlı paytaxtında çıxan “Sımbul” (fransız dilində) və “Əxtər” (fars dilində) qəzetlərindəki məqalələrində Avropa və Rusiyada baş verən mühüm hadisə və əhvalatlar türk oxucusuna publisistika

vasitəsilə çatdırılmışdır. Bundan əlavə, M.Şahtaxtlı İstanbulda fransız dilində nəşr edilən “Şərq ədəbiyyatı” jurnalına məqalələr göndərmişdir. İctimai həyatda gedən proseslər, dil müzakirələri M. Şahtaxtlının İstanbul həyatında önəmli yer tuturdu. Şübhəsiz ki, böyük ədib dil məsələsində gənc türklərin mövqeyini dəstəkləyirdi. O, eyni zamanda, bu məsələdə İstanbuldakı Avropa yönümlü, türkçülüyə rəğbət göstərən dövlət adamlarına da maraq göstərir, onlarla əlaqə yaradır, onlara rəğbət göstərirdi. Belə dövlət xadimlərindən biri o dövrdə Osmanlı dövlətində maarif naziri, sonralar baş vəzir olmuş Əhməd Rəfiq paşa idi (1823-1891). Türkçülük hərəkatının öncüllərindən olan bu dövlət adamı bir neçə pyes yazmış, fransız dilindən tərcümələr etmiş, Əbülqazi Bahadırxanın “Şəcərəyi-türk” əsərini cağatay dilindən Osmanlı dilinə çevirmişdir. O həm də “Ləhceyi-Osmani” adlı bir lüğət tərtib edib nəşr etdirmişdir. Məhz buna görə M. Şahtaxtlı yazılarında türkçülüynün tarixində xidməti olan, türkcənin sadələşdirilməsi tərəfdarı olan bu dövlət xadimindən, onun saraydakı mühafizəkarlar tərəfindən sıxışdırılmasından bir neçə dəfə bəhs etmişdir. Daha sonra müəllif Azərbaycan türkcəsi ilə Osmanlı (İstanbul) türkcəsinin sintaktik quruluşunu müqayisə edir, osmanlıcanın qəlizliyini, onun söz sırasının alman dilinin söz sırasına bənzədiyini, əksinə, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun çox sadə və rahat olduğunu vurğulayırdı.

M.Şahtaxtlı mərkəzi ofisi İstanbulda yerləşən Beynəlxalq Ticarət Məhkəməsində Rusiyanın daimi nümayəndəsi vəzifəsini də ləyaqətlə icra etmişdir. Türkiyənin rəsmi dairələrinin və ziyalı mühitinin nümayəndələri ilə yaxından tanışlığı da onun türk-müsəlman mühitinin özünəməxsusluqlarını, habelə Rusiya-Türkiyə əlaqələrinin səviyyə və imkanlarını öyrənməyə lazımı şərait yaratmışdır. Ədibin Türkiyənin tanınmış şəxslərinin əsərlərini rus dilinə tərcümə etməsi onun ətraf dairələrdə, eyni zamanda Rusiya mətbuat çevrələrində nüfuzunu xeyli artırmışdır. Bu dövrdə bir sıra tərcümələr etmişdir. Xüsusilə, Rusiyada Türkiyənin səfiri vəzifəsində çalışmış general-adyutant Əhməd Şakir paşanın “Günəş

təqvimini” əsərini rus dilinə tərcümə etmiş və nəşr etdirmişdir. M.Şahtaxtliyə aid arxiv materiallarında “Günəş təqvimi” kimi qeyd edilən bu traktatın adı əslində “Müsəlman dünyasında günəş tarixinin hesablanması” kimi verilir. İ.Həbibbəyli yazır ki, fikrimizcə, məzmununa uyğun olaraq “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” adlandırılması daha düzgün olan həmin əsərdə günəş təqvimi ətrafında uzun illər mübahisə aparmış Türkiyənin Rusiyadakı keçmiş səfiri və Kiçik Asiyada islahatların keçirilməsi üzrə Yüksək komissarı işləmiş general-adyutant Əhməd Şakir paşa ilə Türkiyə ordusunun sabiq baş komandanı Misirdə yüksək komissar missiyasını daşımış Qazi Əhməd Muxtar paşanın fərqli baxışlarını əks etdirən “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” traktatı müxtəlif müsəlman ölkələrində ayrı-ayrı şəkildə işlədilən bu təqvimə dair bütün məlumatları və nəhayət, yekun qənaəti özündə əks etdirir. Bundan başqa, hicri tarixindən miladi tarixə keçidin, çevrilmənin qaydasını nəzərə çarpdıran Əhməd Şakir paşa bununla dünya müsəlmanlarının hər iki təqvimdən istifadə etmələrinə kömək göstərmiş, beləliklə, müsəlman dünyasının sivil inkişafına doğru mühüm addım atmağa nail olmuşdur. M.Şahtaxtli “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” traktatını rus dilinə tərcümə etmişdir.

1879-1902-ci illər arasında M.Şahtaxtli ərəb əlifbasının islahı ilə əlaqədar çox səmərəli fəaliyyət göstərmiş, bütün elmi və publisistik məqalələrində bu məsələyə toxunmuşdur. O hətta həmin dövrdə bu mövzuda Azərbaycan, rus və fransız dillərində olmaqla bir neçə əsər çap etdirmişdir. 1891-ci ildə M. Şahtaxtli Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetinə (1881-1919) işə dəvət edilir. Üç ay (iyun-avqust) bu qəzetin müvəqqəti redaktoru vəzifəsini icra edən M.Şahtaxtli “Kaspi”də ictimai-siyasi mövzuda publisist yazılarla çıxış etmişdir. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində onun maarifçiliyə aid 8 məqaləsi nəşr olunur. M. Şahtaxtli Azərbaycanla bağlı aktual mövzularla “Kaspi”də məqalələr nəşr etdirir. Onun bu qəzetdə dərc olunmuş “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” adlı məqaləsində M.Şahtaxtli Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlıların müsəlman, yaxud tatar adlandırılmalarını əsassız

saymış, bütün Asiyada acıqla çəkilən “tatar” ifadəsinin “təhqir” kimi işlədilməsini nəzərə çatdırmışdır. Görkəmli publisist mətbuat tarixində ilk dəfə olaraq Zaqafqaziya müsəlman əhalisinin azərbaycanlılar adlandırılmasını elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. 1893-cü ildə yenidən İstanbula qayıdan böyük ədib 1894-cü ilin bir neçə ayı da daxil olmaqla burada yaşamış, tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1894-cü ildə böyük ədib ata mülkünün ona çatan qismini satmaq üçün Naxçıvana gəlmişdir. Şahtaxtıda bir çox ziyalılarla görüşmüş, cavan ədib C.Məmmədquluzadə ilə tanış olmuşdur. Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmək və yaratmaq istədiyi mətbəenin avadanlıqlarını almaq üçün bir sıra ziyalılarla görüşmüşdür. Naxçıvan səfərində M.T.Sidqi, M.S.Ordubadi, Mirzə Cəlil, Sürbi ilə tanış olmuşdur. Bu ziyalılar sonralar “Şərq-Rus”la əməkdaşlıq etmiş, Naxçıvan əhvalatlarını qəzetə yazıb göndərməklə baş redaktora yaxından kömək göstərmişlər.

M.Şahtaxtılı 1895-1898-ci illərdə Tiflisdə yaşamış və jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, böyük vətənpərvər kimi mətbuat tariximizdə silinməz izlər qoymuşdur. “Moskovskiye vedomosti”, “Novoye vremya”, “Kavkaz”, “Rossiya” kimi dövrünün nüfuzlu mətbuat orqanlarında çoxsaylı məqalələr dərc etdirmiş, 1891-1893-cü illərdə “Kaspi” qəzetinin redaktoru olmuşdur.

M.Şahtaxtılı 1899-cu ildən 1902-ci ilə qədər Parisdə yaşamışdır. Burada Sorbon Universitetinin nəzdindəki Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində təhsil almış, şərqşünaslıq sahəsindəki biliklərini dərinləşdirmiş, professor Pol Passinin rəhbərliyi ilə təcrübi fonetika laboratoriyasında dilçiliyə dair biliklərini təkmilləşdirmişdir. Ona dərs deyən Jozef Halovi, Hartviq Derenburq kimi görkəmli alimlərlə tanışlığı, məşhur fransız şərqşünası Lüsüen Büva ilə dostluq və əməkdaşlığı onun dünyagörüşünün inkişafına, Fransa və Avropada tanınmasına çox böyük təsir göstərmişdir. Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin və Asiya Cəmiyyətinin ilk azərbaycanlı həqiqi üzvü seçilməsi M.Şahtaxtılıın Avropa elmi-ictimai mühitində məşhur olmasına münbit zəmin yaratmışdır.

1899-1902-ci illərdə Fransanın Sorbon Universitetində Ali Təcrübi Təhsil məktəbində təhsil almışdır. Görkəmli publisist və şərqşünasın Fransa mətbuatında “Əlifba və mədəniyyət”, “Biz nə haqda düşünürük?”, “Şərq böhranı” məqalələrində Şərqin inkişafı və maariflənməsi kimi aktual məsələlər öz əksini tapmışdır. M.Şahtaxtlı mədəniyyətlərin yaxınlaşması üçün Qərb maarifçiliyinin ən yaxşı ənənələrinin Azərbaycana gətirilməsinə çalışmış, xalqımızın maariflənməsi və tərəqqisi yolunda mübarizə aparmışdır. O, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin həqiqi üzvü kimi Avropa alimlərinin latın əlifbası yolunda apardıqları axtarışlarla yaxından tanış olmuş, əlifba islahatının ümummillə tərəqqi sahəsindəki əhəmiyyəti barəsində yetkin qənaətə gəlmişdi. Səməralı elmi-pedaqoji və publisist fəaliyyətinə görə 1901-ci ildə Fransa Xalq Maarifi Nazirliyinin fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir.

1902-ci ildə Tiflisə qayıdan M.Şahtaxtlı öz fəaliyyətini əlifba və mətbuat istiqamətində davam etdirmişdir. Bundan başqa, M.Şahtaxtlı Avropa latını, Orxon-Yenisey əlifbası və türk yazı elementlərindən faydalanmaqla xüsusi bir əlifba da yaratmışdı. Bu, türk-müsəlman xalqları üçün ünsiyyət əlifbası kimi tərtib olunmuş yazı sistemi idi.

O, Parisdən qayıdaraq 1902-ci il aprel 2-də Rusiyanın Mətbuat işləri üzrə baş idarəsinə öz xalqının mənafeyi naminə bir qəzet buraxmaq, bununla Zaqafqaziya müsəlmanlarını rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış etməklə bağlı müraciət etmişdir. 1902-ci ildə Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış, 1903-cü il martın 30-da “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrə başlamasına nail olmuşdur. XX əsrdə Azərbaycan dilində “Şərqi-Rus” Qərb standartlarında çap olunan ilk Şərq qəzeti idi. Bu qəzetin əsas məqsədi türk-müsəlman əhalisini maarif və mədəniyyətə cəlb etmək idi. “Şərqi-Rus”da “Qəzetnəvis” imzası ilə dərc etdirdiyi 50-dən artıq məqaləsi dövrünün aynası kimi cəmiyyətdəki geriliyin səbəblərini cəsarətlə açıb göstərmişdir. “Şərqi-Rus” qəzetinin elə birinci nömrəsində dil məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dil məsələsi siyasi məsələlərin tərkib hissəsi idi. Mətbuat

da ana dili, milli ədəbi dil uğrunda mübarizənin ən fəal tribunası idi. Müəllif qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq oxuculara türk dili, onun tarixi, ləhcələri, dialekt və şivələri haqqında, bu ləhcələrin qarşılıqlı əlaqələri haqqında müntəzəm şəkildə məlumat verəcəyini elan etmişdi. Müəllifin qənaəti bundan ibarətdir ki, millət olmağın, milli birliyə sahib olmağın bir şərti dil birliyi yaratmaq, dili məhv olmaqdan qorumaqdır.

Qəzetin birinci nömrəsindəki “Dilimizdən bir qaç söz” məqaləsi də “Şərqi-Rus”un dil siyasəti, onun bu sahədəki fəaliyyəti haqqında aydın fikir yaradır. Bu məqalə əslində böyük demokrat ədibin türkoloji görüşlərinin əsas prinsiplərini təşkil edir. Müəllif türk sözləri dura-dura onun yerinə ərəb-fars sözlərini işlətməyi tənqid edir və qəzetdə buna qətiyyən yol verilməyəcəyini və bunların türk tərkibilə işlədiləcəyini oxucularına bəyan edir. Bir bədəndə iki ruh ola bilmədiyi kimi bir dildə də iki qrammatik qanunun olmadığını vurğulayır. Göründüyü kimi, ümumtürk ədəbi dilinə baxış məsələsində də iki cür yanaşma özünü göstərirdi. Qəzetdə məfhumların ifadəsi üçün yeni terminlərin yaradılması istiqamətində böyük xidmətlər göstərmişdir. Dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi yer tutan bu təcrübə, bu ənənə digər mətbuat orqanları tərəfindən də uğurla davam etdirildi. Bu məqalədə böyük demokrat ədibin dil düşüncələri və onu inkişaf etdirməyin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilir. Müəllif məqalələrində türk sözlərinin yerinə ərəb-fars sözlərini işlətməyi tənqid edir. Qəzetdə sadə dil ilə yazacağını, izafətlərə qətiyyən yol verilməyəcəyini və bunun əvəzinə türk sözlərinin işlədiləcəyini oxucularına xəbər verir. Böyük ədib M.Şahtaxtlı da termin yaradıcılığında özünü təcrübədə təsdiq etmiş, bu uğurlu ənənəni davam etdirmiş, xalqı maarifləndirmək, elmi və ictimai-siyasi bilikləri təbliğ etmək, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə ilkin olaraq Avropa dillərinə aid olan siyasi və ictimai terminləri, məfhumların məna və məzmununu izah edir, xalqa çatdırır. Məfhum və terminlərin şərhində misallarla izahı əsas götürür. Məsələn, naşir yazır ki, “Şərq əhlinə Qərb və ya Qərb əhlinə Şərq

əfkarından, əxlaqından danışanda bəzi ən mütədavil kəlmələrin mənalılarından dəxi danışmaq lazım gəlir ki, oxuyanın fikrində iştibah vəqə olmasın. Çün əksəriyyəni bu mütədavil kəlmələrin mənalı arasında şərqililər ilə qərblilər arasında böyük təfəvüt və fərq olur. Şimdi osmanlıcada yevropalıların “nasion” kəlmələrini əksərən “millət” kəlməsi ilə tərcümə edib bəzən də “qövm” və “cins” kəlmələrini onun yerinə işlədirlər. Bunların amma heç biri “nasion” kəlməsinin əsl mənasını ifadə etməyir”. Alim dilimizin zənginləşdirilməsində alınma sözlərin müəyyən rol oynadığını, ancaq milli varlığımız olan dilin sadələşdirilməsində bu alınma leksik vahidlərin öz qayda-qanunlarımız əsasında işlədilməsinin də göz önündə bulundurulmasının mühüm, vacib şərt olduğunu qeyd edirdi. Dil məsələlərinin təhlil və tədqiqində alim həmişə nəzəri-elmi dilçiliyin qanunlarına əsaslanmağı da başlıca şərt hesab edirdi. Ona görə də dilimizdə alınma sözlərin, xüsusən lüzumsuz, xalq kütlələri tərəfindən anlaşılmaz, qəliz ərəb-fars sözlərinin qol-qanad açmasını da yazı dilimizin mühüm nöqsanlarından biri kimi “Yazı və yainki ədəbi dilimizin əskikləri” adlı məqaləsində qeyd etdiyi kimi “fikrimiz üçün lazım olan sözləri hansı dildən və nə yolla alacağımıza dair əlimizdə dəstəvüz olunacaq qaydalarımızın olmaması”nda görürdü.

XX əsrin əvvəllərində artıq milli şüur yüksəlmiş, türk birliyi istiqamətində çalışmalar genişlənməyə başlamışdı. Bu aktual problemi bu əsrin ilk Azərbaycan qəzeti, onun naşiri qəzetdə ziyalıların iştirakı ilə ictimai müzakirə açmışdı. Ona görə də bizə ümumi bir dil lazımdır sualının artıq lüzumsuz olduğunu qeyd edən ədib “Çünki ümumi dilimiz var ki, hamı istemal edir” deyər yazır. O, bu fikrinin təsdiqi üçün “Tərcümən”in, “Şərqi-Rus”un dilini buna örnək göstərir. Bu mətbuat orqanları İstanbul türkcəsinə əsaslanan ümumi ədəbi və yazı dilindən istifadə edirlər. Müəllif ümumtürk ortaq yazı dili istiqamətindəki çalışmalara, müzakirələrə qiymət verərkən Azərbaycan və Osmanlı türkcələri arasındakı əlaqələri diqqət mərkəzində saxlayır və bunları eyni bir dilin dialektləri olduğunu isbat etmək üçün hətta Avropa dillərindən

müqayisələrə müraciət edir: “Bəli, bizim Azərbaycan türkcəmiz ilə Osmanlı türkcəsi bir dildir”.

M.Şahtaxtlı dövrün ən kamil dilçi alimi kimi Osmanlı türkcəsindəki indiki zamandakı – yor ünsürünün qrammatik qanunlara, xüsusilə ahəng qanununa uyğun gəlmədiyini, eyni zamanda ümumtürk dilinin tələffüz qaydalarına zidd olduğunu elmi şəkildə əsaslandırır və belə qənaətə gəlir ki, ...”bu (yo) istisnası ancaq İstanbul şəhərində müstəməldir. Ondan başqa yerlərdə (yo) işlətməzlər. Ona görə də hal siğələrindən bu (yo)nu atıb gediyor yerinə sadə gedir, qaçıyır yerinə sadə qaçır yazıb və söyləməliyiz” (Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən və ön sözün müəllifi akad. İ. Həbibbəyli, Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s., 199).

Böyük mütəfəkkir yaradıcılığının sonrakı dövrlərində də Azərbaycan və Osmanlı türkcəsinin birliyi ideyasına sadıq qalmış, bu sahədəki fikirlərini inkişaf etdirmiş, hətta 1923-cü ildə çap etdirdiyi bir yazısında bir az da mübaliğəyə gedərək məsələni daha konkret və qəti şəkildə qoymuşdu: “...azərbaycanlılar yazıda Osmanlı türkcəsini işlətməyə başladılar. Bu iki dil bir-birinə o qədər yaxındır ki, birindəki bir şeyi o biri dilin əhli-adamları bütün-bütünə anlayır. Osmanlı dilinin böyük bir ədəbiyyatı var və hər bir qarışıq və çətin fikirləri bütün incəlikləri ilə əda etmək qabiliyyəti və estedadı vardır. Azərbaycan dili isə yalnız bir qonuşma, danışmaq dilidir. Şimdiki halda ədəbi bir dilə olan ehtiyac millətlər üçün fəvqəladə bir surətdə böyükdür. Ona görə azərbaycanlıların osmanlılara ədəbi dil meydanında elteha etmələri zəruridir” (Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən və ön sözün müəllifi akad. İ. Həbibbəyli, Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s. 232).

Müəllif türk ləhcələri üçün ümumi vahidləri əhatə edən anlaşıqlı sadə ədəbi dilin yaradılması zərurətini qeyd edirdi. M.Şahtaxtlı adı məhz bu illərdə bütün Qafqazda, eləcə də Rusiyada ictimai ideyalar uğrunda mübariz bir qələm sahibi kimi ziyalılar arasında tanınırdı. XIX əsrin sonlarında görkəmli maarif xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı xalqımızın və dilimizin adı

haqqında bir ixtisaslı mütəxəssis kimi tədqiqat aparmışdır. M.Şah-taxtlı azərbaycanlıların “tatar” adlandırılması üzərində daha ətraflı dayanaraq göstərir ki, son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verilərək Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində “tatar” adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz. Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri. Alim mülahizələrini davam etdirərək tərəddüdlə də olsa “azərbaycanlı” terminindən bəhs edir. 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi əlifbaya aid kitabçasında isə “azəri türkü” terminini işlədir və bu məqamda azərbaycanlı və Azərbaycan dili terminlərinin o dövrün imperiya şəraitində daha məqbul olduğunu irəli sürmüşdür.

M.Şah-taxtlı türk xalqları, xüsusilə Osmanlı və Azərbaycan türkləri üçün ortaq ədəbi dil yaratmaq, onların birgə istifadəsini təmin etmək sahəsində bir dilçi-maarifçi kimi çox çalışmışdır. Onun baş redaktoru olduğu “Şərqi-Rus” qəzeti öz səhifələrində Şərqdə çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini özünəməxsus ustalıqla açıb göstərmiş və məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının sonrakı fəaliyyəti üçün ciddi əsas yaratmışdır. M.Şah-taxtlı 1907-ci ildə Naxçıvan mahalından Rusiyanın II Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Fevralda fəaliyyətə başlayan Duma iyun ayında fəaliyyətini dayandırmışdır. Duma buraxıldıqdan sonra Şah-taxtlı Peterburqda qalıb “Rosiyə” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. Bundan sonra M. Şah-taxtlı bir müddət Peterburqda yaşayaraq burada nəşr olunan “Rossiya” qəzetində çalışmış, dövrün aktual məsələlərinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. 1905-ci ilin əvvəllərində M. Şah-taxtlı öz mətbəəsini Cəlil Məmmədquluzadəyə və Ömər Faiq Nəmanzadəyə vermiş və özü də Tiflis gimnaziyasında dərs deməyə başlamışdır. 1908-1918-ci illərdə isə əsasən xaricdə - Türkiyə, İran, İraqda yaşamışdır. Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, alim 1908-ci ildə Moskva Lazerev adına Şərq dilləri institutunda yeni açılmış “İran filologiyası” kafedrasında fars dili

müəllimi işləmişdir. 1909-1912-ci illərdə Rusiya İmperiyasının Türkiyədəki səfirliyində tərcüməçi-jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1913-cü ildə Peterburqa qayıdan böyük ədib 1917-ci ilə qədər burada yaşayıb işləmişdir. İlk əvvəllər Peterburqun məşhur qəzet və jurnallarında, xüsusilə, “Russkiy invalid” və “Hərbi-tarixi məcmuə”də müxtəlif Şərq problemlərinə həsr etdiyi sanballı məqalələrlə çıxış etmişdir. Bəzi mənbələrə görə bu dövrdə M.Şahtaxtlı Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq şöbəsinə başçılıq etmişdir. Son araşdırmalar böyük ədibin bu nazirliyin Şərq şöbəsində, ancaq jurnalist-tərcüməçi vəzifəsində işlədiyini dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir. Bu şöbəyə o, hələ 1914-cü ilin əvvəllərində müqavilə əsasında çalışmaq şərtlə işə qəbul edilmişdir. Burada o, ancaq VII dərəcəli tərcüməçi vəzifəsində çalışmış və 1917-ci ilin sonlarında Xarici İşlər Nazirliyi sistemindən təqaüdə çıxmışdır. M.Şahtaxtlı 1919-1922-ci illər arasında Bakıda yaşamış və yeni yaranan dövlətin maarif, mədəniyyət və mətbuat işlərinin inkişafında fəallıq göstərmişdir. Böyük maarifçi, eyni zamanda, Azərbaycan parlamentinin Bakıda Universitetin açılması haqqındaki layihənin əsas təşəbbüskarlarından biri olmuşdur. O, universitet komissiyasının üzvi təyin edilmiş və bu ali məktəb ocağının qurulması ilə əlaqədar işlərlə məşğul olmuşdur. Rusdilli ali məktəbin açılmasına qarşı çıxanlara etiraz edərək universitetin yaradılmasını gənc dövlətin həyatında mühüm hadisə hesab edirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində də Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində ərəb-fars dilləri və ədəbiyyatından dərs demişdir. Sonrakı dövrdə Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb və fars dillərində əsərlər yazan Məhəmməd ağa Şahtaxtlı hərtərəfli hazırlığa malik mükəmməl ziyalı kimi Bakı Dövlət Universitetində şərqşünas kimi çalışmışdır. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Bakı Dövlət Universitetinin ilk azərbaycanlı professoru idi.

1921-1922-ci illərdə bir müddət Azərbaycanda sovet hökumətinin ilk rəhbəri, görkəmli dövlət xadimi və yazıçı Nəriman Nərimanovun xüsusi işlər üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. O, 1921-ci ildə bu vəzifənin icrasına başlamış, 1922-ci ilin iyul ayınadək xüsusi

si işlər üzrə müşavir vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş, hətta 5 sentyabr 1922-ci ildə kollegiya üzvü seçilmişdir. Akademik İ.Həbibbəyli alimin həyatının bu dövrünə aid yeni sənədlər aşkar etmişdir. O yazır ki, “M.Şahtaxtlı BDU-da professor kimi çalışmaqla yanaşı, həmin illərdə Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanov tərəfindən dövlət qulluğuna işə dəvət olunmuşdur. M.Şahtaxtlı 1921-1922-ci illərdə bir müddət Azərbaycanda Sovet hökumətinin ilk rəhbəri, görkəmli dövlət xadimi və yazıçı N.Nərimanovun xüsusi işlər üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. Xüsusi işlər üzrə müşavir kimi o, Bakıda Şərq xalqlarının qurultayının keçirilməsinin əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Bu barədəki məlumat onun Moskvaya Şərq Xalqları Kommunist Universitetinin rektoruna yazdığı 24 iyul 1922-ci il tarixli məktub ərizəsində qeyd olunmuşdur. O, 21 dekabr 1921-ci ildə bu vəzifənin icrasına başlamış, 1922-ci ilin iyul ayınadək xüsusi işlər üzrə müşavir vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş, hətta 5 sentyabr 1922-ci ildə kollegiya üzvü seçilmişdir. Sonra M.Şahtaxtlı N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Moskvada Şərq Xalqlarının Kommunist Universitetində mühazirəçi-tərcüməçi vəzifəsinə göndərilmişdir. M.Şahtaxtlı 25 yanvar 1923-cü ilə qədər bu universitetdə fəaliyyət göstərmişdir”.

Mükəmməl yiyələndiyi xarici dillər görkəmli alimin Şərq və Qərb mədəniyyətlərini sintez halında mənimsəməyə və dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır. Bu görkəmli şəxsiyyəti Qərb maarifçiliyi ilə Şərq mədəniyyəti arasında etibarlı körpü hesab edirdilər. O, Qərb aləminə və mədəniyyətinə yol açmış birinci Şərq ziyalısı idi. Qeyd olunduğu kimi, görkəmli şərqşünas, professor Mirzə Kazımbəyin Azərbaycanla bağlı Rusiyada gördüyü işi Avropada Məhəmməd ağa Şahtaxtlı həyata keçirmişdir. O, Avropadakı Mirzə Kazımbəyimiz hesab olunurdu.

1922-ci ildə Yeni Türk Əlifbası layihəsi üzərində qızgın işlər aparılırdı. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1922-ci ildə türk xalqları üçün vahid “Şərq latın əlifbası” layihəsi hazırlayıb müzakirə üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etmişdir. Yeni Əlifba komitəsinin üzvü kimi də o, latın əlifbasına keçidlə əlaqə-

dar geniş və səmərəli iş aparmış, mətbuatda müzakirələr açmışdır. Bütün bunlara görə, M.Şahtaxtlının tərtib etdiyi əlifba layihəsi “Xətti Məhəmməd ağa” adı ilə tarixə daxil olmuşdur. Azərbaycanda və Rusiya imperatorluğunda bu əlifbanın tərəfdarları əleyhdarlarından çox idi. Peterburqda çıxan “Mir islama” (“İslam aləmi”) jurnalında “T” imzası ilə çap olunmuş “Zaqafqaziya müsəlmanlarının öz əlifbalarını islah etmək səyləri” adlı məqalədə deyilirdi ki, o, bu münasibətlə bir neçə əlifba layihəsini nəzərdən keçirmişdir və müsəlmanların ərəb əlifbasını təkmilləşdirilməsinin əleyhinə deyildir. Bircə cənab Şahtaxtinski (Şahtaxtlı) 5 əlifba layihəsi mövcuddur. Bir çap olunmuş kitabçada o, hər hərfin 4 müxtəlif işarəsini vermişdir. Bu, onun “səsli əlifbası”ndan ibarətdir. Lakin cənab Şahtaxtinski bu əlifba layihələrinə müvəqqəti münasibət bəsləmişdir. O, Şərq latın əlifbasına böyük ümid bəsləmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində Məhəmməd ağa Şahtaxtlının latın əlifbasının ən fəal tərəfdarlarından biri kimi mübarizə aparması, beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan “Şərq latın əlifbası”nı hökumətə təqdim etməsi də Azərbaycan xalqının inkişafı üçün böyük təşəbbüs kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Qızıl Şərq” məcmuəsində 1923-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibətilə” adlı məqaləsi böyük maraq doğurmuşdur. Bu mənada Azərbaycanda latın əlifbasına keçidin həll edilməsində Məhəmməd ağa Şahtaxtlının böyük əməyi vardır. Onun “tarixdə ad buraxmış qoca lisanıyyatçının” türkdilli xalqlar üçün tərtib etdiyi beynəlxalq latın əlifbası geniş dairədə böyük əks-səda doğurmuşdur. Yeni əlifba haqqında M.Şahtaxtlının da xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Alim yazırdı ki, bu əlifbamız o qədər geniş olmalıdır ki, onun ilə Avropa sözlərindən başqa, bütün türk və tatar dillərinin, fars və ərəb dillərinin kəlmələrini dəxi tələffüzə müvafiq yöndə yazmaq mümkün olsun. Belə əlifbamız olduqda tələffüzü türklərə məlum olmayan və ya az məlum olan hər kəlməni öz yazımızla, sonra bu fonetik əlifbamızla yazırız ki, hər oxuyan tələffüzünü bilsin. Sovet hakimiyyəti illərində latın əlifbasının ən fəal tərəfdarlarından

biri kimi çıxış etmişdir. M.Şahtaxlı 1923-cü ildə “Qızıl Şərq” məcmuəsində “Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı “Latın” əlifbası münasibətilə” məqaləsində yazırdı ki, Azərbaycan Şura hökuməti “Latın” əlifbasının işlənilməsinə Azərbaycanda yol verib yardımda bulunmuşdur. Bu elə bir tarixi və cəhanşümul bir hadisədir ki, onun uğrunda çalışan Azərbaycan xalqı və hökuməti bütün cəhanın, başlıca olaraq islam aləminin səmimi təşəkkürünü qazana bilmişdilər. Bu parlaq təşəbbüsünü (Şərqdə, xüsusən yüz illərin ərzində) yaymaq üçün Bakıda latın əlifbası komitəsi düzəlmişdir. Ancaq çox təəssüf ki, bunların düzəltməsi əlifba latın hərfləri ilə yazılmayan dillərə Avropa dillərinin latın əlifbası tətbiq edərkən bunu neçə etdiklərini bilmədikləri kimi Azərbaycan xalqının yazısını eşitmədiyi ərəb əlifbasında başqa bir hərflə yazmaq istərkən bu yeni əlifbanın nə kimi bir yeniliyi həyət olmasa lazım gələcəyinə dair daxili bir müəyyən açıq-aydın təsəvvürləri yoxdur. Bunun üçündür ki, əlifbalı məqsədlərinə təşəbbüslərindəki fikir asılılığı bütün-bütünə müxalif, qeyri-müvafiqdir.

Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı onun bu sahədəki ilk təşəbbüsünün nəticəsi idi. O, bu sahədə məşhur mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin yolunu davam etdirmiş, əlifba islahatı ilə bağlı ilk dəyərli tədqiqat əsəri olan “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbəyi” kitabını 1879-cu ildə Tiflisdə nəşr etdirmişdir. Məhz buna görə yazırdı ki, bəndə isə cavanlığımdan bəri islam aləmində məqsədmüvafiq bir əlifba vermək məsələsilə uğraşıyoram. Bu məsələnin bir iş bilicisi kimi həll etməyin icab etdirdiyi məlumatım da vardır. İslam dünyasının və Avropanın ən baş dillərini bilirəm. 300 ilə qədər olar ki, Avropa lisançıları yer üzündəki bütün dilləri latın hərfləri ilə yazırlar. Latın hərflərinin bu dillərdə yazılışının nə kimi qaydalar üzrə müəyyən olduğuna dair təhqiq və tədqiqli məlumat vardır. Azərbaycan üçün onun ehtiyaclarına bütün-bütünə ödəyir.

Sonralar o, əlifba islahatı istiqamətində axtarıqlarını davam etdirmiş, daha mükəmməl əlifba layihəsi hazırlayıb nəşr etdirmişdir.

Bu barədə müəllif yazır ki, yaraya biləcək bir əlifba düzəltmişəm. İşdə bunun üçündür ki, Komitə əlifbasının nə kimi səhvləri olduğunu Avropa elm və təcrübəsinin iltizam etdiyi yolda latın əlifbasının Şərq dillərinə tətbiqi nəyi icab etdiyi Avropa üsulunca Şərq dillərinə tətbiq etdiyim latın əlifbasından ibarət olduğunu aşağıda yazıb göstərməyi kəndi ixlasımın vəzifəsi bildim. Ərəblərin özləri müstəsna tutulduqları halda cəmi müsəlmanlar iki dilli qohumlardır. Dini və ürfani ehtiyaclarını kəndi doğma ana dillərindən başqa ərəb dili olaraq istisna edirlər. Bunların hamısı Qurani ərəb dilində oxuyar, namazın ərəb dilində qılar, duasını, minacat və qeyrisini ərəb dilində əda edirlər. Müsəlman alimləri istər elmi dünya işlərinə və istər axirət işlərinə aid olsun, ərəb dilini bilmədən heç nə edə bilməzlər, buna hətta ehtiyac belə vermək olmaz. Elm fənlərinə, İslam dininə dair tərzdə yazılmış hər nə var isə bütün-bütünə ərəb dilindədir. Azərbaycanlılar isə ərəb dili ilə qaynayıb-qarışdıqlarından başqa fars dili ilə fars ədəbiyyatı ilə dəxi öz dilləri və ədəbiyyatları kimi olurlar. Onu da qeyd edirdi ki, Azərbaycan üçün düzənlənmiş olan bir “latın” əlifbasında o qədər hərflər gerek olsun ki, ta onlar ilə həm Azərbaycan və həm də Osmanlı türkcəsi və həm ərəb və həm fars dilləri yazıla bilsin. Müəllif əlifbanın mahiyyəti və tərtib qaydalarını açıqlayaraq yazırdı ki, işdə “Lisaniyat” elmi nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, burada tənəyə yer yoxdur: əlifba mahiyyətə qohum bir şey olmayıb beynəlmiləl bir şeydir: məsələn: b, s, t, m və başqa hərflər ilə yazılan sair hərflər hamı dillərdə vardır. Bu halda ki, bizə dörd dilin səslərini cəm olan bir latın əlifbası lazımdır. Böylə bir əlifbayı yapalım, vəssalam! Hələ Fransada olarkən Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin iclaslarında iştirak edərək bu sahədə mükəmməl təcrübə qazanan müəllif yazırdı ki, Avropada yeni bir hərfi elə bir hərfdən düzəldirlər ki, aralarında yazıca bir yavuqluq olsun, ya latın hərfləri ilə yazı yazan millətlərin içində bu iki səsi bir hərflə yazasan. Məsələn: Döymək. Əgər latın hərflərindən işarət vasitəsilə orada yox olan (k) səsi üçün (h) haye hərəz hərfindən düzələ bilir. Çünki səscə aralarında bir yavuqluq var.

Bizim (v - y) hərfi samitimizi almanlar (j) hərfi ilə yazırlar. Əgər siz bir əlifbada bu iki səsin hər biri üçün ayrıca hərflər vəz istərsəniz (v-y) səsinə sadə (j) hərfi ilə yazıb (v hərfi) üçün isə bir hərfin üzərinə bir işarət qoya bilərsiniz. Çünki aralarında hərflərin şəklinin cəmiyyəti var. Bu dövrdə Komitə tərəfindən hazırlanan layihəni tənqid edərək yazırdı ki, halbuki Azərbaycan Əlifba Komitəsi heç bir münasibətə baxmayıb, latın hərflərini ədə etdikləri səslərdən təcrid edib, başqa səsləri motazemi olmağa məcbur ediyor. Məsələn: (y) hərfinin modası kəsə olduğu halda zemme - o səsinə göstərmək üçün təyin ediyor. Burada nədən isə bir hərflə dəyişdirərək işlədiyorsa da yenə eyni dildə olaraq işlədiyor. Yoxsa rusların son imla tenzimatı nəticəsi olaraq əlifbadan “çıxarılmış” adına qısa deyilən samit hərfini öz əlifbasına alıb, zəmmə məfuhə-yə xəfiyyəsi, yəni mərq-ölü mənasında olan “ölüm” kəlməsinin başındakı sədayı-səsi ədə eyləməyə təyin ediyor. Görünür ki, hərç-mərc yazmağa bizim əlifbaçı ağalarda məxsus bir həvəs var. Komitəçilər öz əlifbalarında ş səsinə rus hərfləri ilə yazıyırlar. Rusların bu sədə üçün vəz etdikləri hərflər yox olduğu üçün z sədası üçün vəz etdikləri hərflə yazıyırlar. Əlifbalarına latın əlifbası adını verirlər də düzəlttikləri əlifba doğrudan-dogruya rus ilə latın hərflərindən alınma hər bir qaydanın xaricində yapılmış nəzm-nizam əl-nizamsız bir məxluqədir - qarışıqdır. Çünki içi rus hərfləri ilə doludur - basılıdır. Əgər latın əlifbasına kəndindən hərflər istiarəsi yersiz olan bir əlifba varsa, o da rus əlifbasıdır. Çünki bu iki əlifba arasında şəkilləri, səsləri ayrı hərflər çoxdur. Ona görə ki, Komitənin əlifbasında səsi müəyyən hərflər çox az olub, bir də qalan hər kəlmənin oxunması anlaşılmamış. Biz öylə bir latın hərfləri ilə yazı yazmaq istiyoruz. Nə onu işlə tətbiq etmək istəyinizə yazıca bizimlə mədəni millətlər arasında bir müştərəklik toplusu hər bir cəmiyyətə belə ki, mane olur (M.Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. B, 2006, səh. 233).

M.Şahtaxtlı layihəni təhlil etdikdən sonra yazır ki, böylə bir əlifbanın kəndi-kəndinə edilməyi məhəl qəbuluna keçməyi namümkün olduğu kimi hökumət tərəfindən zorakı yürüdülməsi də

dövlətin sərf edəcəyi əmək və məxaric boş işlənilib “İşıq” mətbəəsində peşmanlıq hasil olacağı şəkkimizdir. Özünün tərtib etdiyi əlifba haqqında yazırdı ki, mənim əlifbamın isə (adı “Şərq-latin əlifbası”dır) bütün hərfləri belə istisna latın hərfləri olub. İki hərfin təşəkkülü surət estemai-işlədilməsi Avropa lisanıyyat alimlərinin vəz və tətbiiq etdiklərinin eynidir. Latın hərfləri imla və sövti surətlərində istemal olunur, işlədilir. İmla surətində fransız, ingilis, alman və başqa dillərdə dəxi işləniyor. İşlənişdə təbiətin xilafında və işə yaramayan şeylər çoxdur. Bir sədayı iki və daha çox hərflə yazırlar. İki və bəzən daha çox sövti bir tək hərflə yazırlar. Eyni hərfi kəlmənin burasında böylə, orasında öylə tələffüz edəməzlər. Müəllif yazırdı ki, hətta bəzən tək bir hərfi deyil, bir faciəni belə tələffüz etməzlər. Bu üsul əlbəttə ki, bizim işimizə yaramaz. Biz əlifbayı dəyişdirmək kimi bir çətin işə təşəbbüs edirik ki, yazıb-oxuma işini asanlaşdıraq. Bu məqsədə isə tutduqları yolun vasitəsilə nail olmaq olmaz. Sövti surətdə isə dildə mövcud olan hər bir səda üçün məxsus bir hərflər olur ki, daima onun ilə - onunla yazılır. Kəlmənin heç bir yerində nə tələffüzünü dəyişir və nə də tələffüzdən vaket olur. İ. Həbibbəyli yazır: “M.Şahtaxtlının təklif və tərtib etdiyi əlifba layihəsi Azərbaycanda əlifba islahatı baxımından irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi. Bu layihə və ona Azərbaycan, rus, fransız dillərində yazılmış elmi xarakterli izahatlar M.Şahtaxtlını geniş dairədə- Avropada və Rusiyada mükəmməl dünyagörüşlü bir dilçi kimi tanıتماğa xidmət etmişdir” (M.Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Çarşıoğlu, 2006, səh. 13).

Xalqın maariflənməsi üçün əlifbanın sadələşdirilməsinin tərəfdarlarından biri kimi o yazırdı ki, bir kəlmə ki, bir dildən ayrı dilə keçdi, bu son dilinki deyilişinə görə yazılıb oxunmalıdır. Bənim əlifbamda sövti hərflər sövti hərflərdən və samit hərflər samit hərflərdən rəqəmlər vasitəsilə yapılmışdır. Ərəb nəhv yönü rəyincə eyni hərfi nəqli həməzədən ibarətdir. Yaxın zamanda əlifbamı lazım olan təfsilata tabe edəcəyimi ümid edirəm. Göründüyü kimi, M.Şahtaxtlı Azərbaycan xalqının maariflənməsinə xidmət edə biləcək münasib əlifba yaratmaq uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır.

Maarifpərvər ziyalılar yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün mübarizə aparsalar da, mühafizəkarlar da köhnə əlifbanın üstünlüklərini sübut etməyə çalışır və hər vasitə ilə yeni əlifbanın qəbulunun qarşısını alırdılar. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçiliklə bağlı elmi fəaliyyətində əlifba islahatı mühüm yer tutur. Azərbaycan əlifbasının daha da sadələşdirilməsi, latın qrafikalı əlifbaya keçid sahəsindəki çoxillik səmərəli fəaliyyəti, çap etdirdiyi orijinal əlifba layihələri Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilşünaslıq sahəsində görkəmli alim olduğunu göstərir. 1919-cu ildə vətənə qayıdan Şahtaxtlı Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir. 1922-ci ildə ictimai-siyasi və pedaqoji fəaliyyəti nəzərə alınaraq, Şahtaxtlıya fərdi pensiya təyin olunmuşdur. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının maarifçilik ideyaları Şərq və Qərb təfəkkürünün sintezi ilə ümumiləşdirmələrdən yarandığına və bu ümumiləşmədən Azərbaycan xalqının mentalitetinə uyğun təhsil proqramı müəyyənləşdirə bildiyinə görə bəşəridir. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1931-ci il dekabrın 12-də 85 yaşında Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

NƏSİR NƏSİRZADƏ MƏMMƏDOV (1907-1982)

Filologiya elmləri doktoru, professor Nəsir Məmmədov 10 may 1907-ci ildə Ordubad rayonunun Dəstə kəndində anadan olmuşdur. O, əvvəlcə mədrəsədə, sonra isə məktəbdə oxumuşdur. 1925-ci ildə ailəsi ilə bərabər Bakıya köçmüş və orta məktəbi burada bitirmişdir. 1928-1929-cu illərdə Zaqafqaziya Kommunist Universitetinə daxil olmuşdur. 3 il sonra Zaqafqaziya Kommunist Universitetini bitirmişdir. 1932-1933-cü illərdə Əli Bayramov adına Naxçıvan Partiya məktəbində tədris hissə müdiri olmuşdur. 1933-cü ildə Moskva Şərq xalqları adına Kommunist Universiteti yanında birillik ixtisaslandırma kursunda oxumuşdur. 1934-1935-ci illərdə M. Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunda işləmişdir. 1935-1937-ci illərdə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda aspiranturaya daxil olmuş və orada müəllim işləmişdir. 1937-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında dosent vəzifəsində çalışmışdır. 1943-1945-ci illərdə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun direktoru olmuş, həmçinin burada Dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. 1945-ci ildən yenidən BDU-nun Ümumi Dilçilik kafedrasında çalışmağa başlamış, 22 il bu kafedrada dosent və professor vəzifələrində işləmişdir.

N.Məmmədov 1947-ci ildə “M.F.Axundovun dili” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Tədqiqatda M.F.Axundzadənin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Azərbaycan xalqının görkəmli dramaturqu M.F.Axundzadə iqtisadi-mədəni həyatında yaranan inkişafı, yeniliyi, müasirliyi vaxtında duyan mütəfəkkir olmuşdur. O, təkcə Azərbaycanda

deyil, Yaxın Şərqdə yeni humanist təfəkkürün əsasını qoyan, ədəbi-ictimai düşüncədə yeni mərhələ açan maarifçi-realist metodunun ədəbiyyat tariximizdə ilk böyük nümayəndəsidir. Yazıçının yaradıcılığı xalqımızın klassik ədəbiyyatına, onun tarixinə, adət-ənənəsinə, etiqad və milli xüsusiyyətlərinə, folkloruna aid çoxlu, maraqlı materiallarla zəngindir və bədii yaradıcılıq nümunələri olmaqla yanaşı, həm də özündə xalq müdrikliyini cəmləşdirən bir xəzinədir. Avropada və Şərq ölkələrində də böyük sənətkarlar, şairlər, yazıçılar əsərlərində xalq dilinin zəngin xəzinəsinə müraciət edib, öz zövqlərinə, yaradıcılıq üslublarına, uyğun detalları tapıb seçmiş, əsərlərində dilin söz ehtiyatından yaradıcı şəkildə faydalanmışlar. Xalq həyatının inkişaf meyilləri və yeniliyini sənətkarın yazdığı pyeslərdə özünü aydın şəkildə əks etdirir. O, yazdığı şeirləri, dram əsərləri, “Aldanmış kəvakib” povesti, ədəbi-tənqidi məqalələri, “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatı və müasirlərinə yazdığı ictimai-siyasi məzmunlu məktublarında ədəbi dili inkişaf etdirmişdir. M.F.Axundzadə ilk dram əsərindən başlamış, sonrakı pyeslərinə qədər müşahidə etdiyi həyat həqiqətlərini dilin zəngin söz xəzinəsi ilə təsvir etmişdir. Tədqiqatda müəllif bədii əsərlərinin dilində sözlərin məna və quruluş xüsusiyyətlərinə, M.F.Axundzadə üslubunun müəyyənlişməsinə diqqət yetirmişdir. Qeyd edilir ki, M.F.Axundzadə xalq dilinə, canlı danışq dilinə daha çox əsaslanmışdır. Faktların göstərdiyi kimi, onun əsərlərində mövzu ilə bağlı zəngin material verilmiş və dram əsərlərində yumor ustalıqla ifadə olunmuşdur. Əsərlərinin verdiyi materiallar əsasında sözlərin məna və quruluş xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda xüsusilə sözlərin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcı sözlərin, şəkilçilərin işlənmə məqamlarına xüsusi diqqət yetirilmiş, sözlərin semantik xüsusiyyətləri, struktur əlamətləri təyin edilmişdir. Müəllif daha geniş və diqqətli araşdırmalar apararaq, zəngin material içərisində dilin qrammatik-sintaktik quruluşunun əsas əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Mirzə Fətəli ədəbi-tənqidi görüşlərində mücərrəd məfhumlara deyil, bir maarifçi kimi müəyyən ədəbi hadisələrə istinad

edir, hökmlərini hər zaman konkret yazıçıların əsərləri üzərində əsaslandıraraq, ədəbiyyatı cəmiyyətin aktual məsələləri ilə bağlamağa çalışır. Bu baxımdan onun əsərlərinin dili zənginliyi, dil faktlarının mürəkkəbliyi ilə seçilir. Mirzə Fətəli cəmiyyətin tələblərinə cavab verməyən, məzmunca zəif olan əsərləri bədiiilikdən uzaq hesab edirdi. Ona görə də dilin zənginliyindən istifadə edərək hər tipin xarakterik obrazını yaratmışdır. Müəllif Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında işlənən sözləri leksik-semantik baxımdan təhlil etmişdir. XIX əsr bədii dili onun komediyaları əsasında araşdırılmışdır. M.F.Axundzadə Azərbaycan kitab mədəniyyətini keyfiyyətli tərcümə və sırf orijinal əsərlərlə zənginləşdirməyə, ədəbiyyatı dilimizə yabançı olan əcnəbi sözlərdən təmizləməyə və ana dilinin gözəl məziyyətlərini qoruyub saxlamağa çağıran qüdrətli sənətkarlardandır. Bu nəzərə alınaraq M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən sözlər yaranma mənbəyinə görə müxtəlif qruplara ayrılmışdır. M.F.Axundzadənin ədəbi və fəlsəfi fikirlərini ifadə etmək üçün zəngin söz xəzinəsindən istifadə etmişdir. İlk dəfə alim tərəfindən M.F.Axundzadənin dili sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu dissertasiyasını yazmaqla elmi fəaliyyətə dil tarixi sahəsində başlamışdır. Elmi fəaliyyətinin sonrakı dövrləri nəzəri dilçiliklə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda nəzəri-ümumi dilçiliklə bağlı ilk əsər N.N.Məmmədov tərəfindən yazılmışdır.

1964-cü ildə Nəsir Məmmədov “Azərbaycan dilçiliyinin əsasları, başqa türk dilləri ilə əlaqədə” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyini təşkil edən şöbələrin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı təhlil olunmuşdur. Dillərin bir-biri ilə qohumluğu yalnız sözlərin oxşarlığı ilə deyil, həm də qrammatik quruluşunun yaxınlığı ilə müəyyənləşdirilir. Bunun üçün birinci növbədə ismin hallarının, feillərin təsriflənməsinin və başqa qrammatik kateqoriyaların yaxın olması əsas götürülür və ayrı-ayrı sözlərin və qrammatik hadisələrin oxşarlığı ilə yanaşı dil hadisələrinin ümumiliyi, yəni dillər arasında ümumi cəhətlər onların qohumluq əlaqələrini əks

etdirir. Qeyd edilir ki, dillərin geneoloji təsnifi tarixi-müqayisəli üsulun əldə etdiyi nailiyyətləri möhkəmləndirir və qohum dillərin eyni bir kökdən əmələ gəldiyini sübut edir. Bununla da türk dillərinin qohumluğunun nəzəri əsasları ilk dəfə müəyyənləşdirilir.

1967-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” və onun A.Axundovla birlikdə yazdığı “Dilçiliyə giriş” kitabları dərslik kimi uzun müddət tədris olunmuşdur. Əsərdə müxtəlif sistemli dillər müqayisə edilmişdir. “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” (Bakı, 1970) adlı monoqrafiyası onun bu sahədəki işinin davamı idi. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarının geniş şəkildə tədqiqi baxımından bu əsəri dilçilikdə öz aktuallığı ilə seçilir. Onun yaradıcılığında dilin mahiyyət və vəzifələri, əmələ gəlməsi və inkişafı, dillə təfəkkürün əlaqəsi, dilin yaxud dillərin inkişaf qanunları, ədəbi dillə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsi, dillərin fonetik xüsusiyyətləri, söz və onun məna xüsusiyyətləri, dilin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşunun qarşılıqlı əlaqəsi, qrammatik kateqoriyalar və onların ifadə vasitələri, dilləri öyrənmək üçün tətbiq olunan metodlar, həm qrammatik quruluşuna, həm də mənşələrinə görə dillərin təsnifi, dilçiliyin şöbələri və bunların qarşılıqlı əlaqəsi, elmlər sistemində dilçilik elminin yeri məsələləri araşdırılmışdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi dilçiliyin bir elm kimi inkişaf rüşeymləri qədim dövrlə bağlıdır. Qədim hind, qədim Yunan, orta əsr ərəb alimləri dil məsələləri ilə məşğul olduqları kimi sonrakı dövrlərdə də alimləri dilin mahiyyəti və onun əmələ gəlməsi düşündürmüşdür. Bu nəzərə alınaraq əsərdə dilin mahiyyəti və onun əmələ gəlməsi, nitq hissələri və cümlə üzvləri, söz və mənanın əlaqəsi, məntiqlə qrammatikanın bir-biri ilə münasibəti geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Dilçiliyin bir elm kimi meydana gəlməsi tarixi təhlil edilmiş və dillərin öyrənilməsi iki dövrə ayrılmışdır. Əsərdə qədim zamanlardan başlamış XIX əsrin birinci rübünə qədərki dövr və XIX əsrin I-ci rübündən başlamış zamanəmizə qədərki dövr təhlil edilmişdir. Ferdinand de Sössürün dil haqqında təlimi, sinxronik və diaxronik dilçilik, onların qarşılıqlı əlaqəsi, dil

işarələr sistemi kimi, dilin ictimai hadisə olması, həmçinin dilçilikdə ən mühüm cərəyanlar haqqında məlumat verilir. Qeyd edilir ki, dilçilik dil haqqında elm olmaqla bərabər daxili şöbələrə ayrılır. Dilçiliyin şöbələri olan fonetika və qrammatika haqqında geniş məlumat verilir.

1972-ci ildə yenidən BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasına keçərək orada professor vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin yaradıcılarındanır. Nəzəri dilçilik sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycanda bu sahədə elmi fikri xeyli zənginləşdirmişdir. “Dilçiliyin əsasları” (1961), “Dilçiliyə giriş” (1966, A.Axundovla birlikdə), “Cümlə” (1965), “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinin mənbə və üsullarına dair” (1958), “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” (Bakı, 1970) əsərlərinin və 150-dən artıq məqalənin müəllifidir. Professor N.Məmmədovun pedaqoji fəaliyyəti onun elmi yaradıcılığı ilə vəhdətdə olmuşdur. Nəzəri monoqrafik əsərlərlə yanaşı dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifi kimi tanınmışdır. Elmi yaradıcılığı və pedaqoji işi sonralar ümumi dilçilik istiqamətində olmuşdur. Nəsir Məmmədov 20 il müddətində Universitetdə və başqa ali məktəblərdə “Dilçiliyə giriş” fənnini tədris etmiş və bu sahə ilə bağlı dərslik və dərs vəsaitləri onun tərəfindən yazılmışdır. Alimin 1961-ci ildə nəşr edilmiş “Dilçiliyin əsasları” adlı əsəri bu istiqamətdə yazılmış ilk dərs vəsaitidir. Bu baxımdan N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” əsərində Azərbaycan dilçiliyində dilin başlıca nəzəri məsələləri – dilin ictimai mahiyyəti, daxili quruluşu, mənşəyi, dillərin genealoji təsnifi prinsipləri nəzəri istiqamətdə araşdırılmışdır. Əsərdə türk dilləri, müxtəlif sistemli dillərin materialları ilə yanaşı Azərbaycan dilinin materialları da əsaslı yer tutmuşdur. Fonetika və onun şöbələri, dilin səs tərkibinin fonetik quruluşu, xüsusilə fonemlər sistemi, danışq səslərinin ictimai mahiyyətindən, onların vəzifəsindən bəhs edilir. Nitq zamanı səslərin işlənməsi, səsin tutduğu mövqedən asılı olaraq və başqa səslərin təsiri ilə digər səslərlə əvəzlənmələri, fonetik dəyişmələr araşdırılmışdır. Qrammatik quruluşuna və qrammatik vasitələrə görə dünya dilləri köksözlü, aqlütinativ, flektiv və inkorporlaşan dillərə ayrılır və onların xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Fikirlər dil materialları əsasında xarakterizə olunur.

Bununla da Azərbaycan dilinin materiallarının ümumi dilçilik tədrisinə daxil olmasının ilkin nümunəsi verilmişdir. N.Məmmədov ümumi dilçilik istiqamətində “Cümlə”, “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsulları” adlı kitabları, eləcə də “Dil ictimai hadisədir” , “Dilin əmələ gəlməsi və cəmiyyətdəki rolu haqqında” yüzlərlə elmi məqalənin müəllifi kimi tanınmışdır. N.Məmmədovun “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rus dilinin rolu” adlı kitabında Azərbaycan dilinin zənginləşmə mənbələrindən biri kimi rus dilinin tarixi mövqeyi faktiki dil materialları ilə aydınlaşdırılmışdır. Alimin çoxcəhətli elmi-pedaqoji fəaliyyətində nəzəri dilçilik sahəsi aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Alimin müəllifi olduğu “Dilçiliyə giriş” dərslisi bu gün də ali məktəblərdə əsas dərsliklərdən biri kimi istifadə olunur. Dərslikdə dilçiliyin predmeti, elmi əsaslarla inkişaf tarixi müəyyənləşdirilir. Dillərin müqayisəli öyrənilməsinin əhəmiyyəti, xalqların inkişafı və bəşəriyyətin formalaşması haqqında müstəqil predmeti olan dil haqqındakı dilçilik elminin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir. Onun fikrincə, xalqın dilinin mənəvi xüsusiyyəti və quruluşu bir-biri ilə o qədər sıx birlikdədir ki, əgər biri mövcuddursa, bundan mütləq o birinin də mövcudluğu hasil olur. N.Məmmədovun dərslik və dərslər vəsaitləri ümumi dilçiliyin başlıca məsələlərini əhatə edir, özünün elmi və pedaqoji əhəmiyyətini saxlayır. Alimin əməyi yüksək qiymətləndirilərək Əməkdar müəllim fəxri adına layiq görülmüş, Fəxri Fərman və medallarla təltif edilmişdir. Görkəmli alim N.Məmmədov 1982-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

HÜSEYN ABBAS OĞLU BAYRAMOV

(1916-1982)

Filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Abbas oğlu Bayramov 1916-cı ildə Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1924-cü ildə Naxçıvan şəhərindəki ibtidai məktəbdə ilk təhsilini almışdır. İbtidai məktəbdə ilk təhsilini bitirdikdən sonra Naxçıvan 1 nömrəli natamam orta məktəbinə getmiş və 1930-cu ildə həmin məktəbi bitirmişdir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Naxçıvan pedaqoji texnikumuna daxil olmuş və 1934-cü ildə Şahbuz rayonunda Kükü kənd natamam orta məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. O, müəllimlik etməklə yanaşı 1935-ci ildə təhsilini davam etdirmişdir. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda qiyabi hazırlıq kursuna daxil olmuş və oranı bitirmişdir. Kursu bitirdikdən sonra Şahbuz rayonunun Kükü kənd natamam orta məktəbinə dil və ədəbiyyat müəllimi təyin olunmuşdur. H. Bayramov 1935-ci ildən həmin məktəbdə müəllim, 1938-ci ildən başlayaraq 1942-ci ilin mart ayının sonuna kimi yenə həmin məktəbdə dərs hissə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. H. Bayramov 1942-1945-ci illərdə Sovet ordusu sıralarında Vətən müharibəsində iştirak etmişdir. Ordudan tərxis edildikdən sonra o, Naxçıvana qayıtmışdır. Naxçıvan şəhərində 4 nömrəli axşam məktəbində dil və ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində çalışmışdır. 1946-cı ilin fevral ayında V.İ. Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Dil və ədəbiyyat fakültəsinin II kursuna daxil olaraq təhsilini davam etdirmiş və 1948-ci ildə oranı bitirmişdir. Həmin il Azərbaycan SSR EA-nın aspiranturasına qəbul olunmuş, elmi tədqiqat işləri aparmışdır. 1955-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr” mövzusunda dissertasiya

müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Bu tədqiqat işində mürəkkəb cümlələr strukturuna, yaranma modellərinə görə iki növə - tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrə ayrılır, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun tərkibindəki cümlələrdən biri əsas fikri ifadə edir, qalanı isə əsas fikri bildirən cümləyə tabe olaraq onun ümumi məzmunu ilə bağlı olub, müəyyən bir üzvünü tamamlayır, konkretləşdirir və tabeli mürəkkəb cümlələr bir-biri ilə ya intonasiya, ya da tabeli bağlayıcılar vasitəsi ilə bağlanır. Tabelsiz mürəkkəb cümlələr isə tabeli mürəkkəb cümlələrdən spesifik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Yəni, onun tərkibindəki cümlələrdə heç biri digəri ilə bağlı olmur və budaq cümlə funksiyasını yerinə yetirmir. Belə cümlələr mürəkkəb cümlənin bərabərhüquqlu vahidləri kimi özünü göstərir və intonasiya, ya da tabelsizlik bağlayıcıları ilə bir-birinə bağlanır. Tərkibindəki cümlələrin məzmunca bir mürəkkəb fikri ifadə etmək səciyyəsi tabelsiz mürəkkəb cümlənin ən əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Tabelsiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələrin bu xüsusiyyəti onların qarşılıqlı olaraq bir-biri ilə və digər məna əlaqəsində bağlanması ilə əlaqədardır. Bununla da tədqiqatda tabeli mürəkkəb cümlə illə tabelsiz mürəkkəb cümlə arasındakı spesifik xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir. Tabelsiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr bu və ya digər məna əlaqəsində birləşir, bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olduqlarından onlar ancaq morfoloji cəhətdən müstəqil cümlələrlə müqayisə edilmişdir. Qeyd edilir ki, belə cümlələr mənaca, quruluşca, intonasiya etibarını ilə müstəqil cümləyə bərabər deyildir. Buna görə də mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələrdən hər hansı birini mürəkkəb cümlə tərkibindən çıxarıb tam müstəqil cümlə kimi ayrılıqda işlətmək olmaz. Çünki həmin cümlələr artıq mürəkkəb fikrin tərkib hissələri olmaqdan qalar və müstəqil cümləyə çevrilir. Ona görə də belə cümlələr məzmunca əvvəlkindən müəyyən dərəcədə fərqlənir və tabelsiz mürəkkəb cümlə tərkibindəki

cümlələrin hər birini müstəqil sadə cümlə şəklində işlətmək fikri nəzəri qrammatikada doğru hesab edilmir. Çünki tabesiz mürəkkəb cümlə daxilində olan cümlələrin hər birini müstəqil cümlələr şəklində işlətmək olur və mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri olan və buna görə də qeyri-müstəqil olan cümlələrin hər biri müstəqil cümləyə çevrilir, həmin cümlələr arasında məna əlaqəsi pozulur. Tədqiqatda tabesiz mürəkkəb cümlələr quruluşuna və nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə müxtəlif qruplara ayrılır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin feili xəbərlə cümlələrdən düzəldilən, ismi xəbərdən düzəldilən və ismi xəbərlə cümlə ilə feili xəbərlə cümlələrdən düzəldilən modelləri verilmişdir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr struktur xüsusiyyətlərinə görə də müxtəlif növlərə ayrılmış və zəngin dil faktları ilə təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, bu cümlələri əmələ gətirən mübtəda və xəbər arasında qarşılıqlı əlaqələr (birinin xəbəri *var*, digərinin xəbəri *yox* modal sözü ilə), onların ifadə vasitələri ayrıca qrup şəklində verilmiş, onların əsas əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr tərkib hissələrinə görə də qruplaşdırılmışdır. Tədqiqatda tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında məna əlaqələri, əmələgəlmə üsulları ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır.

Alimin “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr” (Bakı, 1960) adlı monoqrafiyası 1960-cı ildə çap olunmuşdur. Əsərdə əvvəlcə mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat verilmiş, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilmişdir. Müəllif tabesiz mürəkkəb cümlələrin üç növünü müəyyənləşdirmişdir: 1. Yalnız sadə cümlələrdən ibarət olan cümlələr; 2. Sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlələr; 3. Yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olanlar. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin mahiyyətini açmaq üçün bu üç növ müqayisə edilərək təhlil edilir. Bununla yanaşı tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən bağlayıcıların funksiyaları və buna uyğun olaraq onların yaratdığı məna əlaqələri əsasında cümlələr təhlil edilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə, zaman, ardıcılıq və birləşdirmə

növləri və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri zəngin faktlarla şərh edilir. Müəllif ilk dəfə Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələri monoqrafik şəkildə tədqiq etmişdir.

H.Bayramov 1960-cı ildən M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda müəllim işləmişdir. 1959-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə, Sintaksis) kitabında “Cümlənin həmcins üzvləri”, “Vasitəsiz və vasitəli nitq” hissələrinin müəllifidir. Alim tərəfindən cümlənin həmcins üzvləri ilk dəfə nəzəri aspektdə araşdırılmışdır. “Azərbaycan dilinin qrammatikası” birinci hissədə (I hissə, Morfologiya, 1960) “Giriş” və “İsim” (hal kateqoriyası və s.) bölmələri müəllif tərəfindən yazılmışdır. H.Bayramov uzun müddət Azərbaycan dilinin frazeologiyasının aktual problemlərini tədqiq etmişdir. “Sabit söz birləşmələri” adı ilə nəşr olunan əsərində söz birləşmələri arasında məna əlaqələri, sabit söz birləşməsi və frazeoloji vahidlərin səciyyəvi əlamətləri təyin edilmişdir.

H.Bayramov 1970-ci ildə “Azərbaycan dilinin frazeologiyası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. Tədqiqatçı “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” əsərində frazeologiyanın əsas məsələlərini sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. Azərbaycan dilinin materialları əsasında frazeologiyanın meyarı, formalaşması və inkişafı, obyekt, frazeoloji vahid və idiom, frazeologiya və söz, frazeologiya və sabit söz birləşməsi, frazeologiya və kontekst kimi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan dilində sözlərin əsas və ya düzəltmə nominativ mənalarda birləşməsi yolu ilə yaranan birləşmələr və onların qrammatik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilində atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya münasibəti problemləri müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, atalar sözü və məsəllərin frazeoloji vahidlərlə əlaqəsi yoxdur. Tədqiqatda idiomatikanın frazeologiyaya münasibətindən bəhs edilir və göstərilir ki, idiom yalnız leksikləşmiş söz birləşmələrindən deyil, həm də məcazi mənada işlədilən sözlərdən ibarətdir. Mürəkkəb söz şəklində idiomlar və söz birləşməsi

şəklində olan idiomlar arasındakı formal fərqlər təyin edilir. Azərbaycan dilində olan frazeoloji birləşmələrin tarixi, xüsusilə də abidələrdə işlədilən dil vahidləri təhlil edilir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən hissəsi tarixən türk dillərinin çoxu üçün ortaq olmuşdur. Ümumiyyətlə, türk dillərində frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponentlərin ümumu mənası və ayrılıqda leksik mənası semantik baxımdan təhlilə cəlb edilmişdir. Təhlillərdən aydın olur ki, Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə formasında işlədilir. Buna görə də bunlar öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə xüsusi terminlərlə adlandırılır. Qeyd edilir ki, bircə, hər iki cəhəti nəzərə alaraq quruluş və mənacə söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahid frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahid isə frazeoloji cümlə adlandırılmalıdır. Kitabda frazeoloji birləşmələr feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələrə ayrılaraq səciyyəvi əlamətləri təyin edilmişdir. Tədqiqatda frazeologiya məna, quruluş baxımından frazeoloji variantlara: omonimlərə, sinonimlərə, antonimlərə və çoxmənalı frazeoloji vahidlərə ayrılmışdır. Azərbaycan dilində frazeoloji variantlar onların ortaq və ümumi cəhətləri, qrammatik quruluşu fərqləndirici əlamətlərə görə müxtəlif qruplara ayrılmışdır. Bununla da Azərbaycan dilində Azərbaycan dilinin frazeologiyasının nəzəri əsasları sistemli şəkildə müəllif tərəfindən araşdırılmışdır. H. Bayramov bu tədqiqatı ilə Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın əsasını qoymuşdur.

Müəllifin 1978-ci ildə “Azərbaycan dilinin frazeologiyası” monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Bu əsər Azərbaycan dili frazeologiyasının tədqiqi tarixində mühüm addım hesab edilmişdir. İstər mətn daxilində, istərsə də ayrılıqda frazeologiya ilə bağlı həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən zəngin faktlar araşdırılmışdır. Qeyd

etmək lazımdır ki, “frazeoloji birləşmə” adı ilə nəzərdə tutulan semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin - onların tərkibindəki sözlərin ayrı yazılması, bu birləşmələrinin tərkibindəki sözlərin sabit sırada olması və onların komponentlərinin dəyişməzliyi xüsusi qeyd edilir. Əsərdə ilk dəfə “frazeologiya”, “frazeoloji vahid”, “idiom”, “ibarə” terminlərinin tərfi verilmişdir. Azərbaycan dilində “frazeoloji vahidlər” “frazeoloji birikmələr”, “frazeoloji bitişmələr”, “frazeoloji birləşmələr” terminlərinin semantikasi müəyyənləşdirilir və bunların hər birinin özünəməxsus əlaməti təyin edilir. O, frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən yazır ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir. Faktlarla əsaslandırılır ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin müəyyən hissəsi tarixən türk dillərinin çoxu üçün ortaq olmuş və bu müasir dövrdə də əsasən qalmaqdadır. Müəllif belə birləşmələri quruluşca frazeoloji birləşmə və frazeoloji cümlə adlandıraraq tədqiq etmiş, frazeologiyayı məna cəhətdən frazeoloji variantlar, frazeoloji omonimlər, frazeoloji sinonimlər, frazeoloji antonimlər və çoxmənalı frazeoloji vahidlər qrupuna ayıraraq onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Frazeologiyanın ümumi nəzəri məsələləri ilk dəfə bu əsərdə geniş şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilində frazeologiyanın quruluşu, onun inkişaf xüsusiyyətləri, frazeoloji birləşmələr və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri, frazeoloji cümlələr və onların tipləri, frazeoloji variantlar, omonim, sinonim, antonim frazeoloji vahidlər nəzəri aspektdə H.Bayramovun yaradıcılığında araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində təyin olunur ki, frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub, dilin frazeoloji sistemini öyrənir. Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi frazeologiya da iki hissəyə, ümumi və xüsusi frazeologiyaya ayrılır və tədqiqat obyektini müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, ümumi frazeologiyada

bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materialının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problem məsələləri müəyyənləşdirilir. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik, struktur cəhətləri müəyyənləşdirilir. Frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri kimi tədqiqi H.Bayramovun adı ilə bağlıdır.

Görkəmli alim, professor Hüseyn Bayramov 1982-ci il sentyabrın 4-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

VƏLİYƏDDİN FİRAD OĞLU ƏLİYEV (1917-1999)

Professor Vəliyəddin Firad oğlu Əliyev 1917-ci ildə Şahbuz rayonunun Nursu kəndində anadan olmuş, ibtidai təhsilini həmin kənddə almış, sonra Bakıda orta təhsilini başa vurmuşdur. 1932-33-cü tədris ilində doğma kəndinə qayıtmış və orada ibtidai məktəbdə müəllim vəzifəsində işə başlamışdır. 1933-1934-cü dərs ilində Qarakilsə (Sisyan) rayonunun Comartlı ibtidai məktəbinə müdir təyin edilmişdir. 1934-1936-cı illərdə həmin rayonun Şəki kənd natamam orta məktəbində müəllim işləmişdir. 1936-cı ildə Bakıda ADPU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə daxil olmuşdur. 1940-cı ildə həmin universiteti bitirərək Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin əmri ilə Kəlbəcər Rayon Xalq Maarif Şöbəsinə müdir təyin edilmişdir. 1942-1943-cü ildə Kəlbəcər qəsəbə orta məktəbinin direktoru və eyni zamanda, Rayon İcraiyyə Komitəsinin katibi vəzifəsində işləmişdir. V. Əliyev 1943-1944-cü ildə Naxçıvan MR Şahbuz rayonuna köçmüş, Çayşahbuz kənd natamam orta məktəbinə direktor təyin edilmiş və həm də Rayon İcraiyyə Komitəsinin katibi vəzifəsində işləmişdir. 1944-1947-ci illərdə Çayşahbuz kənd natamam orta məktəbində direktor, 1952-1954-cü illərdə Bakı Razin qəsəbəsidəki 89 saylı orta məktəbdə dərs hissə müdiri, 1954-1967-cı illərdə Nursu kənd orta məktəbində direktor, 1967-1969-cu illərdə Bakının Oktyabr rayonundakı 44 saylı orta məktəbdə təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışmışdır. 1967-ci ildə Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Nəsimi dilinin məcazlar sistemi” mövzusunda namizədlik dissertasiya işi üzrə dissertant təsdiq olunmuşdur.

1969-cı ildə Naxçıvana qayıtmış, həmin ilin oktyabrından 1975-ci ilin sentyabrınadək Naxçıvan şəhər 7 saylı orta məktəbdə dərs hissə müdiri işləmişdir.

V.Əliyev 1975-ci ildə indiki ADPU-nun filologiya elmləri üzrə dissertasiya şurasında “Nəsimi dilinin məcazlar sistemi (epitet, metafora və rəmzlər)” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda XV əsrin böyük ideallar şairi İmadəddin Nəsiminin bədii dilində ilk dəfə olaraq məcazlar sistemi təhlil olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində məcazlar sistemi ilə bağlı tədqiqat əsərləri ümumi şəkildə təhlil olunmuş, ümumiyyətlə türkologiyada poetik dildə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin mühüm rol oynadığı qeyd olunmuşdur. Bu kontekstdə Nəsimi dilinin bədii xüsusiyyətlərinin təyin edilməsində məcazlar sistemi və ona verilən tələblər müəyyənləşdirilir. Dissertasiyada coxmənəlilik və ona verilən tələblər, məcazların səciyyəvi xüsusiyyətləri zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Birinci fəsildə Nəsimi dilindəki epitetlər müəyyənləşdirilərək onların xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqatda Nəsimi dilində işlənmiş epitetlərin iki növü müəyyən edilmişdir: 1. Şairin klassik şərq poeziyasından və xalq yaradıcılığından alıb işlətdiyi epitetlər. 2. Böyük sənətkarın özünün yaratdığı epitetlər. Bununla yanaşı Nəsimi dilindəki epitetlər leksik-semantik mənasına görə aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. Predmet və hərəkətə aid olan epitetlər. 2. Sözün mənə qruplarına daxil olan epitetlər. 3. Nitq hissələrinə görə qruplaşdırılan epitetlər. 4. Leksik tərkibli epitetlər. Epitetlərin bu qruplarının araşdırılmasında Nəsimi dilindəki zəngin materiallardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəsli Nəsimi dilindəki metaforaların tədqiqinə həsr edilmişdir. Metaforanın üslubi fiqurların formalaşmasındakı rolundan bəhs edilir və Nəsimi dilində metaforalar leksik tərkibinə və semantik mənasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1. Səma cisimləri ilə ifadə olunan metaforalar. 2. Təbiət hadisələri ilə ifadə olunan metaforalar. 3. Bitkilərlə ifadə olunan metaforalar. 4. Canlı varlıqlarla ifadə olunan metaforalar.

5. Müxtəlif məkan və tarixi əfsanəvi şəxsiyyətlərlə ifadə olunan metaforalar. 6. Qiymətli daşlarla ifadə olunan metaforalar.

Qeyd edilir ki, Nəsimi dilində öz əksini tapan çoxmənalı sözlərin mənalarının bir qismi semantik assosiasiyalar (metafora, metonimiya, funksional köçürmə) əsasında meydana çıxır və bu halda ümumi məna və ya əsas məna ilə əlaqə qırılır. Ona görə də verilən faktlardan aydın olur ki, məcazi mənalər ümumi mənanın semantik variantları kimi çıxış edə bilmir. Burada əsas məsələ sözün mənası və onun forması arasındakı əlaqə, bir sözün mənacə başqa sözlərlə bağlılığı, məna və məfhum arasındakı münasibətdir. Nəsimi dilində işlədilən metaforalar və onların əsas xüsusiyyətləri, xüsusilə də eyni sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənmə formaları Nəsimi dilindən gətirilən faktlarla araşdırılır. Qeyd edilir ki, bu iki məna arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğuna görə söz özünün həqiqi mənasına əsasən məcazi mənada işlədilir, buradan da yeni məna çalarları yaranı bilər. Sözlərin məcazi mənada işlədilməsinin bir şəkli olan metafora Nəsimi dilində poetikliyin yaranmasına, fikrin daha dəqiq ifadə edilməsinə səbəb olur. Bu zaman insanın şüurunda müxtəlif bilik sahələri arasındakı münasibət və əlaqələr qarşılaşdırılır, bir sferadan digərinə keçid yaradılır. Bu baxımdan Nəsimi yaradıcılığında metafora modellərinin yaradılmasında iki qütbədən istifadə edilir. Bu qütblərdən birində duran semantik sahənin vahidi özünün ilkin, yəni metaforlaşmamış mənasında olur, digər qütbə metaforlaşmış məna sahəsini təşkil edir. Zəngin dil faktları əsasında müəyyənləşdirilir ki, metafora məsələsinə üç istiqamətdə yanaşmaq olar. Birinci istiqamət məkan mənası olmayan sözlərin məcazlaşaraq yer bildirməsi, ikinci istiqamət məkan ifadə edən vahidlərin metaforlaşması yolu ilə məkan metaforalarının yaranması, üçüncü istiqamət məkan bildirən leksemin, vahidin məcazlaşaraq əvvəlki məkan mənasını itirməsidir.

Dissertasiyada Nəsimi dilindəki rəmzlərin tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Burada hürufizmlə bağlı olan və Nəsimi dilində geniş şəkildə istifadə olunan rəmzlərin əsas əlamətləri təyin edilir.

Nəsimi dilindəki rəmzlərin iki növü göstərilir. 1. Hərflər və rəqəmlərlə ifadə olunan rəmzlər. 2. Müxtəlif fəlsəfi və leksik-semantik mənalara özündə ehtiva edən rəmzlər. Ədəbiyyatımız və fəlsəfi fikir tariximizdə Seyid İmadəddin Nəsimiyə həm şair, həm filosof, həm də mütəfəkkir kimi özünəməxsusluq verən onun mənsub olduğu hürufilik təriqəti ilə bağlı görüşləri və onunla bağlı rəmzlər təhlil edilmişdir. İnkâr olunmaz həqiqətdir ki, hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi olsa da, bu təriqətin yaşamasında və yayılma arealının genişlənməsində Nəsiminin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Məhz hürufilik Nəsiminin simasında yaşamış və yayılmışdır. Nəsimi hürufiliyi poeziyada yaşatmaqla onun terminologiyasını, simvollar sistemini, ifadə xüsusiyyətlərini, üslub anlayışlarını daha da zənginləşdirmiş və onlara yeni ifadə tərzini vermişdir.

Tədqiqat işində rəmzlərin hər iki növü böyük şairin bədii dilində işlənmiş nümunələr əsasında geniş şəkildə şərh və izah edilir. Dissertasiyada Nəsimi dilindəki məcazlar və Nəsimi dilinə gətirilən xüsusiyyətlər sistem halında araşdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, V. Əliyevin bu dissertasiya işi ədəbi dilimizin tarixində və inkişafında önəmli rol oynamışdır. Dilçilikdə ilk dəfə Nəsiminin poeziyasının dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırılaraq ədəbi dilin inkişafına təsir edən əsas amillər müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif klassik poeziya dilimizin materialları əsasında metaforik məcazlar kimi epitet, metafora, rəmzlər sistemi, eləcə də metonimik məcazlar kimi oksimoron, antonimiya, evfemizm və tabu, sintaktik üslubi fiqurlar kimi təzad, eyham, təkrir, tədric və s. üslubi vasitələri tədqiq etmişdir. Müəllif rəmzlər sistemini araşdırarkən hərflər və rəqəmlərlə ifadə olunan rəmzlər və müxtəlif leksik-semantik vahidlərlə ifadə olunan rəmzləri ayrıca tədqiq etmiş, irəli sürdüyü nəzəri fikirləri klassik ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Nizami, Nəsimi, M.Füzuli, Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətayinin, M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin əsərlərinə müraciət edilmişdir. Bədii dildə və mədəni nitqdə hiss və fikri ifadə etməkdə frazeoloji vahidlərin fiqur yaratma üslubi imkan və mövqeyi vardır. Müəllif buna diqqət çəkmiş, frazeoloji vahidlərin sintaktik üslubi imkanlarını

və məcazlar sistemində yerini aydınlaşdırmışdır. Müəllif göstərmişdir ki, idiomlar və ibarələr obrazlılıq, dərin mənalara yaratmaqda, fikrin ifadəsində effekt və emosionallığı artırən vasitələr kimi özünəməxsus səciyyəyə malikdirlər.

Professor Vəliyəddin Əliyev 1993-cü ildə dissertasiya əsasında “Klassik Azərbaycan poeziya dilinin məcazlar sistemi və üslubi fiqurları” əsərini çap etdirmişdir.

O, 1975-1978-ci illərdə 5 sayılı orta məktəbdə dərs hissə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1978-1979-cu tədris ilində akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasına müəllim, 1982-ci ildən isə həmin kafedraya baş müəllim təyin edilmişdir. 1984-1986-cı illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. 1986-cı ildən Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında dosent kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1996-cı ildən Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasına professor vəzifəsinə seçilmiş və ömrünün sonunadək (14 aprel 1999-cu il) həmin kafedrada çalışmışdır.

V.F.Əliyevin “Nitq mədəniyyəti və nətiqlik sənətinin əsasları” (Naxçıvan Dövlət Universiteti, “Qeyrət” nəşriyyatı, 1998), “Azərbaycan dili tarixinin öyrədilməsində əsas qaynaqlar” (Bakı, 1988), “Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası” (Bakı, 1988) “Klassik Azərbaycan poeziya dilinin məcazlar sistemi” adlı dərs vəsaitləri (Bakı, 1989) nəşr olunmuşdur.

Professor Vəliyəddin Əliyev 14 aprel 1999-cu il tarixdə Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir.

FƏRHAD RAMAZAN OĞLU ZEYNALOV
(1929-1984)

Filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov 1929-cu il iyun ayının 22-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Ordubad şəhərində almışdır. 1947-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra Ordubad Şəhər Mədəniyyət Evində direktor işləmişdir. 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1953-cü ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Tələbəlik illərində fəallığı və elmi fəaliyyəti ilə seçilən F.Zeynalov aspiranturada saxlanılmış və təhsilini davam etdirmək üçün Moskva Dövlət Universitetinə göndərilmişdir. 1953-1956-cı illərdə həmin universitetin ümumi və tipoloji dilçilik kafedrasında görkəmli türkoloq N.K.Dmitriyevin, onun vəfatından sonra isə N.A.Baskakovun rəhbərliyi altında tədqiqatlar aparmışdır. 1957-ci ildə “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri (adlar)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. F.Zeynalov 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında pedaqoji fəaliyyətə başlamış, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (I hissə) əsərini nəşr etdirmişdir. 1964-cü ildə “Müasir türk dillərində qoşmalar” (Bakı, ADU, 1964) əsəri nəşr olunmuşdur. Əsərdə əsas və köməkçi nitq hissələrinin sərhədləri təyin edilir və qoşmaları başqa nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər müəyyənləşdirilir. Türkologiyada qoşmaların on bir mənə növü təhlil edilir və ismin halları ilə işlənməsinə görə qoşmalar dörd qrupa ayrılır. Görkəmli alim 1966-cı ildə “Türk dillərində köməkçi nitq hissələri” mövzusunda

doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqat Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin materialları, bəzən isə başqa türk dilləri ilə müqayisə əsasında yazılmışdır. Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı yazılmış mənbələr təhlil edilir və köməkçi nitq hissələri qruplaşdırılır. Türkologiyada qoşmalar, bağlayıcılar, ədat və modal sözlər, köməkçi adlar müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Köməkçi nitq hissələrinə aid materiallar və onlar haqqında fikirlər ümumiləşdirilmiş, əlavə söz qrupları nitq hissələri ilə müqayisədə verilmiş, onların fərqli cəhətləri müəyyənəşdirilmişdir. 1967-ci ildə “Müasir türk dillərində bağlayıcılar” (Bakı, ADU, 1967) əsəri nəşr olunmuşdur. Əsərdə müasir türk dillərində bağlayıcıların spesifik xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. 1968-ci ildə Universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru, 1969-cu ildə həmin universitetdə yeni yaradılan Türkologiya kafedrasının müdiri təyin edilmiş, ömrünün axırına kimi bu vəzifədə işləmişdir. Professor F.Zeynalov türk dillərinin müxtəlif problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun araşdırılması professor F.Zeynalovun elmi yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Onun türk dillərində nitq hissələri ilə bağlı bir çox tədqiqatları vardır. Görkəmli alim bu problemlə bağlı “Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü” (1957), “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri (adlar)” (1958), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (1967), “Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər” (1965), “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri” (1967) əsərləri nəşr olunmuşdur. Türk dillərində nitq hissələrinin təsnifinin üç - leksik-semantik, morfoloji və sintaktik prinsipi müəyyənəşdirilmişdir. O, türkologiyanın müxtəlif problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Türkologiyada ən aktual məsələlərə münasibət bildirmiş, həmin problemlərin həlli yollarını göstərmişdir. Onun yaradıcılığında türkologiyanın ümumi nəzəri problemlərinin, türk dillərinin tarixinin, təsnifinin, türk xalqlarının qədim dil əlaqələrinin, müasir türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı əsas problemlər araşdırılmışdır. Türkoloji dilçiliyin nəzəri problemləri onun yaradıcılığında müxtəlif

istiqlamətlərdə təhlil edilmişdir. Xüsusilə, türk dillərinin təsnifi elmiliyi və dəqiqliyi ilə seçilən bölgülərdəndir. Özündən əvvəlki təsnifləri ciddi şəkildə təhlil edərək, türk dillərinin əvvəlki təsniflərdən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bölgüsünü vermişdir. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına, qədim türk yazılı abidələrinə dair tədqiqatlarda türk dillərinin yeni təsnifini vermişdir. Alimin bu sahədə ən sanballı əsəri “Türkologiyanın əsasları” adlı fundamental tədqiqat əsəridir. F.Zeynalovun 1981-ci ildə nəşr olunmuş bu əsərində türk dillərinin əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması prosesi şərh olunur, türk dillərinin tədqiqi tarixi izlənilir və ayrı-ayrı türk dillərinin aparıcı əlamətləri göstərilməklə müasir türk dilləri haqqında yığcam məlumat verilir. 10 fəsildə türk dillərinin tarixi, türk dillərinin quruluşu, türk dillərinin təsnifi, türk dillərinin tədqiqi tarixi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq-uyğur, uyğur- oğuz qrupu dillərinin, eyni zamanda çuvaş və yakut dillərinin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini təhlil edən müəllif türk dillərinin əlifbalarının da təsnifatını vermişdir. Onun 1980- ci ildə nəşr olunmuş “Qədim türk yazılı abidələri (Orta türk dövrü)” adlı əsəri Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı yazılmış ilk əsərdir. Əsərdə M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk”, Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik”, Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması, “Ət-tühfətüz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə”, “Kitabi-Dədə-Qorqud”, eyni zamanda, “Oğuz-səlcuq abidələri, “Dastani-Əhməd Hərami” haqqında geniş təhlillər aparılmışdır. Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək mübahisəli məsələlərdəndir. Bu hər şeydən əvvəl əldə olan qədim yazılı abidələri şərh etməklə bağlıdırsa, digər tərəfdən isə türk sistemli dillərin həm ölüb getmiş, həm də müasir dialekt və şivələrini, ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır. Əsərdə türk dillərinin yaranma tarixi, inkişafı və formalaşması mərhələləri şərti olaraq bu şəkildə qruplaşdırılmışdır: 1. ən qədim türk dövrü- yeni eradan əvvəl IV minillikdən eramızın V əsrinə qədər; 2. qədim türk dövrü V-X

əslər; 3. orta türk dövrü X-XVI əslər; 4. yeni türk dövrü XVI-XX əslər.

Görkəmli alimin iki cilddən ibarət “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1974, 1975) əsərində türk dillərində qrammatik kateqoriyalar geniş şəkildə araşdırılmış, hər bir qrammatik kateqoriyanın xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Burada xüsusən türk dillərində tərz kateqoriyası fərqli istiqamətdə araşdırılmışdır. “Tərz kateqoriyası və onun türk dillərində təzahürü məsələsi” (1973), “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” əsərində bu problem yenidən təhlil edilmiş, tərz anlayışının bu dillərdə müxtəlif üsullarla (leksik, sintaktik) ifadə olunması faktlarla əsaslandırılmışdır. Professor F. Zeynalovun türkologiyaya həsr etdiyi bütün əsərlərində türk dillərinin tarixinin qədimliyi əsaslandırılmışdır.

F.Zeynalov türkologiyaya həsr etdiyi bütün əsərlərin mövzusunu Azərbaycan dili ilə əlaqələndirmişdir. O, Azərbaycan dilinin araşdırılmasını türkoloji səviyyəyə qaldırmış və bununla da mövcud problemlərə digər türkoloqların da münasibət bildirməsinə zəmin yaratmışdır. Alim Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, Azərbaycan dilinin bir sıra problemlərini türkoloji müstəvidə işıqlanmışdır. Bu tədqiqatlarında Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada əsas və köməkçi nitq hissələri arasında sərhədlər müəyyənləşdirilmiş, nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri elmi əsaslarla şərh edilmişdir. F.Zeynalovun bu tədqiqatlarında diqqəti cəlb edən cəhət türk dillərinin qrammatik quruluşuna dilin sistem və strukturu baxımından yanaşmasıdır. Alim türk dillərində analitik feil formaları, xüsusilə də mürəkkəb feil problemi ilə bağlı araşdırmalar aparmış, bununla bağlı “Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları” (1977), “Türk dillərində mürəkkəb feil problemi” (1983) və s. əsərləri nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdə analitik feil formaları geniş şəkildə təhlil olunmuş, xüsusilə feilin perifrastik formaları və mürəkkəb feillər şərh edilmiş, onlar arasındakı fərqlər müəyyən edilmişdir.

Professor F.Zeynalov əsərlərində müasir türk dillərinin qrammatik quruluşu ilə yanaşı, həm də türk dillərinin tarixi ilə bağlı

tədqiqatlar aparmışdır. Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin qrammatik quruluşu ilə bağlı bir sıra aktual problemlər ətrafı araşdırılmışdır. “Qədim türk yazılı abidələri” kitabında abidələrin dil xüsusiyyətləri geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Professor F.Zeynalov müasir türk dillərinin qrammatik quruluşu, qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dili, türk dillərinin tarixi problemləri ilə bağlı tədqiqatlarında türk dillərinin tarixi inkişafını aydınlaşdırır. F.Zeynalovun yaradıcılığında türk dillərinin tarixi müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır. “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət it-türk” əsəri”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya şərqşünaslığı” məqalələrində türk dillərinin tarixi mənbələrdən verilən faktlarla sübut edilir. Eləcə də 1980-1984-cü illərdə yazdığı “Oğuz-səlcuq abidələri və Azərbaycan dili”, “Şəyyad Həməzin “Yusif və Züleyxa” əsəri”, “Dastani-Əhməd Hərami” ən qədim Azərbaycan abidəsidir”, “Oğuz-səlcuq abidələrində feilin analitik formaları” kimi məqalələrində türk dillərinin tarixi məsələlərinin araşdırılması xüsusi yer tutur. Onun oğuz-səlcuq abidələrinə, bu abidələrin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi əsərləri türkologiyada öz aktuallığı ilə seçilir.

Professor Fərhad Zeynalov mətnşünaslıq sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Türk dillərinin tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının elmi-tənqidi mətnini geniş müqəddimə ilə S.Q.Əlizadə ilə birgə hazırlayıb çap etdirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud və dünya şərqşünaslığı”, “Dastani-Əhmədi Hərami” – Azərbaycanın ən qədim ədəbi abidəsi” elmi əsərləri türkologiyanın ən aktual problemlərinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycanda türkologiya məktəbinin yaradıcılarından olan Fərhad Zeynalov onun aktual problemləri ilə bağlı səmərəli tədqiqatlar aparmışdır. İlk dəfə türk dillərində nitq hissələrinin təsnif prinsiplərini müəyyənləşdirmiş, köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tarixi və əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Professor F.Zeynalov təkcə Azərbaycanda deyil, digər türk ölkələrində (qazax, çuvaş, qumuq, qaraçay-balkar, qaraqalpaq və b.) elmi kadrların hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Azərbaycanda türko-

logiya məktəbinin yaradıcılarından olan alim onun aktual problemlərinə, o cümlədən türk dillərində nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərinə, köməkçi nitq hissələrinə, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına, qədim türk yazılı abidələrinə dair (“Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri” (1957) “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1960), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (Bakı, 1964), “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (iki hissə, Bakı, 1974-75) kimi tədqiqatları əks etdirən 20 monoqrafiya, dərslik və tədris vəsaitinin, 100-dən artıq məqalənin müəllifidir. Görkəmli alim Berlində, Ankarada, İstanbulda, Parisdə, Budapeştdə, keçmiş SSRİ-də və digər xarici ölkələrdə keçirilmiş bir sıra elmi konfranslarda iştirak etmişdir. O, istər keçmiş SSRİ məkanındakı türk respublikalarında yaşayan türkoloq kadrları ilə, istərsə də xarici ölkə türkoloqları ilə sıx əlaqə saxlamışdır. ABŞ-ın İndiana ştatında fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Altayşünaslıq Konqresinin üzvü olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasının yaradıcısı professor Fərhad Zeynalovun “Türkologiyaya giriş”, “Qədim türk yazılı abidələri”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” “Türkologiyanın əsasları” adlı dərslik və kitabları bu gün də yenidir və hər bir dilçinin yararlandığı mənbələrdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Zeynalov 1984-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

YUSİF MİRƏHMƏD OĞLU SEYİDOV (1929-2013)

Filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov 1929-cu il may ayının 2-də Naxçıvan MR-in Noraşen rayonunun (indiki Şərur) Yengicə kəndində kəndli ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini də həmin kənddə almışdır. O, 1946-cı ildə Naxçıvanda ikiillik Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. Təhsilini davam etdirmək üçün 1946-cı ildə Bakıya gəlmiş və S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Həmin fakültəni 1952-ci ildə bitirmiş və Dilçilik ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılmışdır. Y.M.Seyidov 1956-cı ildə “Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə etmiş, filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda birinci dəfə olaraq feili tərkiblərin qrammatik mahiyyəti açılmış, tərkiblərlə budaq cümlələrin eyniləşdirilməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri şərh olunmuşdur. Feili tərkiblərin qrammatik mahiyyəti, fəlsəfi əsasları elmi şəkildə müəyyən edilmiş və nəticə etibarilə tərkib və budaq cümlə məsələsində cümlə ilə fikri, dil ilə təfəkkürü, forma ilə məzmunu eyniləşdirmək kimi qiymətləndirilmişdir. Professor Yusif Seyidov türkologiyada tərkib və budaq cümlə məsələsində üç mövqeyin olduğunu müəyyənləşdirmiş və bu bölgü sonralar mürəkkəb cümlə və tərkiblər haqqında yazılan əsərlərin, demək olar ki, hamısında qeyd-şərtsiz təkrar edilmişdir.

1955-1967-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetdə Ümumi dilçilik kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində işləmişdir. 1966-cı ildə isə “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. Görkəmli alim-pedaqoga

1967-ci ildə professor elmi adı verilmişdir. 1965-ci ildən ömrünün axırına kimi Universitetdə Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasını kafedrasına əsaslı qoyulduğu ilk gündən rəhbərlik etmişdir.

Y.Seyidov dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Yusif Seyidovun ən böyük xidməti onun sintaksis sahəsində apardığı tədqiqatlardır. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin elmi əsaslarla geniş və əhatəli tədqiqatı professor Yusif Seyidovun adı ilə bağlıdır. Alimin iki dəfə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” monoqrafiyası bu sahədə türkologiyada ən dəyərli elmi mənbə hesab edilir. Görkəmli alimin bu sahədəki axtarırlarının nəticələri ayrı-ayrı məqalə və kitablarda, eləcə də 1966-cı ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında əks olunmuşdur. “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyası uzun və gərgin axtarırların nəticəsidir. “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabında müəllif yenidən sintaktik əlaqələr məsələsinə qayıdır və onlara yeni aspektdən - söz birləşməsimövqeyindən nəzər salır; söz birləşmələrinin, bir qayda olaraq, tabelilik əlaqəsi əsasında yarandığını təsdiq etməklə bərabər, tabesizlik əlaqəsi ilə də təşəkkül tapdığını qeydə alıb əsaslandırır. Bu əsərdə qədim hind, yunan dilçiliyindən başlamış ötən əsrin 60-cı illərinə qədər söz birləşmələri haqqında aparılan tədqiqatların ardıcıl elmi təhlili aparılmışdır. Müəllif yunan filosoflarının sözlərin əlaqələnməsi əsasında yaranan söz birləşmələri barədə fikirlərini vermiş, müasir filosofların bu problemlə əlaqədar fikirlərini təhlildən keçirmişdir. Əsərdə söz birləşmələrinin dil sistemindəki yeri müəyyənləşdirilmiş, onların digər dil və nitq vahidləri ilə (söz, mürəkkəb söz, qoşa sözlər, sintaqm, cümlə ilə) oxşar və fərqli cəhətləri izah olunmuşdur.

Müəllif söz birləşmələrinin türkologiyada aparılan təsnifatını nəzərdən keçirir və hər bir təsnifata öz münasibətini bildirir. Ümumiyyətlə, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin həddlərini müəyyən edir və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin ənənəvi izahından fərqli olaraq ilk dəfə olaraq ismi birləşmələrin təyini söz birləşmələrindən ayrılan bir sıra yeni növlərini verir.

Xüsusilə, “feili birləşmələr” adı altında “feili tərkiblər”dən fərqlənən təlimin əsasını qoyur və istiqamətini müəyyən edir. Bu dəyərli tədqiqat əsəri türkoloqlar tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, məşhur dilçi alim, akademik A.N.Kononov bu əsərə görə Yusif Seyidovun adını sintaksisin əsas problemlərinin həllində böyük xidmətləri olan sovet alimlərinin sırasına da çəkmiş, əsəri yüksək qiymətləndirmişdir. Əsərdə söz birləşmələrinin nəzəri və praktik məsələləri bütövlüklə əhatə edilmiş, tədqiq tarixi araşdırılmış, söz birləşmələrinin növləri haqqında sistemli məlumat verilmişdir. O, ilk dəfə türkologiyada tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin bütün sintaktik vahidlər üzrə, yəni söz birləşmələrindən mürəkkəb cümləyə qədər təzahür hallarını müəyyən etmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilçilik elmi üçün sintaktik əlaqələrlə bağlı bir sıra başqa ciddi və mühüm məsələləri də müəyyənləşdirmişdir. Alim Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi olaraq ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərini birlikdə bir mürəkkəb cümlə üzvü kimi təhlil etmişdir. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin cümlə üzvü kimi parçalana bilməməsinin qrammatik əsasları da ilk dəfə Yusif Seyidov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Yusif Seyidov sintaktik əlaqələr əsasında cümlənin şəxsə görə növlərinin formalaşma sistemini də təhlil etmişdir. Azərbaycan dili sintaksisinin ən aktual problemlərinə həsr olunmuş bu kitab bu gün də tədqiqatçıların bəhrələndiyi və tələbələrin istifadə etdiyi ən sanballı tədqiqat əsərlərindəndir.

Y.Seyidov dilçiliyin nəzəri və tətbiqi problemlərinə həsr edilmiş “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər” (1958), “Təsirlik hallı feili birləşmələr” (1963), “Dil sisteminə söz birləşmələrinin yeri” (1964), “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” (1969), “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında” (1977), “Yazıçı və dil” (1979), “Sözün şöhrəti” (1981), “Sözün qüdrəti” (1988), “Sözün hikməti” (1989), “Nəsiminin dili” və bir sıra digər kitabların (dərslik və dərs vəsaitlərinin) müəllifidir.

Bu dövrdə alim qrammatika məsələləri ilə yanaşı, dilçiliyimizdə tamamilə yeni sahə olan yazıçı və dil probleminin tədqiqi ilə

məşğul olmuşdur. Professor Yusif Seyidov yazıçı və dil problemi ilə bilavasitə bağlı olan ümumiləşdirici bir əsər də qələmə almışdır. Alimin “Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi tarixinə bir nəzər” adlı tədqiqat əsəri (Y. Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, II c. Bakı: Bakı Universiteti, 2007) Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinə aid olan ən sanballı elmi-nəzəri araşdırma kimi diqqəti cəlb edir. Alim Azərbaycan ədəbi dili tarixinin formalaşması və inkişafı məsələlərini geniş ümumiləşdirmələr apararaq tədqiq etmişdir. Alim bu dilçilik sahəsinin əsas nümayəndəsi kimi Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatlarına xüsusi yer ayırmışdır. Çünki Azərbaycan ədəbi dili tarixini ilk dövləşdirənlərdən, onun elmi prinsiplərini işləyib hazırlayanlardan biri prof. Ə. Dəmirçizadə olmuşdur. Ə. Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında (1979) dövləşdirmənin meyarını verir və bu əsasda yeni dövləşdirmə təklif edir. Y.Seyidov “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında” (1977), “Yazıçı və dil” (1979), “Sözün şöhrəti” (1981), “Sözün qüdrəti” (1988), “Sözün hikməti” (1989) və s. kimi sanballı monoqrafiyalarında ədəbi dilin inkişafında XI əsrdən başlayaraq müstəqillik dövrünə qədərki Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmişdir. Yusif Seyidovun xalqımızın “ana kitabı” olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi və İ. Nəsimi əsərlərinin dili ilə bağlı araşdırmaları ədəbi dilin inkişaf tarixini özündə əks etdirir. Yusif Seyidov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilən sözləri təkcə azərbaycanlılar, təkcə türk dünyası üçün deyil, bütövlükdə insanlıq üçün əxlaq dərsi verən fikirlər kimi dəyərləndirir. Nəsiminin dilini isə tamamlanmış, yüksək səviyyəli ədəbi-bədii dil nümunəsi hesab edir və qeyd edir ki, onun dilinin timsalında Azərbaycan poeziya dili ərəb-fars dilləri ilə yanaşı qoyulmuş, Şərqdə böyük şöhrət tapmışdır. Bununla da, xalqın təxminən min ilə qədər dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və estetik görüşlərinin inkişaf tarixini müyyənləşdirmişdir. Böyük dilçi alim Yusif Seyidov Azərbaycan

dili tarixinə dair də səmərəli tədqiqatlar aparmışdır. “Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi”, “Dastani-Əhməd Hərami” haqqında bəzi qeydlər”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sadə cümlə (inkışaf səviyyəsi)”, “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dilində tərkib və budaq cümlə paralelizmi”, “Ədəbi şəxsiyyət və dil” və s. məqalələri, habelə “Nəsiminin dili” monoqrafiyası ciddi axtarışların məhsuludur. Müəllif Nəsimi dilini iki istiqamətdə - ədəbi-bədii dil nümunəsi və dövrün ədəbi dil nümunəsi kimi tarixi qrammatika istiqamətində öyrənilməsini əsas götürərək yazır ki, burada məqsəd dilin qrammatik quruluşunun tədqiqidir. Əgər birinci istiqamət şairin sənət qüdrətini, milli dilin poetik potensialından istifadə bacarığını, sözün semantik mənasını açmaq üsullarını müəyyən etməyə xidmət edirsə, ikinci istiqamət şairin şeir dili fonunda dövrün ədəbi dilinin inkışaf və formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu nəzərə alınaraq onun yaradıcılığında Nəsimi dili sənətkarın fəlsəfi və bədii fikri fonunda bütün ifadə çalarları ilə, üslub xüsusiyyətləri ilə araşdırılmışdır. Tədqiqatçı klassik ədəbiyyatı yaxşı bilən geniş diapozonlu filoloq, Şərq fəlsəfəsinə, sufi və xüsusən hürufi ictimai-fəlsəfi fikrinə bələd alim kimi onun yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Xüsusilə də onun yaradıcılığının qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Müəllif Nəsiminin dilinin əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaqla Azərbaycan ədəbi dilinin, ümumən Azərbaycan dilinin XIV əsr mərhələsinin mənzərəsini verir. Azərbaycan ədəbiyyatının məhz bu dövrü Nəsiminin adı ilə bağlıdır. Alim bu dövrü geniş şəkildə təhlil edərək yazır: “Nəsimiyə qədər Azərbaycan türk dilini poeziya dili kimi fars və ərəb dilləri ilə yanaşı qoyan və bu dil-də, sözün geniş mənasında, yazıb-yaradan ikinci bir görkəmli şair bizə məlum deyil. Nəsimi azərbaycanca şeirin möhkəm əsaslarını yaratmaqla, bu sahədə ciddi addım atan və Azərbaycan türk dilinə yüksək poeziya dili hüququ verən ilk böyük sənətkar olmuşdur”.

Nəsiminin şeir dili bir sıra cəhətlərinə görə tamamlanmış, yüksək səviyyəli ədəbi-bədii dil nümunəsidir. Bu bədii dil nümunəsi şairin əsərlərinin hamısında eyni səviyyədə öz əksini tapmışdır.

Şeirlərinin növləri və mövzuları Nəsiminin ifadə üsuluna, üslubuna təsir göstərsə də, bununla əlaqədar olaraq onun dili bəzən tam anlaşıqlı, bəzən çətin olsa da, bu dilin ümumi ədəbi əsası həmişə qorunub saxlanır. Həm də bu ədəbi əsas çox müxtəlif boyalarla, çalarlarla təzahür edir. Tədqiqatda onun yaradıcılığı fəlsəfi istiqamətdə də təhlil edilir. Xüsusən, “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam” şeirində müəllifin yazdığı kimi məhz insan problemi qoyulur. Çünki Nəsimi belə hesab edir ki, insanın əlaməti onun özündən böyükdür (uludur), ona görə də insan heç bir tərifi sığışmır, heç bir mərtəbə, əzəmət insanla müqayisə olun bilməz. Müəllifin yazdığı kimi, Nəsimi təlimində insan bütün kainatdır, yer, göy, məkan və zaman, ən kiçik zərrə də, günəş də, ulduzlar da insanın varlığında birləşir və ona görə də insan ayrırıqlıqda heç bir məkana, zamana, cismə və canə, bəyanə... sığa bilməz. Bununla da Y.Seyidov müəyyənləşdirir ki, Nəsimi fəlsəfəsi fikrində insanı saflığa çağırış əsas xətlərdən biridir. Şair insanı ilahiləşdirir, Allah mövqeyinə qaldırır, bu halda insan məxfi xislətlərdən tam azad olmalı, saflaşmalıdır, insanın mənəvi aləmində heç bir qara ləkə qalmamalıdır. Bütövlükdə, əsərdə Nəsimi dilinin ümumi səciyyəsi və bu dilin materialı əsasında qrammatik quruluşun sinxron təsviri verilir. Çünki Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında xalq yaradıcılıq nümunələri də az rol oynamamışdır, ədəbi dil zaman-zaman nağıl və dastanlardan, qoşma və bayatılardan mayalanmışdır.

Ümumən Azərbaycan ədəbi dili bütün inkişafı boyu heç bir vaxt öz ümumxalq əsasından ayrılmamışdır. Ədəbi dilimizin bu əsasda inkişafında, onun ümumxalq zəmininə daha möhkəm bağlanmasında C.Məmmədquluzadənin rolunu xüsusi qeyd edərək yazır: “Əgər Füzuli Azərbaycan dilinin tükənməz imkanlara malik olduğunu müəyyənləşdirmiş, onun sənət qüdrətini kəşf etmiş, onu klassik şeir dili səviyyəsinə qaldırmışsa, C.Məmmədquluzadə ədəbi dil ilə danışiq dili arasındakı səddi aradan qaldırmış, ümumxalq danışiq dilini az qala ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmiş, sadə və lakonik xalq ifadələrinin geniş şəkildə sənət dilinə

daxil olmasına, ədəbi dilin lüğət tərkibinin saflaşmasına güclü təsir göstərmiş, beləliklə də, Azərbaycan ədəbi dilinin yeni ruhda inkişafında görkəmli rol oynamışdır” (Yazıçı və dil, 1979, səh. 99). Onun əsərlərinin dili, üslubu, ifadələri, cümlə quruluşu, söz sırası, Azərbaycan danışq dili bütün zənginliyi və əzəmətilə bu əsərlərdə əks olunmuş və yeni bir qüdrətlə səslənmişdir. Bu əsərlərin dilinin təmtəraqdan uzaqlığı, təsəvvür edilməz dərəcədə sadəliyi və təbiiliyi, eyni zamanda, kəskinliyi, təsir qüvvəsi, qısa və konkretliyi faktlarla təhlil edilmişdir. Professor Yusif Seyidov tərəfindən Xətai, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Vaqif, Vədadi, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi yaradıcılığı və bədii dil məsələləri geniş şəkildə araşdırılır. Görkəmli alim Y.Seyidov XIX əsr ədəbi dilimizin tarixini M.F.Axundzadə mərhələsi adlandıraraq yazmışdır ki, M.F.Axundzadə ədəbiyyatımız tarixində böyük hadisədir. O, “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” ilə poeziyamızda yeni ruhlu sənət əsəri yaratdı. “Təmsilat”ı ilə Azərbaycan dramaturgiyasının təməlini yaratdı, “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə ilk realsit povest janrının əsasını qoydu. Bunlar M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində böyük mövqə tutması üçün bəs edərdi. Böyük mütəfəkkirin dilçilik irsinin filologiyamız, ədəbi düşüncə və ədəbi dilimiz üçün böyük elmi əhəmiyyətə malik olması təhlil edilir və aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. Üslub, nitq mədəniyyəti məsələləri. 2. Lüğət tərkibi və istilah məsələləri. 3. İmla, orfoqrafiya məsələləri. 4. Ayrı-ayrı dillər haqqında. 5. Tərcümə məsələləri. 6. Əlifba, yazı problemləri.

Y. Seyidov tərəfindən verilən qruplarda böyük Mirzə Fətəlinin dilçilik görüşlərinin ana xətləri və onun əsas prinsipləri tezislər şəklində maddə-maddə araşdırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, müəllifin maddələrlə göstərdiyi məsələlərin hər biri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynayan əsas məsələlərdir. Xüsusilə, yeni əlifba uğrunda mübarizənin islam dünyasında bayraqdarı olan böyük mütəfəkkirin yazı islahatı ilə bağlı fəaliyyətini ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir. Bununla yanaşı, N.Nərimanov M.F.Axundzadədən sonra, dilin ictimai əhəmiyyətini düzgün

qiymətləndirən, dilin nəzəri və praktik məsələlərinə dərinləndən nüfuz edən, Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili üzərində formalaşması yollarını əsaslandırmağa çalışan ikinci ədib kimi bədii əsərlərində dilə aid fikirləri, eyni zamanda onun yaradıcılığı sırf dilçilik baxımından saf-çürük edilir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı ədiblərin dil haqqında fikirləri, onların ana dilinin inkişafında rolu təhlil edilir.

Görkəmli alim tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi də çalışmış, dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. Ədəbi dil, eləcə də bugünkü Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif üslubların məcmusu olsa da, öz başlanğıcını bədii dildən almış və əsrlər boyu bu üsluba əsaslanmışdır. Bu cəhətdən bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi ümumən ədəbi dilimizin öyrənilməsində ən mühüm mənbəni təşkil edir. Yazıçıların bədii dilinin elmi-monoqrafik tədqiqində onların ümumən dilə, xüsusən bədii dilə münasibətləri müəyyənləşdirilmişdir. XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi proseslərdən, yazıçı və dil məsələlərindən bəhs edərkən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Abdulla Şaiq, S.S.Axundov, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Möcüz, Abbas Səhhət, M.Hadi, Y.Çəmənzəminli, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nəmanzadə və F.Köçərli yaradıcılığında dil düşüncələri təhlil edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, ana dilinin saflığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizədə böyük satira ustası C.Məmmədquluzadənin, onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla nəsrəddinçilərin xüsusi rolu olmuşdur. Ona görə tədqiqatında prof. Y.Seyidov yazıçı və dil problemi ilə bağlı məsələlərin təhlilində C.Məmmədquluzadənin bədii və publisistik irsinin öyrənilməsinə geniş yer ayırmışdır (Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, IV c. Bakı: Bakı Universiteti, 2007). Ədəbi dilin inkişafında, onun ümumxalq zəminində təşəkkül tapmasında sənətkarların rolunu müəyyənləşdirmişdir. “Yazıçı və dil” monoqrafiyasında görkəmli elm xadimi minillik ədəbiyyatımızı, Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini sətir-sətir, beyt-beyt toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmişdir.

Bununla yanaşı, Y.Seyidovun araşdırmalarında akademik Mirzə İbrahimovun sözlə bağlı elmi-fəlsəfi fikirləri, bədii dil və söz məsələsinə fəlsəfi müstəvidə yanaşması şərh olunur və Mirzə İbrahimovun ədəbi-bədii dilə aid mülahizələri konkret faktlar əsasında araşdırılır. Mirzə İbrahimovun bədii söz və bədii dil haqqındakı fikirləri, ümumən dil, ədəbi-bədii dil, ana dili, əcnəbi dillər haqqındakı mülahizələri onun ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında yazdığı məqalə və kitablarda daha konkret ifadəsini tapmışdır. Əfzələddin Xaqanidən, Nizami Gəncəvidən başlamış ədəbi dilin inkişaf tarixini, dil problemlərinin ən aktual problemlərini önə çəkmişdir.

Y.Seyidov Azərbaycan dilçiliyinin və praktik Azərbaycan dilinin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş onlarla sanballı monoqrafiya və dərsliklər yazmışdır. Bu baxımdan görkəmli alimin “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” (Bakı Universiteti nəşri, 2000) və “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” (Bakı Universiteti nəşri, 2008) əsərləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Monoqrafik dərs vəsaiti adlandırıdığı “Morfologiya” əsəri ilə müəllif çoxillik təcrübə və müşahidələri əsasında qrammatikanın bu mühüm bəhsinin elmi və nəzəri təhlilini vermişdir. Müəllif bu əsərində fonetika bəhsinin, eləcə də leksikologiya bəhsinin morfologiyaya daxil edilməsinin yanlış olduğunu faktlarla əsaslandırır. Qeyd edir ki, morfologiyanın tədqiqat obyektı sözün morfoloji quruluşudur. Sözün morfoloji quruluşu şəkilçi və nitq hissələrini əhatə edir. Müəllif nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı nəzəri fikirlər irəli sürür. Eyni zamanda nitq hissələrinin üç qrupa bölünməsinə də elmi cəhətdən əsassız hesab edir və fikrini faktlarla əsaslandıraraq bu qənaətə gəlir ki, nitq hissələri iki qrupa ayrılmalıdır. “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” əsərində isə həm morfologiya, həm sintikasisin tədqiqi tarixi araşdırılır. Burada problemin öyrənilmə səviyyəsi nəzərdən keçirilir, mövzu ilə bağlı əsərlərin müsbət və mənfi cəhətləri konkret faktlarla göstərilir, eyni zamanda bu sahədə qarşıda duran vəzifələr müəyyənləşdirilir.

1972-ci ildə çap olunan “Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis)” kitabının müəlliflərindən biri prof. Y. Seyidov olmuşdur. Alimin

cümlə və onun əsas xüsusiyyətlərinə nəzəri yanaşması bir yanlış ənənənin düzgün həllini həyata keçirməyə imkan yaradır. Belə ki, 1950-ci illərdə belə bir fikir ortaya atılmışdı ki, neçə sözdən ibarət olmasından asılı olmayaraq, feili tərkiblər bir cümlə üzvü kimi təhlil edilsin. Halbuki bu fikrin heç bir elmi əsası yox idi. Prof. Y.Seyidov cümlə üzvü haqqında nəzəri fikrə əsaslanaraq, bu, tərkiblərin “tərkibidir”- deyə bütöv halda bir cümlə üzvü kimi götürülməsinin yanlış olduğunu müəyyənləşdirdi. O, “Müasir Azərbaycan dili” (I h. -1959, II h - 1963), “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis”(1972, 1985, 2009) dərsliklərinin əsas müəlliflərindən biri, bir neçə dəfə nəşr edilmiş “Azərbaycan dili” və “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” kimi ali məktəb dərsliklərinin müəllifidir. Rus dilli məktəblər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyinin müəllifidir. Onlarda qaldırılan yeni problemlər, həmin problemlərin inandırıcı faktlarla nəzəri istiqamətdə ümumiləşdirilməsi dərsliklərin praktik əhəmiyyətini artırır. Öz tədqiqatlarında nəzəri ədəbiyyatdan gələn mübahisələri tələbələr üçün yazdığı dərs vəsaitlərində və dərsliklərdə aydın, aksiomatik nəticələrini dilə gətirir. Alim ana dilinin bir çox problemləri haqqında ilk söz deyən, qrammatik quruluşu riyazi dəqiqliklə araşdıran tədqiqatçıdır. Bəlkə də onun əsərlərinin asanlıqla başa düşülüb sevilməsinin əsas səbəblərindən biri həmin əsərlərin vurğunluqla, məhəbbət və şövqlə yazılmasıdır. Bütövlükdə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və kamilləşməsində öz dövrünün tələbləri səviyyəsində dayanan, ədəbiyyat tarixində özünəməxsus mövqeyi olan görkəmli yazıçıların əsərləri onun yaradıcılığında zəngin faktlarla araşdırılmışdır.

Y. Seyidov elmi konfranslarda müntəzəm olaraq iştirak etmişdir. O, Kişinyov, Almatı, Düşənbə, Bışkek, Nalçik şəhərlərində keçirilmiş elmi konqres və qurultaylarda məruzələr etmişdir. Universitet və fakültə Elmi Şuralarının üzvü olmaqla həmişə prinsipiallıq göstərmiş və obyektivliyi ilə seçilmişdir. Uzun illər Universitet Metodşurasının humanitar fakültələr üzrə sədri olmuşdur. Yusif Seyidov universitetin və respublikanın ictimai həyatında fəal iştirak

etmişdir. O, 1985-2006-cı illərdə Təhsil Nazirliyi Elmi Metodik Şurası Filologiya bölməsinin sədri olmuşdur. Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının sədr müavini və sədri kimi fəaliyyət göstərmişdir. TQDK-nın Azərbaycan dili fənni üzrə (rus bölməsi) Ekspert Şurasının üzvü olmuşdur. 2001-ci ildən Azərbaycan Dövlət Dil Komissiyasının üzvü olmuşdur. Yusif Seyidov müntəzəm olaraq dövrü mətbuatda dil və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə bağlı irihəcmli yazıları ilə çıxış etmiş, hər zaman ana dilimizin ruhunu, müqəddəsliyini qorumuş, bir vətəndaş kimi onu tədqiq və təbliğ etmişdir. Alimin elmi kadrların hazırlanması sahəsində də mühüm xidmətləri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Respublikada elmin inkişafında və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətlərinə görə Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. Prezident təqaüdəçüsü olmuşdur. 2000-ci ildə “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Respublikanın digər ali məktəblərində və akademik qurumlarında çalışan dilçi alimlər nəslinin müəllimi, elmi rəhbəri, opponenti olan Yusif Seyidovun milli dilçi kadrların hazırlanmasında müstəsna xidmətləri vardır. Yusif Seyidov 16 monoqrafiyanın, 17 dərslik və dərs vəsaitinin, 300-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Görkəmli alim uzun müddət Elmi Şuranın üzvü, Müdafiə Şurasının, Ekspert Şurasının sədri kimi səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Alimin dərs dediyi tələbələr, yetişdirdiyi alimlər onun işlərini şərəflə davam etdirirlər. Görkəmli alim Yusif Seyidov 18 noyabr 2013-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

QUŞDAN ƏMİKİŞİ OĞLU BAĞIROV (1933-1994)

Filologiya elmləri doktoru, professor Quşdan Əmikişi oğlu Bağirov 1933-cü il may ayının 25-də Naxçıvan MSSR Şahbuz rayonu Kükü kəndində anadan olmuşdur. 1950-ci ildə Şahbuz rayonu Kənd Şahbuz orta məktəbini bitirmişdir. Elə həmin ildə də C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun Dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş və 1952-ci ildə oranı bitirmişdir. 1952-1955-ci illərdə Kükü kənd orta məktəbində dil-ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində işləmişdir. 1955-ci ildə V.İ.Lenin adına API-nin Dil-ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olmuşdur. 1960-cı ildə həmin institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1960-cı ildə metodist və baş müəllim vəzifələrində işləmişdir. 1962-1966-cı illərdə V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında qiyabi aspirant olmuşdur. Q. Bağirov 1967-ci ildə “Ermənistan SSR Sisyan rayonu Azərbaycan şivələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Tədqiqatda ilkin olaraq Ermənistan SSR Sisyan (Qarakilsə) rayonu haqqında ümumi məlumat verilir. Qeyd edilir ki, Sisyan rayonu şimalda, Ermənistan SSR Əzizbəyov və Azərbaycan SSR Laçın, Şəqrdən Gorus, Cənubdan Qafan və Culfa, Qərbdən isə Şahbuz rayonları ilə həmsərhəddir. Eyni zamanda Sisyan rayonunun əvvəlki adı Qarakilsə olması, sonra Cicivan-Sainik, sonralar isə Sisyan adlanması, eləcə də 21 kənddə azərbaycanlıların yaşaması qeyd edilir. Toplanmış və təhlil olunmuş materiallara əsasən Sisyan rayonu şivələri 3 qrupa ayrılmışdır: 1. İşıqlar qrupu; buraya Qızılıq, Urud, Soflu və Comərdli şivələri daxil edilmişdir.

2. Şəki şivəsi qrupu – bu qrupa Ağüdü, Vağədi və Şəki şivələri daxil edilmişdir. 3. Murxuz şivəsi qrupu. Bu qrupda Murxuz və Dəstəyurd şivələri tədqiq edilmişdir. Şərti olaraq adlandırıdğı bu qruplar fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik xüsusiyyətlərə görə təhlil olunmuşdur. Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi Sisyan (Qarakilsə) rayonu şivələrində də fonetik xüsusiyyətlər morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə nisbətən ədəbi dillə müqayisədə daha çox fərqlənir. Bu nəzərə alınaraq ədəbi dilimizdəki 9 sait səsin tələffüzündən fərqli olan Sisyan (Qarakilsə) rayonu şivələrində saitlərin bir sıra variantları verilmişdir. Sisyan (Qarakilsə) rayonu şivələrində saitlərin uzanmasının səbəbləri müəyyənləşdirilərək 3 qrupa ayrılmışdır: sözdəki müəyyən səslərin bəzən təkliddə, bəzən də bir neçəsinin birlikdə düşməsi ilə əmələ gələn uzanma; iki sözün bir-birinə yanaşaraq bir vurğu ilə deyilərkən müəyyən səslərin düşməsi və ya əvəzlənməsi nəticəsində əmələ gələn uzanma; alınma sözlərdə müəyyən səslərin düşməsi və ya heç bir fonetik hadisə baş vermədən əmələ gələn uzanma. Tədqiqatda hər 3 qrup sistemli şəkildə zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Xüsusilə, Sisyan (Qarakilsə) rayonu şivələrində öz əksini tapan diftonqlar və onların yaranma səbəbləri müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qoşalaşan iki sait arasında *v*, *y*, *n* səslərinin bəzən təkliddə, bəzən də *y* samiti ilə birlikdə düşməsi nəticəsində yaranan diftonqlar izah edilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilinin, ümumiyyətlə, iltisacı dillərin fonetik qanunlarından biri ahəng qanunudur. Bu qanuna görə sözün tərkibində saitlərin və samitlərin həmahəngləşməsi və şivələrdə öz əksini tapan bir sıra xüsusiyyətlər fərqləndirilir. Eləcə də damaq ahəngi, qalın saitlərin bir-birini izləməsi, dodaq ahənginin xüsusiyyətləri, səs artımı, saitlərin düşümü məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Sisyan rayonu şivələrində yazılı ədəbi dildə olmayan bir sıra samitlər xarakterizə edilmişdir.

Tədqiqatda Sisyan rayon şivələrinin morfolojiyası geniş şəkildə təhlil edilmişdir. İsim və onun qrammatik kateqoriyaları,

sifətlər və onların quruluşu, dərəcələri təhlil edilərək ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri təyin edilmişdir. Qeyd edilir ki, say ədəbi dildən o qədər də fərqlənmir, yalnız tələffüz zamanı fonetik fərqlər müşahidə olunur. Şəxs əvəzliliklərinin Sisyan rayonu şivələrində ədəbi dilimizdən fərqli olaraq 3-cü şəxsin təkisi *o* ilə yanaşı *u* ilə işlənməsi qeyd edilir. Bu xüsusiyyətin uyğur, özbək və qaraqalpaq dillərində də olması müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Azərbaycan dilində başqa dialekt və şivələrdə olduğu kimi Sisyan rayonu şivələrində də feilin zəngin xüsusiyyətlərə malik olması qeyd edilir. Sadə, mürəkkəb və düzəltmə feillər şivələrdən gətirilən faktlar əsasında izah edilir. Feillərdə tərz kateqoriyasının əmələ gəlməsi yolları, yəni sintaktik və leksik yolla ifadə olunan tərz, feilin şəkilləri və onların işlənmə formaları nümunələr əsasında müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirilir. Keçmiş, indiki və gələcək zamanların Sisyan (Qarakilsə) rayonunun ayrı-ayrı kəndlərində işlənmə formaları müəyyənləşdirilir. Sisyan rayonunun Dəstəyurd kəndində feilin qəti gələcəyinin ikinci şəxsin təkini bildirmək üçün *-aş*, *-əş*, *-yaş*, *-yəş* şəkilçilərinin işlənməsi qeyd edilərək Qazax, Cəbrayıl, Gədəbəy, Daşkəsən şivələri ilə müqayisə edilir. Sisyan rayonu şivələrində feilin şəkilləri ayrı-ayrı kəndlərdə işlənmə formaları ilə müqayisə edilərək izah edilir. Tədqiqatda zərflərin mənacə növləri, qoşma, bağlayıcı, nida, ədat, modal sözlərdə zəngin dil faktları əsasında təhlil edilir.

Azərbaycan dilinin Sisyan (Qarakilsə) rayonu şivələri sintaktik cəhətdən də araşdırılmışdır. Ədəbi dilin sintaksisindən fərqli olaraq bu rayonun ayrı-ayrı kəndlərində təyini söz birləşmələri, onlar arasında idarə, uzlaşma əlaqələri, həmcins üzvlər və onların intonasiya formaları təyin edilmişdir. Bununla yanaşı sintaktik əlaqələr, cümlə üzvləri, əlavələr, cümlədə sözlərin sırası, ədəbi dil normalarında pozulması halları qarşılaşdırılaraq şərh edilir. Azərbaycan dilinin cənub və qərb qrupu dialekt və şivələri arasında Sisyan rayonu şivələrinin keçid mövqeyi tutması əsaslandırılır. Mürəkkəb cümlənin təhlili zamanı əsas fərqlər müəyyənləşdirilərək yazılır ki, şivədəki mürəkkəb cümlələrdə

bağlayıcılar az işlənir. Sisyan rayonu şivələrində tamamlıq, təyin, mübtəda, xəbər, zaman, kəmiyyət, səbəb, nəticə budaq cümlələrinin əmələ gəlməsi və bir-biri ilə bağlanma xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatda Sisyan (Qarakilsə) rayonu şivələrinin leksik xüsusiyyətləri haqqında maraqlı faktlar verilir. Şivələrlə bağlı və müxtəlif cəhətdən ədəbi dildən fərqlənən sözlər termin səciyyəsi daşıyan və daşımayan sözlərə ayrılır. Termin səciyyəsi daşıyan sözlər qruplaşdırılaraq maldarlıq, atçılıq, kənd təsərrüfatı adı altında təsnif edilmişdir. Kənd təsərrüfatına aid terminlər isə taxılçılıq, bağçılıq, toxuculuq, arıçılıq, ev əşyaları, geyim, yemək əşyaları adı altında zəngin dil faktları ilə təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilinin başqa şivələrində olduğu kimi Sisyan rayonu şivələrində də toponimika və etnonimika ilə bağlı sözlər işlənmə xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Tədqiqatda ümumilikdə Sisyan rayon şivələrinin zəngin dil materialları toplanmış və sistemli təhlil edilmişdir.

Q.Bağırov 1992-ci ildə “Azərbaycan nəsrində danışiq dili xüsusiyyətləri (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki nəsrin materialları üzrə)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiyada danışiq dilinin yaranma tarixi və üslub xüsusiyyətləri bədii dil materialları əsasında təhlil edilmişdir. Azərbaycan nəsrində öz əksini tapan danışiq dili xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi üçün əsas bazadır. Azərbaycan danışiq dili anlayışı, onun əhatə dairəsi, dilçiliyimizin başqa sahələri ilə onun əlaqə və münasibəti, uyğunluğu, zəngin dil faktları ilə müəyyənləşdirilmişdir. Danışiq dilinin leksikası ilə arxaizmlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr olunan məqalələr əsas götürülür. İnqilabı satiranın banisi M.Ə.Sabir, görkəmli yazıçı N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev və Y.V.Çəmənzəminlinin əsərlərinin materialları əsasında danışiq dilinin xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan

danışiq dili, şivə, loru danışiq, sadələşmiş bədii üslubda yazılmış əsərlərin dili, şifahi ədəbi dil, xalq dili anlayışları izah olunur. Alınma sözlər, şifahi yolla alınan sözlərə məxsus xüsusiyyətlər, xüsusilə bədii dildə emosionallıq və ekspressivlik yaradan danışiq dili xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bununla yanaşı danışiq dilində söz yaradıcılığı, alqış, qarğış, dua, eləcə də xalq etimologiyasında sözlərin mənalandırılması, okkazionalizmlərə, arxaizmlərə yeni münasibət geniş məzmununda şərh olunur.

Nəsr dilində danışiq dilinin morfoloji xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilir. Nitq hissələrindən sifət, say, əvəzliyin məna növləri, eləcə də feil və köməkçi nitq hissələrinin danışiq dilində yazılı ədəbi dilə nisbətən daha geniş şəkildə işlənməsi və onlara məxsus xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, yazılı ədəbi dilimizdə olmayan, lakin danışiq dilində işlənən yeni sözlərin toplanması, söz yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsinə yeni istiqamət verir. Dissertasiyada ədəbi dil vahidləri danışiq dili vahidləri ilə müqayisə edilir və onların üslubi imkanları zəngin dil faktları ilə şərh olunur. Bununla yanaşı fonetik, sintaktik mövqedən danışiq dili xüsusiyyətləri və onların əsas məsələləri təyin edilir. Cümlə üzvlərinin sırasının pozulması, təyinin təyin olunandan sonra gəlməsi, məsdər və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunan üzvlərin xəbərdən sonra gəlməsi və analitik formaların inkişafı zəngin dil materialları ilə əsaslandırılır. Xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində ayrılmış, parçalanmış üzv, yaxud sözün cümlədə öz sırasından ayrılıb, fikrin tamamlanmasına kömək etməsi üçün əlavə kimi işlənməsi haqqında ilk dəfə məlumat verilir. Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, danışiq dilinin leksikası ədəbi dil, şivələr və klassik ədəbi dilin leksikasından zəngindir. Buraya ədəbi dilimizdə olmayan şivələrdə və klassik ədəbi dildə fərqlənən müxtəlif söz qrupları da daxildir. Bədii nəsr dilində alqış, qarğış, söyüş və müraciət bildirən dil vahidləri dilin leksik qatını özündə əks etdirir. Bədii əsərdə təsvir olunan xeyirxah işlərin yerinə yetirilməsi üçün obrazın dilində müxtəlif alqış və dualardan istifadə olunur. Danışiq dilində müraciət bildirən dil

vahidləri məna, forma, əmələgəlmə üsuluna və məişət baxımından qruplaşdırılır. Onların oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarılır, üslubi imkanları qeyd olunur. Müraciət bildirən dil vahidlərinin Azərbaycan dilçiliyində xıtab kimi öyrənilməsi düzgün hesab edilmir və onlar leksik və qrammatik vahid kimi qeyd edilir. Xüsusilə, nəsr dilində müraciət bildirən vahidlərin hər cümlənin əvvəlində eyni ahəng, eyni təkrarla özünü göstərməsi, söz birləşməsi, düzəltmə, mürəkkəb söz, nida və ədatlarla işlənən vahidlərdən ibarət olması xüsusi vurğulanır. Azərbaycan bədii nəsrinin danışq dilində arxaizmlər və dialektizmlər, onların işlənmə xüsusiyyətləri, xüsusilə müasir ədəbi dilimizdə, eləcə də klassik ədəbi dilimizdə qeyri-fəal olan sözlər təşkil etməsi göstərilir və onlar ümumişlək sözlər kimi izah edilir. Alınma sözlərin danışq dilinə daxil olma yolları və bədii nəsrə xüsusi eyhamlardan istifadə edərkən onların dəqiq məna ifadə etməsi şərh olunur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli ədiblərin müxtəlif qəzet və jurnallarda nəşr etdiyi məqalələrdə yeni yaranan sözlər izah edilir. Bu prosesin söz yaradıcılığını zənginləşdirilməsi və bədii nəsr dilində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapması, formaca ədəbi dilimizdən fərqli şəkildə özünü göstərməsi qeyd edilir. Əsaslandırılır ki, onların yaratdığı yeni sözlər ədəbi dilimizdə tam şəkildə öz əksini tapmır və şivələrdə yaşayırlar. Bu sözlərin danışq dilində qeyri-adi sözlər adlandırılması, nəsr dilində və şivələrdə üslubi çalarlara malik olması zəngin dil faktları ilə şərh olunur.

Bədii nəsrə hal kateqoriyası üzrə nəzərə çarpan ən başlıca xüsusiyyət hal şəkilçilərinin bir-birini əvəz etməsi, birinin digərinin yerində işlənməsidir. Müəllif yazır ki, onların bu şəkildə işlənməsi bədii dildə üslubi imkanlarla bağlı deyil, qədim dövrlərdə dilimizdə halların müəyyən qruplar üzrə bir mənbədən yaranmasıdır. Çünki şivələrdə yönlük-yerlik, çıxışlıq-yerlik, yerlik-çixışlıq, yönlük-çixışlıq, çixışlıq-yönlük hallarının əvəzlənmələri daha çox müşahidə olunur. Yəni, məkani halların əvəzlənməsi qrammatik halların əvəzlənməsinə nisbətən geniş yayılmışdır. Qeyd edilir ki, bunun səbəbi dilimizdə məkani halların bir mənşədən, yəni onların

şəkilçilərinin bir kökdən əmələ gəlməsidirsə, ikinci tərəfdən, onların işlənmə mütəhərriqliyidir. Qrammatik halların isə az əvəzlənməsinin səbəbi onların bir mənşədən olsa da, işlənməsində forma müxtəlifliyi. Nəsr dilində mənsubiyyət kateqoriyasında mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında dialekt dilinə yaxın formaları - fonetik fərqlər və müxtəlif qrammatik formaların təzahürüdür. Azərbaycan danışığı dilinə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də əvəzliyin qoşmalarla işlənməsidir. Onların fonetik variantlarında qeyri-müəyyən və sual əvəzliliklərində özünü göstərməsi də təhlil olunur. Feillərin danışığı dilində fonetik fərqlərlə, digər tərəfdən isə ədəbi dildə olmayan qrammatik formaların işlənməsi ilə müşahidə olunma səbəbləri təhlil edilir. Feil şəkillərinin bir-birinin yerində işlənməsi, şəkillərdə şəkilçilərin sırasının pozulması da qədim izlərdən hesab edilir.

Dissertasiyada danışığı dilinin sintaktik xüsusiyyətlərinin də ədəbi dilimizin sintaktik xüsusiyyətlərindən geniş və zəngin olması əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin bədii nəsrə danışığı dilində olduğu kimi assintetik növünə geniş təsadüf edilir. Xüsusilə assintetik mübtəda, tamamlıq, zərflilik, nəticə və şərt budaq cümlələri, ümumiyyətlə onların xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Sintaksislə bağlı aktual məsələlərdən biri kimi cümlədəki hər bir həmcins üzvlə bərabər xəbərlərin təkrarlanmasıdır. Bu proses tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluşunu və inkişafını aydınlaşdırmağa istiqamət verir. Yəni, tabesiz mürəkkəb cümlələr və həmcins üzvlər arasındakı əlaqələrin danışığı dilində qorunub saxlanması faktlarla verilir. Qeyd edildiyi kimi tarixən tabesiz mürəkkəb cümlənin əsasını, onların tərəfləri arasında olan sadalama əlaqələri təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatda danışığı dilində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəli olmayan sözlərin və söz birləşmələrinin işlənməsində sərbəstliyin aparıcı rola malik olması müəyyənləşdirilmişdir.

Q.Bağırovun “Bədii əsərlərdə danışığı dilinin qrammatik xüsusiyyətləri” (Bakı, API nəşriyyatı, 1978) əsərində C.Məmməd-quluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov və Y.Çəmənəminlinin

əsərlərinin qrammatik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, bu qrammatik xüsusiyyətlərin əsas hissəsini Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində dialekt və şivələrdən, canlı danışq dilindən gələn morfoloji və sintaktik vahidlər təşkil edir. “Azərbaycan dilinin danışq dili üslubu” monoqrafiyasında əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Q. Bağırov bir sıra dərslük və dərş vəsaitinin və 100-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Görkəmli alim elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 1977, 1980, 1988-ci illərdə Fəxri Fərmanla təltif olunmuşdur. 1993-cü ildə isə professor adını almışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Quşdan Bağırov 1994-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

ŞULAN İSMAYIL OĞLU ŞİRƏLİYEV (1935-2013)

Professor Şulan İsmayıl Oğlu Şirəliyev 1935-ci ildə fevralın 20-də Naxçıvan MR Şərur rayonunun Düdəngə kəndində anadan olmuşdur. 1942-ci ildə həmin kənddə ibtidai məktəbin birinci sinfinə getmiş, 1946-cı ildə isə Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) orta məktəbinə daxil olmuş və 1952-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1952-1953-cü illərdə Düdəngə kəndində kolxozçu işləmişdir. 1953-1954-cü illərdə Naxçıvan MR-in Şərur rayonunun Rayon Partiya Komitəsində texniki katib vəzifəsində çalışmışdır. 1954-cü ildə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin nəzdində olan Bakı Neft Texnologiya texnikumunun tələbəsi olmuşdur. 1954-1957-ci illərdə Sovet Ordusu sıralarında xidmət etmişdir. 1957-ci ildə S. M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Şərqşünaslıq fakültəsinin Fars şöbəsinə qəbul olmuşdur. 1962-ci ildə həmin universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1962-1963-cü illərdə Moskva Dövlət Universitetinin nəzdindəki Şərq Dilləri İnstitutunda tərcüməçi işləmişdir. 1963-cü ildən Bakı Dövlət Universitetinin Yaxın Şərq dilləri kafedrasının aspirantı olmuşdur. 1966-cı ildə “Müasir fars dilində modal sözlər” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda fars dilində modal sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, modal sözlər özlərinin semantik xüsusiyyətlərinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Xüsusilə, modal sözlərlə zərflərin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilərək yazılır ki, zərf hərəkətin əlamətini və əlamətin əlamətini ifadə edərsə, modal vahidlər deyilmiş fikrə, yəni bütövlükdə özünə və ya onun müxtəlif

hissələrinə aid olub, bu fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın imkan, ehtimal, zəruri və gerçək nöqteyi-nəzərdən münasibətini ifadə edir. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq modal sözlər eyni bir formada əşya, əlamət, hal və hərəkət bildirməyərək danışanın xüsusi münasibətinin ifadəçisi kimi çıxış edir. Yəni, əsas nitq hissələri olan isim, sifət, feil obyektiv varlıqda mövcud olan əlaqələri əks etdirir. Modal sözlər isə bunlardan fərqli olaraq cümlədə ifadə olunmuş fikrin varlığa nə dərəcədə uyğun gəlməsinə danışanın münasibətini ifadə edir. Bununla yanaşı, modal sözlər morfoloji nöqteyi-nəzərdən əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, modal sözlər morfoloji cəhətdən tamamilə dəyişməz sözlər olub, forma cəhətdən heç bir şəkilçi qəbul etmir və bu cəhətdən zərflərə yaxınlaşır. Bununla da modal sözlər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə onlardan leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi, lakin sabitlik cəhətdən zərflərlə eynilik təşkil etməsi müəyyənləşdirilir. Eləcə də modal sözlərin əsas nitq hissələrindən fərqləndiyi kimi köməkçi nitq hissələri ilə də fərqli və oxşar cəhətlərə malik olması zəngin dil faktları ilə şərh olunur. Modal sözlər təcrid olunduğu nitq hissəsinə görə isimlərdən, sifətlərdən, zərflərdən, feillərdən təcrid olunan modal sözlər kimi 4 qrupa ayrılmış və hər biri ayrı-ayrılıqda şərh olunmuşdur. Zərflərlə modal sözlərin sintaktik vəzifəsinə görə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilərək yazılır ki, modal sözlər sintaktik vəzifəsinə görə cümlə və onun müxtəlif üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girə bilmir və nəticədə cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir. Onlar bu zaman yalnız ara söz və ya bütövlükdə sözcümlə kimi çıxış edir və cümlənin sadə vasitələrindən asılı olmayaraq onunla semantik əlaqədə olurlar. Müxtəlif feil formalarından təcrid olunan modal sözlərin feilə məxsus bütün xüsusiyyətlərini itirib yeni keyfiyyətlər qazanaraq müxtəlif kateqoriyalara mənsub sözlər kimi formalaşması da tədqiqatda təhlil edilmişdir.

Fars dilində obyektiv modallıq və subyektiv modallıq mənalarının bir-birindən ayrılması faktiki dil materialları əsasında

müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, dildə subyektivlik obyektivliklə dialektik vəhdətdə mövcuddur. Buna görə də subyektiv modallığı müxtəlif emosional münasibətlərlə eyniləşdirmək olmaz. Müasir fars dilində modal sözlər nitq hissələri ilə genetik əlaqəsinə görə adlardan və feillərdən əmələ gələn modal sözlər kimi iki qrupa ayrılır və morfoloji əlamətlərinə görə dəyişməz, sabit sözlər kimi, eləcə də hər hansı bir daxili fleksiya görə uyğunlaşmaması göstərilir. Qeyd edilir ki, modal sözlər sintaktik vəzifələrinə görə ara söz və bütövlükdə söz-cümlə kimi çıxış edir, cümlə və onun üzvləri ilə qrammatik deyil, semantik əlaqədə olur. Cümlədə modal sözlərin yeri mütəhərrik və qeyri-sabitdir. Bununla da modal sözlərin cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənməsi, bütövlükdə cümləyə və həm də onun müxtəlif cümlə üzvlərinə aid olması müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda əsas nitq hissəsi, modal söz, modal ədatlar arasında fərqli cəhətlər, eləcə də ümumi və oxşar cəhətlər də təyin edilir. Ş.Şirəliyevin 1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində “Müasir fars dilində modal sözlər”, “Müasir fars dilində modal ara söz və söz birləşmələri” əsərləri nəşr olunmuşdur. Fars dili qrammatikasında modallıq kateqoriyası ilk dəfə alim tərəfindən sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Modal sözlərin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri, başqa sözlərdən fərqlənmə sərhədləri təyin edilmiş, məna kökləri eləcə də müxtəlif nitq hissələri ilə oxşar və fərqli olan səciyyəvi cəhətləri araşdırılmışdır.

Ş.Şirəliyev 1968-1971-ci illərdə İranda mütərcim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu müddət ərzində SSRİ-nin İrandakı Səfirliyinin təşəkkürnaməsini, Lenin yubileyi medalı və Fəxri Fərmanla təltif edilmişdir. 2000-ci ildə İran filologiyası kafedrasının professor əvəzi vəzifəsində çalışmışdır. 2000-ci ildə UNESCO-nun kadr Akademiyası tərəfindən filoloji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsinə layiq görülmüş və bu barədə rəsmi diplom almışdır.

Ş.Şirəliyev 1977-1981-ci illərdə Şərqsünaslıq fakültəsinin dekanı olmuşdur. Fars dilində modallıq, ara sözlər və bir sıra qrammatik hadisələri dərinlən araşdırmışdır. Səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə Azərbaycan Respublikası Təhsil

Nazirliyinin və Bakı Dövlət Universitetinin dəfələrlə fəxri fərmanını almışdır. Ş. Şirəliyev uzun müddət həm pedaqoji fəaliyyət, həm də elmi araşdırmalarla məşğul olmuşdur. Onun orta və ali məktəblər üçün 8 dərslük və dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Azərbaycan, rus və fars dillərində yazdığı əsərlər Sovet İttifaqının bir çox şərqşünaslıq mərkəzlərində istifadə olunmuşdur. Bütün bunlar nəzərə alınaraq, Ş.Şirəliyev 1998-ci ildə professor elmi adına layiq görülmüşdür.

1978-ci ildə “Müasir fars dilində modal ara sözlər və söz birləşmələri” dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Əsərin ayrı-ayrı fəsillərində modal sözlərin formalaşma yolları, modallıq ifadə edən vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi, modal sözlərin və söz birləşmələrinin sintaktik funksiyası təhlil edilmişdir.

İranda mütərcimlik fəaliyyəti illərində yığdığı təcrübə əsasında “Fars dilində texniki mətnlər üzrə oxu kitabı”-nı çap etdirmişdir. Bu dərs vəsaiti İran və Əfqanıstanın texniki obyektlərində tərcüməçi kimi çalışan tələbələrə texniki mətnlərin tərcüməsində köməklik göstərən dərs vəsaiti kimi dəyərlidir. Tədris prosesi zamanı fars dilinin praktik məsələlərini, eləcə də tərcümə prosesinin nəzəri məsələləri dərslərdə öz əksini tapmışdır. Tələbələrin həm ədəbi, həm də müasir fars danışığı dilinin normalarını, leksikasını mənimsəməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir. Bu kitab texniki sahələrlə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə tərcümə təcrübəsini özündə ümumiləşdirən dəyərli bir dərsləkdir.

1983-cü ildə onun xanım N.Hatəmi ilə birlikdə hazırladığı “Farsca-azərbaycanca danışığı kitabçası” nəşr olunmuşdur. Bu kitab fars dilini müstəqil öyrənmək istəyən tələbələr üçün tərtib olunmuşdur. Eləcə də bu kitabda danışığı dilində istifadə olunan müxtəlif sahələr o cümlədən, ailə-məişət, nəqliyyat, gömrüklə bağlı bir sıra sözlər öz əksini tapmışdır. Həmin dərslük və dərs vəsaitlərindən hazırda da fars dili fakültələrində istifadə olunur. Namizədlik dissertasiyasından başlayaraq müasir fars dilində modal sözlərin tədqiqi onun maraq dairəsinin xüsusi sahəsini təşkil etmişdir.

Ş.Şirəliyev İran filologiyasının müxtəlif problemləri, eləcə də tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının nəzəri məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Xüsusilə, leksikologiya və onun zənginləşmə yolları təyin edilmişdir. O, qeyd edirdi ki, həyatın bütün sahələrində cəmiyyətdə baş verən hadisələr, proseslər, yeni sözlərin və terminlərin yaranması ilə müşayiət edilir. Sözlərin əksəriyyəti digər dillərdən alındığı üçün, onların mənası aydınlaşdırılmalıdır. Xüsusilə, fars dilinin zəngin leksik imkanları hesabına terminologiyanın yaradılması və iqtisadi sahədə öz əksini tapan anlayışların yaradılması əsas problem kimi qeyd edilirdi. Bu problemləri nəzərə alaraq 2000-ci ildə “İqtisad elmlərində işlədilən alınma sözlər” lüğətini tərtib etmişdir. Lüğətdə İran tarixi, siyasi həyatı, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır.

Professor Ş.Şirəliyevin fars dilinin mübahisəli məsələlərinə dair 10-dan artıq kitabı, 100-dən artıq məqaləsi nəşr olunmuşdur. 2010-cu ildə Şərqsünaslıq fakültəsində professor Ş.Şirəliyevin təntənəli sürətdə 75 illik yubileyi keçirilmiş və “Qabaqcıl təhsil işçisi” adına layiq görülmüşdür. Akademik Vəsim Məmmədaliyevin fikrincə: “İlk dəfə fars dilində modallıq kateqoriyasını təyin edən müəllim kimi Ş.Şirəliyev praktik fars dilini mükəmməl bilir, tərcüməçi kimi olduqca təcrübəlidir. Bu peşənin sirlərini dərinlən mənimsəmişdir. Ciddi nizam-intizamı sevən bir pedaqoq kimi zahirən kobud olsa da, daxilən qəlbi kövrək, ürəyi yumşaqdır”.

Ş.Şirəliyev 7 monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Bakı, Moskva və Tehranda keçirilmiş bir sıra Beynəlxalq Konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Professor Ş.Şirəliyev şərqsünaslıq elminin xüsusən də fars dilini mükəmməl bilən və onun mürəkkəbliyini gənclərə sevdirən pedaqoqlardan olmuşdur. Görkəmli alim şərqsünas-iranşünas Mübariz Əlizadənin farsşünaslıq məktəbini uğurla keçmiş və özünün məktəbini yaratmışdır.

Professor Ş.Şirəliyev 5 iyun 2013-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

ADİL MƏHƏMMƏD OĞLU BABAYEV (1938)

Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Məhəmməd oğlu Babayev 28 aprel 1938-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunun Dırnıs kəndində anadan olmuşdur. Atası Babayev Məhəmməd Əhməd oğlu 1941-ci ildə Alman-Sovet müharibəsində həlak olmuşdur. 1957-ci ildə ADU-nun (indiki BDU) Filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1962-ci ildə isə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1962-ci ildən Azərbaycan Dillər Universitetində işləyir. Pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı elmi fəaliyyətini də davam etdirir. 1969-cu ildə “Azərbaycan sovet dilçiliyinin inkişafında professor Bəkir Çobanzadənin rolu” mövzusunda dissertasiya müdafiə edib filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almışdır. Adil Babayev sovet imperiya rejiminin yeritdiyi repressiya siyasəti nəticəsində fiziki cəhətdən məhv edilmiş Azərbaycan ziyalıları haqqında araşdırma apararaq onların günahsız olduğunu sübut etmiş və bununla bağlı kitablar çap etdirmişdir. Şərqdə dilçilik sahəsində ilk elmlər doktoru olan professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rolu və onun apardığı tədqiqatlar ilk dəfə Adil Babayev tərəfindən təhlil edilmişdir. Əlifba, orfoqrafiya, terminologiya sahəsində apardığı tədqiqatlar, gördüyü işlər, dilçiliyin nəzəri problemləri ilə bağlı tədqiqatları Sovet repressiya məşınının amansızcasına məhv etdiyi bu görkəmli elm xadimi tərəfindən araşdırılmışdır. Bəkir Çobanzadənin elmi-pedaqoji fəaliyyətini ətraflı araşdırmış, onun haqqında monoqrafiyalar yazmışdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Bəkir Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir müddəa irəli sürməyə çalışmışdır. Qeyd edilir ki, alimin 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-tatar lisanyyətinə mədxəl” adlı kitabı o zamankı dilçiliyimizin

manifesti sayıla bilər. Bu əsərlə o, nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Türk dünyasında Ümumi dilçilik elminin əsasını qoymuşdur. Bundan əlavə, alimin o zamankı Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən olan “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926-1927), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929), “Türk qrameri” (1929-1930) və s. əsərlərini də göstərmək olar. Dissertasiyada Bəkir Çobanzadənin 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda iki məruzə ilə çıxış etməsi (“Türk dillərinin yaxın qohumluğu”, “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında”) və bu məruzələrin elmi dəyəri təhlil olunmuşdur. O da qeyd edilir ki, türkologiyada ilk dəfə XI əsrin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğari haqqında dərin elmi tədqiqat aparan B.Çobanzadə “Divan”ın müddəa və faktlarından çıxış edərək, həmin dövrdən zamanımıza qədər, ədəbi dil təzahürlərindən bugünkü canlı dialekt və şivələrə qədər türklərin yaxınlığından, türkcələrdə anlaşılanın olmasından bəhs etmiş, bu yaxınlıq və anlaşılanın tarixi şərtlərini və qanunauyğunluğunu araşdırmışdır. Türkologiyada ümumtürk dili məsələsində onun mövqeyi, dilin inkişafında Bəkir Çobanzadə mexanizmi, eləcə də qurultaydakı ikinci məruzədə qaldırılan problemlər şərh olunmuşdur. Ümumtürk ortaqlar türk ədəbi dili ideyası və onun həyata keçirilməsi yolları ilk dəfə alim tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Adil Babayev 1974-cü ildə dosent elmi adını almışdır. 1996-cı ildə “Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı yolları” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş və filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. Tədqiqatda ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixi təhlil olunmuşdur. Adil Babayev 1997-ci ildə professor elmi adını almışdır. Azərbaycan Dillər Universitetində baş müəllim, dosent, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri vəzifələrində işləmişdir. 2020-ci ildən həmin universitetin professor-konsultantıdır.

O, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində tədqiqatlar aparır. XX əsrin böyük türkoloqu, Şərqdə ilk türk elmlər doktoru Bəkir Çobanzadənin həyat və fəaliyyətini ilk dəfə araşdırmış, onun

Türkoloji qurultayın keçirilməsində rolunu işıqlandıran monoqrafiya yazmışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayı ilk tədqiq edən alim kimi həmin qurultayın stenoqramını qapalı fondan tapıb çıxararaq nəşr etdirmişdir. 2006-cı ildə Bakıda Türkoloji qurultayın 80 illiyi ilə bağlı keçirilən Uluslararası konfransla bağlı “Türksoyun birlik səsi” adlı monoqrafiya yazmış və həmin monoqrafiya konfrans iştirakçılarına rəsmi sənəd kimi paylanmışdır.

Adil Babayevin 2015- ci ildə “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” (Bakı, Mütərcim, 2015) iki cildlik əsəri nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə Azərbaycan dilçiliyinin tarixi sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatda dilçiliyin tarixi müəyyən dövrlərə bölünmüş və həmin dövrlərdə tədqiq olunan əsərlər araşdırılmışdır. Araşdırma aparılan zaman Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf mənzərəsi nəzərə alınaraq müxtəlif qruplara ayrılmışdır. “İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi” adlanan hissədə cənubda yaşayan dilçilərin dilin qrammatik quruluşu haqqında fikirləri və onların yazdığı əsərlər, eyni zamanda Cənubi Azərbaycanda qələmə alınmış tədqiqat əsərləri nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Cənubi Azərbaycan türklərin ana vətənidir və onların dilinə, tarixinə, adət-ənənəsinə, mədəniyyətinə şovinst münasibətlər olsa da, onlar öz dillərini qoruyub saxlamış və onu inkişaf etdirmişdir. “Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi” hissəsində qeyd edilir ki, XIX əsrdə Zaqafqaziyada Azərbaycan dili mədəni dil olmuşdur və bu dövrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. Tiflis Cənubi Qafqazın əsas quberniyasının mədəniyyət mərkəzi olduğu üçün qonşu xalqların ziyalıları burada toplaşmışdır. Tiflisdə yaranmış ziyalı mühiti bir çox azərbaycanlı ziyalıların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Bu nəzərə alınaraq Tiflis mühitində yaşamış və yaratmış alimlərin əsərləri tədqiqat obyekti olmuşdur. “Ermənistanda Azərbaycan dilçiliyi” hissəsində dil və dilçilik probleminin tarixi iki şəkildə dövrləşdirilmişdir: Ta qədim zamanlardan Sovet hakimiyyətinə qədərki dövr; 1920-1953-cü ilə qədərki dövr. Bu illərdə Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri

və bununla bağlı yazılmış tədqiqat əsərlərində dilin mahiyyəti, dilin mənşəyi, fonetika, üslubiyyat, leksika və morfologiya ilə bağlı yazılmış əsərlər təhlil edilmişdir. Əsərdə qeyd edilir ki, Dərbənd bölgəsi tarixən Azərbaycan torpağı olmuşdur. İndi də Azərbaycan dilinin ana dili olaraq işlədildiyi kəndlərin əhalisi onu qoruyub saxlayır. Eyni zamanda qeyd edilir ki, 1923-1926-cı illərdə Dağıstan MSSR-in dövlət dili Azərbaycan dili olmuşdur və Azərbaycan dili orta məktəblərdə tədris edilmişdir. Bu nəzərə alınaraq tədqiqatda Dağıstanda Azərbaycan dilinin bir çox problemləri araşdırılmışdır. Xüsusən qeyd edilmişdir ki, Dağıstanda Azərbaycan dili Dağıstan qrupu dillərinin əhatəsindədir. Buna görə də bir sıra fonetik dil xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin başqa dialektlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

A.Babayev dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı 20 kitabın, 250-ə qədər məqalənin müəllifidir. Alimin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi (Bakı, BDU nəşriyyatı, 1996), “Azərbaycan dilinin funksional üslubları” (Bakı, “İşıq”, 1998), “Dilçiliyə giriş” (Bakı, Mütərcim, 2002), “Türksoyun birlik səsi” (B., Təhsil, 2006) “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” (Bakı, Mütərcim, 2015, I, II c.), “Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda Türkologiya” (Bakı, Elm, 2016) əsərləri dilçiliyin ən aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Bununla yanaşı ali məktəblər üzrə 6 dərslərin müəllifidir. “Azərbaycan dili” (Nurlan, B. 2007), “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” (Bakı, “Təhsil”, 2007) dərsləri ali məktəblərdə bu sahələrlə bağlı ən sanballı dərsliklərdən hesab olunur. Elmi, pedaqoji əsərləri ilə yanaşı bədii əsərləri də onun yaradıcılığının əsas istiqamətlərindəndir. 1989-cu ildə “Sarı Gəlin”, “O qızı hər gün görürsən” pyeslərini qələmə almışdır. 2008-ci ildə müəllifin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. “Apardı sellər Saranı” müəllifin ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanan son pyesidir. “Apardı sellər Saranı” pyesi Türk ordusunun 1918-ci ildə Naxçıvanı Andranik qoşunlarının qırğından xilas etməsinə həsr edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, vətənpərvər alim ümummilli liderimiz

Heydər Əliyevin yenidən vəzifəyə qayıdaraq vətənimizi parçalanmaqdan, dövlətçiliyimizi dağılmaqdan, xalqımızı məğlubiyyətdən xilas etməsi haqqında “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” adlı mənzum pyesini yazmışdır.

Heydər Əliyev şəxsiyyəti, bu dahi şəxsiyyətin global fəaliyyəti haqqında 14 məqalə və bir kitabı nəşr olunmuşdur. Adil Babayevin ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyevin siyasi fəaliyyəti haqqında yazdığı “Fenomen” (2000) və möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin siyasi fəaliyyətindən bəhs edən “Sabaha inamla” (2002) kitablarının elmi redaktoru professor N.Xudiyev olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Adil Babayev 2014-cü ildə Milli EA Rəyasət Heyəti nəzdində Orfoqrafiya və Terminologiya Komissiyasına, 2016-cı ildə Dövlət Dil Komissiyasına üzv seçilmişdir. AMEA və Təhsil Nazirliyinin İxtisaslaşdırılmış Dissertasiya Şurasının, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Dissertasiya Şurasının və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının üzvü olmuşdur. Elmi kadrların hazırlanmasında alim fəal iştirak etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə 17 elmlər namizədi, 5 elmlər doktoru müdafiə etmişdir. Respublika Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. Adil Babayev Azərbaycanın görkəmli türkoloqlarından biri kimi xarici ölkələrdə, o cümlədən Türkiyədə keçirilən beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir. 2013-cü ildə Əskişəhərdə keçirilmiş Uluslararası simpoziumda oturma başqanı olmuşdur. 2016-cı ildə həmin qurultayın 90 illiyi ilə bağlı “Birinci türkoloji Qurultay və Azərbaycanda Türkologiya” adlı monoqrafiya yazmışdır. “Türkologiyaya giriş” və “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” fənlərindən dərs demişdir. Müəllif “Azərbaycan dilçilik elmi tarixi”ni 2 cildə yazmışdır. Sovet dövründə KQB (DTK) arxivlərindən Birinci Türkoloji Qurultayın sənədlərini bağlı fondan çıxarıb sistemləşdirərək çap etdirmişdir. Bununla bağlı “Türksoyun birlik səsi” (Bakı, 2006), “Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda Türkologiya” (Bakı, 2016), “Repressiya qurbanı

– Azərbaycan dilçiləri” (Bakı, 2020) adlı monoqrafiya yazmışdır.

Geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan professor A.Babayev Türk Dünyası Uluslararası Türkoloji Araşdırmalar Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Həmin qərarla A.Babayev Türk Dünyası Uluslararası Elmlər Akademiyasının qızıl medalı ilə təltif edilmişdir. Yenə həmin Akademiyanın 19 oktyabr 2020-ci il tarixli qərarı ilə Adil Babayev Uluslararası Atatürk mükafatı laureatı olmuşdur. 2022-ci ildə Adil Babayev haqqında “Tanıtım dərgisi” çap edilmişdir. Akademiyanın 26 yanvar 2023-cü il tarixli qərarı ilə “Türk dünyasında ilin aydını” diplomu ilə mükafatlandırılmışdır.

Alimin əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir. 2005-ci ildə XXI əsr Beynəlxalq Vektor Cəmiyyəti tərəfindən “Beynəlxalq ziyalı”, 2008-ci ildə “Qızıl qələm” media mükafatına, 2008-ci ildə Azərbaycanın qabaqcıl təhsil işçisi adına layiq görülmüşdür. Adil Babayevin elmi yaradıcılığı xarici ölkələrdə də dəyərləndirilmişdir. 1993-cü ildə Krım Mədəniyyət fondu tərəfindən “Bəkir Çobanzadə” mükafatına, Almaniyada Leybnis adına Akademiyanın diplomuna, 2020-ci ildə Beynəlxalq Atatürk mükafatına layiq görülmüş və Türk Dünyası Araşdırmaları Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. 2017- 2022-ci illərdə Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur. Professor Adil Babayev 62 il pedaqoji stajı olsa da, yenə elm və tədris işləri, habelə ictimai işlərlə fəal şəkildə məşğul olur. Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Dədə Qorqud” elmi-tədqiqat laboratoriyasının baş elmi işçisidir. Professor Adil Məhəmməd oğlu Babayev 1962-ci ildən dilçilik, ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıqla bağlı yazılmış 17 cildlik əsərin, 30-a qədər kitabın və 250-dən çox məqalənin müəllifidir.

SEVİNDİK İSLAM OĞLU VƏLİYEV (1945-2014)

Filologiya elmləri doktoru, professor Sevinik İslam oğlu Vəliyev 24 iyun 1945-ci ildə Naxçıvan MR Şahbuz rayonunun Biçənək kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini 1951-1958-ci illərdə doğulduğu kənddə yeddiillik məktəbdə almışdır. 1958-ci ildə tam orta təhsil almaq üçün Kolanı kənd orta məktəbinin VIII sinfinə daxil olmuş, bir il həmin məktəbdə təhsil aldıqdan sonra 1959-cu ildə Naxçıvan şəhər iki saylı fəhlə-gənclər məktəbinin 9-cu sinfinə daxil olmuş, 1962-ci ildə orta təhsilini həmin məktəbdə başa vurmuşdur. 1963-cü ildə Naxçıvan şəhər 1 saylı orta məktəbin nəzdində I-IV sinif müəllimləri hazırlayan birillik pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra Biçənək kənd səkkizillik məktəbinə sinif müəllimi təyin edilmişdir. 1964-cü ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun qiyabi şöbə üzrə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasına daxil olmuş, 1970-ci ildə həmin institutu bitirmişdir. Onun bundan sonrakı həyatı da doğulub boya-başa çatdığı kəndlə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1973-cü ildə Biçənək kənd məktəbinə direktor təyin edilən Sevinik Vəliyev Biçənək kənd səkkizillik məktəbinin orta məktəbə çevrilməsinə də nail olmuşdur.

Sevinik Vəliyevin orta məktəbdə işlədiyi zamanlardan dövrü mətbuatda məqalələri işıq üzü görməyə başlayır və elmə olan marağı onun həyatında növbəti mərhələnin başlanmasına səbəb olur. 1975-ci ildə seçki yolu ilə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasına Azərbaycan dili üzrə assistent seçilir və həmin ildən institutda fəaliyyətə başlayır və ömrünün sonunadək müxtəlif vəzifələrdə çalışır. O,

1981-ci ildə NDPI-nin Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasında müəllim, 1982-ci ildə baş müəllim, 1987-ci ildən sonra İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası və Fənlərin tədrisi metodikası kafedralarının müdiri işləmişdir. 1996-cı ildən 2005-ci ilə kimi pedaqoji fakültənin dekanı, 2005-ci ildən ömrünün sonunadək Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. S.Vəliyev 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ixtisası üzrə aspiranturaya qəbul olmuş və o, 1985-ci ildə ADPI-də təşkil edilmiş birdəfəlik müdafiə şurasında “Azərbaycan dili tədrisində sinonimika üzrə işlərin sistemi (IV-VIII siniflərdə)” adlı dissertasiya işini uğurla müdafiə etmişdir. 1987-ci ildə dosent elmi adını almışdır. Universitetdə çalışdığı 40 il müddətində o, çoxsahəli elmi işlə məşğul olmuş, onlarla kitabın, metodik tövsiyə və proqramın, 200-ə yaxın elmi məqalənin müəllifi olmuşdur.

1988-ci ildən “Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlə” mövzusunda akademik Ağamusa Axundovun rəhbərliyi altında doktorluq dissertasiyası üzərində işləmiş, 19 aprel 2003-cü ildə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir. Sevindik Vəliyevin oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında öyrəndiyi sadə cümlə məsələsi öz problematikliyi ilə nəzəri cəlb edir. Sevindik Vəliyevin tədqiqatı onun türk dillərindəki sadə cümləyə tarixi münasibətinin birmənalı olması baxımından maraq doğurur. Bu da ondan ibarətdir ki, dilin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını əslində mürəkkəb dil vahidlərinin yaranması kimi yox, bu və ya digər konstruksiyanın formaca sıxılması, kipləşməsi, cilalanması, mürəkkəb fikrin sadə, asan ifadə olunmaq imkanı ilə təmini kimi təhlil etməsidir. Sevindik Vəliyev uzun illər, türkcənin oğuz qrupuna daxil olan dillərin materialları əsasında geniş işlək dairəsi ilə ünsiyyətə xidmət göstərən sadə cümlələr toplanmış, sistemə salmış, onları struktur-semantik, kommunikativ-funksional istiqamətlərlə təsnif etmiş və çox dəyərli, müqayisəli bir tədqiqat ortaya qoya bilmişdir. Həmin təsnifatlar

əsasında öz məqsədinə nail olmuş, oğuz dillərində sadə cümlənin əmələgəlmə yollarını, inkişaf meyillərini, istiqamətlərini öyrənmiş, ortaq türk dilləri üçün cümlə sintaksisi ilə bağlı ən aparıcı əlamətləri üzə çıxarmışdır.

Sevindik Vəliyevin doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə olaraq sadə cümlə oğuz qrupu türk dillərinin materialı əsasında müqayisəli və sistem şəklində tədqiq olunmuşdur. Bu cür yanaşma nəticəsində oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlənin sintaktik mahiyyəti müasir sintaktik araşdırmalar səviyyəsində, ümumtürkoloji kontekstdə aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqat türk dillərinin sintaktik quruluşuna qohum olmayan dillərin təsirini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. O, ilk dəfə olaraq türk dillərinin materialları əsasında ümumi sintaktik cəhətləri təyin etmiş, ümumi qanunauyğunluqları qeydə almışdır. Tədqiqat nəticəsində sadə cümlə problemi bütövlükdə öyrənilmiş, onun qədim və müasir tipləri, sadə cümlənin tarixi inkişaf prosesi retrospektiv planda izlənilmiş, eyni zamanda qohum dillər arasında olan ümumi münasibətlər də müəyyənləşdirilmişdir.

S.Vəliyev Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlələrin 4 əsas tipini qruplaşdırmışdır. Bunlardan biri müxtəsər, başqa sözlə, təyinedici üzvlərin iştirakı olmadan ayrıca üzvlərlə ifadə olunmuş iki baş üzv-təşkiledici üzvdən ibarət olur. Qalan üç struktur tip isə mübtədə və xəbər qrupları, yəni baş üzvlərlə təyinedici üzvlərdən ibarətdir. Bu qruplar sadə və mürəkkəb söz birləşmələri struktur tipləri ilə adekvatdır.

Alim daha sonra o nəticəyə gəlir ki, tədqiq edilən dillərə məxsus olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə xəbərin III şəxsin cəmində ifadə edilməsi prinsipi bütövlükdə bir-birindən fərqlənir. Əsas fərq hər bir dilin spesifik qrammatik formaları ilə bağlı meydana çıxır. Ümumi şəxslı cümlələrdə əsas fərq hər bir dilə məxsus qrammatik formaların təzahür xüsusiyyətləri, həmçinin dil vahidlərinin semantik təkamülü ilə əlaqədar üzə çıxır.

Sevindik Vəliyev araşdırmalar nəticəsində müəyyən etmişdir ki, sadə cümlənin maraqlı bir tipi olan qoşulma konstruksiyalar

oğuz qrupu türk dillərində strukturuna görə müxtəlifdir. Belə konstruksiyalar bir sözdən, ədatlardan, nidalardan, həmcins üzvlərdən, xüsusiləşmələrdən, ara söz və xitablardan da ibarət ola bilər. Qoşulma konstruksiyalar izahedici, dəqiqləşdirici, aydınlaşdırıcı, konkretləşdirici, ümumiləşdirici və s. səciyyəyə malikdir. Oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmış sadə cümlə modellərindən biri də elliptik cümlələrdir. Belə cümlələr mənə cəhətdən bütöv, quruluş cəhətdən isə yarımçıq hesab edilir. Elliptik cümlələrdə hər hansı bir üzvün buraxılması cümlənin ümumi məzmunu ilə müəyyənləşir. Bu xüsusiyyətinə görə elliptik cümlə yarımçıq cümlənin digər növlərindən fərqlənir. Beləliklə, semantik müstəqillik elliptik sadə cümlə növünün əsasını təşkil edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, elliptik cümlələr, əsasən nitq situasiyalarında (məişət obyektində, ictimai-iaşə müəsisələrində, mağazalarda, vağzalarda, intensiv hərəkət olan yerlərdə, böyük dəqiqlik və lakoniklik tələb olunan hərbi sistemdə, görüş və ayrılma məqamlarında, bu və ya digər işin yerinə yetirilməsində inadkarlıq, təkid göstərilən vaxtlarda, həyəcanlı çağırış və müraciətlərdə, şüarlarda və s.) geniş dairədə istifadə olunur.

S.Vəliyev ardıcıl tədqiqat apararaq, monoqrafiyalar, çoxsaylı elmi məqalələri ilə elmimizi zənginləşdirmişdir. Alimin “Sadə cümlə” (Bakı, Elm, 1997, 80 səh.), “Sadə cümlənin tərkibi” (Bakı, Elm, 1998, 115 səh.), “Dialogi və monoloji nitqin sadə cümlələri” (Bakı, Elm, 1999, 91 səh.), “Sadə cümlənin semantikasi” (Bakı, Nurlan, 2003, 67 səh.), “Türk dillərində sadə cümlə” (Bakı, Nurlan, 2005, 340 səh.) və s. monoqrafiyaları əsasən sadə cümlənin konseptual şəkildə, hərtərəfli tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub olduğu üçün onun sintaktik quruluşunun tarixi təhlili zamanı türk dilləri ilə ümumilik təşkil edən sintaktik modellərin müəyyənləşdirilməsinin, bu modellərin nə qədər ümumi, əhatəli olmasının və nəhayət, onların inkişaf meyillərinin araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Alim bu əsərlərdə əsasən türk dillərinin sintaksisində ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmiş və

lingvistik mahiyyətini şərh etmişdir. Məsələyə bu cəhətdən yanaşma Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində sadə cümlənin struktur-semantik tiplərinin müəyyənləşdirilməsi, predikativlik, modallıq, təktərkiblilik və cüttərkiblilik, yarımçıqlıq və bütövlük kimi anlayışların müasir sintaktik tədqiqlər səviyyəsində mahiyyəti göstərilir. Məhz türk dillərinin sintaktik quruluşunun müasir elmi səviyyədə izahı qohum dillərdə cümlənin struktur-semantik tiplərinin ümumi və fərqli cəhətlərinin qanunauyğunluqlarının əsl mahiyyətini açə bilər.

Faktların toplanması və sistemli təsnifi təsviri sintaksisdən nəzəri sintaksisə, oradan da suprasintaksisə keçidin özülü olmuşdur. S.Vəliyevin türk dilləri sintaksisində nəzəri araşdırmaları ayrı-ayrı türk dillərinin sintaksisi sahəsində aparılmış tədqiqat işlərinin tənqidi şəkildə öyrənilməsi, izahı və ümumiləşdirilməsi məsələsini ön plana çəkir. Qeyd edir ki, təkcə konkret bir dil səviyyəsində aparılmış araşdırmalar çərçivəsində türk dillərinin sintaktik quruluşunun ümumi, aparıcı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin sintaksisində sadə cümlənin yeri, mövqeyi, əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri, funksiyaları, struktur-semantik tipləri, tərkib hissələri, məntiqi-qrammatik cəhətlərinin ümum-türkoloji kontekstdə araşdırılması onun əsərlərinin bu gün belə aktuallığını göstərən əsas şərtlərdir.

S.Vəliyevin Naxçıvan ədəbi mühitinə, Naxçıvan aşıq ədəbiyyatına sonsuz sevgisi onu bu ədəbiyyatı yaradanların yarıdıcılığını tədqiq etməyə həvəsləndirmişdir. Ona görə də onun tədqiqatçı jurnalist, yazıçı Akif Axundovla birlikdə ərsəyə gətirdikləri “Naxçıvan şairləri və yazıçıları” (Bakı, Nurlan, 2008, 214 səh.), “Naxçıvan şairləri və yazıçıları” (Bakı, Elm-təhsil, 2010), “Naxçıvanın elm-sənət adamları və saz-söz ustaları” (Bakı, Elm-təhsil, 2011), “Naxçıvan ədəbi mühiti” (Bakı, Nurlan, 2008, 216 səh.) və s. kitabları maraqla qarşılanan əsərlərdəndir. Naxçıvan ədəbi mühitinə, bu ulu diyarın şeir-sənət adamlarına, görkəmli ziyalılarına həsr olunan bu kitablar alimin elmi irsinin mühüm bir

qolu sayıla bilər. Bu kitablarında müəlliflər Naxçıvan ədəbi mühitini mərhələ-mərhələ tədqiq etmişlər. Onlar ilk növbədə XIV-XVIII əsrlərdə Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli yetirmələri olan Şeyx Nəiminin, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvanının, onun oğlu Kəmaləddin Naxçıvanının, Baba Nemətullah Naxçıvanının və başqalarının həyat və yaradıcılığını oxuculara çatdırmışlar. Müəlliflər XIX əsrdə Naxçıvan ədəbi mühitində poeziya sahəsində qələm çalan bir sıra şairlərin yaradıcılığını geniş təhlil etmişlər. Eyni zamanda onlar XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına geniş işıq salmışlar. İstər klassik şair və yazıçıların, istərsə də müasir şair və yazıçıların yaradıcılığını təhlil edərkən müəlliflərin əsərləri təhlil süzgəcindən keçirilir. Onların yaradıcılığı hərtərəfli təbliğ olunur. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi, Məmməd Araz, Adil Babayev, İslam Səfərli, Müzəffər Nəsrili, Əvəz Sadiq, Əyyub Abbasov, Qurban Qurbanov, Nağı Nağıyev, Hüseyn İbrahimov, Hüseyn Əzim, Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli, Əhməd Mahmud, Məşkur Əkbər, Kəmalə Ağayeva, Elmira Qasımova, Validə Hüseynova, Adil Qasimov, Həsən Elsevər kimi şair və yazıçıların əsərləri barədə geniş söhbət açırlar. Adlarını çəkdiyimiz bu şair və yazıçılar ötən əsrin əvvəllərində, ortalarında və 60-70-ci illərində qələm çalan ədəbi nəslin nümayəndələri idi. Ona görə də bu şair və yazıçıların əsərləri təhlil olunmaqla yanaşı onların ədəbiyyata gəldiyi dövr haqqında da geniş məlumat verilmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı həm də saz-söz adamı idi. Saza vurğunluq onu aşiq ədəbiyyatına qəlbən, ruhən bağlayırdı. Bu baxımdan onun Naxçıvan torpağının yetirmələri olan Ağ Aşiq, Çobankərəli Cəfər, Aşiq Reyhan, Aşiq Nabat, Aşiq Fətullah, Aşiq Cəlil, Sədərəkli Aşiq Yusif, Sərraf Qasım, Aşiq İslam, Aşiq Hidayət, Aşiq Fərrux və başqa sənətkarlar haqqında apardığı tədqiqatlar bir daha onu göstərir ki, Sevindik müəllim zəhmətkeş, yorulmaq bilmədən çalışan tədqiqatçı alim idi.

Tanınmış pedaqoq Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası və digər fənlər üzrə mühazirə və seminar məşğələlərini yüksək

səviyyədə tədris etmiş, tələbələrə elmin sirlərini səbirlə, təmkinlə və böyük həvəslə öyrətmişdir. O, elmi biliklərlə yanaşı, tələbələrin müəllim peşəsinin pedaqoji-metodik incəliklərinə yiyələnməsinə də daima xüsusi fikir vermişdir. Onun hazırladığı “Sinonimika təliminin elmi-metodik əsasları” (Bakı, Nurlan , 2004, 119 səh.), “Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri” (Bakı, Nurlan , 2007, 105 səh.), “Dil və dilçilik məsələləri” (2010) dərs vəsaitləri, “Azərbaycan dili dərslərində sinonimlər üzərində iş” (Bakı, 1980, 26 səh.), “İbtidai siniflərdə ana dilinin (Azərbaycan dilinin) tədrisi metodikasından yoxlama işlərinin yerinə yetirilməsinə dair metodik göstərişlər” (Bakı, ADPU , 1991, 21 səh.), “Sinonimika tədrisinin elmi-metodik əsasları adlı xüsusi kurs proqramı” (Bakı, API, 1990, 19 səh.) bu gün də tələbələrin, professor və müəllim heyətinin müraciət etdiyi əvəzsiz tədris vəsaitləridir.

S.Vəliyev respublika və beynəlxalq konfranslarda elmi məruzə ilə çıxış etmişdir. Respublikamızın paytaxtı Bakıda, Türkiyədə və İranda dilçilik və metodika ilə bağlı keçirilən konfrans və simpoziumlarda maraqlı mövzularla çıxış etmişdir. III və V uluslararası türk dili qurultayının, V millətlərarası türk xalq kulturu konfransının nümayəndəsi olmuşdur. Türkiyənin Van, Qars, Ərzurum, Sakarya universitetlərində keçirilən beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. Bütün bunlar S. Vəliyevi ölkədə və onun hüdudlarından kənarda türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının araşdırılması sahəsində dəyərli tədqiqatlar müəllifi kimi tanıtdırdı. O, daim axtarışda olan, yenilik təşəbbüsündə olan və bunu həyat məramnaməsinə çevirən alimlərdən idi.

Filologiya elmləri doktoru, professor Sevindik Vəliyev həm də yeni elmi kadrların hazırlanması işinə ardıcıl diqqət yetirmiş, onun rəhbərliyi ilə bir sıra gənc tədqiqatçı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dilçiliyimizin aktual problemlərinin həlli ilə bağlı olan dissertasiya işlərini uğurla müdafiə etmişdir.

Professor S.Vəliyev elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə diqqəti çəkən səriştəli və bacarıqlı pedaqoq kimi əməyi dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi fəxri adına layiq görülmüş, ictimai və elmi-pedaqoji fəaliyyətlərinə görə dəfələrlə diplom və fəxri fərmanlarla təltif edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan görkəmli alim, səmimi müəllim, əvəzsiz pedaqoq professor Sevindik Vəliyev uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra 4 may 2014-cü ildə Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir.

AKİF KAZIM OĞLU İMANLI (1948)

Akif İmanlı 1948-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun Axura kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini həmin kənddə almışdır. 1967-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialının Dil və ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olmuşdur. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialını bitirmiş və təyinatla Şərur rayonunun Şəhriyar kənd orta məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. 1977-ci ildən akademik Yusif Məmmədliyəv adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasında müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pedaqoji İnstitutunda pedaqoji elmlər doktoru, professor Əziz Əfəndizadənin rəhbərliyi ilə “Azərbaycan dili sintaksisinin ibtidai kursunun öyrədilməsində sintaktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması” mövzusunda elmi axtarışlar aparmışdır. 1984-1987-ci illərdə elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. 1988-ci ildə “Azərbaycan dilinin sintaksisinin ibtidai kursunun öyrənilməsində sintaktik bacarıq və vərdişlərin formalaşması” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək pedaqoji elmlər namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan dilinin başlanğıc kursunda cümlə təhlilinin ən çətin növlərindən olan sintaktik təhlil bacarıqlarının öyrədilməsinin incəlikləri nəzəri və təcrübi cəhətdən aydınlaşdırılmışdır. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin təhlil üsulları müəyyənləşdirilmiş və onun öyrədilməsinin səmərəli təşkili üçün faydalı təkliflər irəli sürülmüşdür. Onun apardığı tədqiqat respublikamızda cümlə təhlili vərdişlərinə həsr olunmuş ilk əhəmiyyətli tədqiqatlardan biridir. Şagirdlərin sintaktik təhlil vərdişlərinə yiyələnmək

yolları müəyyən edilmiş, uğurla sınaqdan çıxan üsul və vasitələr yeniliyi, səmərəliliyi ilə fərqlənir. Tədqiqatda sintaksisin ən aktual problemlərinə münasibət bildirilir. Bu sahə ilə bağlı yazılmış əsərlər təhlil edilir və qeyd edilir ki, tədqiqatlarda həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri, başqa sözlə, birinci tərəfi ismin yiyəlik və qeyri-müəyyən yiyəlik hallarında olan bütün birləşmələr fərq qoyulmadan uzlaşma əlaqəsinə aid edilir ki, bu da nəticədə sintaktik əlaqələrin sərhədinin qarışdırılmasına və tədris prosesində fikir dolaşığına səbəb olur. Yazılır ki, sintaktik əlaqələrin izahında müşahidə olunan ziddiyyətli fikirlər bununla məhdudlaşmır. Belə ki, araşdırmalarda Əhmədin bacısı, onun sözləri üçüncü növ ismi birləşmə konstruksiyalı sərbəst birləşmələrinin tərəfləri arasındakı qrammatik münasibətlər əvvəlcə uzlaşma, sonra isə idarə əlaqəsi şəklində izah olunur, yəni eyni struktura malik olan söz birləşmələrinin tərəflərini bir-birinə bağlayan sintaktik əlaqələrin hər hansı elmi şərh və izahı müxtəlifdir. Tədqiqatda bu məsələlərə aydınlıq gətirilir və tədris prosesində müxtəlif fikirlərə son qoyulur. Bununla yanaşı qeyd edilir ki, sintaktik əlaqələrin araşdırılmasında qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olduğu kimi, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələr də yanaşmaya aid edilir. Tədqiqatda birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan birləşmələrin strukturu və tərəfləri arasındakı əlaqə forması onun yanaşmaya uyğun gəlmədiyi qeyd edilir. Yazılır ki, burada ziddiyyət doğuran ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, yanaşmada birinci tərəf cümləyə əsasən təyin kimi daxil ola bildiyi halda, qeyri-müəyyən təsirlik hallı birləşmələrdə birinci tərəf həmişə cümlədə vasitəsiz tamamlıq olur, birbaşa feillərlə əlaqələnərək hərəkətin təsirinə məruz qalır və müstəqim obyektə çevrilir. Feillə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan söz arasındakı əlaqə o qədər möhkəm olur ki, feil bu halda olan sözün qoşmalarla belə əlaqələnməsinə imkan vermir. Bundan əlavə, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan birləşmələrdə birləşmənin tərkibinə söz artırmadan və söz sırasını pozmadan istənilən vaxt birinci

tərəfə təsirlik hal şəkilçisini asanlıqla artırmaq mümkün olur. Akif İmanlının hazırladığı tədris vəsaitləri müasir elmi-tədris problemlərinin aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Onun tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin təhlil üzrə apardığı araşdırmalar elmi səviyyəsi və orijinallığı ilə seçilir. Tədqiqatlarında üzə çıxarıb təqdim etdiyi nəticələrlə istedadlı və yüksək elmi hazırlıqlı mütəxəssis və professional tədqiqatçı kimi onu tanıdır. Yüksək pedaqoji səriştə ilə dilçiliyə, ədəbiyyata aid elmi araşdırmalarını tədrislə əlaqələndirmişdir. Onun monoqrafiyalarında, məqalələrində, bədii yaradıcılığında belə, pedaqoji ustalığı, elmi qənaətlərini öyrətmə, təbiiq etmə səriştəsi aydınlığı ilə seçilir.

A.İmanlının əsas yaradıcılıq istiqamətini oykonimlərin, toponimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlili təşkil edir. Xüsusilə də Şərr və İğdır oykonimləri üzərində apardığı araşdırmalar, onların semantika və etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi əsas yer tutur. Akif İmanlı 2010-cu ildə “Şərr və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqat Azərbaycan dilçiliyində ən aktual problemə-toponimika probleminə həsr olunmuşdur. Müəllif ilk dəfə Şərr və İğdır oykonimlərini nəzəri aspektdə təhlil etmişdir. Müəllif fikirlərini sübut etmək üçün bədii əsərlərdən gətirilən seçilmiş si-tatlarla yanaşı, yer və şəxs adlarının mənşəyini izah edərkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərr rayonu ərazisindən və Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır-Sürməli bölgəsindən toplanılmış əfsanə və rəvayətlərə də istinad etmişdir. Tədqiqatda dil tarixinə aid zəngin faktlar toplanmış, yer və şəxs adları ilə səsleşən oykonimlərin yaranma prinsipləri təhlil edilmiş, Azərbaycan və Türkiyə yazılı ədəbiyyatından verilən bədii nümunələr onun fikirlərini daha da inandırıcı etmişdir. Bir çox oykonimlərin, o cümlədən Şərr rayonunda yerleşən Axura kəndinin etimologiyasını vermişdir. Oykonimin yaranma tarixi haqqında dəqiq elmi məlumat vermək üçün Türkiyə ərazisindəki Ağrı dağının ətrafında yerleşən eyniadlı kəndə dair Nuh əyyamından qalmış əfsanə və rəvayətlər,

bu kəndin adını çəkmiş Mirzə Fətəli Axundzadənin dram əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Oykonimlərin sistemli tədqiqi təkcə türklərin advermə ənənələri haqqında deyil, həm də onların sosial-siyasi mühiti haqqında, yaşadıqları qədim yurd və bu yurdda məskən salmış boy, tayfa, tirə, ayrı-ayrı qollar haqqında təsvir yaradır.

Akif İmanlının elmi əsərlərində oykonimlərin lingvistik xüsusiyyətlərinin təhlili mühüm yer tutur. Oykonimlər həm coğrafi obyekt kimi, həm də leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır. Şəhur və İğdır oykonimləri üzərində apardığı araşdırmalar xüsusilə fərqlənir. Semantika və etimologiyası öyrənilən oykonimlərin türk mənşəli olmasının əsaslandırılması, Naxçıvan ərazisində məskunlaşmanın qədim zamanlardan başlayaraq məhz türklərə aid olması probleminə aydınlıq gətirilir. Tədqiqatda adlardan tarixə, mifoloji dünyagörüşünə doğru irəliləyiş, onların yayılma arealının təqdimi çox geniş zaman və məkan əhatə edir. Belə olduğu təqdirdə Akif müəllimin gəldiyi nəticələr təkcə Naxçıvan-Şərqi Anadolu üçün deyil, Azərbaycan, ümumtürk dünyası üçün də elmi əhəmiyyət kəsb edir.

A.İmanlının “Şəhur və İğdır bölgələrinin yer adları” kitabında Şəhur rayonunun dağlıq, dağətəyi, Kəngərli, Sədərək ərazilərinin, eləcə də Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır bölgəsinə daxil olan yer adlarının leksik xüsusiyyətləri, yaranma yolları, semantikasi müəyyənləşdirilmişdir. Şəhur rayonunun ərazisindəki Araz boyu yaşayış məskənlərinin adlarının mənşəyi araşdırılmışdır. Türk dilləri üçün səciyyəvi olan tayfa/coğrafi məkan adları və ondan ayrılan qolların Şəhur-İğdır zonası üçün daha xarakterik olması fikri əsaslandırılmışdır. Eləcə də Qarabağlar/Qarabağ, Sədərək, Maxta, Kərki və s. kimi oykonimlərin türk coğrafiyasında ən çox işlənməsi faktlarla verilir və onların etimologiyası şərh olunur. Sədərək oykonimi antropooykonim kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından Səgrək ilə əlaqədə izahı, Maxtanın türk mənşəli etnooykonim kimi yayıldığı ərazilərdə uğradığı səs dəyişmələri lingvistik baxımdan təhlil olunur. Kərkinin tayfa qolundan yaranan etnooykonim olması əsaslandırılır. Bütün bunlar mənbələr əsasında elmi izahını tapır.

Naxçıvan ərazisinin qədim zamanlardan türklərin vətəni olması zəngin dil faktları ilə təhlil edilir. Türk dünyası üçün xarakterik olan tayfa coğrafi məkan adlarından, Kəngərli tayfası və ondan ayrılan qolların Şərur, İğdır zonası üçün daha xarakterik olması zəngin dil faktları ilə əsaslandırılır. Xalqların tayfaya, qola, tirəyə, nəsilə budaqlanması və geniş coğrafiyada yayılıb yerləşməsi oykonimlərin yaranmasında əsas mənbə hesab edilir. Tədqiqatdan alınan nəticələr təkcə Naxçıvan-Şərqi Anadolu üçün deyil, Azərbaycan, ümumtürk dünyası üçün elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Akif İmanlının “Onomastika məsələləri” (Şərur və İğdır oykonimləri üzrə; Naxçıvan, “Məktəb”, 2011,) əsərində Naxçıvan MR, Şərur və İğdır bölgələrinin toponimik leksikası təhlil edilmişdir. Azərbaycan onomastikasında ilk dəfə olaraq təsviri onomalogyanın tələblərinə uyğun olaraq Şərur rayonunun İğdır bölgəsinin hazırda mövcud olan oykonimləri kompleks halında götürülərək tədqiq edilmişdir. Oykonimlərin mənşəyi, leksik mənalari, linqvistik xüsusiyyətləri, yaranma yolları müəyyənləşdirilir. Leksik vahidlərin oykonimləşmə prosesi izlənilmiş, linqvistik xüsusiyyətləri, yaranma yolları tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Şərur və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında M.Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk”, Rəşidəddinin “Oğuznamə”, Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərə-i tərakimə”, R.Özdəkin “Türkün qızıl kitabı”, B.Ögəlin “Böyük Hun imperiyası”, L.N.Qumilyovun “Qədim türklər”, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları mənbə kimi götürülərək, orada işlənən onomastik vahidlərlə müqayisə edilmişdir. Şərur və İğdır ərazilərində tarixin müxtəlif dövrlərində işlənən oykonimlərin oxşarlığı və müxtəlif bölgələrdə işlənən paralelliyi təyin edilərək etimoloji təhlili verilmişdir.

Araşdırmalar əsasında oykonimlər ilkin komponentli oykonimlər, sadə törəmə komponentli oykonimlər, mürəkkəb törəmə oykonimlər kimi qruplaşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, ilkin komponentli oykonimlər kök modelində yaranmışdır və müasir dil baxımından müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Əsas tərəfi morfoloji yolla yaranan oykonimlər nitq hissələrinin iştirakına görə ümumi isim şəkilçi,

xüsusi isim şəkilçi, ümumi isim şəkilçi və sifət şəkilçi kimi modellərində olması təyin edilmişdir. Mürəkkəb törəmə komponentli oykonimlər sintaktik və sintaktik morfoloji yolla yaranan oykonimlər kimi təhlil obyektinə çevrilmişdir. Qeyd edilir ki, sintaktik və sintaktik-morfoloji yolla yaranan oykonimlər Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətləri əsasında formalaşmışdır. İdentik səciyyəli oykonimlərdəki fərqləndirici sözlər və onların struktur əlamətləri zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Oykonimlər nominasiya üzrə etnonimlərdən, antroponimlərdən, hidronimlərdən yaranan oykonimlər kimi təsnif edilmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, buradakı toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəli toponimlərdir. Oykonimlərin yaranmasında iştirak edən formantlar da Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinə aiddir və ərazinin onomastik vahidlərinin böyük əksəriyyəti qədim türk etnonimlərindən yaranan oykonimlərdir. Oykonimlərin onomastik vahid kimi formalaşmasında hidronim və fitonimlərin, relyef elementlərinin, coğrafi əlamət və mövqeyin də rolu mühümdür. Bu nəzərə alınaraq, oykonimlər etnonimlərdən, antroponimlərdən, hidronimlərdən və digər adlardan yaranan oykonimlər kimi qruplaşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Akif İmanlının “Bədii, elmi-publisistik mətnlərdə obraz, şəxs, məkan adlarının semantikasi və üslubi xüsusiyyətləri” (Bakı, Şirvanəşr, 2024) əsəri aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Professor qeyd edir ki, “...bədii ədəbiyyatda obraz və məkan adlarının semantikasi məsələləri az işlənmiş sahələrdəndir. Bədii ədəbiyyatın bu yöndən tədqiqi, eyni zamanda əsərlərinə müraciət olunan yazıçının dünyabaxışının, məqsəd və məramının, əsərlərinin ideya-məzmun cəhətdən açılmasına xidmət edir; həm də bədii mətnlərə poetik-onomastik yanaşma yazıçının dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.” Əsərdə Əbdürrəhim bəy Haq-verdiyevin hekayələrindəki real və müəllif yaradıcılığının məhsulu olan adların, antroponim və oykonimlərin semantik funksiyası, antroponimlərin semantikasi və üslubi xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Şəxs adları və onlara əlavə edilən ləqəb və titullar üslubi cəhətdən səciyyələndirilmiş, onların komik effekt

yaratmaqda, eləcə də daxili aləmlərin açılmasındakı rolu şərh edilmiş, quruluşca formaları göstərilmişdir. Bədii ədəbiyyatda şəxs adları, yaşayış yer adları ümumi şəkildə oykonim, eləcə də şəhər adları astionim, kənd adları komonim, bütövlükdə isə onomastik vahidlər onun tədqiqatlarında təhlil edilmişdir. Adların semantikasını ilə mətnin məzmununu, ideyası arasındakı əlaqələri araşdıraraq müəllif mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində adlandırmanın funksiyasını açan təhlillər vermişdir. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində yazılan nəsr əsərləri, o cümlədən hekayələrdə işlənən onomastik vahidlər zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində adı çəkilən Həzrət Yaqub, Musa Peyğəmbər, Adəm, Həvva, Həzrət Yusif antroponimlərinin semantikasını verilmişdir. Hekayələrdə ədibin personajları, titul və vəzifə bildirən sözlərlə birlikdə təqdim edilir. Müəyyənləşdirilir ki, bu adları müəllif özü yaradıb, qeyri-realdır, bədii estetik işarə kimi işlənmişdir. Hekayənin satirik ruhuna uyğun olaraq seçilən bu adlar hekayədəki digər onomastik vahidlərin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Müəllif tərəfindən uydurulan bu adların hər birinin alt semantik qatında böyük bir ictimai-siyasi məna gizlənməsi şərh olunur və qeyd edilir ki, onomastik antroponimlərdə siqnikat denotata uyğun gəlmir. Çünki şəxs adları ümumi sözlərdən yaranıb, konkret leksik-semantik mənaya malik olsalar da, bu mənanın xüsusi adla heç bir əlaqəsi olmur. Bu isə apelyativlərdən antroponimlər yaradılmasının qanunauyğunluqlarından biridir. Onomastik vahidlərin sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formalarında olması müəyyənləşdirilir. Ləqəb və titullar quruluşuna görə müxtəlif qruplara ayrılaraq təhlil edilir. Onomastik vahidlərin tədqiqində onların alınma və ya arxaik sözlər əsasında formalaşması, mənşəyi, mənası, birdilli izahlı və ensiklopedik lüğətlərə istinad edilməklə aydınlaşdırılır. Ad və təxəllüslərin mühüm bir qismi Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaransa da, onun tədqiqatlarında ərəb və fars sözləri əsasında formalaşan bir sıra adların izahına geniş yer verilmişdir.

“Bədii ədəbiyyatda obraz və məkan adlarının semantikasi” (Ə.Haqverdiyevin nəşri nümunəsində) monoqrafiyası aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Monoqrafiyada Ə.Haqverdiyevin əsərlərindəki real və müəllif yaradıcılığının məhsulu olan adların (antroponimlər və oykonimlərin) semantik funksiyası araşdırılır. Yazıçının adlara onu daşıyan obrazların peşələrini əlavə etməsi, ayamalardan istifadə etməklə yer adlarının bir qisminin real, bir qisminin isə uydurma şəklində verilməsi probleminə aydınlıq gətirməklə yanaşı, Ə.Haqverdiyevin sənətkarlığı ilə bağlı oxucu təsəvvürünü də genişləndirir. Dilçilik araşdırmalarında oykonimlərin türk coğrafiyasında yayılması təhlil edildiyi kimi, hekayələrində tarixi şəxsiyyətlərin fərqli məkanlarda xidməti obrazlı yolla ifadə edilir və bədii dildə onomastik vahidlərin rolu müəyyənləşdirilir.

Alimin “Şərur və İğdır bölgəsində yer adları” (Naxçıvan, “Qey-rət”, 2008), “Yaşayış yeri adları” (2010), “Şərur düzünün toponimləri” (Bakı, Nurlan, 2008), “Şərurun Arazboyu oykonimləri” (Naxçıvan, Əcəmi, 2006), “Onomastika məsələləri” (Naxçıvan, “Məktəb”, 2011), “Araz vadisinin oykonimləri” (Naxçıvan, “Məktəb”, 2013), “Tarixin izləri: yer adları” (Naxçıvan, “Məktəb”, 2014), “Arpacay oykonimləri” (2018), “Qədim türk yurdunun oykonimləri” (2017), “Naxçıvan çevrəsinin yaşayış yeri adları” (2016), “Bədii ədəbiyyatda surət-şəxs və məkan adlarının semantikasi, üslubi mahiyyəti” (Bakı, Şirvanəşr, 2022) kitabları onomastika ilə bağlıdır. Bu əsərlərdə onomastik vahidlərin etimologiyası nəzəri baxımdan araşdırılmışdır.

A.İmanlı bir sıra dərsliklərin müəllifidir. Alim elmi əsərləri ilə yanaşı pedaqoji istiqamətdə “Şagirdlərdə söz birləşmələrinə dair bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması yolları” (1991), “Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin tədrisinin linqvodidaktik əsasları” (2015), “Sintaksisdə başlanğıc kursda sintaktik təhlil” (2003), “Uşaqların körpəlik dövründə tərbiyəvi iş və nitq inkişafı məsələləri” (2012) dərsliklərinin müəllifidir.

Alimin yaradıcılığının mühüm bir hissəsini bədii yaradıcılıq təşkil edir. Bədii yaradıcılığa Akif İmanlı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialında təhsil aldığı illərdən, hələ

tələbə ikən başlamışdır. O, 1967-1971-ci illərdə Naxçıvan filialında fəaliyyət göstərmiş “Gənc qələmlər” dərnəyində ilk hekayələrini müzakirəyə təqdim etmiş, özü də digər tələbə yoldaşlarının şeir və hekayələrinin müzakirələrində fəal iştirak etmişdir. Akif İmanlının “Dostlar” adlı ilk hekayəsi “Şərq qapısı” qəzetində 1968-ci ildə nəşr olunmuşdur. Tələbəlik illərində Akif İmanlı lirik miniatur hekayələr, əsasən də yumoristik hekayələr yazmışdır. Ali məktəbi bitirəndə yumoristik hekayələri ilə ədəbi mühitdə tanınmışdır. İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, onun əksər kiçik hekayələrində miniatürlərdən fərqli olaraq yalnız lirik-psixoloji ovqat yox, yığcam süjet və yaddaqalan bədii obrazlar vardır. Buna görə də əsərlərinin bədii-sənətkarlıq səviyyəsindən asılı olmayaraq, Akif İmanlını müasir mərhələdə kiçik hekayə janrına ardıcıl maraq göstərən “nəsr əhli” kimi dəyərləndirmək mümkündür. Akif İmanlı yeni dövr Azərbaycanda miniatur yumoristik hekayələr yaradanlardan biridir. “Dostlar”, “İlmələr”, “Xırda kişi ilə Böyük padşahın nağlı”, “Kal qarpız”, “Zırrama”, “Naxoşluq”, “Axır ki, şair oldum”, “Gorunda çatlar” hekayələrinin müəllifidir. Hekayələri ilə klassik satirik hekayə ənənəsini yumoristik məcrada davam etdirməsi ilə fərdi yaradıcılıq üslubunu meydana qoymuşdur. Onun “Kal qarpız” hekayələr toplusu nəşr olunmuşdur. Kiçik hekayələrinin ifadə vasitələrinə görə Akif İmanlının hekayələri əsasən iki istiqamətə ayrılır: lirik hekayələr və satirik-yumoristik hekayələr. Onun yaradıcılığında hadisələrin təsvirində satira, komik yumoristik hisslər üstünlük təşkil edir. Satirik-yumoristik ovqatlar üstünlük təşkil edən hekayələrində xalqımızın milli mənəvi dəyərlərini, mədəni-genetik yaddaşını, etnoqrafiyamızı, adət-ənənələrimizi yaşatmaqla yanaşı, gələcək nəsillərə ötürmək istəyi açıq müşahidə olunur. Dilçilik araşdırmalarında türk mənşəli toponimlərin, oykonimlərin yaranma tarixi insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirilsə, onlarda gizlənən tarixi həqiqətləri ortaya qoyursa, hekayələrində tarixi şəxsiyyətlərin, obrazların fərqli məkanlarda fəaliyyətini bədii yolla çatdıraraq böyük türk birliyi idealını ortaya qoyur. Nizami qədər Nəvai də ona doğmadır,

bu doğmalığ hissinə, şəxsiyyətlərə hörmət və rəğbətini, onların obrazları vasitəsilə ötürmək istədiyi ideyanı, öz idealını oxucuya təlqin edir.

Tanınmış dilçi-alim bu gün də dilimizin saflığı üçün var qüvvəsi ilə çalışır. O, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində fəaliyyət göstərən “Toponimika” komissiyasının üzvüdür. Bu sahədə öz fikir və məsləhətlərini müntəzəm şəkildə bildirir. Filologiya elmlər doktoru, professor Akif İmanlı Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Fənlərin tədrisi” kafedrasının müdiri, 2003-2018-ci illərdə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun tədris işləri üzrə prorektoru vəzifəsində çalışmışdır. Müəllif 6 monoqrafik əsərin, 5 metodik vəsaitin, 2 tərtib kitabının, 2 hekayələr kitabının, 200-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Onun əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi fəxri adına və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanına layiq görülmüşdür. Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. Filologiya elmləri doktoru, professor Akif İmanlı 2021-ci ilin mart ayından Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində çalışır.

NİZAMİ MANAF OĞLU XUDİYEV (1949- 2021)

Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, “Qızıl qələm” mükafatı laureatı, 60-dan artıq monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitinin, 400-dən çox məqalənin, 50-dən artıq sənədli televiziya filminin senari müəllifi Nizami Manaf oğlu Xudiyev 1949-cu il aprelin 1-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda anadan olmuşdur. O, 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olmuş, təhsil illərində universitetin ictimai təşkilatlarında öz qabiliyyəti ilə fərqləndiyinə görə Nizami Gəncəvi təqaüdünə layiq görülmüşdür. Pedaqoji universiteti fərqlənmə diplomu ilə başa vuran Nizami Xudiyev Elmi Şuranın qərarı ilə universitetdə saxlanılmış, Ə.Dəmirçizadənin rəhbər olduğu Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına müəllim təyin edilmişdir. 1978-ci ildə “Abdulla Şaiqin dili” mövzusunda dissertasiyanı uğurla müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almışdır. Tədqiqatda Abdulla Şaiqin yaradıcılığı, xalq dili ilə bağlılığı zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Yazıçı və dil problemi ədəbi dil tariximizin mühüm bir sahəsini təşkil edir. Bu tədqiqat da Azərbaycan dilçiliyi tarixinin, ədəbi dil tarixinin inkişafı üçün layiqli bir əsərdir. 1970-ci ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim, baş müəllim, dosent, professor, həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri, prorektor işləmişdir. N.Xudiyev 1990-cı ildə “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ə.Dəmirçizadə məktəbinin davamçısı kimi Azərbaycan dilçiliyində dil tarixi, xüsusilə ədəbi dil məsələlərinin tədqiqi istiqamətində mühüm araşdırmaları dilçilikdə özünəməxsus yer tutur.

Alimin bu əsəri xalqın tarixini elmi-lingvistik və tarixi materiallar işığında obyektiv şəkildə şərh edən kompleks bir əsər kimi diqqəti cəlb edir. Sovet dövründə, xüsusilə 30-cu illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişafı zəngin dil faktları ilə təhlil edilir. Gərgin elmi araşdırmaların məhsulu olan “Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü”, “Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz”, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi”, “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”, “Xalq və dövlət naminə”, “Yazıçı dili və üslubu”, “Radio, televiziya və ədəbi dil”, “Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız”, “Zamanın axarı ilə” (I-II), “Şəxsiyyət və zaman”, “Uğurlu yolun layiqli davamçısı”, “Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimizin dünəni və bu günü”, “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” və digər fundamental əsərləri Nizami Xudiyevin Azərbaycan elminə sanballı və əvəzolunmaz töhfəsidir. Nizami Xudiyevin 14 cilddən ibarət olan “Seçilmiş əsərləri” (2012) monumental tədqiqatlardan hesab olunur. Elm adamlarının təqdirlə qarşıladığı bu əsərlərdə xalqın tarixi ilə dili vəhdətdə araşdırılır. Alimin bu əsərləri dilimizin qədim tarixini elmi-lingvistik və tarixi materiallar işığında obyektiv şəkildə şərh edən kompleks bir əsər kimi diqqəti cəlb edir. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan xalqının və dilinin soykökü məsələləri böyük elmi, ideoloji mahiyyət daşıdığından müəllif tədqiqatlarını ümumiləşdirmiş, həmin mövzunu ayrıca olaraq tədqiq etmiş və “Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü” adı ilə nəşr etdirmişdir. Bu əsərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü və inkişafı izlənilir. O, həmin dövrə aid faktiki dil materiallarına, elmi mənbələrə əsaslanır və bütün bunları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlir: 1. Ümumxalq Azərbaycan ədəbi dili III-VI əsrlərdə formalaşmışdır. 2. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin formalaşmasından dərhal sonra müəyyənləşməyə başlamış, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü başa çatmışdır. Onun qələmindən çıxan “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” dərslik-monoqrafiyası bu sahə üzrə Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk mükəmməl mənbə, qiymətli tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə Azərbaycan

ədəbi dilinin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Əsərdə Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü aşağıdakı mərhələlərə ayrılır: 1. XVII-XVIII əsrlər. 2. XIX əsr. 3. XX əsrin əvvəlləri. 4. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ. Qeyd edilir ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli dil əsasında inkişaf etmiş, XIX-XX əsrlərdə isə həmin proses davam etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması (yaxud milli ədəbi dilin təşəkkülü) milli mədəniyyətin və bütövlükdə millətin formalaşması (təşəkkülü) ilə müşayiət olunur.

N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrünü XIII-XVII əsrlərə, ədəbi dilimizin milli dil əsasında formalaşmağa başlamasını isə XVII əsrə aid edir. Alim ədəbi dilimizin tarixini daha qədimdən başlayıb XX əsrin II yarısına qədər, yəni bütöv bir dövrü tədqiq etmişdir. N.Xudiyev öz sələflərindən fərqli dövrləşmə üzrə tədqiqat aparmışdır: 1. Təşəkkül dövrü. 2. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü. 3. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü. Əsərdə Azərbaycanda qədim etnolinqvistik proseslərdən və türk mənşəli Azərbaycan dilinin təşəkkülündən bəhs edən tədqiqatlar təhlil edilərək müəyyənləşdirilir və əsaslandırılır ki, türklər ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşamışlar. Müəllif onu da qeyd edir ki, ümumxalq Azərbaycan dili formalaşdığı dövrdən ancaq türk etnosunun deyil, ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan və çox-çox sonralar gələn etnosların da ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. N. Xudiyev erkən orta əsrlərdə ümumtürk ədəbi dilinin şifahi formasının mükəmməl şəkildə olduğunu və bu dilin müəyyən abidələrdə öz təsbitini tapdığını faktlarla təsdiq edir. “Oğuznamə”dən, M. Kaşğarinin “Divan”ından gətirdiyi mətnlər tədqiqatçının elmi axtarışlarının faktlarla təsdiqi cəhətdən əhəmiyyətlidir. N. Xudiyev digər abidələrin (Tonyukuk, Kül Tiqin abidələri, “Fal kitabı”) mətnlərini verir, mətnlərin dilində istifadə olunan türk sözlərini izah edir. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünün başlanmasına qədər Azərbaycan türk dilinin müxtəlif mərhələlərdə

inkışafını araşdırarkən həmin dövrə aid faktiki dil materiallarına, elmi mənbələrə əsaslanır və bütün bunları ümumiləşdirir.

N.Xudiyev dövrün abidəsi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edərək abidənin dilini yeni baxımdan tədqiq etmişdir. O, “Kitabi-Dədə Qorqud”un sabit fonetik quruluşunun mövcudluğunu, əvvəlcə saitlərin, sonra samitlərin işlənmə qaydalarını, sözlərdəki mövqelərini ardıcılıqla izləyir, bu vəziyyətləri abidənin dili fonunda araşdıraraq abidənin dilinin fonetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Müəllif abidədə işlənən 406 leksik vahidin işlənmə tezliyini, mənşəyini, qrammatik mənsubiyyətini təhlil edir və statistik məlumatlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasının təxminən 75%-i qədim türk dilindəki sözlərlə eynidir. Tədqiqatda abidənin dilinin morfoloji və sintaktik kateqoriyaları zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Müəllif XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dili abidələrinin çoxluğunu “ana dilinin ictimai-tarixi nüfuzunun güclənməsi” və “normativlik səviyyəsinin yüksəlməsi, funksional imkanlarının genişlənməsi” üçün əsas hesab edir. Bu dövrdə yazılmış bədii əsərlər və tərtib edilmiş lüğətlər də təhlil edilmişdir. Qeyd edir ki, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin normativliyi nə qədər yüksəkdirsə, funksional üslubu imkanları da o qədər genişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin iki üslubu- klassik və folklor üslubunun bütün istiqamətlər üzrə xarakteristikasını əsərlərdən gətirilən nümunələrlə şərh edir. Beləliklə, N.Xudiyev abidələrin dilinin ümumi cəhətlərini, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini tam, sistemli şəkildə təhlil etmişdir. Müəllif Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasının, Q.Bürhanəddinin tuyuqlarının dilini folklor üslubu hesab edir, “Qisseyi-Yusif” poemasından nümunələr verir və onların folklor üslubuna uyğunluğunu nümayiş etdirməyə çalışır. Ümumən klassik üslubda yazan Q.Bürhanəddin tuyuqlarından da misalları həmin istiqamətdə şərh edir. Müəllif onu da qeyd edir ki, XIII-XIV əsrlərdə Əlinin “Qisseyi-Yusif”i və Q.Bürhanəddinin tuyuqları ilə təmsil olunan folklor üslubunun lüğət tərkibi klassik üslubun lüğət tərkibindən o qədər də fərqlənmir və hər iki üsluba aid nümunələr müqayisə edilir.

N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixində XV-XVI əsrləri XIII-XIV əsrlərin davamı kimi onların eyni inkişaf xəttinin təzahürü hesab edir. Məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətəinin şeirə-sənətə, Azərbaycan dilinə münasibəti Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində yeni mərhələni yaratdı. N. Xudiyev bu mərhələni xarakterizə edərək yazır ki, görkəmli hökmdar, tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, hər yerdən istedadlı Azərbaycan türklərini Təbrizə yığmış, şəhəri nəhəng mədəniyyət mərkəzinə çevirmişdi. Şah İsmayılın sarayında həm klassik mədəniyyətin, həm də folklor mədəniyyətinin nümayəndələrinə eyni dərəcədə qayğı və hörmət bəslənirdi. Həmin dövrdə yaşayan sənətkarların əsərləri zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Beləliklə, XV-XVI əsrlər ədəbi dilinin əks olunduğu mənbələr tam şəkildə xarakterizə edilir və bu normalaşmada əvvəlki mərhələdən fərqli cəhətlər üzə çıxarılır. Müəllif qeyd edir ki, eyni zamanda, məhz XVI əsrdə Azərbaycan dilinin yeni normativ sistemi özünü əks etdirir - folklor üslubunun, daha qabarıq şəkildə xalq ədəbiyyatının dil xüsusiyyətləri həmin sistemin ilk təşkeildiciləri kimi fəaliyyət göstərir, milli Azərbaycan türk ədəbi dilinin bir sıra morfoloji, leksik göstəriciləri bu zaman sabitləşməyə başlayır. XV-XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin klassik üslubu haqqında əsaslı təsəvvür yaradılır. Burada klassik üslubun söz tutumu baxımından şeir qolu ilə nəsr qolu arasında çox da ciddi fərq görünmür. N. Xudiyev bütün dövrləri xarakterizə edən zaman faktlara əsaslanır və Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsasda formalaşmağa başlamasını XVII əsrə aid edir. Müəllifin fikrinə görə, XVII əsrdən başlanan bu dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli əsaslar üzərində inkişaf etmiş və zəngin kamil dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Alim eyni zamanda XVII-XVIII əsrlərin ədəbi dilinin fonetik, leksik, qrammatik normalarını təhlil edir, ədəbi dilin üslublarından bədii, elmi, rəsmi üslubları xarakterizə edir. Bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərini ümumi halda təhlildən keçirir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri, ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və

epistolıar üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə malik olması müxtəlif dil faktlarını ümumiləşdirməklə təhlil edilir. Beləliklə, N. Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin ən qədim dövrlərdən XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı dövrünə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunu zəngin elmi mənbələr, faktiki dil materialları əsasında tədqiq etmişdir.

Professor N. Xudiyevin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri də “Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız” əsəridir. Bu kitabda müəllif ədəbi dilimizin tarixi ilə bağlı əvvəlki əsərlərindəki fakt və qənaətləri, problemləri daha da inkişaf etdirmiş və dərinləşdirmişdir. N.Xudiyevin “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” dərslık-monoqrafiyası da böyük elmi əhəmiyyət daşıyır (elmi redaktor AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevdir). Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və zəngin dil tarixini əks etdirən möhtəşəm sənət nümunələridir. Azərbaycan və digər türk dillərinin tarixi inkişaf istiqamətləri, fonetik, leksik və qrammatik kateqoriyaların yaranması və formalaşması bu yazılar əsasında müəyyənləşir. Buna görə də qədim türk abidələrinin öyrənilməsi türkən tarixinin, mədəniyyətinin, yazısının öyrənilməsi istiqamətində mühüm addımdır.

Alimin uzun illər tədris prosesində əldə etdiyi təcrübələr əsasında dərslıy qədim türklərin istifadə etdiyi əlifba sistemlərindən nümunələr, fənnə aid sual və tapşırıqlar və geniş həcmli qədim türk lüğəti daxil edilmişdir. Nizami Xudiyevin elmi yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəlidir. Onun tədqiqatları mövzu və istiqamətinə görə Azərbaycan ədəbi dil tarixi, nitq mədəniyyəti, tərcüməşünaslıq, bədii əsərlərin dili, üslubiyyat, türkoloji dilçilik problemləri ilə bağlıdır. N.Xudiyevin “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” monoqrafiyasında mədəniyyətimiz, dövlətçiliyimiz və dünya siyasəti tarixində fenomen şəxsiyyət olaraq əbədi yaşayan ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı dil siyasəti, dilçilik görüşləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda alim dövrümüzün ictimai-siyasi natiqlik məktəbi sayılan ümummilli liderin mükəmməl natiq obrazını yaratmışdır. Kitabda dilimizin funksional məsələlərinin

inkışafında və onun tədrisi məsələlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ulu öndərin həyata keçirdiyi tədbirlər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Kitabın böyük bir hissəsi ulu öndərin nitq mədəniyyəti və natiqlik məharətinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, alim Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil məsələləri, radio və televiziyanın dili, mətbuatın dili, nitq mədəniyyəti ilə bağlı sanballı elmi əsərlərin müəllifidir. Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Cavad Heyət möcüzəsi mövzuları da bu görkəmli alimin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Görkəmli alimin “Radio, televiziya və ədəbi dil” əsərində ədəbi dilin inkışafında kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri, rolu müəyyənləşdirilmişdir. Teleradio jurnalistikasının əsas xüsusiyyətləri, ekran və efirin dil məsələlərinin tətbiqi baxımdan öyrənilməsi, ona verilən tələblər şərh edilir. Müasir ədəbi dilin inkışafında, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində, mövcud qrammatik normaların daha da cıllanmasında televiziya və radio dili çox önəmli faktor kimi götürülür. Professor N. Xudiyev həmin dil hadisələrindən çıxış edərək Azərbaycan dilinin zənginləşməsi mənbəyini, dildə gedən prosesləri təhlil edərək yazır ki, sosial həyatımızın müxtəlif sahələrini öz ifadə vasitələri, ilk növbədə söz və təsvirlərlə əks etdirən teleradioda dilimizin ictimai funksiyası daha da genişlənir, burada bir sıra dil hadisələri özünü büruzə verir. Qeyd edildiyi kimi, dildə gedən dəyişmələr insanların fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün mürəkkəb proseslərdir. Bu proseslərin şifahi nitqdə təzahürü, teleradio dilinin nitqin ən nümunəvi danışq səviyyəsinə qaldırılması prosesi və onları şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilir. Alimin bir sıra kitab və məqalələri xarici ölkələrdə İran, Türkiyə, Rusiya, Almaniya, İraq, İsveçrə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və sair ölkələrdə nəşr edilmişdir. Nizami Xudiyev türkoloq-alim kimi respublikamızda və dünyanın bir çox ölkələrində, həmçinin Moskva, Nalçik, Bişkek, Ufa, Aşqabad, Daşkənd, Ankara, İstanbul, Əskişəhər, İzmir, Adana, Konya və başqa şəhərlərdə keçirilən nüfuzlu türkoloji tədbirlərin - qurultay, beynəlxalq simpozium və elmi konfransların nümayəndəsi olmuş, bu mötəbər toplantılarda elmi

məruzələrlə çıxış etmişdir. Yaradıcı, məhsuladar alim olan Nizami Xudiyev, həm də ictimai xadim olmuşdur. 1994-1996-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru, 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçilmişdir. Birinci, ikinci və üçüncü çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı olmuşdur. 1996-cı ildən Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin sədri, 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin sədri vəzifələrində çalışmışdır. Təxminən əlli ilə yaxın elm və maarif yolunda fəaliyyət göstərən Nizami Xudiyev öz müəllimlik estafetini layiqli şəkildə davam etdirərək ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri kimi gənc kadrların yetişməsində əzmlə çalışmışdır. Professor Nizami Xudiyev müəllimliyi ilə fəxr edən pedaqoqlardan olmuş, gənc nəsə müəllimlik sənətinin sirlərini öyrətmişdir. Müstəqil Azərbaycan ölkəsinin elmi və pedaqoji fikrinin inkişafında Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvü, professor Nizami Xudiyevin mühüm rolu olmuşdur. Ömrü boyu səmərəli axtarışlar aparan, görkəmli ictimai xadim, elm təşkilatçısı N. Xudiyevin əməyi yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 2004-cü ildə Ankara şəhərində keçirilən Türk dili qurultayında “Türk dilinə xidmət” ödəli ilə mükafatlandırılmışdır. Alim Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirakına görə 2009-cu ildə “Şöhrət” ordeni, 2012-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanı, 2013-cü ildə “Ən yaxşı vətənpərvər tədqiqatçı alim” Qızıl medalı ilə təltif edilmişdir. O, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Bakı Dövlət Universiteti nəzdində alimlik dərəcəsi almaq üçün filologiya sahəsində dissertasiyaların müdafiəsini keçirən birləşmiş ixtisaslaşmış şurasının, Azərbaycan Ziyalılar Cəmiyyəti İdarə Heyətinin (1998), Jurnalistlər (1998) və Yazıçılar Birliyinin (1999) üzvü olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına görə Nizami Xudiyev Prezidentin fərdi təqaüdünə layiq görülmüşdür. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyev 23 may 2021-ci ildə vəfat etmişdir.

ƏSGƏR ADİL OĞLU RƏSULOV (1954)

Filologiya elmləri doktoru, professor Əsgər Rəsulov 3 mart 1954-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1960-1970-ci illərdə Naxçıvan şəhərində Əkbər Ağayev adına 1 nömrəli orta internat məktəbdə oxumuş, məktəbi fərqlənmə attestatı ilə bitirmişdir. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Şərqşünaslıq fakültəsinin

Türk şöbəsinə daxil olmuş, həmin fakültəni 1976-cı ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1976-1979-cu illərdə SSRİ Xarici İqtisadi Əlaqələr Komitəsi xətti ilə Türkiyə Respublikasında tərcüməçi işləmişdir. 1989-1992-ci illərdə Türkiyə Respublikasında uzunmüddətli xarici ezamiyyətdə olub, SSRİ-nin Ankaradakı səfirliyində tərcüməçi-referent işləmişdir.

1980-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Şərqşünaslıq fakültəsində baş laborant kimi fəaliyyətə başlamış, müəllim, baş müəllim, dosent, professor vəzifələrinə qədər yüksəlmişdir. 1983-cü ildə “Türk ədəbiyyatında oçerk janrı” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almışdır. 2005-ci ildə isə “Türk ədəbiyyatında bədii-publisistik janrların yaranması və inkişaf yolları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Bir filoloq-şərqşünas və türkoloq olaraq Əsgər Rəsulovun elmi yaradıcılığı çoxşaxəlidir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əsgər Rəsulov Azərbaycanın türk dili və ədəbiyyatı, eləcə də tərcümə nəzəriyyəsi sahəsində tanınmış şərqşünas-filoloqlarından biridir. Onun elmi fəaliyyətində irihəcmli “Türk sənədli-bədii nəsr” monoqrafiyasının xüsusi yeri vardır. Bu əsərlə Əsgər müəllim türk ədəbiyyatı

tarixçisi, həmçinin, kamil ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olduğunu bir daha sübut etdi. Öz elmi fəaliyyətində müasir nəzəri-filoloji təfəkkürə söykənən Əsgər müəllimin irihəcmli “Türk sənədli-bədii nəsr” monoqrafiyası təxminən altıyüzillik dövrü əhatə edən tədqiqat işidir. Məlumdur ki, yaradıcılığın bu tipi bədii ədəbiyyatın, publisistikanın və elmin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, gerçəkliyi dərk etməyin, həyat həqiqətlərini əks etdirməyin, oxucuya təsir göstərməyin müxtəlif forma, metod və üsullarından faydalanır. Kitabda XV əsrin ortalarından - XXI əsrin əvvəllərinə qədərki dönmənin yazılı türk sənədli-bədii nəsrinin qaynaqları, təşəkkülü və təkamülü mərhələləri, nəzəri-estetik məsələləri və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, həmçinin, klassik Osmanlı və XIX əsrin II yarısı - XX əsrin I rübü türk ədəbiyyatının tarix, səyahətnamə, səfərətnamə, risalə, təzkirə, məktub, xitabət, Cümhuriyyət Türkiyəsinin oçerk, reportaj, fikra, memuar, gündəlik, bioqrafiya kimi janr və formalarının sistemli elmi təhlili və təsnifatı verilmişdir. Türk bədii-publisistik ədəbiyyatını tarixi aspektdə və müasir təcrübədə öyrənən Ə.Rəsulov belə bir dəqiq qənaətə gəlmişdir ki, sənədli-bədii janrlar türk nəsrinin bütün inkişaf mərhələlərində yeni həyati materialın, fakt və hadisələrin dərk edilməsi, Türkiyə üçün aktual və zəruri sayılan siyasi, iqtisadi və sosial problemlərin əks etdirilməsi və bunların ətrafında fəal ictimai rəy yaradılması, xalqın maarifləndirilməsi işində ədəbiyyatın ən çevik və təsirli janrları olmuş, yazıçılar bədii cəhətdən mənalandırılmasına xüsusi vaxt tələb olunan mövzuları çox zaman operativlik imkanına və fəal təsir gücünə malik bədii-publisistik janrlarda ifadə etməyə üstünlük vermişlər.

Monoqrafiyanın yazılışında istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısının əhatə etdiyi türk, Azərbaycan, rus və Avropa dillərində 540-a yaxın nəzəri, bədii və digər mənbələri hərtərəfli nəzərdən keçirən Əsgər müəllim uzun illərin elmi axtarışları, gərgin zəhməti sayəsində türkologiyamıza dəyərli töhfə bəxş etmişdir. Türk sənədli ədəbiyyatının kökləri orta əsrlərdən bəri müxtəlif ədəbi və bədii-publisistik janrlarda yazılmış tarix, vaxiənamə, səyahətnamə, səfərətnamə, məktub, təzkirə, risalə və s. əsərlərə gedib çıxır.

Ancaq sənədli-bədii nəsrin türk ədəbiyyatının milli faktına çevrilməsi və öz məxsusi ideya-estetik meyarlarını formalaşdırması XIX əsrin II yarısı - XX əsrin hadisəsidir. Xüsusilə ötən əsr sənədli nəsrin janrlar müxtəlifliyi və tamamilə yeni miqyaslar qazanması baxımından, qədim və zəngin ənənələrə malik türk ədəbiyyatının ən məhsuldar dövrüdür. Türk ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixinin bütün mərhələlərində sənədli nəsr onun ayrılmaz hissəsi olmuş, söz sənətinin çoxyönlü və çoxsaylı funksiyalarından öz öhdəsinə düşənləri rəngarəng janr və formalar vasitəsilə yerinə yetirmişdir. Müasir mənada hekayə, povest, roman kimi janrların meydana çıxmasının türk ədəbiyyatı tarixinin nisbətən yaxın dövrünə - XIX əsrin 70-ci illərinə aid olduğunu nəzərə alsaq, öz kökləri ilə divan ədəbiyyatı nəsrinə uzanan, XVII-XIX əsrlər publisistikasının (istər kitab, istərsə də dövrü mətbuat publisistikasının) ən mühüm xüsusiyyətlərini mənimsəyən bədii-publisistik janrların türk nəsrinin inkişafında rolu və əhəmiyyəti daha da aydınlaşmış olar. Klassik yazılı türk ədəbiyyatında oxucuya estetik zövq aşılama, bədii həzz vermə, əyləndirmə funksiyalarını poeziya və az miqdarda olan belletristik nəsr nümunələri ilə yanaşı, sənədli nəsr də yerinə yetirirdi. Lakin belletristikadan fərqli olaraq, sənədli nəsr janrları və publisistika - tarixlər və vəqifnamələr, səyahətnamə və səfərətnamələr, epistolıyər əsərlər ictimai rəyin formalaşması və inkişafına fəal təsir göstərmə, geniş oxucu kütləsini maarifləndirmə, ətrafdakı mürəkkəb, çoxcəhətli hadisələri qavrama və qiymətləndirmə kimi sosial funksiyaları da həyata keçirirdi.

Beləliklə, tədqiqatın obyektini türkologiya elminə indilik məlum olan ilk sənədli nəsr əsərinin müəllifi, XV əsr sənətkarı Aşıq Paşazadədən tutmuş müasir türk nəsrinin ən görkəmli nasirlərindən biri Orxan Pamuka qədər təxminən əlli türk ədibinin müxtəlif janr və formalı yüzdən artıq sənədli-bədii əsərləri təşkil edir.

Ə. Rəsulovun dilçiliklə bağlı bir çox əsərləri nəşr olunmuşdur. O, 1980-ci ildən 2012-ci ilə qədər Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, Şərqsünaslıq fakültəsi

tələbələrinə “Türk ədəbiyyatı”, “Tərcümə nəzəriyyəsi”, “Türk filologiyasına giriş”, “Türk dialektologiyası” fənlərindən mühazirələr oxumuş, seminarlar aparmışdır. O, Şərqşünaslıq fakültəsində uzun illər ərzində tədris edilən “Türk dili” fənni üzrə dərsləyin yoxluğundan yaranmış boşluğu dolduran ilk pedaqoq-alimlərdən biridir. Onun prof. R.Rüstəmovla birgə yazdığı və yüksək tirajla nəşr edilən “Türk dili” dərsləyi (1989) tələbə və müəllimlər, eləcə də müasir türk dili ilə maraqlananlar arasında sürətlə yayıldığına görə 1991-ci ildə ikinci nəşri buraxılmış, son 10 ildə dərsləyin yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 4 nəşri işıq üzə görmüşdür.

Əsgər müəllimin türk dilçiliyi sahəsində mühüm xidmətlərindən biri də ölkəmizdə ilk dəfə olaraq rus dilində nəşr edilmiş “Sovremenniy turetskiy yazık” (2016) kitabı ilə bağlıdır. Burada türk dilinin fonetika, leksikologiya, morfologiya və sintaksisi bütün parametrləri ilə nəzəri cəhətdən araşdırılmış, kitab tələbə, magistrant və müəllimlərin stolüstü dərs vəsaitinə çevrilmişdir.

Azərbaycan türkologiyasında lüğətçilik sahəsində bir sıra təqdirəlayiq nəticələr əldə etmişdir. Əsgər müəllimin həmmüəllifi olduğu və ilk dəfə 1988-ci ildə nəşr olunmuş, sonralar yeni nəşrləri işıq üzə görmüş “Türkcə-azərbaycanca-rusca; Azərbaycanca-rusca-türkcə; Rusca-türkcə-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti” (R.Rüstəmov və C.Rüstəmovla ilə birlikdə) mütəxəssislər üçün qiymətli dərs vəsaiti hesab edilir. Məlumdur ki, termin məsələsində təkmənalılıq əsasdır və sinonimlik məqbul sayılmır. Əlbəttə, dilin aktiv və ya passiv lüğət fondunda işlədilən söz, yaxud söz birləşməsinin məna daralması və ya genişlənməsi yolu ilə terminləşməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sahələrarası terminlərin bir neçə sahədə müştərək şəkildə işlədilməsi mümkündür. Lakin dar bir sahədə eyni bir söz və ya söz birləşməsinin müxtəlif terminlər kimi işlədilməsi həmin sahə mütəxəssisləri üçün məna anlaşılmazlığına, fikir dolaşıklığına səbəb olacağı üçün yolverilməz hesab edilir. Türkiyədə dil islahatlarının, yeni söz və termin yaradıcılığının ilk dövrlərində (XX əsrin 20-30-cu illəri) ərəb əlifbasından yeni latın əsaslı əlifbaya keçid, türk dilinin ərəb-fars söz və tərkiblərindən təmizlənməsi

prosesi zəminində osmanlıca və türkcə terminlərdən paralel istifadə edildiyinə görə, terminlər məsələsində də bu sinonimlik qaçılmaz olurdu. Lüğətin müəllifləri bunu nəzərə alaraq, lüğətdə türk dilindəki dilçilik terminlərinin bir çox yerdə sinonimlərini də vermiş, daha işlək olan termini ilk sıraya yerləşdirmişlər.

Əsgər Rəsulovun uzun illərin mütəxəssisi kimi qazandığı təcrübə sayəsində hazırladığı “İzahlı türkcə-azərbaycanca yalançı ekvivalentlər lüğəti”(2015) isə öz yeniliyi ilə seçilir və türkoloqlar, müasir türk dili ilə maraqlananlar üçün böyük əməli əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətdə müasir Azərbaycan və türk dillərində işlədilən təxminən 3000 söz və söz birləşməsinin fərqli mənaları verilmişdir. Məlumdur ki, yaxın qohum dillər üçün ən mühüm və səciyyəvi leksik-semantik problemlərdən biri yalançı (saxta) ekvivalentlər məsələsi, orijinalın leksik vahidinin tərcümə dilinin leksik vahidi ilə yazılış və tələffüz baxımından eyni, mənalarının fərqli olmasıdır. Başqa sözlə, qohum dillərdən tərcümənin ən mühüm leksik-semantik problemlərindən biri olan və ümumi tərcüməşünaslıqda adına “mütərcimin yalançı dostları” deyilən saxta ekvivalentlər (aldadıcı oxşarlar) və onların tərcüməsi məsələsidir. İlk dəfə olaraq Ə. Rəsulov türk və Azərbaycan dillərində saxta ekvivalentlərin üç qrupunu müəyyənləşdirmiş, türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş mətn nümunələri əsasında orijinalın və tərcümənin dilində yazılışına və tələffüzünə görə eyni olub, müxtəlif köklərdən gələn, etimologiyaları və mənaları bir-birindən tamamilə fərqlənən transomonimlər, orijinalda və tərcümə dilində yazılışı və tələffüzü eyni olan, eyni etimologiyaya sahib və eyni kökdən gələn, prototürk dilində olan və ya sonradan hər iki dilə üçüncü dildən keçən, lakin leksik-semantik (lüğəvi) mənaları müasir sinxron planda üst-üstə düşməyən omonimlər və nəhayət, orijinalda və tərcümə dilində eyni kökdən gələn, mənaları qismən dəyişən, lakin bir-birindən fərqli mənalarda da işlədilən, fərqli üslublara aid olan omonimlərin geniş elmi izahını vermişdir. Bununla yanaşı, “İzahlı arxiv terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətdə arxiv sahəsində işlənən 500 terminin izahı verilmişdir.

Uzun illərdir ki, BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsinin Türk dili şöbəsində “Tərcümə nəzəriyyəsi” fənninin tədrisi ilə məşğul olan Əsgər müəllim bu sahədəki boşluğu – dərs vəsaitinin olmamasını nəzərə alaraq elmi araşdırmalarının bir hissəsini bu istiqamətə yönəlmişdir. On ilə yaxın Türkiyədə tərcüməçi işləyən, həm ədəbi türk dilini, həm də müasir türk dialektlərini dərinlən bilən, bu sahədə Azərbaycan, rus və türk dillərindəki mövcud nəzəri əsərləri hərtərəfli araşdıran Əsgər müəllim tərcüməşünaslığa dair iki dəyərli kitab - “Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili” (2007) monoqrafiyasını və “Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi” dərs vəsaitini (2015) nəşr etdirmişdir.

Məlumdur ki, tərcüməşünaslığın ən yeni sahələrindən biri qohum və qohum olmayan dillərdən sözlərin tərcümə edilməsidir. Bir çox xalqlarda qohum dillərdən tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi formalaşdığı halda (məsələn, rus-bolqar, rus-belarus, rus-ukrayna və s.), vaxtilə Türkiyədə və digər türk dövlətlərində yaranan əsərləri dilimizə əsasən ruscadan çevirildiyinə görə, bu sahənin nəzəri məsələləri ilə az məşğul olunurdu. Bu dillərdən tərcümələr qohum dillərdən tərcümənin çox spesifik, ilk baxışda nəzərə çarpmayan, amma dərinlən kök salmış xüsusiyyətlərini nəzərə almadan edilirdi. Ə.Rəsulovun yuxarıda adı çəkilən kitabları bütövlükdə tərcümə sənəti, xüsusən də Türkiyə türkcəsindən tərcümələrlə məşğul olanlara nəzəri məsələləri izah etmək, praktiki yardım göstərmək baxımından son dərəcə faydalıdır. Hər iki tədqiqat işində müasir Türkiyə türkcəsinin, eləcə də Azərbaycan dilinin inkişaf yoluna qısa nəzər salınmış, bu iki qohum dil arasındakı təmas nöqtələri, qarşılıqlı faydalanmalar diqqətə çatdırılmışdır. Azərbaycan türkcəsində bu faydalanmanın ifrat və dilimizin gələcək leksik fondu üçün təhlükəli şəkil alması əsl ziyalı prizmasından oxuculara çatdırılır. Tərcüməşünaslıq nöqte-i-nəzərindən müasir Türkiyə türkcəsini və Azərbaycan dilini iki müstəqil dil kimi qəbul edən tədqiqatçı haqlı olaraq bildirir ki, bu dillərin qrammatik quruluşlarının və əsas lüğət fondlarının ümumiliyi, etnik qohumluğu – qədim ümumtürk dilinin varisləri olması bəzən belə bir səhv təsəvvür yaradır ki, bu iki dil

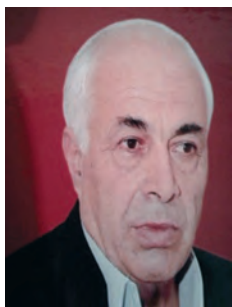
tamamilə eynidir və hər bir azərbaycanlı türkcəni xarici dil kimi öyrənməyə ehtiyac duymadan bu dildə sərbəst danışa, türkcədən Azərbaycan türkcəsinə adekvat şifahi və yazılı tərcümə edə bilər. Alim xüsusi olaraq vurğulayır ki, indiyədək mövcud olan bütün yanlışlıqların kökü də elə bu həqiqətdən ibarətdir. Hər iki kitabda iki qardaş dil arasındakı əlifba və danışiq səsləri, fonetik qanunlar, fonetik hadisələr, səsdüşümü, səslərin yerdəyişməsi, vurğu, intonasiya, danışiq etiketi, hətta vaxtın saatla ifadəsi, orfoqrafiya məsələlərində mövcud fərqlər diqqətə çatdırılır, hər iki dilin qrammatikadakı fərqlər barədə elmi mülahizələr irəli sürülür. Müəllifin bütövlükdə tərcümə sənəti və qohum dillərdən tərcümə nəzəriyyəsi ilə bağlı fikirləri olduqca maraqlı, yeni və elmidir.

Ə.Rəsulov bir çox kitabları türk dilinə tərcümə etmişdir. Türkiyə türkcəsinə tərcümə etdiyi akademik Zemfira Səfərovanın “Üzeyir Hacıbəyov” (1985) və akademik Rəfail Hüseynovun “Məhsəti Gəncəvi” kitabları bunlardan sadəcə bir qismidir.

O, elmi və ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun “Dilmanc (şeyrlər və poemalar)” (2006) kitabı nəşr olunmuşdur. 1981-2012-ci illərdə Ərəb dili və Yaxın Şərq dilləri (1991-ci ildən Türk filologiyası) kafedralarında müəllim, baş müəllim, dosent və professor vəzifəsində çalışmışdır. Ə.Rəsulov 13-ə yaxın kitabın, 17 fənn proqramının, Azərbaycan-da və xaricdə nəşr edilmiş 230-dan artıq elmi və ədəbi-tənqidi məqalənin müəllifidir. O, 30-a yaxın kitabın ixtisas və tərcümə redaktoru olmuşdur. Bir çox beynəlxalq seminar, simpozium və konfranslarda iştirak etmişdir. Səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanı ilə təltif edilmişdir. 2005-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasının üzvüdür, Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şura sədrinin müavini olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 26 noyabr 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi rəisinin müavini, 31 iyul 2018-ci

ildə isə rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir. Əsgər müəllim Milli Arxiv İdarəsinə rəhbərliyə başladığı ilk dövrlərdən mədəniyyət sərvətlərinin toplanılması, mühafizəsi, onlardan səmərəli istifadə olunması, habelə arxivlərin yeni dövrün çağırışlarına uyğun modernləşdirilməsi, arxivçi əməyinin nüfuzunun artırılması istiqamətində gördüyü işlər, hazırladığı layihələr bu gün real nəticələr verməkdədir. Əsgər müəllimin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə arxiv işinin məzmunu beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq yenidən qurulmuşdur. Qısa müddətdə dövlət arxivlərimizdə mühafizə olunan arxiv fondlarının məzmunu və tərkibi barədə məlumatların onlayn əldə edilməsi üçün elektron platformanın yaradılmasına nail olmuşdur. Professor Əsgər Rəsulov Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 mart 2024-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında arxiv işi sahəsində səmərəli fəaliyyətinə görə 2-ci dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni ilə təltif edilmişdir.

SƏRDAR SƏYYAD OĞLU ZEYNALOV (1954)

Filologiya elmləri doktoru Sərdar Zeynalov 1954-cü ildə Naxçıvan MR Ordubad rayonunun Tivi kəndində anadan olmuşdur. 1970-ci ildə Tivi kənd orta məktəbini bitirmişdir. 1974-cü ildə Y. Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra həm elmi-pedaqoji, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Şeirləri və elmi məqalələri həmin ildən başlayaraq mütəmadi olaraq “Yeni Ordubad” “Şərq qapısı” qəzetlərində və almanaxlarda dərc edilmişdir. Əvvəlcə Ordubad rayonundakı Xurs kənd səkkizillik məktəbində müəllim və tədris işləri üzrə direktor müavini, Naxçıvan MR Mədəniyyət Nazirliyində şöbə müdiri, 1980-cı ildən Tivi kənd orta məktəbində müəllim işləmişdir. 1988-ci ildən Sabunçu rayonundakı 142 saylı orta məktəbdə dil-ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. 1992-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. 1984-cü ildə Naxçıvan Vilayət Komsomol Komitəsinin Naxçıvan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə keçirdikləri müsabiqədə Böyük Vətən müharibəsi zamanı Polşa Respublikasında fəaliyyət göstərən “Avanqard” partizan dəstəsinin rəhbərlərindən biri olmuş Polşa torpaqlarında özünə əbədi abidə qoymuş qəhrəman eloğlusu Məmmədhüseyn Kərimova həsr etdiyi “Şöhrət yolu” poeması müsabiqənin ən yüksək mükafatına layiq görülmüş və fəxri fərmanla təltif olunmuşdur. 1999-cu ildə “Orta məktəbin Azərbaycan dili dərsliklərində dilçilik məsələləri (1945-1995 sintaksis)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Sərdar Zeynalın “Orta məktəbin “Azərbaycan dili” dərsliklərində dilçilik məsələləri” (Sintaksis, 1945-1995) adlı namizədlik işində təkcə orta məktəbin qrammatika dərsliklərində

öz əksini tapan qrammatik anlayışlar deyil, həm də ali məktəblər üçün qrammatika kitabları və bu sahə ilə bağlı çap edilən monoqrafıya və dərs vəsaitlərində olan məsələlər əhatə olunmuşdur.

1945-1995-ci illərdə orta məktəblər üçün nəşr olunmuş “Azərbaycan dili” (sintaksis) dərsliklərinin tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiyada “Sintaktik əlaqələr və söz birləşmələri” adlanan birinci fəsildə uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqəsindən danışılmış, ismi və feili birləşmələrin dərsliklərdə verilmə formasına diqqət yetirilmiş, təyini söz birləşmələrinin növləri, feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinə aid müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda, tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsinin olduğu qeyd edilən söz birləşmələrinin tərəflərinin adlandırılması ilə bağlı uyğunsuzluqlar diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Dissertasiyada təyini söz birləşmələrinin müxtəlif cümlə üzvləri və zifəsində işlənməsi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Tədqiqatda feili birləşmələrin növləri olan feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinin orta məktəbin qrammatika kitablarına 1960-cı illərdən daxil edildiyi qeyd olunmuşdur.

“Cümlənin məqsəd və intonasıyaya görə növləri”, “Cümlə üzvləri”, “Söz cümlələr”, “Sitat” və “Vasitəsiz və vasitəli nitq” anlayışları haqqında təhlillər verilir, onların orta məktəb dərsliklərinə daxil olma tarixləri, nöqsanları və müsbət cəhətləri aydınlaşdırılır. 1946-cı ildə nəşr edilən dərsliklərdə cümlənin üç növünün-sadə, qovuşuq və mürəkkəb cümlələr adı altında üç yerə bölündüyü qeyd edilmiş, 1951-ci ildən sonra dəyişiklik edilərək cümlənin növləri sırasından qovuşuq cümlənin çıxarılma səbəbləri izah edilmişdir. 1950-ci ildə nəşr edilmiş dərsliklərdə cümlə üzvlərinin “Əsas üzvlər” və “Xüsusiləşmiş üzvlər” başlıqları altında iki yerə bölündüyü qeyd edilmiş, hər bir cümlə üzvü ayrı-ayrılıqda izah edilmiş, onların hər birinin əlli ildə (1945-1995) keçdiyi inkişaf yolu izlənilmişdir.

2015-ci ildə “Azərbaycan dili” dərsliklərində elmi dilçilik fikrinin inkişafı (1910-2000-ci illər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatın “Orta məktəbin

“Azərbaycan dili” dərslikləri” adlı birinci fəslində dərsliklər haqqında ümumi məlumat verilmişdir. “Ərəb əlifbası ilə nəşr olunan qrammatika dərslikləri” adlı birinci bölməsində ərəb əlifbası ilə nəşr edilən “Azərbaycan dili” dərslikləri və onların tərtib xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqat işində ilk əvvəl Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna aid yazdıqları ilk dərslik, 1910-cu ildə “Buxariyyə” mətbəəsində çap olunan “Rəhbəri-sərf” dərslikləri təhlil olunur. Bununla yanaşı 1918-ci il 28 mayda Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı dövrdə nəşr olunan dərsliklər, hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli fərmanla türk dilini dövlət dili elan etməsi ilə bağlı məlumat verilir. 1924-cü ildə “Sərf komissionu” adı ilə məşhur olan “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyi geniş şəkildə təhlil olunur, onun qrammatika dərslikləri içərisindəki yeri müəyyənləşdirilir.

1940-cı ildən başlayaraq kiril əlifbası ilə nəşr edilən qrammatika dərslikləri təhlil edilmiş və araşdırılaraq müsbət və mənfi cəhətləri göstərilmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra nəşr edilən dərsliklər və onlarda dilçiliklə bağlı fikirlər şərh olunur. Dilçilikdə anlayışların izahı zamanı qarşıya çıxan mübahisəli məsələlər qrammatikanın tədrisində böyük çətinliklər yaradır. Bu nəzərə alınaraq 1910-2000-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə qrammatika terminlərinin formalaşması, inkişafı dərsliklərdən götürilən faktlar əsasında izah olunmuşdur. Tədqiqatın birinci hissəsində 1910-cu ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunan qrammatika dərslikləri, onların bölmələri, qrammatik anlayışlar, həmin anlayışlarla bağlı verilən fikirlər təhlil olunmuşdur. Təhlil zamanı dərsliklərdə aydınlaşdırılan elmi məsələlərə baxışların dəyişdiyi, bir formadan başqa formaya düşdüyü faktlarla verilir. Xüsusilə, eyni terminlə adlanıb eyni cür ifadə olunan anlayışlar, eləcə də eyni məzmunu ifadə edən müxtəlif terminlərlə, müxtəlif izahlarla verilən anlayışlar təhlilə cəlb edilmişdir. Qafur Mirzəzadənin “Rəhbəri-sərf” dərsliyində işlənən ləfz, kəlmə, ədəvat, təsrif terminləri geniş təhlil olunmuşdur. Dərsliyin 100 il bundan əvvəl

yazılmasına baxmayaraq, qrammatik anlayışlara yanaşma, onların ifadə formaları təhlilə cəlb edilmişdir. Bununla yanaşı türkcə sərf-nəhvə işlənən ərəb və farscadan dilimizə gələn anlayışlar, yazılış formaları tənqid edilmişdir. Öz dövrləri üçün əhəmiyyətli olan bu dərsliklərdə işlənən qrammatika terminləri, sonralar konkret terminlərlə adlandırılması məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, ərəb əlifbası ilə nəşr olunan dərsliklərdə lüğəti mənası olan və olmayan sözlər “ləfz”, mənası olanlar isə “kəlmə” adlandırılrsa da sonrakı dərsliklərdə “ləfz” kəlməsini söz, “kəlmə” sözünü isə “nitq hissələri” ifadəsi əvəz etmişdir. Eləcə də, hazırlanan dərsliklərin heç birində nitq hissələri ilə bağlı fikir söylənməmiş, dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər isim, məsdər və ədavət adı altında 3 yerə bölünmüşdür. İsim ad bildirən- sifət, say, əvəzlik, məsdər-hərəkət bildirən, ədavət isə lüğəti mənası olmayan sözlərin ümumi adı kimi çıxış etmişdir. “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyində isə nitq hissələri xüsusi formada izah edilmişdir (İsim, sifət, zəmir, feil, zərf, nida, ədat). Bununla da həm ərəb, latın, həm də rus əlifbası ilə nəşr olunan dərslikləri tədqiqata cəlb etmiş, ardıcılıqla izləyərək morfolojiyanın tədqiqat obyektı olan nitq hissələrinin bugünkü bölgüyədək gəldiyi yolu araşdırmışdır. “Morfolojiya” termininin bu dərsliklərdə bir bölmə adı kimi daxil edilməsi, lüğəvi mənası, əhatə etdiyi sahələr, sözün mənalı hissələri, söz, şəkilçi, şəkilçilərin növləri, yazılış formaları, sözlərin mənə və vəzifələrinə görə bölgüsü, nitq hissələri, onların sayı, tarixən hansı yollardan keçdiyi, necə ifadə olunduqları dərsliklər əsasında izah olunmuşdur. İsim, onun bir nitq hissəsi kimi orta məktəb dərsliklərində ifadəsi, quruluşca növləri, bununla bağlı müəlliflərin fikirləri, ismin hallarının adlarının müxtəlif dövrlərdə müxtəlif olması, sifət, sifətin xüsusi bir nitq hissəsi kimi formalaşması, onun isimlə oxşar və fərqli cəhətləri, sifətin dərəcələri, onları əmələ gətirən vasitələr öz əksini tapmışdır. Uzun müddət ismin tərkibinə daxil edilərək ismi - ədəd adlandırılan, sonradan isə nitq hissəsi kimi dərsliklərə daxil edilən say, sayın quruluşca və mənəca növləri, kəsr sayları, miqdar sayları, onların yazılış formasına görə fərq-

lənməsi xüsusiyyətləri, sayların isimlərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır. Sayın mənaca növlərinin XX əsrdə nəşr olunan dərsliklərdə hansı ardıcılıqla verilməsi və hansı mənə növlərinin olmasını tarixi ardıcılıqla əks etdirən cədvəlin verilməsi ilə yekunlaşır.

Eyni zamanda orta məktəb dərsliklərində qrammatikanın morfolojiya bölməsinə daxil olan anlayışlar, ali məktəb dərsliklərində və digər elmi əsərlərdə verilmiş eyni anlayışlarla qarşılaşdırılır, onlarla bağlı yazılmış müxtəlif müəlliflərin fərqli fikirləri bir-biri ilə müqayisə edilir. Anlayışların əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən cəhətlər diqqət mərkəzinə çəkilir və məfhumların izahı zamanı yol verilmiş nöqsanlar, yanlışlıqlar dil faktları əsasında elmi şəkildə düzgün müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda “morfolojiya” mövzusunun bir bitkin elmi mətn şəklində, hansı dərslikdə düzgün verilməsi, ikinci bölmədə kök və şəkilçi məsələləri, onların bölgüsü, fərqli xüsusiyyətləri, üçüncü bölmədə şəkilçilərin növləri, onların omonim, sinonim və antonimliyi, dördüncü bölmədə isə sözlərin mənə və vəzifələrinə görə bölgüsü-nitq hissələri, onların xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilir. Eyni zamanda ismin quruluşca növlərinin, hallarının, adlıq halın tamamlıq, təsirlik halda olan sözlərin isə zərflik vəzifəsində çıxış etməsi ilk dəfə olaraq tədqiqatda nümunələrlə sübut edilmişdir. İkinci hissənin “sifət” adlanan ikinci fəslində sifətin yüz il ərzində nəşr olunan dərsliklərdə necə ifadə olunması, həmin müddətdə özünü göstərən dəyişikliklər, sifətin dərəcələri, onların keçdiyi yol işıqlandırılmış və bölməyə ağırlıq gətirən anlayışlara münasibət bildirilmişdir.

Görkəmli alim ardıcıl olaraq Naxçıvan və Azərbaycan televiziyasında həm şair, həm də bir dilçi alim kimi çıxışlar etmişdir. “Orta məktəblərin “Azərbaycan dili” dərsliklərində dilçilik məsələləri” (Bakı, 1999. 118 səh), “Orta məktəbin Azərbaycan dili dərsliklərində cümlə və cümlə üzvləri” (Bakı, 2001), “Orta məktəbin Azərbaycan dili dərslikləri” (Bakı, 2003), “Azərbaycan dili morfolojiyasının tədqiqi tarixi” (“Elm və təhsil”, 2011)

“Azərbaycan dili qrammatikasının bəzi problemləri” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2014), “XX əsrin Azərbaycan dili dərslikləri” (Morfologiya; Bakı, “Elm və təhsil”, 2015), “Müasir Azərbaycan dili: morfologiya-isim” (Bakı-2017), “Sifət XIX və XX əsrin qrammatika kitablarında”(Türkiyə türkcəsi ilə müqayisəli, Bakı, 2021), “XVII-XX əsrin qrammatika kitablarında say” (Bakı, 2023) adlı kitabları “Tivi şivəsinin izahlı lüğəti” (dosent E. Abışovla birlikdə) və dərslikləri nəşr olunmuşdur. Bakı Şəhər Baş Təhsil İdarəsi tərəfindən Fəxri fərmanla təltif olunmuşdur.

Sərdar Zeynalın şeirlərinə bəstələnmiş mahnılar Azərbaycanın ən məşhur müğənniləri tərəfindən bu gün də sevilə-sevilə oxunur. Onun “Səninlə bəxtiyar olacağam mən”, “İnandım ki, həqiqətdir bu sevgi”, “Bir ürək sevgiyəm”, “Mən nələr çəkirəm”, “Dəniz ağladır məni” və “Məni düşünəcəksən” adlı şeir kitabları nəşr olunmuşdur. Sərdar Zeynalın şeirlərində də öz zamanının - dövrünün ictimai-siyasi olaylarının, həyatdakı müxtəlif hadisələrin, insanların duyğu və düşüncələrinin poetik inikasını görə bilərik. Onun əksər şeirlərində sevgi əzablarına dözən, bu yolda mətanətlə duruş gətirən bir aşiqin obrazını görürük. S.Zeynalov 2000-ci ildən bugunə qədər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (əvvəllər Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda) əvvəlcə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kafedrasında, sonra isə Müasir Azərbaycan dili kafedrasında çalışır.

ELBƏYİ SADIQ OĞLU MAQSUDOV

(1955- 2018)

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru Elbəyi Sadiq oğlu Maqsudov 15 fevral 1955-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayonunun Gərməçataq kəndində anadan olmuşdur. Həmin kənddə orta məktəbi bitirdikdən sonra Naxçıvan Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinin qiyabi şöbəsinə qəbul olmuşdur. 1972-ci ildən yaşadığı kənddə müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1980-ci ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti) Tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. Peşəsinin vurğunu olan Elbəyi universiteti əla qiymətlərlə başa vurduqdan sonra o dövrdə ölkədə görkəmli pedaqoq kimi tanınan professor Əziz Əfəndizadənin də diqqətini cəlb etmişdi. Bu tanışlıqdan sonra, o, professorun sevimli yetirməsinə çevrilmişdir. 1986-cı ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasına qəbul olmuşdur. 1992-ci ildə “Azərbaycan dili dərslərində fənlərarası əlaqədən (rus dili fənni ilə) istifadənin imkanları və səmərəli yolları” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək pedaqoji elmlər namizədi (indiki pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru) elmi dərəcəsini, 2000-ci ildə dosent elmi adını almışdır. 2008-ci ildə isə “Azərbaycan və türk dilinin müqayisəli tədrisinin tələbələrin lingvistik təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə təsiri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək pedaqogika üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. 1994-2004-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının katibi, 2004-cü ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin Fənlərin tədrisi metodikası kafedrasının müdiri olmuşdur.

E.S.Maqsudovun elmi-pedaqoji yaradıcılığında “Ana dili dərslərində dillərarası əlaqədən istifadənin ümumi məsələləri”, “XXI əsrin öyrənciləri üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan testlər”, “Azərbaycanca-türkcə, türkcə-azərbaycanca qarşılıqlı dilçilik terminləri lüğəti”, “Dillərarası əlaqə təliminin metodikası”, “Dillərin müqayisəli tədrisi: imkanlar və vasitələr”, “Azərbaycan dilinin Türkiyə türkcəsi ilə əlaqəli tədrisi üçün çalışmalar” əsərləri, “Ürək bir dünyadır”, “Sözlər də insan kimidir”, “Təmsillər”, “Poetik türkçələr” və s. bədii əsərləri əsas yer tutur. E.Maqsudovun elmi tədqiqatları Azərbaycan dilinin mükəmməl öyrədilməsinin, onun qohum və qohum olmayan dillərlə qarşılıqlı-müqayisəli tədrisinin, şagird və tələbələrin linqvistik təfəkkürünün inkişafının, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarının şüurlu dərk etdirilməsinin müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılması məsələlərini əhatə edir. Müəllifin qohum olmayan dillərin (Azərbaycan və rus dilinin) müqayisəli tədrisi sahəsindəki tədqiqatları bu sahədə ilk addımlardandır. “Dillərarası əlaqə təliminin metodikası” adlı əsər qohum olmayan dillərin tədrisi ilə bağlıdır. Bu kitabda qohum olmayan dillərin müqayisəli tədrisi, tələbələrin linqvistik təfəkkürünün inkişafına onun təsiri məsələləri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

E.S.Maqsudovun elmi əsərlərindən biri də “Dillərin müqayisəli tədrisi: imkanlar və vasitələr” monoqrafiyasıdır. O, bu monoqrafiyada Azərbaycan və türk dillərinin müqayisəli tədrisi imkanları və vasitələrini araşdırmışdır. Alim türk dili ilə müqayisə imkanlarından istifadə etməklə Azərbaycan dilinin müxtəlif bölmələrinin daha mükəmməl mənimsədilməsi, təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi barədə geniş söz açır.

E.S.Maqsudov monoqrafiyanın girişində göstərir ki, oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan, digər türk dilləri ilə müqayisədə bir-birinə daha çox yaxın olan türk və Azərbaycan dillərinin bu gün tədris prosesində müqayisəli şəkildə öyrənilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qohum dillərin hər ikisi eyni qrupa daxil olsalar da, onlar uzun illər tamam müxtəlif dillər əhatəsində inkişaf etmiş, müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmışdır. Qohum və

qohum olmayan dillərin müqayisəli tədqiqi sahəsində müxtəlif vaxtlarda xeyli işlər görülmüşdür. Aparılan elmi tədqiqat işləri, əsasən, nəzəri məsələlərin dərindən öyrənilməsinə, Azərbaycan dili ilə hər hansı bir xarici dilin və ya qohum dilin qarşılıqlı tipoloji müqayisəsinə xidmət etmişdir. Lakin E.S.Maqsudov bunu da qeyd etmişdir ki, müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar nə qədər çox olsa da, onların tədrisi, müqayisəli öyrədilməsi metodikası ilə bağlı araşdırmalar yox dərəcəsidədir. “Dillərin müqayisəli tədrisi: imkanlar və vasitələr” adlı kitab bu sahədə atılan ilk addımlardandır.

Uzun illər imperiyanın tərkibində, əsarətində qalmış türk dillərinin bir-birinə daha çox yaxınlığı, ortaq dil, ortaq əlifba ideyalarının meydana çıxdığı bir zamanda qohum dillərin müqayisəli tədrisi məsələlərinə daha çox ehtiyac və zərurət duyulmuşdur. Qohum dillərin tədrisində müqayisədən istifadə həm elmi-metodiki, həm də praktik baxımdan olduqca faydalı və əhəmiyyətlidir. Eyni dil qrupuna daxil olan dillərin qarşılıqlı-müqayisəli tədrisi həm ana dilinin dərindən öyrənilməsinə, həm tələbələrin dil təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə, həm də dildə bəzi mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılmasına ciddi təsir göstərir. Bu monoqrafiyada müasir Azərbaycan və türk dillərinin fərqli xüsusiyyətlərinin tədris zamanı öyrədilməsi, rəngarəng çalışmalar vasitəsilə praktik tətbiqi, tələbələrin linqvistik təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə təsiri məsələləri müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır.

Ortaq türk dili və əlifbası yaradılması ideyalarının geniş vüsət aldığı, türk xalqlarının bir-birinə daha sıx yaxınlaşdığı, qədim türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixinin dərindən öyrənilməsi marağının gücləndiyi bir zamanda Azərbaycan və türk dilinin də müqayisəli tədris olunması bu imkanları genişləndirir və tədrisdə buna geniş meydan açır. Monoqrafiyada Azərbaycan dili dərslərində türk dili ilə müqayisədən istifadə etməklə ana dili təfəkkürünün səmərəliliyinin yüksəldilməsi, tələbələrin dillə bağlı linqvistik təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi məsələləri də öz əksini tapmışdır.

E.S.Maqsudov Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində ilk dəfə olaraq fonetika, leksika, orfoqrafiya, orfoepiya və qrammatika

üzrə aparılan müəyyən işlərin qohum dillərdən olan türk dili ilə əlaqə, qarşılaşdırma imkanlarından səmərəli istifadə etməklə tələbələrdə linqvistik təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin başlıca metodik sistemini işləyib hazırlamışdır. Bundan başqa, ana dilinin tədrisi metodikasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin Türkiyə türkcəsi ilə müqayisəli tədrisinin linqvistik təfəkkürə təsiri əhatəli və sistemli halda tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bütün bunlar E.S.Maqsudovun bu yolda atdığı önəmli və dəyərli addımlarından biridir.

E.S.Maqsudovun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, dillərarası əlaqədən istifadə pedaqoji proses üçün çox vacib olan bir məsələni, qohum dillərin türkcülük aspektindən öyrənilməsinə tənzimləyir, tələbələrin duyğu, qavrayış və təfəkkür kimi idrak proseslərini fəallaşdırır, onların idrak marağını yüksəldir, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatları aparmalarına və konkret nəticələr çıxarmalarına əlverişli imkan yaradır. Qohum dillərin təlimində müqayisədən istifadə edilməsi tələbələrdə müstəqillik, təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasında, intellektual inkişaflarının formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Azərbaycan dili dərsləri ilə türk dilinin müqayisəli öyrədilməsi ana dilimizin digər türk dilləri ilə əlaqələndirilməsinə tələbələrdə maraq hissini artırır, bir çox məqamlarda müəyyən dil qayda-qanunlarının daha aydın, hərtərəfli və dərinlən dərk edilməsi prosesinə ciddi təsir göstərir.

E.Maqsudovun “Dillərin müqayisəli tədrisi: imkanlar və vasitələr” adlı monoqrafiyası ilə bağlı materiallara bir sıra qəzet və jurnallarda da ayrıca bir başlıq altında yer verilmişdir. Həmin mətbuat orqanlarından biri “Təhsil problemləri” qəzetidir. Burada Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini, Kurikulum Mərkəzinin direktoru, əməkdar müəllim Ənvər Abbasov “Professor Əziz Əfəndizadə məktəbinin yetirməsi” başlığı altında Elbəyi Maqsudovun tərcümeyi-halından, onun əsərlərindən söz açmışdır. O, burada alimin “Dillərin müqayisəli tədrisi: imkanlar və vasitələr” (2004) adı ilə nəşr etdirdiyi monoqrafiya haqqında öz fikirlərini və əsərin dilçiliyimiz baxımından önəmli cəhətlərini qeyd etmişdir.

Elbəyi Maqsudovun “Poetik-praktik Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaiti dövlət dilinin tətbiqi sahəsində poetik dillə yazılmış ilk əsərdir. Bu kitab böyük intellektual düşüncə ilə ciddi elmi təfəkkürün vəhdətindən yaranmış mükəmməl bir əsərdir. Azərbaycan dili qrammatikası tarixində ilk müəllifdir ki, poetik-praktik qrammatika yazmışdır. Bu əsərdə dilin bütün bölmələri elmi, bədii və təcrübi istiqamətdə poetik şəkildə tədqiq olunmuşdur. AMEA-nin həqiqi üzvü, akademik İ.Həbibəyli yazır: “Mən deyərdim ki, “Poetik-praktik Azərbaycan dili” kitabı E. Maqsudovun yaratdığı dil abidəsidir. Ana dili abidəsidir, ana dili çırağıdır, işıq saçır, ana dilinə-bütövlükdə ana dilimizin mühitinə, incəliklərinə, dərinliyinə, zənginliyinə işıq saçır”. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sərəncamı ilə E.Maqsudovun “Poetik-praktik Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaiti yüksək qiymətləndirilərək mükafat verilmişdir.

Elbəyi Maqsudov dilçi, pedaqoq olmaqla yanaşı, həm də tanınmış şair idi. Bədii yaradıcılığında o, Elbəyi Maqsud təxəllüsündən, imzasından istifadə edirdi. Onun dil sevgisi “Ana dilim” şeirində də qəlbimizi fəth edir:

Ana dilim, anaların
Şirin-şirin laylasısan.
Ana dilim, gəlin köçən
Qızların bəxt aynasısan.
Ana dilim babaların
Qılıncının kəsəridir.
Ulu, nəhəng türk elinin
Ən müqəddəs əsəridir.

Elbəyi Maqsudovun dərin məzmunlu, həzin, lirik şeirlərinə tanınmış bəstəkarlar musiqi bəstələmiş və müxtəlif dövlət tədbirlərində ifa edilmişdir. Bəstəkar Kamal Əhmədovun “Vətəndir”, “Anacan”, “Zəfər marşı”, Şəmsəddin Qasimovun “Ata”, Nazim Quliyevin “Naxçıvanlılar”, Əqidə Ələkbərovanın “Həbibə” və s. mahnıları belə uğurlu əsərlərdəndir

E.Maqsudovun “Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri” adlı dərs vəsaiti də ana dili müəllimləri üçün çox

dəyərli mənbədir. Metodik vəsaitdə ana dilimizin ayrı-ayrı bölmələri ilə bağlı məqalələr tədris prosesinin optimallaşdırılmasını, dərsin səmərəli və maraqlı olmasını təmin etməyə xidmət edir. Vəsaitdə metodik məsələlərlə yanaşı, nəzəri materiallarla bağlı yazılar da öz əksini tapmışdır. Burada verilmiş “Cümlələrin söhbəti” adlı qrammatik poema da olduqca maraqlıdır. Sintaksis bölməsi ilə bağlı ayrı-ayrı mövzuları tədris edərkən, bölmələr arasında əlaqə yaradarkən, dilin gözəlliklərini nümayiş etdirərkən, öyrəncilərin dillə bağlı təfəkkürlərini genişləndirmək məqsədi güdərkən bu poemanın ayrı-ayrı parçalarından istifadə etmək faydalı olduğu qədər də böyük maraq doğurur. Alim beynəlxalq miqyasda da tanınmış elm və maarif xadimi idi, onun geniş beynəlxalq əlaqələri var idi. O dəfələrlə Türkiyə, İran, Rusiya, Pakistan kimi ölkələrdə keçirilən beynəlxalq məclislərdə ölkəmizi layiqli şəkildə təmsil etmişdir. Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 17 yanvar 2008-ci il tarixli qərarı ilə “Fənlərin tədrisi metodikası” kafedrasının müdiri, pedaqogika üzrə elmlər doktoru Elbəyi Sadıq oğlu Maq-sudova 2007-ci ildəki elmi nailiyyətlərinə görə “İlin alimi” fəxri adı, 2014-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə ona professor elmi adı verilmişdir.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Fənlərin tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, professor E.Maqsudov 2018-ci ildə vəfat etmişdir.

MƏMMƏDƏLİ DÜNYAMALI OĞLU NOVRUZOV (1956-2021)

Filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədli Dünyamalı oğlu Novruzov (Məmmədli Qıpçaq) 1956-cı il mart ayının 28-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Cəhri kəndində anadan olmuşdur. 1973-cü ildə Cəhri kənd orta məktəbini bitirmiş və Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1978-ci ildə universiteti bitirmiş və 1981-ci ilə qədər Cəhri kəndində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsində işləmişdir. 1981-ci ildə “Türk dilləri” ixtisası üzrə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının aspiranturasına daxil olmuş, 1984-cü ildə aspiranturayı bitirmişdir. 1984-cü ildən ömrünün sonuna qədər həmin universitetin Türkologiya kafedrasında müxtəlif vəzifələrdə (müəllim, baş müəllim, dosent, professor) çalışmışdır.

M. Novruzov görkəmli türkoloq alim Fərhad Zeynalovun rəhbərliyi ilə “Türk dillərində hal kateqoriyasının formalaşması və inkişafı (oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmış və həmin dissertasiyanı 1989-cu ildə müdafiə etmişdir. 1994-cü ildə onun namizədlik dissertasiyası kitab şəklində (Категория падежа в тюркских языках, Баку, Издательство БГУ, 1994. 152 стр.) çap olunmuşdur. Bu əsərdə hal paradiqması pratürk səviyyəsində rekonstruksiya olunmuş, paradiqmaya daxil olan ayrı-ayrı halların müasir türk dillərindəki sonrakı inkişafı izlənilmiş, Türk dillərində hal kateqoriyasının formalaşması və inkişafı tarixi təhlil olunmuşdur. Hal kateqoriyasının mahiyyəti, funksiyası, bu kateqoriyanın ismə məxsus xüsusi qrammatik kateqoriya kimi spesifik əlamətləri

tədqiq olunur. Hal kateqoriyasının inkişaf tarixi müəyyənləşdirilən zaman qədim yazılı abidələrdə məzmun və funksional cəhətdən özünü göstərən diferensial əlamətlər təyin edilmişdir. Eləcə də hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri, həmin morfemlərin tarixi köklərinin üzə çıxarılması haqqında fikirlər tədqiq olunmuş, yeri gəldikcə həmin fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Dil materialları, xüsusən də oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif tarixi mərhələlərdə hallanma müasir dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, müəyyən funksional-semantik diferensiallıqlar da özünü göstərmişdir. Belə ki, dilimizdə hal kateqoriyasının normalaşması və halların funksional dəqiqləşməsi başqa qrammatik kateqoriyalardan qədim dövrlərə aid edilsə də, tarixən ismin hallarının bir-birinin yerində işlənməsinə, yəni funksional-struktur əvəzlənmələrə tez-tez rast gəlinmişdir. Türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunan bu xüsusiyyətə qədim türk və uyğur yazılı abidələrində də rast gəlinməsi hal əvəzlənmələrinin daha qədim tarixə malik olmasından xəbər verir. Türk dillərində özünü göstərən tarixi hal əvəzlənmələri tədqiq olunmuş, bu əvəzlənmələrin səbəbləri araşdırılmışdır. Dilimizin tarixi dövrlərində çox tez-tez rast gəlinən -a, -ə şəkilçisinin yerlik, -da, -də şəkilçisinin isə çıxışlıq halda işlənməsi tarixi hal əvəzlənməsi faktı kimi təqdim edilmiş, bu hadisə dilimizin ən qədim dövrləri ilə əlaqələndirilmişdir. Qeyd edilir ki, türk dillərindəki sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin əksəriyyəti ümumilik təşkil etsə də, zaman keçdikcə bir qismi işləkliyini itirmiş, bəzən daha fəal olmuş və ya başqa funksiyalarda işlənmiş, bir qismi isə müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalmış, yaxud fərqli şəkilçilərlə əvəz olunmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan araşdırma türk dillərinin tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan verir. Hal kateqoriyası türk dillərinin qrammatik sistemində xüsusi yeri və rolu olan, əksər türk dillərində tarixən o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramayan, cümlə üzvləri və söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə yaradaraq isim, əvəzlik, məsdərlə yanaşı, isimləşmiş sifət, say, zərf, feli isim və feli sifətdə də özünü

göstərə bilən ən qədim və zəngin kateqoriyalardan hesab edilir. Ona görə də bu kateqoriyadan bəhs edərkən yalnız morfoloji xüsusiyyətlərlə kifayətlənməyib yaratdığı sintaktik əlaqə, münasibət və vəzifələrdən də bəhs olunmuşdur. Bu baxımdan ayrı-ayrı dilçilik əsərlərində hal kateqoriyası haqqında göstərilən fikirlər, bu kateqoriyanın əsl mahiyyəti aydın və hərtərəfli araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, hal kateqoriyası dillərin qrammatik quruluşunda ciddi sistemə malik olan, hər bir dilin daxili imkanlarına uyğun təzahür edən və nitq prosesində söz və söz birləşmələrinin düzgün əlaqələnməsinə xidmət göstərən kateqoriya olmaqla dil sisteminin mühüm həlqəsini təşkil edir. Ona görə də dünya dillərinin əksəriyyətində mövcud olan bu kateqoriya hər bir dildə özünəməxsus elementləri, morfoloji-sintaktik əlamətləri və göstəriciləri ilə fərqlənir. Müxtəlif dillərdə halların morfoloji göstəriciləri fərqli olduğu kimi, sayı da, bir-birindən fərqlənməsi də zəngin dil faktları ilə araşdırılır. Hal kateqoriyasının digər ad qrupuna daxil olan nitq hissələrinin yalnız situativ məqamla bağlı olaraq morfoloji göstəricilərini qəbul etdiyi əsaslandırılmışdır. M. Qıpçaq adlıq hallı sözlərin xitab vəzifəsində çıxış etməsi haqqında fikirlərə tənqidi yanaşaraq xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmadığını əsas gətirir və xitabların adlıq halda olmasını inkar edir. M. Qıpçaq adlıq hallı sözlərin xitab vəzifəsində çıxış etməsi haqqında fikirlərə tənqidi yanaşmış, xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmadığını əsas xüsusiyyət kimi götürmüşdür. Ulu türkcədə ikiqat hallanma və bu hallanmada yiyəlik halın iştirakı məsələsindən M. Qıpçaq bəhs edərkən yazır ki, “Türk dillərində söz-formanın quruluşu “kök-leksik şəkilçi qrammatik-şəkilçi” kimi formulə olunur. Lakin müasir türk dillərinin materialları göstərir ki, yiyəlik hal şəkilçisindən sonra nəinki qrammatik şəkilçi, həmçinin leksik şəkilçi də işləyə bilər. Məsələn; Azərbaycan türkcəsində: oğuzunku, səninki, mənimki; özbəkçə: meniki, Axmedinki; türk dilində: benimki, seninki və s.” Azərbaycan dili şivələrində ikiqat hallanmanın izlərinin olmasını M. Qıpçaq qeyd etmişdir. M. Qıpçaq ikiqat hallanmanı izah edərkən

şumer dili ilə struktur-tipoloji uyğunluqları diqqət mərkəzində saxlayaraq bu hadisənin təyini təyinolunanın yerinin dəyişməsi zəminində meydana çıxdığını bildirir. M.Novruzov haqlı olaraq bildirir ki, burada –u (yaxud –u –n) üçüncü şəxs təkin əvəzliyi – yaxud işarə əvəzliyi), –i (yaxud –ni) yiyəlik hal şəkilçisidir. M. Qıpçaq yazır ki, Yenisey, monqol, tunqus-mancur, Şərqi Qafqaz, qədim Ön Asiyanın ölü dillərində yiyəlik hal şəkilçisi digər hal şəkilçiləri (əsasən, məkani-qrammatik halların şəkilçiləri) üçün əsas rolunu oynayır. Fikrimizcə, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə məkani-qrammatik halların şəkilçisindən əvvəl işlənən -n- morfonemi məhz yiyəlik halın bu dövrü ilə bağlıdır. Müəllifin haqlı olaraq göstərdiyi kimi, bu halın izlərinə türk dillərində I və II şəxs əvəzliyinin təkində (mən/min, sən/sin) rast gəlmək mümkündür. Araşdırmaçılar III şəxsin təkinin əvəzliyini -in şəklində bərpa edirlər. Çox güman ki, bərpa olunmuş bu arxetipin tərkibindəki -n aktiv halın şəkilçisinin relikt halında qalıqlıdır. Müqayisə edərək o, o-n-a, o-n-da, o-n-dan, o-nlar və s. faktlar verir. Müxtəlif halları əks etdirən morfoloji əlamətlər və onların mənşəyi, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlərlə bağlı həll olunmamış çoxsaylı problemlər tədqiqatda öz əksini tapmışdır. Bu problemlər Oğuz qrupu türk dillərinin ən qədim tarixi köklərinə əsaslanmaqla izah olunmuşdur. Türk dillərində müxtəlif nitq hissələrinin hallanma imkanları ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Kontensiv tipologiya baxımından indi nominativ tipdə olan türk dillərinin tarixən aktiv dil tipində olması və sonradan nominativ dil tipinə doğru inkişafı əsaslandırılmış, bəzi halların (istiqlal və alət hallarının) türk hal paradigmasından çıxmasının səbəbləri göstərilmişdir.

O, 2003-cü ildə “Dil nəzəriyyəsi” və “Türk dilləri” ixtisasları üzrə “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda doktorluq dissertasiyasında kəmiyyət anlayışının türk təfəkküründə inkişafı izlənilmiş, türk say sisteminin formalaşması və sonrakı transformasiyası işıqlandırılmış, ikilik (təsniyə)

formasının türk təfəkkürü üçün xarakterik olmaması əsaslandırılmışdır. Türk dillərində kəmiyyət anlayışının ifadəsinə xidmət edən ayrı-ayrı şəkilçi morfemlər pratürk səviyyəsində bərpa edilmiş, onların mənşəyi izah olunmuşdur. Bu zaman təkcə türk dillərinin verdiyi faktlardan deyil, eləcə də digər dil ailələrinin (Ural, Altay, hind-Avropa, sami-hami, İber-Qafqaz, dravid, Çin-Tibet və s.) materiallarından tarixi-tipoloji aspektdə istifadə olunmuşdur. Bu əsərdə türk dillərində istifadə olunan miqdar saylarının etimologiyası verilmiş, onların toplama, çıxma və vurma üsulu ilə digər saylar əsasında əmələ gəlməsi vurğulanmışdır. M.Novruzov 2005-ci ildə dosent, 2013-cü ildə isə professor elmi adını almışdır. M.Novruzovun elmi yaradıcılığının əsas istiqamətini qədim və müasir türk dillərinin tədqiqi təşkil edir. O, 100-dən artıq elmi, 700-ə yaxın elmi-kütləvi məqalənin, 11 kitabın müəllifidir.

M.Novruzovun “Türk dilçiliyinin müasir problemləri” (2004), “Ural-Altay dillərində velyar n səsi” (2006), “I Türkoloji qurultayda Altay dilləri məsələsi” (2009), “Evenk dilinin əsas xüsusiyyətləri” (2010), “Категория падежа в тюркских языках” (Bakı, Издательство БГУ, 1994.), “Türk say sistemi” (Bakı, Yazıçı, 1996 136 s.), “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” (tarixi-tipoloji tədqiqat; Bakı, Elm, 2000. 453 s), “Söz aləminə səyahət” (Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002. 242 s.), “Türk dillərinin səs quruluşu” (Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005), “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikası” (heyvan, quş və həşərat adları; Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2012. 104 s.) və s. əsərlərin müəllifidir.

Bakı Dövlət Universitetində 36 ildən artıq bir müddətdə səmərəli pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Türkologiyaya giriş, Qədim türk dili, Altayşünaslığın əsasları fənlərindən dərs demişdir. M. Novruzov bir sıra fənn proqramlarının da müəllifidir. Onun hazırladığı “Türk dillərinin leksikası” (Bakı, ADU nəşri, 1986) (C. İ. Cəfərovla birlikdə), “Qədim türk yazılı abidələri”, “Türkologiya kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları” (Bakı: 2005.), “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi”, Türkologiya

kafedrasının magistr pilləsi üçün fənn proqramları (Bakı: 2005.), “Türkologiyaya giriş” Türkologiya kafedrasının bakalavr pilləsi üçün fənn proqramları”, (Bakı: 2008.), “Türk əlifbalari” (Türk yazısının tarixi; Bakı: 2014.) proqramları həm metodiki, həm də elmi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalələri xarici jurnallarda, o cümlədən Rusiyada, Ukraynada, Qazaxıstanda, ABŞ-da, İngiltərədə, Türkiyədə rus, ingilis və türk dillərində dərc olunmuşdur. Respublikada və xaricdə keçirilən beynəlxalq elmi-nəzəri və elmi praktik konfranslarda fəal iştirak etmişdir. Bir çox monoqrafiyaların, elmi vəsaitlərin, proqramların rəyçisi olmuşdur. M.Novruzovun rəhbərliyi altında bir sıra fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. M. Novruzov 2007-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının filologiya bölməsində ekspert olmuşdur. 2017-ci ildən AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının üzvü olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasının professoru Məmmədəli Novruzov 2022-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

SƏDAQƏT QURBANƏLİ QIZI HƏSƏNOVA (1957)

Filologiya elmləri doktoru, professor Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova 1957-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1975-1979-cu illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyat ixtisası üzrə ali təhsil almışdır. 1979-1989-cu illərdə Babək rayonunun Nəhrəm kəndində 1 №-li orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, 1989-1995-ci illərdə Naxçıvan şəhərindəki 3 №-li orta məktəbdə Azərbaycan dili müəllimi işləmişdir. 1995-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində “Fikir” qəzetinin redaktoru, baş laborant, müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır. 2001-ci ildə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialında dekan, 2003-2018-ci illərdə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun tərbiyə işləri üzrə prorektoru olmuşdur. 2000-ci ildə “Bədii əsərlərin dilində yumor” mövzusunda müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. Dissertasiyada yumor ədəbi dilin üslubu kimi araşdırılmış və bu barədə elmi-nəzəri fikirlər faktlarla əsaslandırılmışdır. 2006-cı ildə “Füyuzat” jurnalının dil siyasəti və dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda “Füyuzat” jurnalının dili, eləcə də orada dərc olunan məqalələrdə yürüdülmən dil siyasəti araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəlində mətbuat meydanına yeni bir nəfəslə, milli oyanış ideyaları ilə Azərbaycanın özünüdərk aktı və faktı kimi daxil olan “Füyuzat” jurnalı (1906-1907) xalqımızın mədəni inkişafında dövrün tarixi rolunu ifadə etmişdir. Cəmi 32 nömrəsi çap edilən bu dərgi cild-cild kitablara bərabər iş görmüş, dili, üslub keyfiyyətləri ilə ədəbi dil tariximizdə mütərəqqi rol oynamışdır. Jurnalın dilinin tədqiqi son dövr Azərbaycan dilçiliyində

aktual bir problem kimi diqqəti cəlb edir. Romantiklərin, xüsusilə də jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri, dil məsələlərinə münasibəti aydınlaşdırılaraq, jurnalın dil xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. “Füyuzat” jurnalının dil xüsusiyyətləri, həmin sahə ilə bağlı siyasəti, ədəbi dilə bağlılıq dərəcəsi və s. məsələlərin dəqiq və düzgün qiymətləndirilməsi üçün Əli bəyin dilçilik görüşlərinin öyrənilməsi faydalıdır. Bu baxımdan “Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri” kitabında (1906) Əli bəy Hüseynzadənin türk xalqlarının ədəbi dilinə, mətbuat üslubuna, imla və tərcümə məsələlərinə, alınma sözlərə münasibəti, dilçilik fikirləri şərh olunmuşdur. Bu tədqiqatda Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycanda milli özünüdərk prosesinin, türkçülük ovqatının yüksəlməsində böyük rolu olan, “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” ideyasının, “Füyuzat” ədəbi məktəbinin banisi, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində önəmli yer tutan Əli bəyin ideologiyası tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqlərin əsasında, ilk növbədə jurnalın dilinin mürəkkəbliyi ilə bağlı vurğulanan məqamlar təhlil edilir. Qeyd olunduğu kimi, bunun əsas səbəbi ilk növbədə, o zamankı türk ədəbi dilinin normaları ilə bağlı idi. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, mətnlərin dil çətinliyinin ikinci bir cəhəti Əli bəy Hüseynzadənin üslubu ilə əlaqədardır. Bu üslub sətiraltı mənə, rəmz və simvolika ilə zəngindir. Əli bəyin ədəbi-mədəni dili “ərəb və əcəm” dili mühitində yetişmiş, onun dilçilik görüşləri Rusiya ərazisində ilk türkdilli gündəlik qəzet olan “Həyat”ın səhifələrindən başlayaraq yayılmış, “Füyuzat”da yüksək zirvəyə çatmışdır. Onun “Həyat” qəzetində işıq üzü görən türklərin irq və dillərinin tədqiqinə həsr edilmiş monumental əsəri - “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı yazısı, “Yazımız, dilimiz”, “İkinci ilimiz” adlı məqaləsi soy-kökünü yüksək qiymətləndirən, ona son dərəcə sadıq olan əsil dilçi fikirlərinin mənbəyidir. O, Azərbaycan həyatı üçün yeni olan dil, əlifba məsələsi, bütün dünya türklərinin ədəbi dili, yaşamı, mühiti, assimilyasiyası və s. problemləri ilə bağlı aktual, bütün zamanlar

üçün qiymətli olan fikirlər irəli sürmüşdür. Bundan başqa, o, dünyanın müxtəlif bölgələrində keçirilən rəsmi toplantılarda türklər və onların dili ilə bağlı problemləri dünya əhalisinə çatdırmış və onların həlli yolunda əsl vətəndaşlıq fəaliyyəti göstərmişdir. Türklərin dil “faciələri” müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə aparacaq bir nicat görür, güvənc yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu baxımdan müəllif Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas istiqaməti tədqiq etmişdir: 1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması; 2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması; 3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması. Əli bəy Hüseynzadənin dil, əlifba haqqında düşüncələri önə çəkilməmişdir. Qeyd edilir ki, o, ərəb əlifbasından imtina etməyin əleyhinə olmuşdur. Bunu latın əlifbasına mənfi münasibət kimi qiymətləndirmək olmaz. Sadəcə olaraq o, əlifbanın “günün, məqamın illətinə” qurban edilməsinin acı nəticələr verəcəyini düşünür və tərəqqi yolunda əlifbanı maneə hesab etmirdi. Əli bəyə görə, əlifba dəyişdirmək nicat yolu deyildir. O, ərəb əlifbasını bütün müsəlmanları birləşdirən vasitə kimi yüksək qiymətləndirirdi. Əlifbanı dəyişməklə baş verən maddi və mənəvi ziyanı əvvəldən görən Əli bəy onun vacib problem olmadığını düşünürdü. Qeyd edilir ki, Əli bəy tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlərin imlanı islah etməkdə “Kiril və Mefodinin uydurduğu rus əlifbasına” söykəndiklərini və onların digər əlifbalardan xəbərsiz olduqlarını göstərərək əlifbanın ciddi əngəl olmadığını əsaslandırırırdı. O, ingilislərin “əcaib imlalarla” Avropa və Amerikada, yaponların heroqliflərlə Asiyada ən yüksək mədəniyyət dərəcəsinə qalxdığını nümunə göstərirdi. Əli bəy türk dilinin mükəmməl qrammatik qayda-qanunlara malik olduğunu və buna görə də daha asan və tez mənimsənildiyini göstərmək üçün faktlara və bu baxımdan, dilimizdə möhkəm qaydalardan biri olan müəyyən miqdar sayları ilə işlənən isimlərin kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməməsinə söykənir.

Əli bəy Hüseynzadənin tərcümə sənəti haqqında fikirləri də geniş təhlil olunur. Əli bəy böyük simaların şöhrətlənməsində tərcümənin böyük rolunu qiymətləndirərək “Füyuzat” jurnalının birinci nömrəsində “Tolstoyluq nədir?” məqaləsində “Tolstoy sadəcə Rusiyanın deyil, bəlkə bütün cahanın ən böyük üdəbasından biridir. Onun yazdığı əsərlər əksər əqvamın dillərinə tərcümə olunur, sürətlə milyonlarca nüsxələrlə intişar ediyor. Onun hər bir sözü böyük bir diqqətlə istima olunuyor. Hər bir nəsihəti əzim bir rəğbətlə tələqqi ediliyor. Onun əfkarından bütün aləmi-mədəniyyət feyziyab oluyor”–deyə yazır. Bununla da aydınlaşdırılır ki, tərcümənin məqsədi millətin xeyrinə olan elmi əsərləri başqa dillərdən ana dilinə çevrilməklə ölkəyə yeni elm sahələri gətirməkdir, yəni xalqı elm, fikir, dünyagörüş baxımından irəli aparmaqdır. Tərcümə dili yüksək olmalıdır. Tərcümə müxtəlif xalqlar arasında mədəni əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsinə, onların bir-birini tanımasına, bir-birindən öyrənməsinə səbəb olduğundan “elm və mərifətin” yüksəlməsinə kömək edir. Müəllif Azərbaycan mətbuat tarixində özünəməxsus yeri olan, ədəbi məktəb yaradan “Füyuzat” jurnalının dilini ətraflı və sistemli şəkildə araşdıraraq bu sahədə mövcud olan bir sıra aktual məsələləri aydınlaşdırmışdır.

Müəllif “Bədii əsərlərin dilində yumor”, “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət”, “Əli bəy Hüseynzadə və ədəbi dil”, “Füyuzat” jurnalının dil siyasəti və dili” və s. kimi kitabların müəllifidir. Qeyd edək ki, S. Həsənovanın dilçiliklə bağlı araşdırmalarında üslubiyyət məsələləri, xüsusən Azərbaycanın görkəmli ədəbi simalarının dil-üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Əsərlərində Azərbaycan dialektologiyasının bir sıra problemlərinə də aydınlıq gətirərək dilçilik elmimizin bu sahəsində bəzi məsələlərin yenidən diqqətlə işlənməsi zərurətini elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Bəzi ədəbi dil faktlarının dialekt örnəyi kimi verilməsi, xüsusilə də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminlərin dialekt nümunəsi sayılması alimin haqlı irad və tənqidiyə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin yayılma arealı və onun slavyan dillərinə təsiri ilə bağlı maraqlı faktlar da üzə çıxarılmışdır. Ədəbi

dilimizin inkişafında ədiblərin yaradıcılığı onun tədqiqatlarında geniş təhlil olunmuşdur. Xüsusilə onun yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dilimizin hikmət xəzinəsidir”, “Nizami Gəncəvinin dil və söz haqqında fikirləri”, “Qurbani və ədəbi dilimiz”, “Molla Pənah Vəqifin dil-üslub xüsusiyyətləri” geniş təhlil edilmişdir. Həmçinin, ədəbi dilimizin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və Rəsul Rza kimi böyük söz ustalarının yaradıcılığı ədəbi dil kontekstində araşdırılır. “İlyas Əfəndiyev və ədəbi dilimiz”, “Dilimizin İslam Səfəri şirinliyi”, “Məmməd Arazın nəğməli dili”, “Bəxtiyar Vahabzadə və ana dilimiz”, “Nəbi Xəzrinin dil-üslub xüsusiyyətləri” və digər başlıqlar da elmi dəyəri ilə seçilir. Müəllif müxtəlif sənətkarların özünəməxsus dil xüsusiyyətləri haqqındakı nəzəri fikirlərini onların bədii yaradıcılığından alınmış dil faktları ilə elmi şəkildə əsaslandırır. Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik, semantik, frazeologiya imkanlarının zənginliyini əks etdirən faktların üzə çıxarılması və bu prosesin ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq nümunələri ilə əlaqələndirilməsi yaradıcılığının əsas istiqamətləridir. Ədəbi dilimizin inkişaf istiqamətləri, üslubiyyat, dilin zənginləşdirilmə üsulları, Azərbaycan dilinin məcazlaşma meyillərinin əsasları və s. kimi məsələlər baxımından tədqiqatları elmi səviyyəsi ilə diqqəti çəkir.

S.Həsənovanın araşdırmalarında dilçilik elminin müxtəlif sahələrinə aid mövzulardan bəhs olunur. Lakin onun elmi yaradıcılığında poetik dilçilik və üslubiyyat məsələləri qırmızı xətlə keçir. Bu, alimin tədqiqatının seçilən cəhətlərindən biridir. Belə ki, Azərbaycanda dilçilik elminin bu sahəsi ilə bağlı araşdırma ədəbi dilin inkişaf prosesini aydınlaşdırmağa istiqamət verir. Bu baxımdan S. Həsənovanın “Dilimiz varlığımızdır” kitabı (2020) Azərbaycan dilçiliyinin nisbətən az araşdırılan və digər bölmələri ilə müqayisədə tarixi gənc olan üslubiyyat sahəsindəki boşluğu doldurmaqda xüsusi bir addım kimi dəyərləndirilməlidir. Müəllif bədii dilimizin inkişafında müəyyən qədər rolu və yeri olan

yazıçıların dilinin linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmaqla, bir tərəfdən, ədəbi dilimizin müxtəlif dövrlərinin üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarır, digər tərəfdən, söz sənətkarlarının ədəbi dilimizə münasibətini təyin edən faktları aşkarlayır. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı yazıçıların dil-üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək dilçilikdə aktual məsələlərdəndir. “Dilimiz varlığımızdır” kitabında İmadəddin Nəsimi, Molla Cümə, Cəlil Məmmədquluzadə, Zeynal Cabbarzadə, Fikrət Qoca, Əli Kərim, Eldar Baxış, Nəriman Həsənzadə, Musa Yaqub və başqa söz adamlarının dilindəki yeniliklər üzə çıxarılmışdır. S. Həsənovanın təhlillərindəki maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, o, hansı sənətkardan bəhs edirsə etsin, mütləq onun söz-ifadə yaradıcılığına diqqətlə yanaşır və müəllifin öz qələminə xas olan dil faktlarını ortaya qoyaraq ona bu prizmadan qiymət verir.

Kitabda haqqında danışılan söz sənətkarları ilə bağlı mühüm məsələlər diqqətə çatdırılır. Məsələn, “Nəsimi və ədəbi dilimiz” adlı yazısında müəllif fərqli bir məsələdən danışır. Belə ki, heç bir söz ustasında görülməyən bir əlaməti Nəsimi dilində aşkarlayır ki, bu da bütöv bir əsərin yalnız xitablardan təşkil olunmasıdır.

“Dilimiz kimliyimizdir” və “Dilimiz varlığımızdır” kitablarında professor Sədaqət Həsənovanın son illərdəki araşdırmalarının nəticələri əks olunmuşdur. Alimin 2017-ci ildə nəşr olunmuş “Dilimiz mənəvi kimliyimizdir” kitabı (Naxçıvan, 2017, 424 səh.) də dəyərli araşdırma kimi diqqəti cəlb edir, aktuallığı ilə seçilir. Kitab bir-birini məntiqi cəhətdən tamamlayan üç hissəni özündə birləşdirir: “Dilimiz - mənəvi sərvətimiz, qüdrətimiz və kimliyimizdir”, “Dil və üslub məsələləri”, “Naxçıvan ədəbi mühiti və dilimizin üslub imkanları”. “Dilimiz mənəvi kimliyimizdir” kitabının birinci hissəsində yer alan “Azərbaycan nitq mədəniyyəti və siyasi natiqliyin inkişafında Heydər Əliyevin rolu”, “Heydər Əliyevin nitqlərində dil mövzusu”, “Çağdaş dilimizin nitq mədəniyyəti problemləri”, “Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya ilə bağlı problemlər”, “Dilimizin yayılma arealı və slavyan dillərinə təsiri” adlı bölmələrində S.Həsənovanın elmi araşdırmalarında

orijinal fikirlər irəli sürülmüşdür. Burada Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi nətiqliyinin başlıca keyfiyyətləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, ulu öndərin islam dinini dəyərlərinə yüksək münasibətini göstərən faktlar üzə çıxarılmışdır. S. Həsənovanın “Dilimiz mənəvi kimliyimizdir” kitabında dil və üslub məsələləri təhlil edilir, Azərbaycanın bir sıra qüdrətli söz sənətkarının dilimizə gətirdiyi yeniliklər şərh edilir. Kitabın “Naxçıvan ədəbi mühiti və dilimizin üslubi imkanları” hissəsində qədim Naxçıvan diyarının görkəmli maarifçi sənətkarlarından Məhəmməd Tağı Sidqinin söz haqqında fikirləri və Eynəli bəy Sultanovun, Müzəffər Nəsirli və Əlyar Yusiflinin əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılır. Bütün bu məsələləri araşdıran müəllifin fikrincə, Naxçıvan ədəbi mühiti ümumazərbaycan ədəbi mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bütövlükdə götürdükdə, professor Sədaqət Həsənovanın “Dilimiz mənəvi kimliyimizdir” kitabı ədəbi dilimizlə bağlı zəngin elmi müşahidələrin məhsuludur.

Prof. S.Həsənova, həm də kütləvi informasiya vasitələrində fəallığı ilə seçilir. O, uzun illər Naxçıvan Dövlət Radio və televiziya Komitəsində “Dilimiz varlığımızdır” adlı veriliş aparmış, 2022-ci ildə Naxçıvan Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin əməkdaşlarına “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti problemləri” ilə bağlı olaraq “Azərbaycan dilinin özəllikləri”, “Azərbaycan dilinin fonetik norması”, “Azərbaycan dilinin leksik norması”, “Azərbaycan dilinin qrammatik norması”, “Azərbaycan dilinin üslubları”, “Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubunun çağdaş vəziyyəti”, “Ədəbi tələffüz qaydaları”, “Alınma sözlərin yazılışı və tələffüzü”, “Nitq mədəniyyəti problemləri”, “KİV-də yol verilən nöqsanların aradan qaldırılması üsulları” və s. mövzularda ustad dərsləri keçmişdir. 2003-cü ildə dosent, 2008-ci ildə professor elmi adını almışdır. “Bədii əsərlərin dilində yumor”, “Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri”, “Füyuzat” jurnalı və ədəbi dil”, “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri” monoqrafiyalarının, “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat” dərsliyinin,

“Ədəbi dil məsələləri” dərs vəsaitinin, 160-dan artıq elmi məqalənin müəllifidir. S. Həsənova dilimizin keşiyində dayanan, öz dəst-xətti ilə seçilən alimlərimizdəndir. Onun tədqiqatlarında bədii dil, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti kimi aktual problemlərin nəzəri təhlilinə geniş yer verilmişdir. Alimin elmi və pedaqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilərək 2008-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi adına layiq görülmüşdür. Filologiya elmləri doktoru, professor Sədaqət Həsənova hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin professorudur.

HÜSEYN ABBAS OĞLU ƏSGƏROV (1958)

Bakı şəhər üzrə Təhsil idarəsinin müavini, Əməkdar müəllim, filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Əsgərov 1958-ci ilin oktyabr ayının 14-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonunun Uzunoba kəndində anadan olmuşdur. 1966-1976-cı illərdə Didivar kənd orta məktəbində təhsil almış və orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirmişdir. 1976-1981-ci illərdə BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin Türk filologiyası şöbəsində təhsil almış və universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1985-1987-ci illərdə hərbi tərcüməçi kimi ordu sıralarında hərbi xidmətdə olmuş, 1981-1984-cü illərdə təyinatla Sabirabad rayonunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. 1984-1997-ci illərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində işləmişdir. 1994-cü ildə “Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda zərgərlik leksikasının qədim bir tarixə malik olması əsaslandırılmış və linqvistik cəhətdən təhlil edilmişdir. Çünki Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öz əksini tapan söz qrupları xalqın tarixi keçmişini, onun məşğuliyyətini, məişətini, soykökünü araşdırmaq baxımından zəngin faktlar verir. Dilin lüğət tərkibində öz zənginliyi ilə seçilən söz qruplarından biri zərgərlik leksikasıdır. Bu sənət sahəsinə aid sözlər istehsalla, ictimai fəaliyyət sahələri ilə bilavasitə bağlıdır. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq Qafqaz və Zaqafqaziyada əmək alətləri, silah və məişət əşyaları geniş şəkildə istehsal edilmişdir. Əlvan metalın istifadəsi ilə əlaqədar tunc üzüklər, bilərziklər, qılınc və xəncərlər hazırlanmışdır. Zərgərlik məmulatlarının özü Azərbaycan məişətində geniş

istifadə olunmuş və çox qədim tarixə malikdir. Bu sözlərin dilimizin lüğət tərkibindəki yerini, əmələgəlmə və inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək dilin inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətliidir. Əsaslandırılır ki, zərgərlik leksikası dilin qədim leksik layını və xalqın milli-mənəvi dəyərlərini təşkil edir. Bəzək əşyalarının, hərbi silahların hazırlanması, zərgərlik məmulatlarının qədim tarixə malik olması, öz əksini şifahi xalq yaradıcılığında, yazılı abidələrdə tapması onu göstərir ki, bu xalqın obyektiv aləm hadisələri ilə münasibətdə estetik təfəkkürünün özü də çox qədimlərdən formalaşmağa başlamışdır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilindəki zərgərlik leksikasının yaranma mənbələri, yaranma üsulları, leksik -semantik cəhətdən inkişafı diaxronik və sinxronik istiqamətdə təhlil olunur. Tədqiqatda Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası və onun inkişaf tarixi təhlil edilərək yazılır ki, Azərbaycan dilində zərgərlik sənətinin qədim bir tarixi vardır. Azərbaycanda zinət şeylərinin istehsalı ilə hələ eneolit (daş və mis dövrü) dövründən məşğul olsalar da, onun əsas və davamlı inkişafı Azərbaycan tarixi inkişafının üçüncü mərhələsindən-tunc dövründən başlanır. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə zərgərlik məmulatlarının istehsalı və onun inkişaf etdirilmə səbəbləri önə çəkilir. Əsaslandırılır ki, zərgərlik leksikasının yaranması və inkişafı bilavasitə xalqın məişəti ilə bağlıdır. Göstərilir ki, Azərbaycan xalqının estetik təfəkkürü nə qədər qədimdirsə, onun zərgərlik leksikasının tarixi də bir o qədər qədimlərə gedib çıxır. Yaranan dil vahidləri də bunu təsdiq edir. Yəni, Azərbaycan dilində yaranmış zərgərlik leksikası əsas etibarilə müasir dövrdə kök və şəkilçi hissələrinə bölünə bilməyən vahidlərdən ibarətdir. Kökə şəkilçi qoşulması prosesi türk dillərinin, o sıradan da Azərbaycan dilinin iltisاقilik dövrü ilə bağlıdır. İltisاقiliyin ilkin mərhələsində kökə qoşulan şəkilçilər kökün mənasının itməsinə və sözün şəkilçi ilə bir vahid təşkil etməsinə böyük təsir göstərmişdir. Odur ki, müasir dövrdə zərgərlik leksikasına daxil olan bu sözlərin kök-şəkilçi hüdudunu və funksiyasını müəyyən etmək çox çətindir. Belə qənaətə gəlinir

ki, həmin proses eramızdan əvvəlki dövrlə bağlıdır və kök-şəkilçi tərkibinə ayrılmayan bütün digər sözlər kimi həmin tipli zərgərlik sözlərinin yaranma tarixini də eradan əvvəlki minilliklər dövrünə aid etmək olar. Bununla da zərgərlik leksikasının yaranma tarixi müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilir ki, sənət inkişaf etdikcə həmin sənətə dair anlayışları ifadə etmək üçün yeni dil vahidləri də yaranır. Ona görə də zərgərlik əşyalarının tərkib cəhətdən müxtəlifliyi, Azərbaycan dilində zərgərlik sənətinin növləri, bütövlükdə metalışləmə ilə bağlı çoxlu söz və terminlər yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunların bir qismi artıq məişətdə işlənən bəzək əşyalarının adı kimi formalaşmışdır. Həmin adlar Azərbaycan dilinin zərgərlik leksikasını zənginləşdirən xüsusi dil vahidləri səciyyəsi daşıyır. Tədqiqatda bu dil vahidlərinin yaranma üsulları, yaranma mənbələri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, bunlar qədim leksik laylardan ilk növbədə öz quruluş xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, qədim leksik vahidlər, əsasən, müasir dildə kök-şəkilçi tərkibinə ayrılmayan sözlərdən ibarət olduğu halda, sonrakı dövrlərdə yarananlar tərkib hissələrinə ayrıla bilən sözlər kimi formalaşır və zərgərlik leksikasının inkişafında bilavasitə bəzək üçün işlədilən əşya adları ilə yanaşı, sənətkarlıq və peşə ilə bağlı olan vahidlər də yaranır. Bunların özü də anlayış və məna xüsusiyyətlərinə görə bütövlükdə zərgərlik leksikasına daxil olur. Bütün bunlar struktur-semantik cəhətdən araşdırılmış, həmçinin sənətin sonrakı inkişafı ilə bağlı yaranan dil vahidləri də təhlilə cəlb edilmişdir. Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş, lakin müasir Azərbaycan dilində istifadədən qalmış zərgərliklə bağlı sözlər də araşdırılmışdır. Təhlillərdən aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilində işlədilən zərgərliklə bağlı sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan yazılı abidələrində də mövcuddur. Bu sözlərin mühüm bir qismi hazırda öz işləkliyini itirsə də, ədəbi dildən tamamilə çıxsa da dialekt-şivələrdə qorunmaqdadır. Bununla yanaşı müxtəlif fono-morfoloji və semantik dəyişikliyə uğramış sözlər də təhlil obyektinə olmuşdur.

Əsərdə Azərbaycan dilində zərgərlik sənəti ilə bağlı leksikanın leksik-semantik xarakteristikası verilmiş, onların yaranma mənbələri

ilə yanaşı, leksik-qrammatik modelləri müəyyənləşdirilmişdir. Zərgərlik terminlərinin yaranması sahəsində nominasiya prinsiplərinin əsas xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Xüsusilə zərgərliklə bağlı sözlər etimoloji təhlilə cəlb edilərək arxaikləşən, yaxud bu gün yalnız dialekt və şivələrdə yaşayan sözlər aşkar edilir. Bu amillər həm qədim leksik lay kimi formalaşmış, həm də sonrakı dövrlərdə yaranmış sözlərin semantikasında özünü göstərir. Tədqiqat əsasında H. Əsgərovun “Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası” (Bakı, 2002) monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

1997-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında müəllim, 1998-2001-ci illərdə BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasında baş müəllim vəzifələrində çalışmışdır. 2003-cü ildə dosent elmi adını almışdır. 2008-ci ildə “Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmlər doktoru elmi dərəcəsini almışdır. Hüseyn Əsgərovun “Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası”, “Dilin leksik sistemində peşə-sənət leksikasının yeri”, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin tədrisi”, “Peşə-sənət leksikası və loru leksika”, “Azərbaycan dilinin dəriçilik leksikası”, “Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi problemi”, “Peşə-sənət leksikası, termin və ümumişlək sözlər” və s. kimi zəngin dilçilik tədqiqatlarında dilin lüğət tərkibi tədqiq edilmişdir. Onun yaradıcılığında “Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası” adlı monoqrafiyası orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. H. Əsgərovun “Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası” (2006) monoqrafiyasında peşə-sənət leksikasının xarakterik xüsusiyyətləri, terminoloji leksika, jarqon, dialektizmlər və loru leksika ilə müqayisədə təhlil obyektı olmuşdur. Müəllif bu leksikanın Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ayrıca bir lay olmaqla xüsusi yer tutmasını əsaslandırmışdır. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikasının tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərin ümumi məzmunundan aydın olur ki, bu sahəyə aid olan sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli vahidlərdən ibarətdir. Azərbaycan məişətində maddi mədəniyyət leksikasının zən-

gin ənənələrə malik olması, xalqın ictimai təfəkkürünün etnik, psixoloji və məişət həyatında mühüm yer tutan maddi-mədəniyyət vasitələrindən biridir. Müəllif konkret faktlarla Azərbaycan xalqı ilə təmasda olan başqa xalqların onların maddi-mədəniyyət nümunələrindən faydalanması və nəticədə Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin müxtəlif xalqların dillərinə keçməsi məsələləri də sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Monoqrafiyada bu sözlərin spesifik cəhətləri müəyyənləşdirilir və Azərbaycan dilində başqa xalqların məişət həyatını canlandıran realiyaların xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bununla yanaşı peşə-sənət nümunələri ilə bağlı alınmaların daha çox ərəb, fars və rus dilləri ilə bağlı olması zəngin faktlarla şərh edilir. Tədqiqata cəlb olunan hər bir sözə, leksik vahidə diqqətlə yanaşılır, ayrı-ayrı söz qrupları ilə müqayisə edilir. Xüsusilə, peşə-sənət leksikası terminoloji leksika ilə, jargonlarla, dialektizmlərlə, etnoqrafik və loru leksika ilə müqayisə edilir, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilir. Monoqrafiyada Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan ayrı-ayrı peşə-sənətə məxsus leksik vahidlər linqvistik baxımdan tədqiq edilib sistemləşdirilmişdir. Onların bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri, digər leksik vahidlərlə əlaqəsi, oxşarlığı, fərqli cəhətləri və s. keyfiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Ümumiyyətlə, əsərdə dəmirçilik, metalışləmə, misgərlik, zərgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq, dulusçuluq, dəriçilik, boyaqçılıq, ağacışləmə, daşışləmə, dabbaqlıq, papaqçılıq, bəzzazlıq, çəkməçilik, sərraclıq, şalbaflıq və s. kimi peşələrə məxsus leksik vahidlər Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq kompleks yanaşıaraq, onların formalaşma, leksik-semantik, struktur, mənşə və digər özünəməxsus xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası, dilin leksik sistemində peşə-sənət leksikasının yeri, Azərbaycan dilinin dəriçilik leksikası, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi problemi, termin və ümumişlək sözlərin səciyyəvi əlamətləri təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilinin maddi-mədəniyyət leksikası öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə məhdud istifadə dairəsinə malik digər söz qruplarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Maddi və

mənəvi mədəniyyət sözlərinin tədqiqi azərbaycanlıların etnoqrafiyası, etnopsixologiyası, mifologiyası, həyat tərzı barədə informasiya verir. Bu leksikadakı leksik vahidlərin bir qismi metaforik söz yaradıcılığı yolu ilə yaranısa da sadə quruluşlu sözlər düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sözlərlə müqayisədə daha çoxdur. Azərbaycan dilinin maddi-mədəniyyət leksikasının əsasını türk mənşəli leksik vahidlər təşkil edir. Lakin bu leksikanın tərkibində ərəb, fars, rus və Avropa, Çin dillərindən alınmış sözlərə də rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, əsərdə Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası, peşələrə məxsus leksik vahidlər Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq kompleks yanaşılaraq, onların formalaşma, leksik-semantik, struktur, mənşə və digər özünəməxsus xüsusiyyətləri monoqrafik tədqiqat obyektı olmuşdur.

H.Əsgərovun “Dilin leksik sistemində peşə-sənət leksikası” (Bakı, 2021) monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyada dilin sosial diferensiası anlayışı izah edilərək yazılır ki, müxtəlif ictimai hadisələrin, o cümlədən peşə maraqlarının sosial baxış və yaş psixologiyasının təsiri altında dilin strukturunda diferensiallaşma baş verir. Sosial diferensiallaşma müxtəlif qruplara ayrılaraq ümumxalq dilinin variantları, dilin struktur elementlərinin xarakteri aydınlaşdırılır. Peşə-sənət leksikası konkret bir cəmiyyətdəki əmək bölgüsünü formalaşdırır. Bu formalaşma yalnız sosial təzahür forması kimi deyil, həm də tarixi təzahür faktı kimi aydınlaşdırılır. Bu baxımdan əsərdə peşə-sənət leksikasının Azərbaycan dilində zənginliyi nəzərə alınaraq onların xarakterik xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Qeyd edilir ki, peşə-sənət leksikası yeni sözlərin yaradılması, ümumxalq dilinə məxsus sözün yeni mənə kəsb etməsi və arxaik elementlərin qorunub saxlanması yolu ilə yaranır. Ümumiləşdirilərək yazılır ki, bu leksika ümumxalq dilinin aktiv leksik fondundan fərqlənir, çünki dilin peşələrə görə diferensiallaşmasının əsasında peşə-sənət leksikası durur. Bu leksikaya daxil olan sözlər konkret əşya və hadisələri, əmək prosesini bildirir. Terminlər də bu funksiyaları yerinə yetirir. Bunun özündə də bir çox mübahisəli məsələlər vardır. Əsas müqayisəli məqam isə

peşə-sənət sözlərinin ifadə etdiyi mənalara ilə terminlərin qarşılaşdırılması və ya eyniləşdirilməsidir. Bu nəzərə alınaraq peşə-sənət leksikasının terminoloji leksika, jarqonlar, dialektizmlər, etnoqrafik leksika və loru leksika ilə fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilir ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş dillərində terminologiya dilin leksik sistemində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müasir dövrdə inkişaf etmiş heç bir ədəbi dili elmi üslubsuz, elmi üslubu isə terminsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Buna görə də indiki dövrdə inkişaf etmiş ədəbi dillərin müasir səviyyəsini özündə əks etdirməyə cəhd göstərən hər hansı bir dilçilik nəzəriyyəsi terminologiyanın öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin izahından yan keçə bilməz. Bu nəzərə alınaraq terminlə ümumişlək sözlər xarakterik xüsusiyyətlər əsasında fərqləndirilir və yazılır ki, terminologiya dil daxilində ayrıca “dil” olmayıb, dilin insanların tələbatını ödəməyə qabil leksik - frazeoloji təbəqəsidir. Tədqiqatlara əsaslanaraq terminin ümumişlək sözdən fərqləri- onun nominativ funksiya ilə yanaşı, definitiv funksiyaya da malik olması əsas hesab edilir. Qeyd edilir ki, bu cəhət terminologiyaya həsr olunmuş bir çox əsərlərdə də öz əksini tapmışdır və terminin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun anlayış ifadə etməsi, anlayış bildirməsidir. Tədqiqatda terminlərin hansı prinsiplər əsasında formalaşması, prinsiplərlə təyin olunması sərhədləri fərqləndirilərək yazılır ki, dilin leksik tərkibindəki bütün sözlər tematik baxımdan müəyyən qruplarda birləşir. Bu, qruplar sözlərin semantikasi ilə birbaşa bağlıdır. Ona görə də sözün hər hansı bir tematik qrupa aidliyini həmin sözün termin səciyyəsi kimi qəbul etmək olmaz. Müəllif tədqiqatlardakı fikirləri təhlil edərək, peşə-sənət sözləri ilə terminlər arasında ümumi cəhətləri müəyyənləşdirir. Göstərilir ki, həm peşə-sənət leksikasının, həm də terminlərin cümlədə işlənməsində distributiv məhdudiyyət özünü göstərir. Bununla yanaşı peşə-sənət leksikası üslubi baxımdan neytraldır, çünki peşə-sənət leksikasının tərkibində kifayət qədər ümumişlək sözlər olur. Peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlərin az bir qismi isə neytral leksika ilə müqayisədə aşağı üsluba aid edilə bilər.

Terminlərlə müqayisədə peşə-sənət sözləri daha qədimdir. Bu da terminlərin elmi dildə öz implikasiyasını tapması ilə birbaşa əlaqədardır. Terminlər elm yarandıqdan sonra meydana çıxır, yəni hər bir sahəyə aid termin həmin sahəyə aid elmi-tədqiqat işlərində işlənir. Termin kontekstdən asılı olmasa da, ilk dəfə kontekst daxilində yaranır. Hər bir yeni anlayış və onun adı ilkin işlənmə vaxtından müəyyən müddət keçdikdən sonra mütəxəssislər tərəfindən termin kimi qəbul olunur. Elmlə müqayisədə sənət insan cəmiyyəti tarixində daha qədimdir. Sənətin yaranması, onun heyvandarlıq və əkinçilikdən ayrılması ilə eyni vaxtda peşə-sənət leksikası da formalaşır. Peşə-sənət leksikasındakı alınmalar, əsasən, ərəb və fars mənşəli olduğu halda, alınma terminlərin böyük bir qismi Qərbi Avropa mənşəlidir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında əsaslı fərqlər dəqiqləşdirilir və yazılır ki, terminlərlə peşə-sənət sözləri müəyyən cəhətdən bir-birinə uyğun gəlsə də, yuxarıda göstərdiyimiz əlamətlər əsasında onlar ayrı-ayrı leksik təbəqəyə aid olunmalıdırlar. Xüsusilə əsaslandırılır ki, dilin sosial diferensiallaşmasının əsas istiqamətlərindən biri də müxtəlif peşələrə aid leksikasının mövcudluğudur.

Müəllifin tədqiqatları elmi məxəz və faktların zənginliyi, mühakimələrin dürüstlüyü, inandırıcılığı ilə seçilir. Yeni üzə çıxarılan faktların bir çoxu ümumi dilçilik və dil tarixində aktual problemlərin həllində, elmi faktların dəqiqləşdirilməsində əhəmiyyətlidir. Professor Hüseyn Əsgərov öz zəngin və çoxşaxəli elmi yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. Alimin dilçilik istiqamətində apardığı tədqiqatların mühüm müddəaları onun çap etdirdiyi monoqrafiya, dərs vəsaiti, metodik vəsait və məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Alimin yaradıcılığında dilçiliyin mürəkkəb və maraqlı problemlərinin tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində zərgərlik leksikasının leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi və bir sıra başqa xüsusiyyətləri zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Tədris və təlimlə bağlı “Azərbaycan

dili” (Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifləri üçün dərslik), “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” (proqram, bakalavr səviyyəsi üçün), “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” (proqram, magistratura səviyyəsi üçün), “Ümumtəhsil kurikulumunun əsasları” (proqram), “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” (proqram), “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti tədrisi” (metodik vəsait), “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” fənni üzrə proqram (ali təhsilin bakalavriat səviyyəsi üçün), dərslik, dərs vəsaiti və proqramların müəllifidir. Hüseyn Əsgərov elmi yaradıcılıqla yanaşı, pedaqoji fəaliyyətini də davam etdirir, leksikologiyadan, nitq mədəniyyətindən mühazirələr aparır, mənəvi varlığımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan dilimizin qorunması, saflığı sahəsində yorulmadan çalışır. Alim elmi fəaliyyətini tədris-pedaqoji işlə-müəllimliklə vəhdətlə davam etdirərək filoloji fikrin yeni nailiyyətlərini auditoriyalarda tələbələrə çatdıran əsl müəllim, ziyalıdır. O, Azərbaycan dilinin yalnız tədqiqatçısı deyil, həm də təbliğatçısıdır. 2006-cı ildən Fakültə Elmi Şurasının üzvüdür. H. Əsgərov daima elmi axtarışda olan görkəmli dilçidir. 2012-ci ildə professor elmi adını almışdır. 2003-2006-cı illərdə Binəqədi Rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri, 2006-cı ildən Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin müdir müavini. 2014-2022-ci illərdə BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müdiri olmuşdur. 2018-ci ildən BDU-nun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının üzvü olmuşdur. Alim yalnız ölkəmizdə deyil, onun hüduqlarından kənarda da beynəlxalq simpoziumlarda, elmi sessiyalarda iştirak edir, Azərbaycan dilçiliyini ləyaqətlə təmsil edir. Görkəmli alimin məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsində də mühüm xidmətləri vardır. “Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası” (Bakı, Elm, 2004), “Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası” (Bakı, Nurlan, 2014), “Dilin leksik sistemində peşə-sənət leksikası” (Bakı, 2021) monoqrafiyalarının, iki yüzdən artıq məqalənin, metodik və dərs vəsaitlərinin, həmçinin ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan

dili dərsləklərinin əsas müəlliflərindən biridir. Elmi əsərləri Rusiya, Türkiyə, Bolqarıstan, Qazaxıstan, Polşa və başqa ölkələrdə çap olunmuşdur. Alimin əməyi yüksək qiymətləndirilərək 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi fəxri adına, 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının yubiley medalına layiq görülmüşdür. Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi və Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsində müdir müavini vəzifəsində çalışır.

MAHİRƏ NAĞI QIZI HÜSEYNOVA (1960)

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Prezident təqaüdçüsü, Əməkdar müəllim Mahirə Hüseynova 1960-cı il noyabr ayının 4-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Naxçıvan rayonu (indiki Babək rayonu) Sust kəndində anadan olmuşdur. 1968-ci il də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Naxçıvan rayonu (indiki Babək rayonu) Xalxal kənd səkkizillik məktəbinin birinci sinfinə daxil olmuş, yaşayış yerini dəyişməklə əlaqədar olaraq 1978-ci ildə Abşeron rayonu Novxanı qəsəbəsində 1 saylı orta məktəbi bitirmişdir. 1980-ci ildə V. İ. Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (ADPU-nun) filologiya fakültəsinə qəbul olmuşdur. Təhsil aldığı illərdə tələbə və müəllim heyətinin dərin rəğbətini qazanmışdır. 1984-cü ildə institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Elə həmin ildən təyinatla əvvəlcə Abşeron rayonu Mehdiabad qəsəbə 1 saylı orta məktəbində, sonra isə Bakı şəhəri Nərimanov rayonu G. Əsgərova adına 43 saylı MLK-da ixtisası üzrə işləmişdir. Bu illərdə Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Respublikanın qabaqcıl təhsil işçisi” adına layiq görülmüş, döş nişanı ilə təltif edilmişdir. 2003-cü ildə isə “İlin nümunəvi müəllimi” Respublika müsabiqəsinin qalibi olmuş, I dərəcəli diploma, həmçinin “Qızıl qələm” Media Mükafatı Laureatı, “İlin Alimi” Media Mükafatı Laureatı və s. mükafatlara layiq görülmüşdür.

2009-cu ildən ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimidir. “Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri” mövzusunda dissertasiyanı 2012-ci ildə uğurla müdafiə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 2015-ci ilin mayında Müasir Azərbaycan dili kafedrasının

dosenti vəzifəsinə seçilmiş, 2015-ci ilin dekabr ayında Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 2013-cü ildən “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” mövzusunda araşdırmalar aparmış, 2017-ci ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş və filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə alınıb.

M.Hüseynova çap etdirdiyi “Ulu öndərimizin nəqliq məharəti”, “Ulu öndərimizin nəqliq məharəti xalqımızın ən böyük sərvətidir” kitablarında ümummilli liderin Azərbaycan nəqliq sənətinə verdiyi töhfələr araşdırılmışdır. “Alim təfəkkürünün itiliyi”, “Dərdi dərin Həsən Mirzə”, “Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri” kitablarında isə alimin Azərbaycan dilçiliyində xidmətləri diqqətə çatdırılmışdır. “Həsən Mirzəyev və Azərbaycan dilində feil”, “Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan dilinin morfologiyası”, “Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı proqramlarda isə görkəmli dilçi alimlərin tədqiqat sahələri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

M.Hüseynova eyni zamanda fənlərin tədrisi ilə bağlı “Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Azərbaycan dilinin fonetikasi” (Bakı, 2014); “Həsən Mirzəyev və Azərbaycan dilində feil” (Bakı, 2014); “Muxtar Hüseynzadə və Azərbaycan dilinin morfologiyası” (Bakı, 2014); “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı, 2018) seçmə fənləri üçün proqramlar, metodik vəsaitlər hazırlamışdır. Alimin hazırladığı “Müasir Azərbaycan dili: aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında dialektizmlərin öyrədilməsinə dair” (Bakı, 2015) metodik vəsaiti və 420 səhifəlik “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və el şairlərinin linqvistik təhlili” (Bakı, 2018) dərsliyi dilimizin yüksək səviyyədə tədrisinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək göstərmişdir. Bütün bunlarla bərabər, Mahirə Hüseynova fonetika, morfologiya, sintaksis və leksikologiya üzrə tədqiqatlar apararaq “Aşığı və el şairlərinin fonopoetikası”, “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik

vahidlərin linqvopoetikasi (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında dialektizmlərin öyrədilməsinə dair (Dərələyəz mahalı üzrə)”, “Aşıq və el şairlərinin leksikası”, “Aşıq və el şairlərinin üslubi frazeologiyası”, “Aşıq və el şairlərinin üslubi sintaksisi”, “Müasir Azərbaycan dili: Punktuaasiya məsələləri”, “Aşıq və el şairlərinin üslubi morfologiyası”, “Aşıq və el şairlərinin poetikası”, “Üslubi morfologiya”, “Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. “XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin əsərlərinin linqvistik təhlili”, eləcə də “Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” monoqrafiyalarında Azərbaycan aşıq və el ədəbiyyatının təkamül salnaməsinə çoxlu sayda bənzərsiz əsərlər vermiş olan 50-yə qədər dəyərli söz ustasının əsərlərinin dil və üslubu sistemli, monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iki hissəyə parçalandı: Cənubi Azərbaycan feodal İranın tərkibində şahlığın farslaşma zorakılığına, Şimali Azərbaycan isə rus imperiyasının işğalına məruz qaldı. Bu dövrdə Azərbaycan rus imperiyasının iqtisadi sistemi ilə bağlanır və onun işğalçı mənafeyinə uyğun şəkə düşürdü. Bütün bunlar əsarətə, milli müstəmləkə zülmünə, yerli hakimlərin özbaşınalığına, qarətçiliyə, hər cür haqsızlığın tüğyan etməsinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanın bütün yerlərində olduğu kimi, qədim tarixi torpaqlarımızdan olan Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı da rus imperiyasının iqtisadi balansına uyğunlaşdırılırdı. Bütün bunlarla yanaşı bu dövrdə bu ərazilərə Türkiyədən, İrandan, Suriyadan və başqa yerlərdən çoxlu sayda erməni ailələrinin köçürülməsi prosesi başa çatdırılmış, strateji cəhətdən əhəmiyyətli yaşayış məskənləri ermənilərin təbəçiliyinə verilmişdir. XIX əsrin 50-ci illərindən sonra ermənilər tədricən azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmağa başlamışdılar. 1905-1907, 1918-1919-cu illərdə isə onlar daha qanlı cinayətlərə əl ataraq soydaşlarımızı doğma yurdlarından

qovdular. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar əsas vətənlərindən deportasiya edildi, 1988-ci ildə bu proses başa çatdırıldı. Bütün bu ictimai və siyasi hadisələrin, qanlı faciələrin izlərini iki əsrlik zaman kəsiyində yazıb-yaratmış Dərələyəzdən olan aşiq və el şairlərinin əsərlərində bu və ya başqa səpkidə hiss etməmək mümkün deyildir. Sovet ideoloji sisteminin mövcud olduğu dövrlərdə dərələyəzli aşiq və el şairlərinin əsərlərinin öyrənilməsinə imkan verilməmiş, yaxud söz sənətkarlarının əsərləri yanlış ideoloji müstəvidə araşdırılmışdır. Qədim təcrübədən, zəngin ənənələrdən, tarixi nailiyyətlərdən bəhrələnən bu bölgənin aşiq və el şairlərinin əsərlərinin dil və üslubu, demək olar ki, tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. XIX -XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin əsərlərinin bu baxımdan tədqiqat obyektinə çevrilməsi Azərbaycan dilçilik elminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Aşiq və el şairlərinin mövzu palitrası rəngarəng olduğuna və daha çox tarixi hadisələri əks etdirdiyinə görə dil və üslub da çoxşaxəlidir. Bu əsərlərdə erməni vəhşiliklərinə, sovet siyasi rejiminə qarşı etiraz ruhu özünü göstər-məkdədir. Poetik örnəklərin milli təfəkkür işığında dəyərləndirilməsi, bir tərəfdən, həmin məqamların açılmasına imkan verir-sə, digər tərəfdən isə poetik-üslubi vasitələrin gözəlliyini, dili-mizin bədii imkanlarının genişliyini, şeir dilinin canlı ünsiyyət dilinə daha da yaxınlaşmasını üzə çıxarır. Bu fakt aşiq və el şair-lərinin yaradıcılığının bədii-estetik səviyyəsini aşkarlamaq baxımından aktuallıq kəsb edir.

XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşiq və el şairlərinin əsərlərinin dili sənətkarlıq problemlərində qazandığı müəyyən nailiyyətlə-rə, reallığı əksətdirmə prinsiplərinə, orijinal üslubi meyllərə görə də diqqəti cəlb edir. Konkret bədii materiallar göstərir ki, bu əsərlərdə xalq danışq dili elementləri ön plandadır və geniş şə-kildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu da aşiq və el ədəbiyyatı nümayəndələrinin bədiiliyin rəngarəng keyfiyyətlərinə böyük əhəmiyyət verdiklərini və dilin bütün üslubi laylarından bacarıq-la istifadə etdiklərini göstərir. Rəngarənglik keyfiyyətlərinin

yarınması ən əvvəl dilin söz xəzinəsi, semantikasi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu yüzilliklərin söz sənətkarları sözdən, onun semantikasının dərinliklərində gizlənən məna boyaları və rənglərindən böyük məharətlə istifadə edərək, onları üzə çıxararaq, poetik örnəklərin dilini çeşidli, müxtəlif ruhlı edə bilmişlər. Bütün bunları yaradan ayrı-ayrı ifadə vasitələrinin dilin leksik laylarında poetik məndəki üslubi imkanların, müqayisəli-tipoloji xüsusiyyətlərin geniş təhlili verilmişdir.

Professorun görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafındakı misilsiz roluna və xidmətlərinə həsr edilmiş “**Missiya**” adlı monoqrafiyası ulu öndərin uca və şərəfli adı qarşısında vətəndaş, ziyalı qadının öz mənəvi borcunu yerinə yetirmək missiyasının təzahürüdür. Bu qiymətli kitab artıq böyük canlı salnamə yaradan Azərbaycan Əliyevşünaslığının əhəmiyyətli bir səhifəsidir. “Missiya” kitabı ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat yolu, mübarizəsi və böyük ideallarının Azərbaycan maarifçi ziyalısının sonsuz ehtiramı ilə yorulmaz tədqiqatçı zəhmətinin bir yerdə ifadəsinin uğurlu elmi nəticəsidir” (İ. Həbibbəyli. Haqqa çağırən söz: elmdə və ədəbiyyatda - Professor Məhirə Nağı qızı Hüseynovanın biblioqrafiyası, Bakı, ADPU nəşri, 2022). Məhirə Hüseynovanın “Missiya” (Bakı, ADPU-nəşriyyatı, 2019) kitabında Heydər Əliyevin çoxşaxəli ictimai-siyasi fəaliyyəti təhlil olunmuşdur. Burada Azərbaycan dilinin qorunması, Dövlət dili səviyyəsində inkişafı, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə göstərilən qayğı, mədəni-mənəvi dəyərlərimizin təbliği mənbələr əsasında araşdırılmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ümumi məqsədə yönələn fəaliyyəti iki mərhələyə bölünmüşdür. 1969-1982-ci illərdə onun fəaliyyətində elm və təhsil, ədəbiyyatımıza və ədəbiyyat adamlarına böyük qayğı, Azərbaycan gənclərinin təhsilinə xüsusi diqqət, həmçinin ölkə daxilində elmin inkişafı üçün mümkün olan resursları səfərbər edən dövlət adamının titanik fəaliyyəti təhlil edilmişdir. Kitabda dahi şəxsiyyətin Azərbaycan dili ilə bağlı strategiyasının uzun müddətli bir zaman üçün hesablandığı və dövlət siyasətinin

tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilməsi xüsusi vurğulanır. 1990-2003-cü illər II mərhələ kimi qeyd edilir. Bu dövrdə dövlətçiliyin və azərbaycançılığın ümumilikdə Azərbaycan xalqının həyatındakı tələyüklü məsələlərin məqamları orijinal yanaşma tərzilə şərh edilir. Siyasi liderin həmin vaxtlarda kütləvi informasiya vasitələrində, eləcə də arxiv sənədlərində saxlanılan müsahibələri təhlil edilərək böyük siyasətçinin Azərbaycanın gələcəyi üçün gördüyü işlər araşdırılır.

M.Hüseynovanın "Missiya" kitabında dahi lider və qurtuluşa gedən yol inandırıcı faktlarla təqdim edilmişdir. Azərbaycanın görkəmli liderinin ictimai-siyasi fəaliyyəti, ibrətamiz xüsusiyyətləri Heydər Əliyev dühasının miqyası, onun Azərbaycan xalqının tələyində oynadığı müstəsna rol, müstəqil dövlətçilik və ümummilli liderlik fəlsəfəsi, dərin elmi idrakdan doğan fikirləri, dövlətçilik strategiyasının əsas istiqamətləri və onun Azərbaycan xalqının tələyində oynadığı müstəsna rol geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Qeyd edilir ki, Heydər Əliyev kimi dahi bir şəxsiyyətin keçdiyi həyat yolunun bütün mərhələləri öz xalqına və millətinə xidmətin, onun xoşbəxt gələcəyinin təmin olunması istiqamətində gərgin və möhtəşəm fəaliyyətinin bariz nümunəsidir.

1990-cı illərdə çoxsaylı sosial-iqtisadi problemlər, cəmiyyətdə siyasi qüvvələrə münasibətdə etinasızlıq mühitinin mövcudluğu, Dağlıq Qarabağda davam edən münaqişələr respublikamızda müstəqil dövlət quruculuq prosesini mürəkkəbləşdirirdi. Yalnız Heydər Əliyev dühası, onun dövlət idarəçiliyində olan zəngin təcrübəsi, mübarizliyi, milli mənafeyə sadıqlığı Dövlət müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsindən xalqımızı qorudu. Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycana siyasi rəhbərliyə gəlişindən sonra milli sərvətimiz olan dövlət müstəqilliyimiz qorunub saxlanıldı, onun müdrik daxili və xarici siyasəti, yenilməz iradəsi və qətiyyətli addımları Azərbaycanın inkişafına təminat yaratdı.

Mahirə Hüseynovanın "Ümummilli liderimizin natiqlik məharəti" adlı kitabı da ulu öndərin tükənməz irsinə böyük məhəbbətin ifadəsi olaraq ərsəyə gəlmişdir. Professorun bu

günlərdə çapdan çıxmış “Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası” (professor Sayalı Sadıqova ilə birlikdə) adlı monoqrafiyası Heydər Əliyev irsinin tədqiqinə sanballı töhfədir. Bunlar Mahirə Hüseynovanın dahi şəxsiyyət və böyük rəhbər Heydər Əliyev haqqında qəlbindən qopan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış alim sözüdür.

Qeyd edək ki, orfoqrafiya problemləri bu gün ziyalılarımızı düşündürən aktual filoloji və mədəniyyət məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu problem professor Mahirə Nağı qızının tədqiqat dairəsinə daxil olan məsələ kimi aktuallıq kəsb edir. Onun 249 səhifəlik “Müasir Azərbaycan dilində punktuasiya məsələləri” kitabı (2017) bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada dürgü işarələri sisteminin tədris prosesi ilə bağlı məsələləri müasir dilçiliyin nailiyyətləri baxımından şərh edilir, bu sistemin həm nəzəri, həm də praktik aspektləri zəngin dil materialı əsasında təhlil süzgəcindən keçirilir. Bununla yanaşı kitabda dürgü işarələrinin tarixindən, yazılı dildə dürgü işarələrinin işlənmə məqamlarından, şərti işarələr və onların işlənmə xüsusiyyətlərindən dilçiliyimizdə ilk dəfə kompleks şəkildə bəhs edilmişdir.

M.Hüseynova “Dilin elmi və estetik problemləri” (Bakı-2019. ADPU-nəşriyyatı.) adlı 320 səhifəlik kitabda qloballaşma dövründə dilimizin daha aktual problemlərini tədqiqata cəlb etmişdir. Məlumdur ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlar və onun siyasi kursunun layiqli davamçısı ölkə Prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Dövlət Proqramı Azərbaycan dilinin saflığının qorunması, yad təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində dilçi və filoloqlarımız qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Görkəmli ictimai və siyasi xadim, Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hərtərəfli yaradıcı fəaliyyətlərində Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasına daim diqqət yetirilmişdir. Bu nəzərə alınaraq qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən

istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı müxtəlif Fərman və Sərəncamlar xalqımız tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılır. Əsərdə ölkə prezidentinin dil quruculuğu sahəsində imzaladığı rəsmi sənədlər əsas götürülərək reklam lövhələrində, internet resurslarında, mətbuat, televiziya və radio dilində yol verilən nöqsan və qüsurlar aşkara çıxarılır, klassik yazıçı, şair, ədəbiyyatşünas alimlərimizin araşdırmaları bu və ya digər istiqamətlərdə təhlil edilir. Əsərdə sözün təkamül prosesi, bu prosesin drammatizm səviyyəsinə yüksəlməsinin ictimai, tarixi, hətta siyasi səbəbləri, real kökləri həssas alim reaksiyası, istedadlı təfəkkür sahibi kimi təhlil və izah edilir və ədəbi proses fonunda yeni poetik səslənmənin meydana gəlməsini, formalaşmasını, hakim estetik mövqeyə ucalmasını əsl tədqiqatçı ehtirası ilə maraqlı təhlilə cəlb edir. Müəllif bu prosesi minilliklər ərzində yaranıb kristal ənənəyə çevrilmiş klassik praktikanın dialektik davamı kimi səciyyələndirərək, dil özəlliklərinin köklərini, onların nəzəri və praktik aspektlərini açır. Müəllifin araşdırmalarında bədii ədəbiyyatın üslub problemləri, dilin bədii-estetik funksiyaları, adi dil materiallarının bədii poetik-publisistik sərvətə çevrilməsi mexanizmi, dil üzərində yaradıcılıq işgüzarlığının özünəməxsus tərəfləri, dil və fərdi yaradıcılıq məsələləri daha çox estetik hadisə kimi dəyərləndirilmiş, bütün faktlara yüksək elmi səviyyədə yanaşılmışdır. Azərbaycan dilinin gözəlliklərini, qüdrətini, estetik cövhərini təşkil edən bütün konkret və əyani detalları təhlildən keçirir, öz düşüncələrini xarakterik nümunələr, ədəbi-bədii faktlarla əsaslandırır. Müəllif dil faktlarını hər tərəfdən işıqlandırır, dildə gözəllik yaradan əsas ünsürlərin, zəngin ifadə vasitələrinin bütün potensialını, emosional mənbələrini, sirlərini incəliklərinə qədər təhlil edir.

Alimin 353 səhifəlik “Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti” də (2018) dilimizin tarixini, mədəniyyət və etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi-etimoloji aspektdə tərtib edilən bu

lüğətdə 450-dən çox yemək və içki adları öz əksini tapmışdır. Lüğətin tərtibində kulinariya leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən yemək və içki adlarının nəinki Azərbaycan, o cümlədən türk dillərində və dialektlərində nə dərəcədə geniş dairədə işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda lüğətdə müasir dövrümüzdə işlək olan yemək və içki adları ilə bərabər, dilimizin alt qatlarında olan və ya passivləşən arxaik sözlər də nəzərdən qaçırılmamışdır.

Son illərdə professor M. Hüseynova milli folklorun dilçilik qatlarının özünəməxsusluqlarının araşdırılması sahəsindəki tədqiqatlarının əhatə dairəsini daha da genişləndirmişdir. Türk dillərinin müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi və bu istiqamətdə elmi cəhətdən ümumiləşdirilmələr nəzəri qənaətlərin və müddəaların formalaşdırılmasına istiqamət verir. Bu cəhətdən M.Hüseynovanın “Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri” (2019) monoqrafiyasında Azərbaycan dilçiliyində müstəqillik dövründə türkologiyada aparılan tədqiqatlar sistemli şəkildə şərh olunmuşdur. Kitabda görkəmli Azərbaycan dilçilərinin yaradıcılığında ümumtürk dillərinin nəzəri və praktik məsələlərinin müqayisəli aspektdə öyrənilməsi məsələləri tədqiq olunmuşdur.

“Türk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” (2020) adlı 600 səhifəlik kitabda da eyni problemin tədqiqi davam etdirilir. Burada ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası, eyni zamanda uyğunlaşdırılmış sözlərin fonetik, qrammatik, leksik-semantik yöndə tarixi genetik və struktur-funksional xüsusiyyətləri zəngin dialektoloji və türkoloji qaynaqlar əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, qədim və ortaq kökə malik olan türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiya məsələləri türkologiyada demək olar ki, əsaslı və fundamental bir şəkildə araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. Türk dillərinin dialektlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda öz ilkinliyinə, miqyasına, tarixi-linqvistik faktlarına görə olduqca zəngindir və bu dillərin dialektlərində fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri

yətlərin hərtərəfli araşdırılması türkologiyanın ən aktual vəzifələrindən biridir. Bu aktuallığı nəzərə alan Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının bir qrup əməkdaşı “Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası” mövzusunda layihə hazırlamış və həmin layihəni Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun qrant layihələri müsabiqəsinə təqdim etmiş və müsabiqənin qalibi elan edilmişdir. M.Hüseynova bu layihəyə rəhbərlik etmiş, xeyli araşdırmalar aparmış, uğurlu elmi nəticələr əldə etmişdir.

Bu istiqamətdə alimin yenicə çapdan çıxan “M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu əsər ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində XI əsr ümumtürk abidəsinin qrammatik quruluşunun hərtərəfli tədqiqinə, həm də müasir türk dilləri dialekt və şivələri ilə müqayisəli planda tədqiqinə həsr olunmuş sanballı bir monoqrafiya kimi diqqətəlayiqdir. Kitabda görkəmli türkoloq Mahmud Kaşğarının türk dillərinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri sahəsindəki xidmətləri şərh olunur, müasir türk dillərinin genealoji və tipoloji cəhətdən qohumluq əlaqələrinin kökləri izlənilir. Əsərdə eyni zamanda ayrı-ayrı türk dillərinin Kaşğari dövründən müasir dövrümüzə qədərki inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılır, onların səciyyəvi qrammatik əlamətləri nəzərdən keçirilir.

Professor M.Hüseynovanın elmi-publisistik əsərlərin toplusundan ibarət “Sözün və əməlin yaratdığı tarix” adlı kitabı onun ictimai-siyasi həyatda baş verən yeniliklərin araşdırılmasında vətəndaş alim mövqeyini açıq şəkildə göstərməkdədir. Bu kitabda eyni zamanda filologiyanın ayrı-ayrı məsələlərinin tədqiqi öz əksini tapmışdır.

Mahirə Hüseynovanın “Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin lingvistik etimoloji təhlili” (Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2023, 256 s.) adlı kitabı da nəşr olunmuşdur. Kitabda Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan paleotoponimlərin elmi-nəzəri əsasları, fonetik, leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Türk

mənşəli paleotoponimlərin tarixi linqvistik istiqamətdə təhlil edilir və indiki Ermənistanın Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskənləri olduğu əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimik sistemində bütün qrupda olan onomastik vahidlər paleodialekt və şivə elementləri ilə zəngindir. Azərbaycan dilinin ən qədim elementləri bu onomastik vahidlərdə qorunmuş, saxlanmışdır. Təhlillərdən aydın olur ki, onların yaranmasında qədim dialekt və şivə ünsürləri üstünlük təşkil edir. Qafan toponimi və s. bununla bağlı bir sıra toponimlər vasitəsilə onların uydurma iddiaları təkzib edilmişdir. Toponimlərin mənası və əski türk dili əsasında formalaşmasını sübut edən tutarlı dil faktları əsasında onların türk mənşəli olması təsbit edilmişdir. Bu paleotoponimlər təkcə Azərbaycan xalqının soykökü barədə deyil, dünyada yaşayan türk xalqlarının etnogenezi haqqında bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına imkan verən coğrafi addır. Ağ komponentli toponimlərin Azərbaycan onomastik sistemində geniş işlənməsi və türk dillərinin qrammatik-semantik zənginliklərini özündə əks etdirməsi müəyyənləşdirilmişdir. Çoxsaylı mənbələr əsasında kuti, ak türk mənşəli toponimlərin morfoloji göstərici qəbul etmədən işlənmə formaları və tayfa, xalq adının transformasiya olunması qeyd edilmişdir. “Hayk” adlandırılan etnik qrupun adı müəyyən mənbələrdə çəkilsə də onların dövlət sərhədlərinin koordinatları haqqında məlumat olmaması və bu sözü ermənilərin öz dillərində armeni şəkildə işlədərək Ermənistan adının verilməsi zəngin dil faktları ilə təkzib edilir. Tarixi faktlar sübut edir ki, Ərmən, Ərməniyə, Armeni əraziləri eramızdan əvvəl II əsrdən qədim türklərin yaşayış əraziləri olmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş sarı, göy, qara, al və ala komponentli türk Azərbaycan mənşəli toponimlər antik dövrlərdən indiki Ermənistan ərazisindəki etnik tərkibin azərbaycanlılardan ibarət olması faktlarının birmənalı şəkildə təsdiqidir. Araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli paleotoponimlərində fonetik, leksik-semantik istiqamətlərdə uzun illərin linqvistik təkamülü ilə bağlı struktur-

semantik dəyişmələr baş vermişdir. Bəzilərinə isə semantik cəhətdən müəyyən uzaqlaşmalar baş versə də xalqımızın etnos və kulturoloji mədəniyyətinin ən önəmli cəhətlərini ortaya çıxarır.

Mahirə Hüseynovanın yaradıcılığında mühüm yer tutan poetik şeirlərinə elmi-nəzəri prizmadan yanaşsaq, onun şeir yaradıcılığı poeziyamızın yaşarı ənənələrinə sıx bağlılıq, eyni zamanda, müasir şeir mədəniyyəti, həyatı, gerçəkliyi inikas nöqtəyinə nəzərindən də yeni, novator keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun poetik yaradıcılığı, demək olar ki, əksər şeirləri el ədəbiyyatının, aşırıq yaradıcılığının üslub bulağından süzülüb gəlir. Bununla yanaşı, onun şeirlərinin linqvopoetikasını, poetik sintaksisi, üslubi frazeologiyası, onomastik vahidləri bənzərsiz bir şəkildə, yaradıcılıq axtarışlarına uyğun bir şəkildə aşkarlandığından cəlbəedici olur, lirizmi, musiqililiyi ilə seçilir. Mahirə Nağıqızının şeirlərində onun taleyi ilə bağlanan, tərcümeyi-hal faktına çevrilən çoxsaylı nümunələrə rast gəlmək mümkündür. “Qəlbində əkdüyüm ağac”, “Sənsən”, “Al bayrağım”, “Ömür yolu”, “Məhəbbət”, “Alça çiçəyi”, “Mənəm”, “Ana dilim”, “Anama”, “Əliyə”, “Könülə” və s. kimi onlarla şeirində Vətənlə, torpaqla, xalqla, tariximizlə, milli dəyərlərimizlə, doğma insanlarla üz-üzə dayanan, bütün varlığı ilə onlara bağlanan, ən başlıcası isə səmimi duyğularını ortaya qoyan sənətkarın Vətəndaş, İnsan, Ana və Şair obrazını görə bilirik. Bununla yanaşı, Mahirə Nağıqızının şairlik istedadını əks etdirən, onun sənətində mahiyyət dəyişikliyinə yol açan Anallıq, Vətəndaşlıq və İnsanlıq istedadları ilə də üz-üzə dayanır, paralel şəkildə həmin keyfiyyətləri poetik şəkildə ifadə edir. Onun yaradıcılığında həyat, dünya, ömür-gün, dövrün ictimai-mədəni, mənəvi-əxlaqi mənzərəsi, qayğılarımız və problemlərimiz, Qarabağ müharibəsi, şəhidlik mövzusu, dünyada və Azərbaycanda gedən proseslərə fərdi baxış rakursu daha çox özünü büruzə verməkdədir. Mahirə Nağıqızının Vətənə, Vətənin bütövlüyünə, Vətənin böyüklüyünə həsr edilmiş şeirlərində Vətən sevgisi hansı səviyyədədirsə, düşməne nifrəti də sözün ifadə etdiyi mənadan üstün səviyyədədir. Ona görə də şairin vətənpər-

vərlik duyğularının ifadə olunduğu və düşməyə nifrət aşılaraq şeirlərində “son döyüşə hazır ol” çağırışlı (həm də mövzulu) şeirləri daha çox diqqət çəkir. Mənəvi saflıq və vətənpərvərlik M. Hüseynovanın bədii yaradıcılığında da özünəməxsus şəkildə canlandırılmışdır. Onun poeziyası qadın qururcu ilə kişi mərdliyinin aydın poetik ifadəsidir. O, “Mənim anam” (2006), “Su at dalımca, ana” (2006), “Ana sevgisindən doğan nəğmələr” (2008), “Yaşadacaq anam məni” (2009), “Ömrümün çırağı sənsən” (2010), “Analı dünyam” (2015) adlı kitablarında toplanmış şeirlərində “ana qəlbinin laylasını vətəndaşlıq notları, vətənpərvərlik duyğuları üstündə kökləyərək” (İ. Həbibbəyli) ilahi sözün təbii poetik ifadəsini yaratmağı bacarmışdır.

Professor M.Hüseynovanın yenidən çapdan çıxmış elmi-publisistik əsərlərin toplusundan ibarət “Sözün və əməlin yaratdığı tarix” adlı kitabı onun ictimai-siyasi həyatda baş verən yeniliklərin araşdırılmasında vətəndaş alim mövqeyini açıq şəkildə göstərməkdədir. Bu kitabda eyni zamanda, filologiyanın ayrı-ayrı məsələlərinin tədqiqi öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə araşdırmaları ilə seçilən Mahirə Hüseynova 30 kitab və monoqrafiyanın, dərslər vəsaiti və metodik vəsaitin, 5 proqramın və 14 bədii (şeirlər) kitabın müəllifidir. Alimin respublikanın nüfuzlu jurnallarında (o cümlədən xarici mətbuatda), qəzet və digər mətbu orqanlarda 400-ə qədər elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur.

M.Hüseynova 2019-cu ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin dekanı seçilmiş və eyni ildə professor elmi adını almışdır. “Meh” adlı ədəbi dərnəyin yaradıcısı və rəhbəri olan (2019) Mahirə Nağı qızı 2021-ci ildə “Əməkdar müəllim” fəxri adına, Prezident təqaüdünə və 2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi medalına layiq görülmüşdür. AYW-nin (2009) və Dövlət Dil Komissiyası nəzdində Monitoring Mərkəzi Müşahidə Şurasının üzvü (2020) olan Mahirə xanım eyni zamanda “Filoloq” qəzetinin, “Linqvistika problemləri” və

“Mahmud Kaşğarlı” beynəlxalq jurnalının təsisçisi və baş redaktorudur. Bunlarla yanaşı, “Euroasia Journal of social sciences in humanities” beynəlxalq jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür. M.Hüseynova Qərbi Azərbaycan İcmasının idarə heyətinin üzvüdür. 2021-ci ilin aprelindən etibarən ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında ekspert şurasının sədri vəzifəsində çalışır.

QALIBƏ ƏLİ QIZI HACIYEVA (1965)

Filologiya elmləri doktoru Qalibə Hacıyeva 24 may 1965-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Gümüşlü qəsəbəsində anadan olmuşdur. 1972-ci ildə Naxçıvan şəhər 9 saylı orta məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 1982-ci ildə isə İslam Səfərli adına 1 saylı orta məktəbin 10-cu sinfini bitirmişdir. 1982-1985-ci illərdə Naxçıvan 5 saylı tikiş fabrikində tikişçi işləmişdir. 1985-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun Tarix-filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1990-cu ildə həmin fakültəni bitirmişdir. 1993-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı olmuşdur. 2000-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Müdafiə Şurasında Türk dünyasının ayrılmaz parçası Azərbaycanın itirilmiş tarixi bölgələrindən biri olan Güney Azərbaycanın “Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə, 2010-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə dosent elmi adını almışdır. 1991-ci ildə Bakıda keçirilən Azərbaycanın I Qadınlar Qurultayının iştirakçısı, kiçik yaşlarından ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan Qalibə Hacıyeva 1992-ci ildə Naxçıvanda Məhəmməd Hadi adına “OCAQ” ədəbi məclisini yaratmış, 2001-ci ilədək məclisə rəhbərlik etmişdir. İlk şeirləri Güney Azərbaycanda müxtəlif toplularda və Türkiyədə “Qardaş ədəbiyyatlar” jurnalında nəşr olunduqdan sonra, 1999-cu ildə Trabzonda Qaradəniz Yazarlar Birliyinin keçirdiyi “Uluslararası 3. Şairlər Şöbəsi”nə dəvət almış və orada birincilik qazanmış və Trabzon Bələdiyyəsinin xüsusi mükafatına layiq görülmüşdür. 2006-cı ildə İzmir KBATEK şeir axşamlarında, 2009-cu ildə Bağdadda Füzulinin anadan olmasının

500 illik yubileyi ilə əlaqədar keçirilən elmi ədəbi konfransda, 2009-cu ildə Türkiyənin Elazığ şəhərində N.F.Kısakürek anısına düzənlənmiş XVII Beynəlxalq Xəzər şeir axşamlarında və bir çox xarici ölkələrdə keçirilən onlarla bu kimi çoxsaylı beynəlxalq elmi, ədəbi konfranslarda şeirlər və elmi məruzələrlə çıxış edən Qalibə Hacıyeva Azərbaycan elmini və mədəniyyətini beynəlxalq müstəvidə layiqincə təmsil etmişdir.

Uzun müddət Almaniyada nəşr olunan “21 Azər” jurnalının Naxçıvan təmsilçisi olan Qalibə Hacıyeva 1986-cı ildən 2000-ci ilədək Naxçıvan Dövlət Teleradio Şirkətində ştatdankənar olaraq “Qardaş Türk ellərindən soraq”, “Yurdumuz, yurddaşlarımız”, “Müdrüklərimizin söz xəzinəsindən”, “Təbrizə gedən yollar”, “Qardaşlıq körpüsü” və bu kimi bir çox başqa silsilə proqramların yaradıcısı və müəllifi olmuşdur.

Qalibə Hacıyeva 2001-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili” kafedrasına müəllim, daha sonra isə baş müəllim vəzifəsinə təyin olunmuş, 2018-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müdafiə şurasında “Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, Ali Attestasiya Komissiyasının 19.04.2024-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqini almışdır. Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik, leksik, morfoloji səviyyədə müqayisə edilmişdir. Naxçıvan qrupu şivələrinin, Güney Azərbaycan dialektlərinin və Şərqi Anadolu şivələrinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, bu dialekt və şivələr arasındakı fonetik, leksik və morfoloji eynilik və fərqlilikləri aydınlaşdırmışdır.

Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə morfoloji baxımdan müqayisə edilmişdir. Dialekt və şivələrdə əsas nitq hissələrinə aid sözlərin quruluşları nəzərə alınmaqla təsnifatını aparmış, həmin nitq hissələrində təmsil olunan dil vahidlərinin mənə və mənşəyinə aydınlıq gətirilmiş, onların müasir dilimizdə işlənmə dərəcəsi dəqiqləşdirilmişdir. Azərbaycan xalqının, onun dilinin, tarixi keçmişinin şahidləri olan toponimlər,

xüsusi etnotoponimlərin linqvistik təhlilini aparan müəllif Azərbaycan xalqının etnogenezində fəal rol oynayan ayrı-ayrı etnoslarla bağlı fikir və mülahizələrini ortaya qoyur, onomastik vahidlərin tədqiqində tarixi dialektizimlərin rolundan bəhs edir.

Dissertasiyada Naxçıvan qrupu şivələrini fonetik, leksik və morfoloji cəhətdən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisə edən müəllif, yeri gəldikcə müasir türk dilləri ilə də müəyyən paralellərdən söz açır və bu dialektləri, şivələri Naxçıvan qrupu şivələri fonunda linqvistik baxımdan geniş şərh edir. Naxçıvan qrupu şivələrini ümumtürk kontekstində filoloji təhlilə cəlb etməklə dialektoloji dil materiallarını hərtərəfli araşdırır, dialekt leksikasının ayrı-ayrı detalları ilə mühakimə yürüdür, nəzəri problemləri xüsusi elmi dəqiqliklə ümumiləşdirir. Tədqiqat işində Naxçıvan, Güney Azərbaycan və türk dilinin Şərqi Anadolu şivələrində assimilyasiya, dissimilyasiya, səs artımı, səs düşümü kimi digər fonetik proseslərin, xüsusilə sait və samit səslərin keçidlərinin, eyni zamanda onların müxtəlif variantlarının tarixi dialekt xüsusiyyətləri təsbit edilmişdir. Hər üç bölgədə daha çox paralellərlə müşahidə olunan fonetik proseslərlə yanaşı, hər bölgənin özünəməxsus tarixi etnolinqvistik cəhətlərini nəzərə çarpdırən spesifik fotofaktlar aşkar olunmuş və bu səslərin ilkin, eyni zamanda dilin inkişafı ilə əlaqədar sonradan törəmiş variantları etnolinqvistik baxımdan şərh olunmuşdur. Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, tədqiqatçı araşdırdığı şivələrdə akustik harmonik xüsusiyyətlərin dəyərləndirilməsi zamanı başlıca elmi meyarları daim nəzərə almış, əsas diqqəti dilimizdə və dialektlərimizdə tarixən baş verən mövcud dəyişmələrin səbəb və nəticələrini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Tədqiqatçı bu qərara gəlmişdir ki, Naxçıvan qrupu şivələri ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin fonetik müqayisəsi zamanı müşahidə edilən cüzi fərqliliklər

birbaşa bölgələrin coğrafi şəraiti üçün xarakterik olan spesifik özünəməxsusluqlarla bağlıdır.

Tarixi inkişaf mərhələlərində ekstralingvistik və etnolingvistik amillərin təsiri ilə türk dilləri və dialektlərində müşahidə olunan bu səs keçidləri və səslərin dəyişmələri Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi türk dillərinin tarixi kökündə dayanan qədim fonetik xüsusiyyətlər günümüzədək mühafizə olunmaqdadır. Naxçıvan qrupu şivələrində səslərin sözdəki durumunun digər türk dilləri şivələri ilə əsasən eyniyyət təşkil etməsini üzə çıxarmaqla bərabər, dilimizin tarixi fonetikasına diqqət yetirməklə qeyd edilən eyniyyətin mahiyyətinə aydınlıq gətirmişdir. Naxçıvan qrupu şivələrinin spesifik və ortaq sait əvəzlənmələri, sait səslər və onların uzun, qısa və burun variantları, diftonqlar, samit səslər, variantları və əvəzlənməsi, fonetik hadisələrin hər biri ayrılıqda üç bölgənin dialekt nümunələri ilə, yeri gəldikcə, Naxçıvan və Şərqi Anadolu dialektlərinin materialları hər iki dialektin mənsub olduğu xalqın ədəbi dilləri ilə müqayisə olunur. Burada öncə hər üç bölgə üçün ortaq xüsusiyyətlərdən bəhs olunur. Çoxsaylı dialektoloji faktlar əsasında bir-birinə yaxın şivələri müəyyənləşdirir. Bu qarşılaşdırmalardan aydın olur ki, Şərqi Anadolu şivələri türk ədəbi dili ilə müqayisədə Azərbaycan ədəbi dilinə, eləcə də Naxçıvan şivələrinə daha yaxındır. Müəllif fikirlərinin sübutu üçün şifahi ədəbiyyat nümunələrindən, bayatılardan geniş istifadə etmişdir. Belə ki, bayatılarda dialekt xüsusiyyətləri daha çox qorunub saxlanmışdır. Naxçıvan üzrə aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu ərazinin su mənbələri, xüsusilə Araz çayı, şimaldan və cənubdan ona qovuşan digər çay hövzələri qədim türk-Azərbaycan tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Əsaslandırılır ki, Naxçıvan qrupu şivələrinin tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında bu ərazidə ilkin məskunlaşan müxtəlif türk tayfalarının dil elementləri mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqatda Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə leksik müqayisəsi aparılmışdır. Naxçıvan qrupu, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin

leksik müqayisəsi göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun etnoqrafik mədəniyyəti eyni kökə - qədim dünya mədəniyyətini yaradan türk xalqına bağlıdır. Dialekt leksikasında etnoqrafik mədəniyyəti əks etdirən maldarlığa, əkinçiliyə, toxuculuğa aid sözlər, peşə-sənət, ölçü vahidlərini bildirən sözlər, geyim, bəzək, yemək və məişət əşyalarının adları hər üç bölgənin materialları əsasında müqayisə olunmuşdur. Hazırda ədəbi dildə işlənməyən dialekt leksikasında mühafizə olunan qədim türk sözlərinin hər üç bölgədəki semantikasi və arealı müəyyənləşdirilmişdir. Məna və mənşəyinə görə söz qrupları adı altında əsl Azərbaycan-türk və alınma sözlər, yəni hər üç bölgədə işlənən fars və rus sözlərinin strukturu və semantikasi izah olunur. Hər üç bölgədə leksik-semantik söz qrupları- omonimlər, sinonimlər, antonimlərin əmələgəlmə üsulları qeyd olunmuş, ədəbi dil, Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrinin materialları müqayisə olunmuş, dialekt faktlarının eyniliyi aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində işlənən dialekt sözlərinin izahı dillər arasında qohumluq əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dialekt leksikasında mövcud sözlərin struktur-semantik tipləri nəzərdən keçirilir, hər üç bölgədə işlənən şəkildə konkret nümunələrlə izah olunur, mürəkkəb sözlərin oxşar komponentləri qruplaşdırılır. Çoxsaylı dialekt faktlarının müqayisə edilərək, Şərqi Anadolu dialektlərinin türk ədəbi dilinə nisbətən Azərbaycan ədəbi dilinə və dialektlərinə uyğun olması fikrini daha da zənginləşdirir. Bunun üçün Şərqi Anadolu və Naxçıvan dialektlərindən seçilmiş nümunələr türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə qarşılaşdırılır, cüzi fərqlər nəzərə çatdırılır. Bundan əlavə, Naxçıvan qrupu şivələri və Kars, Ərzurum, Elazığ, Malatya, Van, Ərzincan, Arpaçay şivələrinin materialları türk ədəbi dili ilə qarşılaşdırılmış, dialektlər arasında oxşarlıqlar tarixi-etnik hadisələrlə əlaqələndirilmişdir. Tədqiqat işində Naxçıvan qrupu şivələri ilə müasir türk dilləri və dialektləri arasında ortaqların müəyyənləşdirilməsi dilimizin formalaşmasında oğuz, qıpçaq, bulqar, peçenek, səlcuq tayfalarının rolunu dialekt faktları ilə bir

daha təsdiqləyir. Bu məqsədlə Naxçıvan şivələrində işlək sözlərin qaqauz, türkmən dili və dialektləri, Krım-tatar, uyğur dili və şivələri, karaim və digər türk dilləri ilə qarşılaşdırılması qeyd olunan prizmadan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan şivələrində mövcud arxaik dil vahidləri də tədqiqata cəlb edilmiş, müasir türk dilləri ilə müqayisələr aparılmış, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənməsi konkret nümunələrlə sübut edilmişdir.

Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə morfoloji müqayisəsi aparılmışdır. Burada hər bölgədə işlənən spesifik sadə isimlər, paralel işlənən sadə isimlər, isim əmələgətirən şəkilçilər, mürəkkəb isimlər, ismin hal və mənsubiyyət kateqoriyaları, sifətin quruluşca növləri, sifətin dərəcələri (sifətin ortaq azaltma və çoxaltma dərəcələrinin əlamətləri noqay, tuva, karaim, Krım-tatar, qazax, qırğız, özbək, türkmən dilləri ilə müqayisədə), miqdar saylarının (1-10) fonetik formaları (Qaraxanlı və Cağatay türkcələri, karaim, tuva, xakas, noqay, yeni uyğur, türkmən, başqırd, qazax, yakut dilləri ilə müqayisədə), Güney Azərbaycan şivələrindəki fərqli say formaları (dört/ tirt, ekke, uon, bieş, iic, alta/alte, yüc) qeyd edilir. Əvəzliliklər barədə ümumi məlumat verilir, şəxs əvəzlilikləri, onların hallanmasında meydana çıxan ortaq cəhətlər tuva, noqay, karaim, yakut dilləri ilə qarşılaşdırılır, işarə, qeyri- müəyyən və sual əvəzliliklərinin oxşar və fərqli əlamətləri izah edilir. Feillər barədə geniş məlumat verilir; spesifik sadə feillər, feil əmələ gətirən şəkilçilər, mürəkkəb feillər və onların komponentlərinin uyğunluğu dialektoloji materiallarla əsaslandırılır. Naxçıvan şivələrində işlək düzəltmə və mürəkkəb feillər Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə qarşılaşdırılır, yalnız forma cəhətdən cüzi fərqlərin olması aydınlaşdırılır, feilin zamanları ayrılıqda şərh edilir, zaman formalarının oxşarlığı, şəxslər üzrə təsrifindəki fərqlər nümunələrlə təsdiqlənir.

Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə yanaşı ümumtürk dilləri müstəvisində həm ədəbi, həm də dialektal baxımdan ilk dəfə geniş şəkildə müqayisəli tədqiqata

cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında mühafizə edilən, türk dilləri və dialektləri ilə ortaq olan sözlər forma və məzmununa, işlənmə dairəsinə və üslubi xüsusiyyətlərinə, mənə və mənşəyinə, struktur-semantik tiplərinə görə sistemləşdirilərək təhlil olunmuş və bu faktlar əsasında hər üç bölgə dialektlərinin müqayisəsi nəticəsində Azərbaycan dili üçün vacib olan tarixi dil faktı ortaya çıxarılmışdır. Müəllif tədqiqat obyektinə daxil olan dialektlərə məxsus linqvistik vahidləri, onların lüğət tərkibindəki mövqeyi, leksik-semantik xüsusiyyətləri barədə mövcud elmi məxəzlərdən, dialektologiyanın tədqiqinə və təhlilinə həsr olunmuş ayrı-ayrı elmi ədəbiyyatdan, müxtəlif tədqiqat işlərindən istinad kimi istifadə etməklə yanaşı, polemika, elmi mübahisə doğuran məqamları inandırıcı məntiqlə şərh etmişdir.

Qalibə Hacıyeva “Karadeniz Araştırmaları”, “AKRA” Kültür Sanat və Edebiyat dergisi, “DENGE” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi kimi Beynəlxalq nüfuza malik jurnalların redaksiya heyətinin üzvüdür. 2020-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyəti Türk Dil Qurumu Xarici Əlaqələndirmə Şurasının üzvlüyünə qəbul edilmişdir. Q. Ə. Hacıyeva Azərbaycan, Türkiyə, Macarıstan, Amerika, Moldova, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Polşa kimi ölkələrdə keçirilən elmi konfranslarda yaxından iştirak etmiş və bu ölkələrdə nəşr olunan elmi jurnallarda xeyli sayda məqalələri nəşr olunmuşdur.

Onun “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan dilçilik tarixi” və “Azərbaycan dialektologiyası” adlı 3 tədris proqramı ilə yanaşı, “Bir ömrün sənət zirvəsi” monoqrafiyası və “Çağdaş türk dilləri və Naxçıvan şivələrinin ortaq leksikası” adlı dərs vəsaiti nəşr olmuşdur.

Qalibə Hacıyeva “Güney Azərbaycanın Doğusundakı yer adları” (İstanbul: 2001.), “Cənubi Azərbaycan toponimləri” (Bakı: “Elm”, 2008, 200 s.), “Dilimiz, Tariximiz, Yaddaşımız” (dialektoloji tədqiqatlardan ibarət elmi məqalələr toplusu, Bakı: “Araz”, 2008, s. 200s.), “Ömər Faiq Nemanzadənin əsərlərində dil və dilçilik məsələləri”(Bakı, Nurlan, 2007), “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri

ilə fonetik və leksik müqayisəsi” (Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 216 s.), “Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri”(Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 216 s.), “Çağdaş türk dilləri və Naxçıvan şivələrinin ortaq leksikası”(Naxçıvan, Əcəmi, 2022, 440 s.) monoqrafiyalarının və “Onomalogiya”, (Naxçıvan, “Əcəmi”, 2012.), “Azərbaycan dilçilik tarixi” (Naxçıvan, “Əcəmi”, 2013.), “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” (Naxçıvan, “Əcəmi”, 2013), “Azərbaycan onomastikası” (Naxçıvan, “Əcəmi”, 2022), “Azərbaycan dialektologiyası”(Naxçıvan, “Əcəmi”, 2022.), “ Qərbi Azərbaycanın toponimləri” (Naxçıvan, “Əcəmi”, 2023) adlı dərsliklərin müəllifidir.

Türkiyə, İran, İraq, Amerika, Almaniya, Albaniya, Çexiya (Çexoslovakiya), Ukrayna, Moldova, Rusiya, Macarıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Gürcüstan və bir çox ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda və ədəbi məclislərdə Azərbaycanı təmsil etmiş Qalibə Hacıyeva 250-dən çox elmi, publisistik məqalənin, 7 tədris proqramının, müxtəlif adda 10 kitabın, “Tənhalığa gedən yol”, (şeir və dram əsərləri, Bakı, “Sabah”, 2008, 180 s.), “Barışsız dünyamızın barışı” (Naxçıvan, “Əcəmi”, 2014, 280 s.) əsərlərinin müəllifidir.

Filologiya elmləri doktoru Q.Hacıyeva hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasının dosentidir.

İDRİS ƏZİZ OĞLU ABBASOV (1969)

Filologiya elmləri doktoru İ. Abbasov 1969-cu il martın 23-də Naxçıvan MR-in Şərur rayonunun Qarxun kəndində anadan olmuşdur. 1976-1986-cı illərdə Qarxun kənd orta məktəbində təhsil almış, 1990-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin Ərəb dili ixtisasına daxil olmuş, 1995-ci ildə həmin ixtisası bitirmişdir. 1994-1995-ci illərdə Azərbaycan Tərcümə Mərkəzində tərcüməçi-redaktor, 1995-1996-cı illərdə Bakı İslam Universitetində müəllim, 1995-1998-ci illərdə Nəsimi rayon 44 saylı orta məktəbdə müəllim, 1998-2000-cı illərdə Bakı Türk Liseyində müəllim, 2000-2001-ci illərdə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Bakıdakı Səfirliyində tərcüməçi-katib, 2001-2002-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində müəllim, 2002-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Naxçıvan Nümayəndəliyinin şöbə müdiri, 2003-2012-ci illərdə Naxçıvan MR Dini Qurumlarla İş üzrə İdarəsinin rəisi, həmin ildən NDU-nun “Şərq dilləri və ədəbiyyatı” kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. 2005-ci ildə “Müasir dilçilik baxımından ərəb dili funksional sintaksisinin problemləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

İ.Ə. Abbasovun “Müasir dilçilik baxımından ərəb dili funksional sintaksisinin problemləri” mövzusunda yazdığı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiya işi çox aktual bir mövzuya həsr edilmişdir. Müasir ərəb dilinin saflaşdırılması uğrunda mübarizə aparanlar funksional sintaksisin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verirlər. Digər tərəfdən, Qərb dilçiliyinin müasir elmi nailiyyətləri tətbiq olunmaqla ilk dəfə olaraq ərəb dilçiliyində funksional

sintaksisin elmi-nəzəri, həm də ərəb dilinin öz daxili imkanları hesabına elmi-praktiki məsələləri sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Dissertasiyanın bir mühüm əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, dildə funksiya və semiotika, funksiya və pragmatika arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi tədqiqat üçün yeni yollar açır.

İ. Abbasov 2011-ci ildə dosent elmi adını almışdır.

2013-cü ildə İ. Abbasov Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki dissertasiya şurasında “Ərəb dilində sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsi” mövzusunda müdafiə edib filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Qeyd olunduğu kimi, ərəb dilində sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsi sistemli elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Lakin ərəb bəlağəti dil istifadəçisinin kommunikativ ehtiyaclarını ödəmək məqsədi daşıyır. Bu nəzərə alınaraq bəlağət məfhumunun izahına geniş yer verilir və bəlağət yazmaq, danışmaq qabiliyyətini təkmilləşdirmək məqsədini özündə ehtiva edən linqvistik bir elm sahəsi hesab edilir. Sintaksislə bəlağət arasındakı əlaqənin mürəkkəbliyi və qrammatikadan fərqli bir elm sahəsi kimi təqdim olunur. Bəlağətin fəhəmlə qarşılaşdırılması, fəlsəfənin bəlağətə təsiri, elmu-l-bəyanın tərkibində təşbeh və təşbehin əsasları, istiarə, kinayə və onların bəlağətə təsiri və mahiyyəti açıqlanmışdır. Qeyd olunduğu kimi, bəlağət hələ elm kimi öyrənilməzdən əvvəl bir qabiliyyət kimi şair, yazıçı və xətiblərin, hətta xalqın dilində mövcud olmuşdur. Sonralar bəlağət termini kimi qəbul edilən təşbeh, məcaz, istiarə, cinas, mütəbaqat və s. kimi məcazlar hər bir dil və mədəniyyətdə istifadə olunmuşdur. Ərəb bəlağəti ərəb qrammatikasının ekstensiyasıdır və ərəb üslubiyyəti ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Ərəb bəlağəti, ilk növbədə, təsirli interpersonal kommunikasiya ilə əlaqədar olub effektiv danışq aktı təqdim etmək üçün adresatın diqqətini cəlb etmək məqsədilə ona münasib informasiya hazırlanmasını tələb edir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət üzərində qurulmuş ərəb bəlağəti adresatın psixoloji və ideoloji vəziyyətinə diqqət yetirir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə olaraq ərəb dilində sintaksislə bəlağət

çarpazlaşdırılaraq sintaktik-semantik və linqvistik-stilistik müstəvilərdə elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunduğu kimi sintaksis bir tərəfdən tarixi və sistemli olan “məntiqi forma” və digər tərəfdən səthi forma arasındakı həlledici fərqliliyə doğru istiqamətlənmişdir. Burada semantik strukturdan səthi struktura transformasiyalar söz formalarına deyil, cümlə strukturlarına aiddir. Araşdırmadan aydın olur ki, qrammatik kateqoriyalar həm sintaktik, həm də semantik atributlar sferasını paylaşan mərkəzi üzvlərlə birlikdə prototip bir struktura malikdir və sintaktik kateqoriyaların semantik ifadə formaları qrammatik qaydaların yönləndirilməsində mənanın rolunu şərtləndirərək sintaksislə bəlağətin qarşılıqlı əlaqəsinin əyani təzahürünü səciyyələndirir.

İ. Abbasov görkəmli şərqşünas Mirzə Kazımbəyin 1839-cu ildə Rusiyada nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” kitabını tərcümə etmişdir. Mirzə Kazımbəy bu fundamental əsəri ilə Avropa üsulu ilə Azərbaycan qrammatika məktəbinin əsasını qoymuşdur. Bu əsərdə görkəmli şərqşünas Osmanlı və Azərbaycan türkcələrinin fonetik və qrammatik sisteminin müqayisəli təhlilini vermişdir. Əsər Qərbi Avropa elmi ictimaiyyətinə dərin marağa səbəb olmuş, geniş rezonans vermiş və şərqşünaslıq cəmiyyətlərində yüksək dəyərləndirilmişdir. Ona görə də bu qiymətli tədqiqat əsəri 1846-cı ildə Sankt-Peterburqqa yeni əlavələrlə ikinci dəfə nəşr olunmuşdur. İdris Abbasov tərcümə zamanı böyük şərqşünasın təhkiyə tərzinə və elmi üslubuna həssaslıqla yanaşmış, qədim dövrdə işlənmiş dil vahidlərinin, terminlərin müasir oxucu üçün anlaşılıqlı olmasını təmin etmək üçün onların tərcümə və izahını da kitabda vermişdir. Məşhur italyan səyyah, aristokrat və ədib Pietro della Vallenin 1620-ci ildə qələmə aldığı “Türk dilinin qrammatikası” italyan dilindən Azərbaycan dilinə professor İdris Abbasov və fəlsəfə doktoru Günel Bayramova tərcümə etmişdir. Bir çox elmi məqalə, kitab, monoqrafiya, dərs vəsaiti və metodik vəsaitlərin müəllifidir. “Ərəb dilində forma-funksiya münasibətləri” (2004), “Ərəb dili

funksional sintaksisinin problemləri” (2007), “Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət” (2011) və s. əsərlərinin müəllifidir. Hazırda filologiya elmləri doktoru İdris Abbasov Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Nəzəri dilçilik” şöbəsinin müdürüdür.

NURAY YADİGAR QIZI ƏLİYEVƏ

(1977)

Filologiya elmləri doktoru Nuray Yadigar qızı Əliyeva 22 sentyabr 1977-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Ə.Qəmküsar adına Naxçıvan şəhər 39 №-li dəmiryol orta məktəbini bitirmişdir. 1995-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinə qəbul olmuş və 1999-cu ildə həmin fakültəni əla qiymətlərlə başa vurmuşdur. 1999-2004-cü illərdə İ.Səfərli adına Naxçıvan şəhər 1 №-li orta məktəbdə müəllim kimi çalışmış, 2002-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Magistratura şöbəsinə daxil olmuş, 2004-cü ildə həmin şöbəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2004-cü ildən AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsində böyük laborant kimi fəaliyyətə başlayaraq, kiçik elmi işçi, elmi işçi, böyük elmi işçi kimi çalışmışdır.

2005-2009-cu illərdə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı olmuşdur. “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” mövzusunda dissertasiya işini tamamlamış və 2010-cu ildə dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 2014-cü ildə isə dosent elmi adı almışdır.

2013-2018-ci illərdə elmlər doktoru proqramı üzrə AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı olmuşdur. 18 fevral 2022-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Naxçıvan dialekt və şivələri sistem kimi götürülmüş və zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələri müasir ədəbi dilimizdən, Azərbaycan dilinin

digər dialekt və şivələrindən fərqli leksik xüsusiyyətlərə malikdir. Şivələrin lüğət tərkibində indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmayan və ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan çoxlu miqdarda türk mənşəli dialektizmlər, bir sıra alınma sözlər, müasir dilimizdə işlənməyən arxaik sözlər, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid leksik vahidlər mövcuddur. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində müşahidə olunan və kökləri dilin çox dərin qatlarına gedən türk mənşəli sözlərin tədqiqata cəlb olunması dilin inkişaf tarixini müəyyənləşdirən əsas mənbələrdəndir. Əsərdə Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası mənşəyinə görə təhlil edilmiş, lüğət tərkibi aktiv və passivliyinə görə iki qrupa ayrılmış və zəngin dil faktları ilə sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin əsasını milli sözlər təşkil edir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan dilinin tarixini özündə yaşadan Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası üçün xarakterik olan türk mənşəli sözlər geniş etnolinqvistik araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən sözlərin Türkiyə türkcəsində, Mahmud Kaşğari və V.V.Radlovun lüğətində işlənmə mənaları öz şərhini tapmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində dilimizin türkmənşəli leksik qatını əks etdirən dialekt sözlərinin mənaları zəngin dil faktları ilə təhlil edilərək yazılır ki, burada, o cümlədən dilimizin bir çox digər dialekt və şivələrində işlənən, türk dillərinin əksəriyyətində ədəbi dil və ya dialekt səviyyəsində rast gəlinən bu leksik vahidlər türk dillərinə məxsus olub, ünsiyyət prosesində digər dillərə də keçərək onların lüğət tərkibini də zənginləşdirmişdir. Dialekt və şivələrdən gətirilmiş nümunələrin qədim lüğətlərlə, dilimizə aid yazılı nümunələrlə və digər türk dillərində işlənmə məqamları ilə müqayisələri aparılmış, onların mənşəyi şərh edilmişdir. Tədqiqatda alınma sözlər ərəb dilindən keçən sözlər, fars dilindən keçən sözlər, hibrid sözlər, rus və Avropa dillərindən keçən sözlərə ayrılaraq tədqiq olunmuşdur. Müəyyənləşdirilir ki, sözalma prosesində dillər bir-biri ilə qaynayıb qarışdıqca burada mənşəcə müxtəlif dillərə mənsub sözlərin birləşməsi nəticəsində

hibrid sözlər meydana gəlir. Belə sözlərin tərkib hissələri mənşəcə fərqli dillərə məxsus olur. Bu cür dil vahidləri bəzən iki müxtəlif dilə aid olan alınmalardan, bəzən isə komponentlərindən biri milli, digəri isə alınma olan mürəkkəb sözlərdən ibarət ola bilər. Bununla yanaşı Naxçıvan dialekt və şivələrinin özünəməxsus spesifik leksik layında işlənən alınmaların xarakterik xüsusiyyətləri, həmin dialektə, dilimizin digər dialekt və şivələrində, o cümlədən alındığı dildəki semantikasi müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatda “Naxçıvan dialekt və şivələrində istifadə dairəsinə görə leksika” termin səciyyəsi daşımayan leksik dialektizmlər və terminoloji leksika şəklində qruplaşdırılaraq tədqiq olunmuşdur. Müxtəlif nitq hissələrinə aid dialekt sözlərdə Naxçıvan dialekt və şivələrinin əsas leksik xüsusiyyətlərini əks etdirən isim, sifət, feil, zərflər etnolinqvistik araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bu dialekt sözlərin tədqiqi aid olduğu bölgənin həm tarixi, həm coğrafi şəraiti, həm də əhalinin məşğuliyyət sahələri haqqında müfəssəl məlumat verir. Qədimdən bəri Naxçıvan əhalisinin əsas gəlir və dolanışiq mənbəyi olmuş heyvandarlıq, əkinçilik, bağçılıq, baramaçılıqla məşğul olmasını əks etdirən dil vahidləri və onların iş prosesində istifadə etdikləri əşya, alət adlarının, əkin və suvarmanın müxtəlif növlərinin fərqli sözlərlə ifadə edilməsi və şivələr üçün xarakterik olan dil xüsusiyyətləri təyin edilmişdir. Xüsusən maya, otuxan, bılıx, gədix’, hak’qına, arılıx//paralix, nəfəsdix’, kurix’, şilxor, kəfşən kimi zəngin dialekt materialı etimoloji baxımdan araşdırılmışdır.

Əsərdə Naxçıvan dialekt və şivələrində aktiv-passivliyinə görə leksika və müxtəlif yollarla yaranan vahidlər də tədqiq edilmişdir. Bu vahidlər daxilində arxaizmlər, neologizmlər, səs təqlidi köklərdən törəyən leksik vahidlər və onların əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində bir çox dialekt vahidləri vardır ki, onlar müəyyən dövrlərdə işlənmiş, dildə gedən inkişaf nəticəsində köhnələrək işləklidən qalmışdır. Lakin ədəbi dildən köhnələrək çıxan hər hansı söz dialekt leksikasında uzun illər boyu yaşaya bilər. Bu nəzərə alınaraq, Naxçıvan

dialekt və şivələrində rast gəlinən dil faktları semantika baxımından şərh edilmişdir. Dildə neologizmlərin nisbi xarakter daşması, alınma sözlərin bazası əsasında yaranan neologizmlərin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənmə formaları, dialekt və şivələrimizdə ümumişlək sözlərə çevrilərək, xalq danışığına uyğunlaşdırılaraq işlənmə variantları verilmişdir. Bununla yanaşı Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dillə eyni fonetik variantda işlənilib tamamilə fərqli anlam ifadə edən sözlərin tədqiqi maraqlı dil faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir. Əsərdə Naxçıvan dialekt və şivələrində səs təqlidi yolu ilə yaranan cərramax, çaxçax, hüşdürəx', gupban kimi dialekt vahidləri və onların daşdığı mənalar tədqiq olunmuşdur. Eləcə də Naxçıvan dialekt və şivələrində sözün mənə qrupları – omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinin tədqiqi göstərir ki, ədəbi dilimizdə sözlər arasında olan leksik-semantik əlaqələr eynilə burada da öz əksini tapmışdır. Dialekt leksikasında işlənən omonimlər nitq hissələrinə görə isimlərdən, sifətlərdən, feillərdən ibarət olan omonimlər kimi qruplaşdırılmışdır. Eyni zamanda müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən omonimlər, şivələrdə omonimlərin ədəbi dillə paralelləri müəyyənləşdirilir. Naxçıvan dialekt və şivələrində sinonim cərgələr, sinonim cərgələrdə dialekt, canlı danışq dili sözləri ədəbi dil vahidlərinin qarşılığı, şivələrdə frazeoloji vahidlərin sinonimliyi də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Aydınlaşdırılır ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində digər söz qruplarında olduğu kimi, antonimlər də müxtəlif yollarla əmələ gəlir və onların bir hissəsi dilimizin daxili imkanları hesabına, bir hissəsi isə alınma sözlər hesabına yaranır. Ədəbi dildə polisemiya bir proses kimi götürülür. Bu nəzərə alınaraq Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində işlənən çoxmənalı sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Şivələrdə işlənən şaqquldax, tıfdix', yanqu, sifdə kimi çoxmənalı sözlərin ifadə etdiyi, yəni onun əsas mənası və bu mənadan törəyən sonrakı mənalar nümunələr

əsasında şərh olunur. Bununla da əsərdə Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası geniş və əhatəli tədqiq olunmuşdur. Müəyyən tarixi mərhələlərdə dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin məruz qaldığı dəyişikliklər və onların ümumtürk müstəvisində inkişafı müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi qatlarına aid dil faktlarını özündə mühafizə edən Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası diaxronik və sinxronik istiqamətdə ilk dəfə bu cür sistemli araşdırılmışdır.

N.Əliyeva Azərbaycanda, Qazaxstanda, Özbəkistanda, Rusiyada, Türkiyədə 40-a yaxın müxtəlif beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans, konqres və simpoziumda məruzələrlə çıxış etmiş, 150-yə yaxın elmi məqalə və konfrans materialının, beş monoqrafiya və bir kitabın müəllifidir. Ali məktəblərin bakalavriat səviyyəsi üzrə 2 proqramı çap olunmuşdur.

Nuray Əliyevanın 2012-ci ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin qərarı ilə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin Şabuz şivələri” adlı monoqrafiyası da dialektologiya sahəsində sanballı tədqiqat əsərlərindəndir. Əsərdə Şahbuz şivələrinin fonetikası, morfologiyası və sinaksisi əhatəli şəkildə, Azərbaycan və türk dillərinin dialekt və şivələri ilə müqayisəli planda tədqiq edilmişdir. Müəllif indiyə qədərki Azərbaycan dilçiliyində bu şivənin tədqiq olunma səviyyəsinə də öz mövqeyi və münasibətini bildirmişdir. Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dialekt sistemində yerinin və mövqeyinin müəyyənləşməsində elmi əhəmiyyətə malik arqumentlər irəli sürmüş, həmçinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri izaha cəlb etmişdir. Şahbuz şivələrində özünü göstərən olduqca maraqlı sait və samit səslərin variantlarından bəhs edərək təhlilə cəlb etmiş, həmçinin Şahbuz şivələrində özünü göstərən fonetik hadisə və qanunları da ətraflı araşdırmışdır. Əsərdə həm də Şahbuz şivələrinin morfologiyası və sintaksisi şərh olunaraq göstərilmişdir ki, Şahbuz şivələrində sintaktik əlaqələrdə, təyini söz birləşmələrində, cümlə üzvlərinin sıralanmasında, sadə cümlənin müxtəlif növlərinin işlənməsində, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan

söz və söz birləşmələrinin işlənməsində, mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərən bir sıra ədəbi dildən fərqlənən sintaktik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatı ilə Nuray Əliyeva Şahbuz şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa müvəffəq olmuş, onun dialekt sistemimizdə yerini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan dilinin dialektologiyası fonunda Naxçıvan bölgəsinin Şahbuz şivələrinə həsr olunan bu monoqrafiya olduqca faydalı tədqiqat əsəridir. Burada Azərbaycan dilinin dialektologiyası, ədəbi dilimizin tarixi, lüğətçiliyimiz, şifahi söz sənətimiz, onomalogiya sahəsi üçün, bütünlükdə xalqımızın soykökü, etnoqrafiyası, tarixi, coğrafiyası üçün olduqca əhəmiyyətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, filoloji elmlər doktoru N.Əliyevanın yetişməsində elmi rəhbəri AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin də əməyi olmuşdur.

Nuray Əliyevanın “Naxçıvan dialektinin frazeologiyası” adlı monoqrafiyası 2015-ci ildə Almanıyanın “Lambert” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatlarında Azərbaycan dilinin frazeologiyası haqqında məlumatlar olsa da, dialekt və şivələrimizin frazeologiyası indiyə qədər demək olar ki, tədqiqata cəlb olunmamışdır və bu əsər bu sahədə ilk tədqiqatlardan biri hesab oluna bilər. Ona görə də əsər dəyərli bir araşdırma kimi diqqəti cəlb edir və aktuallığı ilə seçilir. Müəllif Naxçıvan dialektinin frazeologiyasını araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, burada da sabit birləşmələr geniş şəkildə işlənir. Bu birləşmələr həm ədəbi dildə, həm də başqa dialekt və şivələrimizdə işlənən birləşmələrdən müəyyən cəhətdən fərqlənir. Bu fərqlər adətənənə ilə, yerli şəraitlə (istər təbii, istərsə də ictimai şəraitlə), həmin yerdə yaşayan adamların məşguliyyəti ilə, təsərrüfat formaları ilə, müəyyən ərazi yaxınlığı ilə bağlıdır. Naxçıvan dialektində işlənən frazeoloji vahidlər çox zəngin və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Buradakı yüksək milli koloritə malik sabit birləşmələr, dərin mənalı atalar sözləri, müdrik məsəllər, gözəl ibarələr Azərbaycan dilinin, o cümlədən dialekt və

şivələrimizin son dərəcə zəngin bədii və obrazlı fondunu təşkil edir. Nitqdə bunların hər biri bu və ya başqa şəkildə müəyyən üslubi vəzifə daşıyır. Eyni zamanda belə ifadələrdə çox yüksək obrazlılıq və emosionallıq da vardır. Elə buna görə də nitqdə məharətlə işlənən frazeoloji vahidlər çox hallarda danışığı daha ifadəli edir.

2017-ci ildə N.Əliyevanın AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyevlə birlikdə tərtib etdiyi “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda Naxçıvanın ayrı-ayrı rayon və kəndlərində işlədilən dialekt sözlər toplanmış, onların mənası dəqiqləşdirilmiş, işlənmə məqamları aydınlaşdırılmışdır. Toplanan bu sözlər dilimizin tarixini, xalqımızın çox-çox qədimlərə gedib çıxan keçmişini, həyatını, məişətini özündə əks etdirir. Belə sözləri dialekt və şivələrdən seçmək, onların semantikasını müəyyənləşdirmək dilimizin keçmişinə də işıq tutur, dil tariximizi öyrənmək üçün mühüm faktlar verir. Burada Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanmış 3000-dən artıq dialekt sözü təqdim olunmuşdur. Hər bir sözün aid olduğu rayon, və ya kənd göstərilmiş, onlara aid həmin ərazidən toplanmış cümlələr verilmişdir. Bu lüğət Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik mənzərəsini, ifadə imkanlarını əks etdirmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda ədəbi dilimizin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində də mənbə rolunu oynaya bilər.

N.Əliyevanın araşdırmalarında Naxçıvan dialekt və şivələri müxtəlif cəhətləri ilə hərtəfərli tədqiq olunmuşdur. Onun 2018-ci ildə çap olunmuş “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası” adlı monoqrafiyası da bu sahədə dəyərli əsərlərdəndir. Burada Naxçıvan bölgəsinin əhalisinin dilində işlənən müxtəlif peşə və sənət sahələri ilə bağlı dialekt sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ayrı-ayrı rayonlarda işlənən və ədəbi dilimizdə mövcud olmayan maraqlı leksemlər - bitki adları, adət-ənənə ilə bağlı sözlər, yemək adları, geyim adları, xalçaçılıqla bağlı işlənən leksik vahidlər, qohumluq münasibəti bildirən sözlər, çörəkbişirmə prosesi ilə bağlı sözlər, əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı sözlər

araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Müəllif bölgənin əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələri ilə bağlı zəngin dil materialı toplamış və onları əhatəli araşdırmışdır. Dil sistemində özünəməxsus yeri olan və leksikanın böyük bir hissəsini təşkil edən bu leksik vahidlərin semantikasi, mənşə xüsusiyyətləri geniş tədqiq olunmuş, yeri gəldikcə dilimizin digər dialekt və şivələri ilə də müqayisələr aparılmışdır.

Həmçinin N.Əliyevanın 2019-cu ildə Türkiyədə “Gece Akademisi” nəşriyyatında türk dilində çap olunan “Naxçıvan ağzılarının sözcük bilimi” adlı monoqrafiyasında da Naxçıvan ərazisində işlənən dialekt sözlər seçilərək leksik cəhətdən izah edilmiş və hər bir sözün etimologiyası əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Əsərin sonunda Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarından toplanmış mətnlər və atalar sözləri də təqdim olunmuşdur. Bu da Naxçıvanın dialekt mühiti haqqında tam təsəvvür yaradır və bölgənin şivə xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir.

N.Əliyevanın dialektologiya sahəsində çox ciddi və sistemli araşdırmalarının nəticəsi olaraq 2024-cü ildə iki cildə nəzərdə tutulmuş “Naxçıvan şivələri (fonetika, morfologiya, sintaksis)” adlı monoqrafiyanın I cildi çap olunmuşdur. Naxçıvan şivələri ilə bağlı yazılmış bu ümumiləşdirici əsərdə Naxçıvan şivələrinin fonetika, morfologiya və sintaksisi hərtərəfli və geniş araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Burada şivə faktları dilimizin digər şivələri ilə, qohum dillər və onların şivələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuş, təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunaraq Naxçıvan şivələrinin fonetika, morfologiya və sintaksisinə aid faktlar qədim yazılı abidələrimiz, ilk anadilli nümunələrimiz, qohum dillər və onların dialektləri müstəvisində izah olunmuşdur.

N.Əliyevanın elmi fəaliyyətində yazıçı və dil məsələləri də xüsusi yer tutur. Bu mövzu ilə bağlı müxtəlif elmi və publisistik məqalələri nəşr olunmuş, ədəbi şəxsiyyətlərin dilimizə təsiri, dilimizin zənginləşməsində onların yeri və rolu məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Elmi fəaliyyəti ilə fərqləndiyi üçün 2015-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “İlin alimi” fəxri adına layiq görülmüş, 2024-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi mühitində və ictimai həyatında fəal iştirakına görə təşəkkürnamə ilə təltif edilmişdir.

Elm sahəsindəki səmərəli fəaliyyətinə görə 2017 və 2023-cü illərdə iki dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən Diplom ilə təltif olunmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Nuray Əliyeva hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsinin müdürüdür.

ELÇİN ƏLİ OĞLU İBRAHİMOV (1985)

Filologiya elmləri doktoru Elçin Əli oğlu İbrahimov 15 mart 1985-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayonunun Nəhrəm kəndində anadan olmuşdur. 1991-ci ildə Babək rayonu Nəhrəm kənd 1 saylı orta məktəbinə getmiş, 2002-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 2002-2006-cı illərdə BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsində bakalavr (Türk dili və ədəbiyyatı üzrə), 2006-2009-cu illərdə Qafqaz Universitetinin Filologiya fakültəsində (Türk dili və ədəbiyyatı üzrə) magistr pilləsi üzrə təhsil almışdır. 2016-2021 illərdə AMEA Rəyasət Heyətinin təsisçisi olduğu “Türkologiya” jurnalının məsul katibi vəzifəsində çalışmışdır.

2017-ci ildə “Türklər arasında ortaq imla və əlifba problemləri” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Tədqiqatda türk xalqları arasında əlifba islahatları istiqamətində görülən işlər, XX yüzilliyin başlanğıcından günümüzə qədər davam edən proseslər araşdırılmışdır. Türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması istiqamətində əlifba və orfoqrafiya problemləri elmi-nəzəri aspektdə tədqiq olunmuşdur. Əsərdə türk xalqlarının ortaq və ümumi əlifbaya keçməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi, ortaq ünsiyyət üçün imla məsələlərinin yenidən aktuallaşması təhlil obyekti olmuşdur. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq türk xalqlarının əlifba və imla məsələləri monoqrafik şəkildə müqayisəli təhlil edilmiş və bununla bağlı mövcud problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyətin təmin edilməsində əlifba və imla məsələlərinə ümumtürkoloji kontekstdə yanaşılmışdır. Qeyd olunduğu kimi,

türklər arasında ortaq əlifba və ünsiyyət problemləri bu gün türkologiya elmi üçün çox böyük əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir.

Türk respublikaları arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək, integrasiya proseslərini sürətləndirmək və elmi tədqiqatları daha geniş şəkildə əlaqələndirmək üçün ortaq əlifbanın tətbiqi vacibdir. Türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması hazırda türkologiya elminin qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir. Yaradılacaq ortaq ünsiyyət dili bütün türk dünyasını əhatə etməlidir. Türk xalqları öz əsərlərini, aparılan araşdırmalarını, türk dünyası üçün aktual olan məsələləri vahid bir dil vasitəsi ilə bir-birinə çatdırılmalıdır. Bunun üçün də ortaq ünsiyyət dilinə gedilən yolda ortaq problemlər həll edilməlidir. Ortaq əlifbaya sahib olmadan, orfoqrafiya məsələlərindəki çatışmazlıqları həll etmədən isə bu sahədə konkret nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. Bu mənada türklərdə əlifba və imla məsələlərində olan problemləri tədqiq etmək, bu problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirmək hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır. Tədqiqat işində türk xalqlarının keçdiyi tarixi dövrlər nəzərə alınaraq əlifbaları haqqında tarixi aspektdə müfəssəl məlumat verilmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, tarix boyunca müxtəlif siyasi-ictimai, dini təsirlər nəticəsində türk xalqları müxtəlif əlifbalar da istifadə etmişlər ki, bu da zaman-zaman türklər arasında əlaqələrin zəifləməsinə, mədəni irsin inkişafındakı ardıcılığın pozulmasına səbəb olmuşdur və M.F.Axundovla başlayan “əlifba islahı” hərəkatı XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət almışdır. Azərbaycanda bunun nəticəsi olaraq bir əsrdə üç dəfə yeni əlifba sistemi tətbiq olunmuşdur. Bu dəyişikliklər xalqın çoxəsrlik mədəniyyət və yazı tarixində əlaqələrin qırılmasına səbəb olmuşdur. Çünki dil və əlifba islahatının həyata keçirildiyi Türkiyədə müəyyən hərflərin əlifbadan çıxarılması həmin hərflərin ifadə etdiyi səsələrin fonem funksiyalarını itirilməsinə və unudulmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edilir ki, Qırğızıstanda dəfələrlə əlifba islahatları keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də, qırğız dilinin latın əlifbasına keçid məsələsi bir layihə olaraq qalır. Uzun

müddətdir aparılan müzakirələrə baxmayaraq, bu istiqamətdə konkret addımlar atılmamışdır. Özbəkistan postsovet məkanında latın əlifbasına keçən ilk dövlətlərdən olsa da, 1995-ci ildə 31 hərflə əlifbaya dəyişikliklər edilmiş və bununla da özbək əlifbası ortaq türk-latın əlifbasından uzaqlaşdırılmışdır. Özbək dilinin səs quruluşuna yad olan işarələrin əlavə olunması, ı, ü saitlərini əks etdirən hərflərin olmaması, h, x, k, q, n samitlərinin iki variantlığı əlifbanı daha qarışıq və qeyri-praktik etmişdir. Təhlillərdən aydın olur ki, Oğuz qrupu türk dillərinin tarixi birliyi müasir dövrdə bu dillərin fonetik quruluşunda da öz əksini tapmışdır. Ortaq imla qanunauyğunluqlarının tətbiqi qeyd olunan dilləri bir-birinə yaxınlaşdırmaqla bərabər, gələcəkdə ümumtürk imla qaydalarının da yaradılmasına bir vəsilədir. Tədqiqatlar göstərir ki, qıpçaq qrupu türk dilləri ədəbi dilin formalaşdığı mərhələdən yad dil ünsürlərinin təsirinə məruz qaldığından imla qaydalarının qəbulu zamanı qazax və qırğız dillərinə uyğun olmayan məsələlər də məcburi şəkildə orfoqrafiyaya daxil edilmişdir. Bu dillərin gələcək inkişafı üçün həmin yad ünsürlər – hərflər və imla qanunauyğunluqları dildən çıxarılmalı, dilin daxili imkanlarına əsaslanan prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir. Türk dillərinin ortaq ünsiyyət vasitəsinin və ortaq əlifbanın qəbul edilməsi türk dillərinin tarixi yaxınlığının müasir dövrdə də yaranmasına səbəb olacaq. Ortaq türkcə yalnız bir dilin inkişafını təmin etməklə türk dillərinin gələcəyini şübhə altına almamalı, əksinə, artıq az işlək olan türk dilləri də dirçəlməli, digər türk dillərinin də Türkiyə türkcəsinin kölgəsində qalmasının qarşısı alınmalıdır.

2018-2022-ci illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 2019-cu ildə Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzinin təşkil etdiyi dil və tərcümə işinin təkmilləşdirilməsi, peşəkar mütəxəssislərin müəyyən edilməsi və sertifikatlaşdırılması üzrə seçim turlarında iştirak etmiş və seçim turlarını uğurla keçərək “Azərbaycan dilindən türk dilinə, Türk dilindən Azərbaycan dilinə” ictimai-siyasi sahələr üzrə tərcüməçi sertifikatı almışdır.

2022-ci ildə “Müstəqil türk dövlətlərində dil siyasəti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda sosiolinqvistikanın yeni tədqiqat sahəsi olan dil siyasəti və dilplanlaşdırma məsələləri Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq türkdilli ölkələr üzrə sistemli və müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Türk ölkələrində Orxon-Yenisey yazılı abidələri dövründən bu günə qədər davam edən dil siyasətinin əsas istiqamətləri diaxron və sinxron istiqamətdə araşdırılmışdır. Türklərdə dil siyasətinin tarixi Orxon-Yenisey abidələri ilə başlayır və XI-XII əsrlərdə idarəetmə sistemində təmsil olunan şəxslərin (M.Kaşğari, Y.X.Hacib) türk dilində əsər yazmaları, ona yüksək qiymət verməsi bu dövrdə hakimiyyətin dilə münasibətini əks etdirir. Təhlillərdən aydın olur ki, XI-XVII əsrlər türk dövlət və cəmiyyətlərində dil siyasəti üçün qarışıq bir dövr olsa da, bu dövr sonrakı mərhələlər üçün bir çox istiqamətlərdə təməl rolunu oynamışdır. Tarixi ardıcılıqla XX əsrin əvvəllərinə qədər istər Osmanlı imperiyasında, İranda və Çində, istərsə də Rusiya imperiyasında həyata keçirilən dil siyasətinin əsas istiqamətləri və müasir türk respublikalarında aparılan dil siyasəti təhlil olunmuşdur. SSRİ-nin hakimiyyəti dövründə türk xalqları ilə bağlı aparılan dil siyasəti, müxtəlif ölkələrdəki dilplanlaşdırma və onun istiqamətləri sosiolinqvistik aspektdə müqayisəli şəkildə şərh olunmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik qazanan ölkələrdə aparılan dil siyasəti, hər bir ölkədə son 30 ildə aparılan dil siyasəti tədqiq edilmişdir. Bugünkü dil siyasəti və dil situasiyası sahəsində mövcud problemlər və onların həll yolları, perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı hər bir müstəqil türk respublikasında bu gün aparılan dil siyasəti və dilplanlaşdırma təhlilə cəlb edilmişdir. Eyni zamanda türklərin azlıq təşkil etdiyi ölkələrdə onlara qarşı aparılan dil siyasəti araşdırılmış, yaşadıkları ölkələrin qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqları göstərilmişdir. Qeyd edilir ki, “dil siyasəti” və “dilplanlaşdırma” terminləri sosiolinqvistikada nisbətən yeni anlayışlar olub bir ölkədə dilin (dillərin) statusu, istifadəsi, inkişaf etdirilməsi, funksionallaşması və bu məsələlərdə ortaya çıxan problemlərin

həlli istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasəti ehtiva edir. Dil siyasətinin ən əsas xüsusiyyəti onun məqsədli, şüurlu və planlı şəkildə həyata keçirilməsidir. Araşdırmadan aydın olur ki, “Orxon-Yenisey abidələrinin dilindən günümüzdə qədər izlənildən dil prosesinə nəzər saldıqda türk dövlətlərinin dil siyasəti sahəsində zəngin təcrübəyə malik olduğunu görmək mümkündür. İstər Orta Asiyada, istər Anadoluda və Orta Şərqdə müxtəlif türk dövlətlərinin siyasi nüfuzuna paralel olaraq türk dilinin geniş funksionallıq qazanması, XIII əsrdən sonra regionda ərəb və fars dillərinə qarşı türkcəni də istər ədəbiyyatda, istərsə də rəsmi məqamlarda aparıcı dilə çevirmişdi. Anadoluda Osmanlı türkcəsi, Orta Asiyada çağatayca rəsmi dil statusları ilə uzun müddət mənsub olduqları dövlətlərin yürütdükləri siyasətin bir parçası olmuşdur”.

1990-cı ildən sonra dil siyasəti yeni mahiyyət qazanmış, altı türk dilinin müstəqil dövlətin rəsmi dilinə çevrilməsi də bu ölkələrdə dilplanlaşdırmada yeni vəzifələrin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Belə ki, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik əldə edən türk respublikalarında (Qafqazda Azərbaycan, Orta Asiyada Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan) dil və əlifba sahəsində müzakirələr geniş vüsət almışdır. Uzun müddət kiril əlifbasından istifadə edən türk respublikalarında yeni əlifbanın qəbulu məsələsi dil siyasətinin prioritet müddəası kimi ön plana çıxmışdır. Bu gün müstəqil türk respublikalarında dillərin inkişaf strategiyası istiqamətində yüksək səviyyədə dil siyasəti aparılır. Tədqiqatda müasir türk dillərində dil siyasəti təkcə müstəqillik qazanmış respublikalarda deyil, eyni zamanda müxtəlif türk xalqlarının yaşadığı Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası, İran İslam Respublikası, Moldova, Gürcüstan, Bolqarıstan respublikalarında və digər ölkələrdə azsaylı türk xalqları ilə əlaqədar aparılan siyasət kimi də təqdim edilir. Qeyd olunduğu kimi Sovet İttifaqının süqutu və müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə yeni dövrün əsası qoyuldu. Müstəqillik əldə edən dövlətlər milli dilin inkişafı ilə bağlı yeni istiqamətlər

müəyyənləşdirmişdir. Müstəqil dövlətlər yeni əlifba qəbul etmiş və bununla bağlı müzakirələr bəzi müstəqil türk respublikalarında (Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan) bu gün də davam edir. 1991-ci ildən Azərbaycan, Türkmənistan respublikaları öz milli əlifbalarını latın əlifbası əsasında yaratdılar. Kiril əlifbasını dəyişməyən türk respublikalarında bu gün latın əlifbasına keçməklə bağlı tədbirlər görülür. Qazaxıstan və Özbəkistanda latın əlifbasına keçmək barədə dövlət başçıları səviyyəsində qərarlar qəbul olunmuş və bu istiqamətdə işlər aparılır.

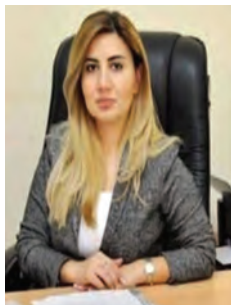
Elçin İbrahimov “Türk xalqları ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili” (Bakı: Mütərcim, 2017, 184 s.), “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Dil Məsələləri” (Bakı: XAN nəşriyyatı, 2018, 208 s.), “Türk xalqları ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili” (Düzəlişlər və əlavələr edilmiş II nəşr-Kitab; Bakı: Elm və təhsil, 2018, 200 s.), “Azərbaycan Qəhrəmanlıq Salmaməsində Nehrəmli Şəhidlər” (Bakı, Maks Ofset, 2019, 67 s.), “Şeyxülislam Yehya Efendi Divanının Söz Varlığı” (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2019, 127 s.), “Dil siyasəti və dilplanlaşdırma” (elmi nəzəri əsasları). (Bakı: OWL kitab çapı, 2020, 208 s.), “Türk xalqları ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili” (Ankara: Akçağ yayınları, 2021, 229 s.), “Ozbekicha-Ozarbayjoncha frazeologizmlar lugati” (Toshkent: Tubo Nashr, 2023, 184 s.), “Türk dünyasında ortaq əlifba və ünsiyyət dili” (Bakı: Class Print, 2023, 272 s.) monoqrafiya və kitabların, 220 elmi məqalənin müəllifidir. O, 2022-ci ildə türkologiya və türk dünyası sahəsində apardığı araşdırmalara görə TÜRKSOY tərəfindən “Dyula Nemet-130” medalı ilə təltif olunmuş, 2023-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin 100-cü ilində, “Türk Dilinə Xidmət Ödülü” mükafatına layiq görülmüşdür.

E.İbrahimov Türk Ədəbiyyat Kültür dərgisinin redaksiya heyətinin (2017), Türk Dil Qurumunun müxbir üzvü (2018), Türk Dil Kurumu “Türk Dünyası” Dərgisinin Azərbaycan təmsilçisi (2018), Səlcuq Universiteti “Türkiyyat Araşdırmaları Dərgisinin” redaksiya heyətinin üzvü (2018), International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies jurnalının elmi heyətinin üzvü (2019),

TÜRK LAD – Beynəlxalq Türk Dilləri Dərgisinin redaksiya heyətinin üzvü (2019), Türk Ədəbiyyatı Fondunun fəxri üzvüdür.

E.İbrahimov ölkəmizdə, Türkiyədə, Rusiyada, Almaniyada, Fransada, Norveçdə, ABŞ-da, İtaliyada, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Finlandiyada, Belçikada, Moldovada, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Yaponiyada, Avstriyada, İsveçdə, Macarıstanda, Polşada, Çexiyada, Danimarkada konfrans və simpoziumlarda iştirak etmişdir. 2022-ci ildən Azərbaycan Dillər Universiteti Türk Dünyası Araşdırmalar Mərkəzinin müdiri vəzifəsində çalışır.

BƏNÖVŞƏ GÜLOĞLAN QIZI MƏMMƏDOVA (1985)

Filologiya üzrə elmlər doktoru Bənövşə Güloğlan qızı Məmmədova 10 iyul 1985-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1991-2001-ci illərdə orta təhsilini Bakıdakı 20 sayılı məktəbdə almışdır. 2001-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya Fakültəsinə qəbul olmuş və 2005-ci ildə filoloq, ingilis dili müəllimi ixtisası üzrə universiteti bitirmişdir. 2005-2008-ci illərində Nərimanov rayonu 36 sayılı orta məktəbdə ingilis dili müəllimi vəzifəsində, 2008-2009-cu illərdə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda Beynəlxalq əlaqələr kabinetində operator vəzifəsində işləmişdir. 2008-ci ildə Gəncə Dövlət Universitetinin magistratura şöbəsinə Dilşünaslıq istiqaməti üzrə daxil olmuş və 2010-cu ildə bitirmişdir. 2011-ci ildə Bakı Slavyan Universitetində doktoranturaya daxil olmuşdur. 2016-cı ildə “İnternet mətnlərinin pragmatikası” (İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında”) mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında internet-dil kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, internetin funksiyalarının çoxluğu nəticəsində həmin funksiyaların bir qisminin reallaşdırılmasında ingilis və rus dillərinin geniş tətbiq olunması aşkar hiss edilir. Hazırda dillər arasında əlaqələrin yaranmasında internet resurslarının geniş imkanları mövcuddur. Hər bir ölkədə milli dilin tətbiqi ilə bağlı milli dilli internet məkanı formalaşmışdır. İnternet dilin tətbiqi və istifadə olunması, şübhəsiz ki, onun formalaşma və inkişafını özündə ifadə edir. Müxtəlif dillərə dair belə tədqiqatlar aparılsa da, hələlik internet dilin həm ümumi şəkildə, həm də

milli dil səviyyəsində bir çox problemləri öz həllini tapmamışdır. Bu nəzərə alınaraq internet-kommunikasiyanın xüsusiyyətləri və onun janrları müəyyənləşdirilir. İlk dəfə olaraq elektron poçtu, çat, forum, bloq, sosial şəbəkə kimi anlayışların lingvistik şərhı verilir və bu sosial şəbəkələrin fəaliyyətində dilin istifadə imkanları və xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Bu janrların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təyin edilir. Şifahi-yazılı dil məsələsi qoyulur və internet dilinin tədqiqinə bu aspektdən yanaşılır, Azərbaycan dilçiliyində internet kommunikasiyasının və internet janrlarının öyrənilməsinə elmi-nəzəri zəmin yaradılır. Eləcə də burada internet kommunikasiya janrlarının dilində istifadə olunan dil vasitələri toplanılır. Çünki dünyanın virtual mənzərəsinin dəyişməsi dil daşıyıcılarının bu məkandakı nitq fəaliyyətində də dəyişmələrə səbəb olur. Gündəlik məlumatlar internet vasitəsi ilə çatdırılır. Bu isə dilin yeni bir funksional üslubunun yaranmasına səbəb olur. Bu, internet ünsiyyət üslubudur. Bu üslubun fərqləndirici əlamətləri yazılı tələffüz, hipermətnlilik, danışq dilinə yaxınlaşmadır. Yazılı cəmləndirməyə baxmayaraq, bu üslub üçün spontanlıq səciyyəvidir. Problemin əhəmiyyətliliyini göstərən əsas amillərdən biri milli dillərdə internet istifadəçilərinin dillərində ciddi dəyişmələrin müşahidə olunmasıdır. Tədqiqatda əsas məqsəd ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında internet-dilin xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu məqsədlə internet-kommunikasiya anlayışı müəyyən edilərək virtual dışkurs araşdırılmış, ingilis və Azərbaycan dillərində internet-kommunikasiyanın pragmatik yönümlülük və informativlik məsələləri şərh olunmuşdur. Qeyd olunduğu kimi hər bir internet səhifəsinin öz strukturu, forması var və internet səhifələri qəzetlərlə müqayisə oluna bilər. Lakin burada qəzetlərdən fərqlənən bir çox cəhətlər özünü göstərir. İnternet bütün müasir kütləvi informasiya vasitələrini öz daxilində birləşdirmək imkanına malikdir. Yəni internet dilin bazasını və ayrılıqda götürülmüş bir obyektini təşkil edən hər bir internet səhifəsində həm səsli informasiya,

həm də vizual informasiya özünə yer alır. Bu isə internetdə həm yazılı, həm də şifahi nitqdən istifadə etməyin mümkünlüyünü təsdiq edir. Çünki internet geniş informativliyə malik olan mühitdir. İngilis və Azərbaycan dillərində də internet-kommunikasiya danışığı mətni əsasında aparılır və hər iki dildə internet-dilin spesifik vasitələri var. Tədqiqatda da internet-xidmətin əhəmiyyəti aydınlaşdırılır və internetin kütləvi informasiya vasitələri sistemində yeri öyrənilir. İnternet-mətnlərin problemi ilə əlaqədar müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri əsaslı olaraq müqayisə edilir və dil materiallarının təsvir prinsipləri şərh edilir. İnternet-kommunikasiyanın xüsusiyyətləri araşdırılır və internet-mətnlərin janr və tipləri problemi tədqiq edilir. Bununla yanaşı ingilis və Azərbaycan dillərində internet-mətnlərin koqnitiv istiqamətdə tədqiq edilir. Kommunikativ və pragmatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərək, internet-saytlarda mətnin informativliyi və informasiyanın pragmatik məsələləri izah edilir. İnternet-dilə kompleks şəkildə yanaşılaraq internet-janrlarda dil vasitələrindən istifadə imkanlarının fərqliliyi, danışığın mətn əsasında qurulması və onların linqvistik təhlili verilir və göstərilir ki, dilin leksik qatına sürətli təsiri ilə seçilən slenq inkaredilməz dil hadisəsi kimi diqqət mərkəzinə çıxmışdır. İnternetdə istifadə olunan dil kimi ingilis dili dominant mövqe tutur. Yeni yaranan internet dil üçün nəzərdə tutulan qısaltmalar, leksik-qrammatik vasitələr, digər qrafik simvollar əsasən ingilis dilində formalaşır. İnternet öz üslubunu da formalaşdırır, internet diskursun müxtəlif formaları yaranır və internet diskurs, müasir linqvistikadakı diskursdan fərqlənir. İnternet kommunikasiyanın fərqləndirici cəhətlərindən biri kimi ünsiyyətin virtual məkanda baş verməsi qeyd edilir. Kommunikasiya prosesində kompüter ünsiyyətin iştirakçısı (insan-maşın-insan) olsa da, onun əsas funksiyası vasitə və vasitəçilikdir. Kommunikasiyanın müxtəlif növləri arasında ən vacibi verbal ünsiyyətin dil ünsiyyətin əsasında durması qeyd edilir. Hipermətnin dil vasitələri əsasında qurulması, kommunikativ mühit olmaqla hipermətnin strukturuna, eləcə

də onun qavranmasına böyük təsir göstərir. Hipermetnin yarıdılmasını zəruriləşdirən səbəblər müəyyənləşdirilir. İnternet kommunikasiyada nitq aktı şifahi-yazılı formada olan mətn kimi götürülür və internet-kommunikasiyanın reallaşmasının linqvistik və ekstralingvistik əsasları tədqiq edilir. İnternet mətnlərində jarqonizmlərdən istifadə üsulları, ünsiyyətin yarıdılmasında söz və ifadələrin, jarqonizmlərin istifadə səbəbləri təyin edilir. İnternet dilinin mühüm bir xüsusiyyəti slenqlə bağlı olması əsaslandırılır. Hazırda dilə, onun leksik qatına sürətli təsiri ilə seçilən slenq inkaredilməz dil hadisəsi kimi diqqət mərkəzinə çəkilir, müxtəlif qruplar arasında slenqinin əsas xüsusiyyətləri şərh olunur. İnternet vasitəsilə aparılan danışıqlar “internet danışiq dili”ni formalaşdırır və bu dil sürətlə geniş yayıldığından ümumi danışiq dilinə güclü təsir göstərməyə başlayır. Qeyd olunur ki, “hazırda dilə, onun leksik qatına sürətli təsiri ilə seçilən slenq inkaredilməz dil hadisəsi kimi diqqət mərkəzinə çıxmışdır. İnternetdə istifadə olunan dil kimi ingilis dili dominant mövqe tutur. Yeni yaranan internet dil üçün nəzərdə tutulan qısaltmalar, leksik-qrammatik vasitələr, digər qrafik simvollar əsasən ingilis dilində formalaşır. İnternet öz üslubunu da formalaşdırır, internet diskursun müxtəlif formaları yaranır və internet diskurs, müasir linqvistikadakı diskursdan fərqlənir”. Bu fərqli xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq, internet kommunikasiyanı şərti olaraq kanonik və qeyri-kanonik formalara ayrılırlar. Qeyri-kanonik janrların internet mühitdə əmələ gəlməsi və onun əsas əlamətləri izah olunmuşdur. İnternet dilinin intralingvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətləri müəyyən edilir, internet janrları həm ayrılıqda, həm də müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

İnternetdə reklam kommunikasiyasının pragmatik əsas funksiyasını əksər hallarda direktivlər yerinə yetirir. Verilən reklamların əsas məqsədi direktiv intensiya kommunikantlardan birinin müsaibinə – adresata təsir göstərməkdir. Bunun üçün müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilir. Adresant bununla yanaşı müəyyən

səbəbdən bu fəaliyyətin reallaşması üçün vizual vasitələri də əsas götürür. Bunun üçün internet reklam mətni dinamik qurulur. Eyni obyektin reklamı zamanı müxtəlif şəkillərdən istifadə etmək mümkündür. Reklam mətni elə qurulur ki, şəkil və yazılar müəyyən fasilələrlə bir-birini əvəz edir. Şəkil və yazının dəyişməsi adresatın eyni reklam mətni ilə tanışlıq prosesinə çox vaxt sərf etməsinə səbəb olur. İnternet kommunikasiyada orfoqrafiya qaydalarını pozmaq hansısa qaydaların, o cümlədən etiketin pozulması sayılmır. Kommunikantlar bunu normal qəbul edir. İnternet dilində arqo və jarqonlar, onların işlənmə məqamları, tətbiq sferaları verilir. Qeyd edilir ki, “internet dilində emosiyanın ifadə olunmasının səciyyəvi halı erratik yazıdır. Erratik yazıda mövcud orfoqrafiya qaydaları təhrif olunur və bununla deyilən fikrə komik çalar verilir. Bəzən orfoqrafiya qaydalarının açıq-aşkar şəkildə pozulması danışığın fonetik mətn forması almasına səbəb olur. İnternetdə mətn yalnız kommunikasiya və informasiyanı ötürmək funksiyasını deyil, həm də istifadəçilərin emosional vəziyyətindən məlumat vermək funksiyasını yerinə yetirir. İnternet dil yazılı olub vizual qəbul edildiyindən hiss və fərdin predmetə münasibəti əlavə konnotasiya vasitələri tələb edir”. Tədqiqatdan aydın olur ki, yazılı poliloqda fonetikanın funksiyalarını qrafika yerinə yetirir və emosiyanın ötürülməsi üçün errativasiya ilə yanaşı prolonsiyadan da istifadə olunur. Praqmatik mətnlərin struktur-linqvistik parametrlərinin təhlili göstərir ki, belə mətnlər kompozisiya, sintaktika, qrammatik və leksik səviyyələrdə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə mətnlər məntiqlik, konkretlik, eksplisitlik, tipik sintaktik və qrammatik konstruksiyalarla səciyyələnir. Bununla da tədqiqatda ilk dəfə olaraq şifahi-yazılı dil məsələsi qoyulur və internet-dilin tədqiqinə bu aspektdən yanaşılır. Azərbaycan dilçiliyində internet-kommunikasiyanın və internet-janrların öyrənilməsinə elmi-nəzəri əsasları verilir.

B.Məmmədova 2017-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 2009-2010-cu illərdə Azərbaycan

Müəllimlər İnstitutunda Beynəlxalq əlaqələr kabinetində metodist vəzifəsində, 2010-2012-ci illərdə Bakı Slavyan Universitetində İngilis dilinin tarixi və qrammatikası kafedrasında müəllim, 2012-2017-ci illərdə baş müəllim vəzifəsində işləmişdir.

2017-ci ilin fevral ayından sentyabr ayına kimi Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqoji (İngilis dili və Alman dili) fakültəsinin dekan müavini, 2017-ci ilin sentyabr ayından noyabr ayına kimi Azərbaycan Dillər Universitetinin Magistratura şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 2017-ci ilin noyabr ayından və indiyədək Azərbaycan Dillər Universitetinin Tərcümə fakültəsinin dekanı vəzifəsində, 2017-ci ildən Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil 1 fakültəsi nəzdində Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasının baş müəllimi, 2018-ci ildən həmin kafedranın dosenti vəzifəsində çalışır.

B.Məmmədova 2023-cü ildə “Müasir qadın yazarlarının dil kimliyi” mövzusunda elmlər doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində, habelə komparativistikada ilk dəfə olaraq, Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarların dil kimliyinin müqayisəli tədqiqi aparılmışdır və Azərbaycan dilçiliyində “dil kimliyi” nəzəriyyəsinin fərqli aspektlərinin sistemli və hərtərəfli tədqiqini əhatə edən ilk dissertasiya formatlı tədqiqat işidir. Simfonik dil kimliyinin, habelə ailə dil mühitinin yaradıcı şəxsin dil kimliyindəki təsir izlərinin araşdırılması tədqiqatın elmi yenilikləri sırasındadır. Eləcə də dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyi üçün ilk dəfə olaraq, yazarın qavrayış özəlliklərinin (audial, vizual və s.), Yunq dixotomiyalarına nəzərən spesifikliklərinin (introversiya – ekstroversiya və s.) onun dil kimliyindəki inikası sistemli və müqayisəli şəkildə, habelə gender stereotiplərinin dil kimliyindəki təzahürü, real kimliklə təzadlı məqamı ilk dəfə araşdırılmışdır.

Dissertasiyada dilçiliyimiz üçün və eləcə ədəbiyyatşünaslığımız üçün də mühüm aktuallıq kəsb edən ingilisdilli və Azərbaycan qadın yazıçılarının dil kimlikləri ilə onların əsərlərinin dil inventarının qarşılıqlı korrelyasiyasının təhlili aparılmışdır.

Dil kimliyi nəzəriyyəsinin formalaşma prosesinin izlənməsi və bu prosesin aid olduğu fərqli dövr mərhələlərindəki həmin dönmənin aparıcı ideya-fəlsəfi prosesləri ilə əlaqəliliyinin ortaya çıxarıla bilməsi xüsusi maraq doğurur.

Dissertasiyanın məqsədi yaradıcı dil kimliyinin arxitektikasını təşkil edən cəhətlərini təsbit etmək, yaradıcı şəxsin dil kimliyinin formalaşmasına təsir edən faktorların rol və təsir qradasiyasını müəyyənləşdirmək, habelə dil kimliyinin spesifikasiyini təcəssüm etdirən dil inventarını müqayisəli şəkildə araşdırmaqdır. Dil kimliyinin araşdırılması, xüsusilə də yaradıcı şəxsiyyətlərin dil kimliyinin tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində linqvopersonologiyanın inkişafına əhəmiyyətli şəkildə təkan verməklə yanaşı, bütövlükdə, komparativistikanın yeni istiqamətlərinin inkişafı baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyada psixologiyanın, bütövlükdə koqnitivistikanın yeni təhlil istiqamətlərinin tətbiqi və müqayisəli dil materiallarına nəzərən dəyərləndirməsi yer alır. Bu baxımdan, yaradıcı şəxslərin dil kimliyinin öyrənilməsinin yeni psixolinqvistik təhlil modellərinin tətbiqi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarların dil kimliyinin sistemli və geniş rakurslu araşdırılması üslubiyyatın yeni təhlil istiqamətlərini yaratması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu təhlil formatı ənənəvi üslub araşdırmalarından fərqli yanaşma ortaya qoyur. Problemə dil-təfəkkür, fərdin psixologiyası, dil-cəmiyyət, dil və şəxsiyyət identikliyi, ədəbi dil-norma-dialekt və s. çoxrəngli təhlil bucaqlarından yanaşmağı mümkün edir. Azərbaycan dilçiliyi üçün tamamilə yeni bir nəzəri istiqaməti əhatə edən bu mövzu – təqdim olunan araşdırma “dil kimliyi” nəzəriyyəsi çərçivəsində, linqvopersonologiyanın fərqli istiqamətləri aspektində aparılacaq növbəti nəsil tədqiqatlar üçün böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də üslubiyyat, psixolinqvistika, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, habelə müasir ingilis ədəbi dili, linqvistik identiklik istiqamətləri üzrə fərqli

problemlərin təhlilində nəzəri baza rolunu oynayır. 2 dərslik, 30-dan çox elmi məqalə və beynəlxalq tezislərin müəllifidir.

Filologiya elmləri doktoru B.Məmmədova hazırda Azərbaycan Dillər Universitetinin Tərcümə fakültəsinin dekanıdır. B.Məmmədovanın doktorluq dissertasiyası AAK-ın 15.03.2024-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur.

FİLOLOGIYA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORLARI

AĞAMƏLİ QULU OĞLU HƏSƏNOV **(1925-1981)**

Filologiya elmləri namizədi (hazırda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru) Ağaməli Qulu oğlu Həsənov 1925-ci ildə Ordubad rayonunun Öldərə kəndində anadan olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kənd 1929-cu ildən etibarən Mehri rayonunun yaradılması ilə əlaqədar Ermənistan respublikasına verilmişdir. İlk təhsilini həmin məktəbdə almışdır. Təhsilini

bitirdikdən sonra Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, buranı əla qiymətlərlə başa vurmuşdur. A. Həsənov 1950-ci ildən Azərbaycan Dövlət Universitetində Müasir Azərbaycan dili kafedrasında işləmişdir. Filologiya fakültəsində, eyni zamanda şərqşünaslıq, jurnalistika və kitabxanaçılıq fakültəsində müasir Azərbaycan dili fənnindən dərs demişdir. 1953-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində zərflik kateqoriyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Türkologiyada ilk dəfə olaraq zərfliklərin mənə növləri və mənə çalarlıqları müəyyənləşdirilmiş və müqayisəli tədqiq edilmişdir. A.Həsənov zərflik və onun xüsusiyyətləri haqqında geniş təhlillər aparmışdır. Qeyd edilir ki, zərflər cümlədə əsasən xəbərə, həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olub hərəkəti və hərəkətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsini şərtini və s. bildirir. Zərfliklərin ifadə vasitələrini və başqa cümlə üzvlərindən seçilməsini şərtləndirən cəhətlər və əsas fərqləri müəyyənləşdirilir. Əsas fərqlər kimi zərfliklərin öz mənalarından asılı olaraq eyni növ nitq hissəsi ilə, yəni tərz-hərəkət zərfliyi tərz, zaman zərfliyi zaman, yer zərfliyi

yer, kəmiyyət zərfliyi isə kəmiyyət zərfləri ilə ifadə olunması qeyd edilir. Bəzi zərflilər, xüsusən şərt və qarşılıq-güzəşt zərfliləri bir çox zərflilərdən fərqli olaraq ayrı-ayrı nitq hissələri ilə deyil, xüsusiləşmiş zərflilərlə ifadə olunması şərh olunur. Buna görə də zərflilərin ifadə vasitələrindəki bu müxtəlifliyi hərtərəfli əks etdirmək üçün onlardan zərfliyin ayrı-ayrı məna növləri içərisində bəhs edilir.

Tədqiqatda zərflilər tərz-hərəkət zərfliyi, yer zərfliyi, zaman zərfliyi, səbəb zərfliyi, məqsəd zərfliyi, kəmiyyət zərfliyi, dərəcə zərfliyi, şərt zərfliyi, qarşılıq-güzəşt zərfliyi kimi qruplaşdırılır və onların hər birinin səciyyəvi əlamətləri müəyyənəşdirilir. Müəllif tərəfindən yer zərfliyi hərəkətin icra yerini və ya əşyanın yerləşdiyi sahəni, hərəkətin istiqamətini, hərəkətin çıxış nöqtəsini, həm də son nöqtəsini və hərəkətin keçdiyi yolu özündə ifadə etməsi ilə xarakterizə olunur. Zaman zərfliləri hərəkət və əlamətin müəyyən bir zamanla bağlılığını, yəni, hərəkət və əlamətin icra və meydana çıxma zamanını, hərəkət və əlamətin başlanğıc zamanını, bitmə zamanını, həm də başlanğıc və qurtaracaq zamanını bildirməsi zəngin dil faktları ilə təhlil olunur. Dissertasiyada səbəb zərfliləri, feili bağlama və feili bağlama tərkibləri, çıxışlıq hal şəkilçiləri, məsdər və məsdər tərkibləri, mücərrəd isimlər, ikinci tərəfi *uc, üz* köməkçi sözlərindən ibarət ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən səbəb sözünün müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə yaratdığı tərkiblər, ismin yerlik hal şəkilçisi ilə işlənən, *nəticə, sayə, üst* sözlərinin ikinci tərəf kimi çıxış etdiyi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, *üçün, ötrü, görə* qoşmaları ilə işlənən sual əvəzlilikləri, feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunma formaları qruplaşdırılır. Məqsəd zərfliləri, sual əvəzlilikləri, yönlük hal şəkilçili məsdər, məsdər tərkibləri və mücərrəd isimlər, *üçün, ötrü* qoşmaları ilə işlənən məsdər və məsdər tərkibləri, ikinci tərəfi *məqsəd, niyyət, bəhanə* sözlərindən ibarət birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci tərəfi *uğur, yol, dal* köməkçi sözlərindən düzələn təyini söz birləşməli ilə ifadə olunması müəyyənəşdirilir.

Qeyd edilir ki, miqdar zərflikləri də hərəkət və əlamətin miqdarını, məkan, zaman, çəki və dəyər miqdarını bildirir. Dərəcə zərflikləri isə əlamətin meydana çıxmasının dərəcəsini bildirməklə sifətlərlə ifadə olunan müxtəlif cümlə üzvünə, xüsusən xəbəyə aid olması, eləcə də *tamamilə*, *tamamən*, *büsbütün* və s. dərəcə zərfləri, ikinci tərəfi dərəcə sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunması geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bununla yanaşı tədqiqatda şərt zərfliklərinin xüsusiləşmiş tərkiblərlə, yəni ikinci tərəfi lüğəvi cəhətdən şərt bildirən şərt sözündən düzələn və ilə qoşması ilə işlənən birinci və ikinci növ təyini söz birləşməsi, ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçili *təqdir* sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçisi yer sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri, həmçinin bəzən cümlənin və ya mətnin ümumi məzmunundan asılı olaraq -ınca; -mamış; -madam; -andan; -sonra şəkilçili feili bağlama tərkibləri kimi təsnif edilmişdir.

Qarşılıq-güzəşt zərfliyi hərəkətin icrasına və ya əlamətin meydana çıxmasına qarşı duran və ya bu halda güzəştə gedən səbəbi bildirməsi, əsasən feili xəbəyə aid olması təhlil olunur. Bu növ zərfliklərin ifadə etdiyi səbəbin xəbərdəki əlamətlə qarşılıq təşkil etməsi, bunlarla xəbərlərin lüğəvi mənalарının ya birinin təsdiq, digərinin inkarlıq kateqoriyasında işlənməsində aydınlaşdırıcı üzvlərin qeyd olunan xüsusiyyətlərinə malik olmasından irəli gəlməsi qeyd edilir. Bununla yanaşı tədqiqatda zərfliklərin quruluşca növləri müəyyənləşdirilmiş və onların hər birinin geniş şərh verilmişdir. Zərfliklərin cümlədə əsasən feili xəbəyə, həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbəyə aid olması, hərəkət və əlamətin icra və meydana çıxma tərzі, yeri, zamanı, səbəbi, məqsədi, şərti və s. bildirməsi, onların xüsusiyyətləri, digər cümlə üzvlərindən fərqlənməsi təhlil edilmişdir. Eləcə də zərflilər müxtəlif mənə növlərinə ayrılaraq onların xüsusiyyətləri cümlələr əsasında izah edilərək Azərbaycan dilində zərfliklərin, tamamlığın növləri və mənə çalarlıqları A.Həsənov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir.

A.Həsənov tədqiqatını genişləndirərək cümlə üzvləri, həmcins üzvlər, cümlədə sözlərin sırası məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Bu sahədəki fəaliyyəti “Müasir Azərbaycan dili” adlı ikicildlik dərs vəsaitində öz əksini tapmışdır. Alimin əsas tədqiqat istiqaməti sadə cümlə sintaksisi olmuşdur. 1972-ci ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərsliyində cümlə üzvləri, cümlə üzvlərinin sıralanması, cütlərkibli sadə cümlələr, yarımçıq cümlələr və cümlə üzvlərinin həmcins üzvlərlə ifadə olunması bölmələri A.Həsənov tərəfindən yazılmışdır. Həmin dərslik Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Dərslikdə cümlənin struktur və semantik xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilində cümlələrin təsnifi, söyləmlərin funksional xüsusiyyətləri təsnif edilərək təhlil edilmişdir. İlk dəfə cümlənin baş üzvləri, cümlənin quruluşuna görə növləri araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, cümlə üzvləri bitmiş bir fikrin ifadə edilməsində ən zəruri və həlledici əhəmiyyətə malikdir. Həlledici əhəmiyyətə malik olan bu üzvlər baş üzvlərə və ikinci dərəcəli üzvlərə ayrılmışdır. Göstərilir ki, baş üzvlər məna və qrammatik cəhətdən cümlənin əsasını təşkil edir və xəbər mübtədaya predikativ əlaqə vasitəsi ilə bağlanır. Qeyd edilir ki, mübtədə cütlərkibli cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən digər üzvlərdən asılı olmayıb adlıq halda işlənərək əlaməti xəbərdə müəyyən olunan əşyanı bildirir. Mübtədanın ifadə vasitələri, xüsusilə isim, sifət, say və zərflə ifadə vasitələri, onların əsas xüsusiyyətləri zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Mübtədanın təyini söz birləşmələri, məsdər və feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmaq xüsusiyyətləri də təyin olunmuşdur. Əsərdə xəbər, onun qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olması, şəxsə və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşması, xəbərin morfoloji üsulla və sintaktik üsulla ifadəsi, xəbərin ifadə vasitələrinin əsas xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Xəbər öz ifadə vasitələrinə görə feili xəbərlərə və ismi xəbərlərə ayrılmışdır. Feili xəbərlərin geniş forma və məna xüsusiyyətləri, zaman, şəxs, təsirlik, növ, forma, inkarlıq və tərz kateqoriyalarına malik olmaqla daha çox predikativlik əlaqəsi yaratması, eləcə də məna və forma

xüsusiyyətləri və müxtəlif üsullarla yaradılması təhlil olunur. İsmi xəbərlərin isə təsriflənən feildən başqa, digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunması əsas xüsusiyyət hesab edilir, ismin məna və quruluşca bütün növləri və ifadə olunma vasitələri verilir. Əsərdə ismi xəbərlərin hal kateqoriyasında qoşmalarla olan münasibəti, xəbərlərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi, xəbərin quruluşca növləri, eləcə də sadə xəbərlərin leksik vahidlərlə ifadə formaları müəyyənləşdirilir.

İkinci dərəcəli üzvlər hesab edilən tamamlıq, təyin, zərflik və onların ifadə vasitələri, əsas xüsusiyyətləri qeyd edilir. Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıqlar vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlara ayrılır. Vasitəli və vasitəsiz tamamlıqların əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir, ikinci dərəcəli üzvlərin hər birinin müəllif tərəfindən tərfi verilir. Qeyd edilir ki, təyin, təyin olunanın geniş mənada əlamətini bildirir. Bu əlamət həm təyinlərin, həm də təyin olunanların lüğəvi mənasını nəzərə almaqla bir sıra konkret mənələrdən ibarət olur. Təyinlərin əsas məna növləri müəyyənləşdirilir. Keyfiyyət, müqayisə, maddiyyət, miqdar, sıra, işarə, hərəkət, zaman, məkan təyinlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Zərfliklərin cümlədə əsasən feili xəbəre, həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbəre aid olması hərəkət və əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, şərtini və s. bildirməsi xüsusiyyətləri əsasında digər cümlə üzvlərindən fərqlənməsi şərh olunur. Zərfliklər müxtəlif məna növlərinə ayrılaraq onların xüsusiyyətləri cümlələr əsasında izah edilir. Xüsusiləşmənin cümlə üzvləri içərisində mühüm yer tutması qeyd edilərək onun əsas əlamətləri əsasında tərfi verilir. Cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərində, xüsusən feili tərkiblərlə olan xüsusiləşmələrdə onların məzmunca tabeli mürəkkəb cümləyə ekvivalent olması xüsusiyyəti qeyd edilir. Xüsusiləşmə vasitəsilə ifadə olunan cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə variantı ilə sıra nömrələrinə müvafiq şəkildə ifadə edilməsi və onlar arasındakı fərqlər yazılır. Müasir Azərbaycan dilində əlavələr və onun əsas xüsusiyyəti, yəni hansı üzvə aid

olması və həmin üzvün funksiyası müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, mübtədanın yanında əlavə mübtədə, xəbərin yanında əlavə xəbər, tamamlığın yanında əlavə tamamlıq kimi işləndiyinə görə xüsusi bir cümlə üzvü kimi özünü göstərə bilmir və cümlə üzvləri sırasına daxil edilə bilmir. Əlavələrin hamısının eyni xüsusiyyətə malik olmadığı, yəni bunlardan bir qrupu izah edilib aydınlaşdırdığı sözdən fasilə və intonasiya ilə ayrıldığı halda digər qrupa ayrılır. Bu xüsusiyyət nəzərə alınaraq əlavələr xüsusiləşən və xüsusiləşməyən əlavələrə bölünür. Xüsusiləşən əlavələrin böyük əksəriyyəti əlavəsi olduğu üzvü əvəz edə bilir və cümlə pozulmur. Bir qismi isə bir-birini əvəz edə bilmir. Xüsusiləşən əlavələrdə əsas xüsusiyyət kimi əlavəli üzvlər arasında durğu və fasilə götürülür. Qeyd edilir ki, xüsusiləşməyən əlavələr əsas üzvdən fasilələrlə ayrılır. A.Həsənov bunu əsas götürərək onları müxtəlif tiplərə ayırır: şəxs əvəzliliklərinin yanında gəlib ondan intonasiya vasitəsilə ayrılmayan əlavələr; isimlərdən sonraya keçən təyinlər əlavəyə çevrilir; dilimizdə yaxın zamandan əmələ gəlib özündən əvvəlki sözü konkretləşdirən əlavələr. Qeyd edilir ki, xüsusiləşməyən əlavələrin bir qismi dildə əlavə kimi əmələ gəlsələr də sonradan inkişaf nəticəsində mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Əsərdə xüsusiləşən əlavənin növləri müxtəlif qruplara ayrılaraq hər biri ayrı-ayrılıqda izah edilir. Bütün sintaktik vasitələrin tərkib hissələri kimi cümlə üzvlərinin də müəyyən qanunauyğunluq əsasında sıralanması və hər birinin özünəməxsus mövqeyi müəyyən edilir. Cümlə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalara münasibətindən, bu münasibətin dərəcəsi və ifadə tərzindən asılı olur. Cümlədə eyni hüquqlu sözlərin tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanması həm məna və şəkildə, həm də sintaktik vəzifədə eyni hüquqlu olan həmcins üzvlərin sırası onların eyni qrammatik təbiətindən deyil, ifadə vasitələrinin lüğəvi mənasından asılı olması əsas götürülür. Cümlə üzvlərinin sırasında məna münasibətləri əsas götürülərək cümlədə mübtədə və xəbərin, tamamlığın, zərflinin, təyinin işlənmə məqamları müəyyənləşdirilir.

Ağaməli Həsənov qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözləri xitab və ara sözlərə bölür. Bunların hər birinin tərifi verərək onların əsas xüsusiyyətlərini şərh edərək yazır ki, xitablar cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqə saxlamadığına görə onların cümlədə sabit yeri olmur. Ara sözlərin danışan və ya yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirməsi və heç bir suala cavab verməməsi əsas xüsusiyyət hesab edilir. Ara sözlər morfoloji tipinə görə ismi və feili ara sözlərə bölünür. Sadə cümlələrin struktur-semantik tipləri, üzvlənən sadə cümlələr, üzvlənməyən sadə cümlələr zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Azərbaycan dilində üzvlənən sadə cümlələrin zəngin tipləri qeyd edilir və sadə cümlələr müxtəlif şəkildə təsnif edilir. Müəllif tərəfindən üzvlənən sadə cümlələri baş üzvlərin iştirakına görə, baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak edib-etməsinə görə, eləcə də baş və ikinci dərəcəli üzvlərin işlənməsinə görə müxtəlif qruplara ayrılaraq təhlil edilir. Təktərkibli sadə cümlələr mübtədasız və xəbərsiz təktərkibli cümlələrə ayrılır. Eyni zamanda bu cümlələr də müxtəlif qruplara ayrılaraq dil faktları ilə əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Əsərdə cüttərkibli sadə cümlələr müxtəsər və geniş cümlələrə ayrılır və onların spesifik xüsusiyyətləri qeyd edilir. Azərbaycan dilində ilk dəfə iki qeyri-həmcins mübtədali, iki qeyri- həmcins vasitə ilə ifadə olunan üzvlər haqqında məlumat verilir.

Həmmüəllif olduğu Müasir Azərbaycan dili “Sintaksis” (Bakı, BDU nəşriyyatı) adlı əsərdə “Tamamlıq”, “Zərflik”, “Cümlənin həmcins üzvləri”, 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Müxtəsər və geniş cümlə”, “Yarımçıq cümlə” bölmələri A.Həsənov tərəfindən yazılmışdır. Alim Azərbaycan tarixi, dialektologiya, onomastika ilə bağlı “Müasir bədii dilimiz”, “Azərbaycan dilinin Nüvədi şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri”, “Azərbaycan dilinin Nüvədi şivəsinin leksik xüsusiyyətləri”, “Coğrafi adlarda tarixin izləri”, “Kilit dili haqqında”, “Gilan qədim Azərbaycan şəhəridir” kimi 100-ə qədər məqalənin müəllifidir.

A.Həsənov dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə də məşğul olmuşdur. 1970-ci ildə “Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik

kateqoriyası” (Bakı, 1970) kitabı nəşr olunmuşdur. Əsərdə ilk dəfə olaraq müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Görkəmli alimin Ordubad və Nüvədi şivələrinə aid məqalələri, bir sıra sözlərin etimologiyasına aid lüğəti, coğrafi adlar, bədii dillə bağlı məqalələri nəşr olunmuşdur. Naxçıvan MR Ordubad rayonu Kilit kənd sakinlərinin xüsusi dilə malik olmaları və bu dilin gizli saxlanması və xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Onun ədəbiyyat tarixi, mədəniyyətimizlə bağlı məqalələri və tənqidi çıxışları ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının dosenti A.Həsənov 1981-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

FƏXRƏNTAC İSMAYIL QIZI ZÜLFÜQAROVA (1927-2003)

Filologiya elmləri namizədi Fəxrəntac İsmayıl qızı Zülfüqarova 1927-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1932-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki 1 nömrəli məktəbin birinci sinfinə getmiş və həmin məktəbi bitirmişdir. 1946-cı ildə S.M.Kirov adına Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olmuş, 1951-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuşdur. 1951-1954-cü illərdə Naxçıvan şəhərində müəllimlik etmişdir. 1955-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində Şərqşünaslıq fakültəsində müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Professor Əhməd Şəfainin elmi rəhbərliyi ilə uzun müddət fars və Azərbaycan dillərindəki idiomlar mövzusu ilə bağlı tədqiqat aparmışdır. 1965-ci ildə “Fars dilində idiomatik ifadələr” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqatda fars dilində idiomatik ifadələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Xüsusilə, fars dilində idiomatik ifadələrin əsas semantikasi müəyyənləşdirilmişdir. Dilin lüğət tərkibində atalar sözləri, zərb məsəllər, hikmətli ifadələr idiomatik ifadələr və başqa dil vahidlərindən öz əlamətləri ilə seçilir. Bu dil vahidləri özünün qrammatik xüsusiyyətləri ilə başqa dil vahidlərindən fərqlənir. Dil sisteminin öyrənilməsində, onun müasir və tarixi haqqında bir sıra məsələlərin təyininə idiomatik ifadələr müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İdiomatik ifadələr dilin frazeologiyasının tərkib hissəsidir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən, dilin söz yaradıcılığı imkanlarını və qrammatik quruluşunu özündə əks etdirən bu frazeoloji vahidlərin tədqiq edilməsi dilin poetik sisteminin tədqiqinə geniş imkanlar açır. Qeyd edilir ki, idiomun, idiomatik ifadənin əsas mənası onun

tərkib hissələrinin mənası əsasında yaranmır, yəni sözlərin birləşməsi ümumi mənanı ifadə etmir. Tədqiqatda idiomatik ifadələrin ikinci mənası, nominasiyası müəyyənləşdirilərək yazılır ki, idiomatik ifadəni təşkil edən sözlərin hamısı vahid bir məfhum əmələ gətirir və bütöv bir məna ifadə edir. Yazılır ki, həmin sözləri ayrı-ayrılıqda götürərək qrammatik cəhətdən təhlil etmək düzgün nəticə vermir. Çünki belə olduqda idiomun tərkib hissələri müstəqil mənada işlənən sözlər kimi başa düşülür, məna təhrif olunur və ifadə öz idiomatikliyindən çıxaraq adi sintaktik söz birləşməsi olur. İdiomların mühüm əlamətlərindən biri onun tərkib hissələrini təşkil edən müstəqil sözlərin öz əvvəlki mənalarını itirməsidir. İdiomlar real varlıq hadisəsinin elə ifadəsidir ki, bu ifadənin məhz hazırkı şəkildə işlədilməsi üçün əsas təşkil edən amil əksər hallarda aradan çıxmış olur. Buna görə də idiomlar yalnız etimoloji nöqteyi-nəzərdən izah edilə bilər.

Tədqiqatda idiomların yaranma mənşəyi, strukturu müxtəlif istiqamətdə şərh olunmuşdur. Müəyyənləşdirilir ki, müəyyən hadisə, şərait, vəziyyət, xalqın milli adət-ənənəsi, müxtəlif baxımdan idiomlarda öz əksini tapır. Bu müxtəliflik hər bir milli dilin daxili inkişaf qanunlarında, dilin zənginliyindən və özünəməxsus ifadə üsullarından asılı olur. Buna baxmayaraq bəzi hallarda bir dildəki idiomatik ifadələrin başqa bir dildə eyni ilə işlənməsi hallarına rast gəlinir. Fars və Azərbaycan dilində belə oxşar idiomatik ifadələrin yaranma səbəbləri, xalqın tarixi ilə onlar arasındakı oxşar hadisələr, həmçinin uyğun gələn adət-ənənələrin mövcud olması ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda həmin xalqların iqtisadi-ictimai əlaqələrinin yaxın olması nəticəsində idiomların bir dildən başqa dilə keçməsi və alınan dildə ifadəsi izah edilir. Bir dildən başqa dilə keçən bu idiomatik vahidlər sonralar o dillə qaynayıb-qarışır. Təhlillər zamanı bunların yaranması mürəkkəb bir proses kimi izah edilir və ayrı-ayrı dillərdə təqribən eyni şəkildə işlədilən idiomların özlərində də cüzi fərqlərin olması zəngin dil faktları ilə müəyyənləşdirilir. Müstəqil mənalı hər hansı bir sözün, söz birləşməsinin və ya

cümlənin ekvivalenti olması fars dilindən gətirilən misallarla təyin edilir. Əsərdə fars dilində olan idiomatik ifadələr quruluşuna görə söz birləşmələri və cümlələr şəklində təsnif edilir. Müəyyənləşdirilir ki, söz birləşməsi şəklində olan idiomlar zahiri quruluşuna görə sərbəst söz birləşmələrinə bənzərsə də onları birbirindən ayıran köklü fərqlər mövcuddur. Belə ki, sərbəst söz birləşmələri müstəqil mənalı sözlərin birləşməsində yaranırsa, idiomatik söz birləşmələri müstəqil mənasından uzaqlaşaraq yeni məcazi məna ifadə edir. Sərbəst söz birləşmələri istənilən zaman sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi ilə yaranırsa, idiomatik birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud olur. Ona görə də idiomatik birləşmələrin söz tərkibi sabitdir və birləşməyə daxil olan sözlərin birini digəri ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür.

Təyin edilir ki, söz birləşməsi şəklində olan idiomlar quruluşuna görə mürəkkəb sözlər və mürəkkəb feillərə bənzəyir. Fars dilində həm mürəkkəb söz, həm də idiomatik ifadələr əlifbanın xüsusiyyətindən asılı olaraq eyni şəkildə yazılsa da, formal şəkildə eyni olan bu birləşmələri ayırmaq üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər əsas götürülür. Birincisi, mürəkkəb sözlərin leksik mənalı ya qismən itir, qrammatik əlaqə zəifləyirsə, idiomatik birləşmələrdə isə ünsürlərin leksik mənalı tamamilə itir, qrammatik əlaqə isə qalır. Cümlə şəklində ifadə olunmuş idiomlar müstəqim mənalı sadə cümlələrdən fərqli olaraq işlənmə tərzinə görə fərqlidir. Belə ki, bəzi idiomlar adi sadə cümlə kimi işləndiyi halda, bəzilərinin xəbəri şəxs, zaman, forma və s. cəhətlərinə görə sərbəst olmur. İdiomların təsdiq və inkar şəklində işlənməsində formal əlamətlər təhlil edilir və əsas cəhətləri fars dilindən gətirilən nümunələrlə izah edilir. Müəyyənləşdirilir ki, idiomların tərkibində olan sözlər idiom daxilində öz müstəqilliyini itirir və buna görə də malik olduğu formada qalır. Omonim, sinonim idiomlar və onlar arasındakı əlaqələr təhlil edilərək yazılır ki, müstəqim və idiomatik məna onların formalaşmasında əsasdır. İdiomların daxilində ayrı-ayrılıqda müəyyən nitq vahidinə uyğun gələn vahidlər və onlar arasında sinonimik münasibətlər təhlil edilir. Sinonim idiomlar dedikdə,

müxtəlif şəklə, müxtəlif leksik vahidə malik olan, lakin eyni və yaxud bir-birinə yaxın mənə ifadə edən idiomlar nəzərdə tutulur. Beləliklə, F. Zülfüqarova ilk dəfə fars dilində idiomatik ifadələri sistemli şəkildə araşdırmışdır.

Ə.M.Şəfai, F.İ.Zülfüqarova “Farsca-azərbaycanca müxtəsər idiomatik ifadələr lüğəti” (Bakı, ADU-nun nəşri, 1978) tərtib etmişdir. Lüğətdə farsca ifadə və ibarələrin Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. İdiomların hərfi mənaları mötərizə içərisində verilmişdir. Qeyd edilir ki, idiomlar müxtəlif tarixi hadisələr, coğrafi yerlər, əfsanə və hekayələr, şəxs adları, lətifə və situasiyalarla əlaqədar olaraq yaranır. Bu baxımdan idiomların əksəriyyəti müəyyən yer və şəraitlə, əksərən isə xalqın və onun dilinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Fars dilində idiomların Azərbaycan dilində qarşılığı verilərkən onların məzmununu daha dəqiq çatdırmaq üçün tərkibindəki sözlərin bəziləri dilimizdə işlənən ifadələrlə verilmişdir. Müəlliflər ekvivalentləri müəyyənləşdirərkən Azərbaycan dili üçün daha anlaşıqlı olan ifadələr seçmişdir. Bəzən də lüğətə daxil edilən idiomların məzmununu açmaq üçün onun dildə əvvəlcədən işlənən sözlərlə şərh etmişlər.

Fars dili idiomatik ifadələrlə daha zəngin olan bir dildir. Fars dilində işlənən frazeoloji vahidlərin növləri hesab edilən və daha çox xalq dilində öz əksini tapan zərb məsəllər, atalar sözləri, eləcə də idiomatik ifadələr öz səciyyəvi əlamətlərinə görə digər sözlərdən fərqlənirlər. Görkəmli fars şairləri və nasirləri Sədi və Hafizin, Camalzadə və Səid Nəfisnin əsərləri idiomatik ifadələrlə zəngindir. Bu əsərləri tərcümə edən zaman idiomları bir dildən başqa bir dilə tərcümə etmək qeyri-mümkündür. Çünki bir dildə işlədilən idiomatik ifadəni başqa dilə tərcümə edərkən həmin ifadənin qarşılığını tapmaq, ifadə etmək mümkün olmur. Qarşılığını tapmaq mümkün olmayan idiomun düzgün və dəqiq məzmunu verilmişdir. Lüğətə 2500 idiomatik ifadə daxil edilmiş və onların qarşılığı verilmişdir. Lüğətdə idiomatik ifadələr əlifba sırası ilə verilmiş və əlifba düzülüşündə idiomatik ifadələrdə və tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirən və dəyişə bilən ünsürlərin özləri deyil, onların qrammatik göstəriciləri olan ön qoşmalar və son qoşmalar

da iştirak edir. Əgər ifadə həm təsdiq, həm də inkar şəklində işlənərsə idiomun təsdiq variantından sonra mötərizə içərisində onun inkarı göstərilir. Lüğətin tərtibində istifadə edilən əsas prinsiplərdən biri də ifadənin tərkib hissələrinin lüğəvi mənası ilə onun ümumi mənası arasındakı uyğunsuzluğu göstərmək üçün əvvəlcə mötərizə içərisində hərfi tərcüməsi, sonra isə bərabərlik işarəsi verilir. Əgər idiomun fars dilindəki variantı Azərbaycan dilində eyni şəkildə işlənirsə, o halda idiomun hərfi tərcüməsi verilmir. Lüğətdə bəzi ifadələrin hansı mənada işləndiyini aydınlaşdırmaq üçün onun azərbaycanca qarşılığı verildiyindən sonra tire qoyulmaqla onun məzmunu verilir. Bununla yanaşı, idiomun qarşılığını verərkən bəzən onun bir neçə variantı verilir və bu zaman onların arasında nöqtəli vergül qoyulur.

“Müasir fars ədəbi dilinin morfologiyası” adlı dərs vəsaitində (Bakı, 1982) “İsim və onun qrammatik kateqoriyaları” bölməsi F.Zülfüqarova tərəfindən yazılmışdır. Burada nitq hissələri içərisində xüsusi mövqeyi olan isimlərin həm leksik, həm də morfoloji cəhətdən əsas əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif tərəfindən fars dilində isimlər mənə cəhətdən xüsusi, ümumi, konkret, mücərrəd, təklif və toplu bildirən isimlər kimi qruplaşdırılmışdır. Fars dilində ismin hal kateqoriyası əşya və hadisələrin adlarını bildirən sözlərin – isim və isimləşmiş sözlərin bir-birinə olan müxtəlif münasibətlərinin qrammatik ifadəsi kimi təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, hal kateqoriyası sözlər arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edən qrammatik vasitələrin cəmidir. Tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri təhlil edilərək fars dilində isimlərin hal münasibətləri isimlərin əvvəlinə gətirilən müxtəlif ön qoşmaların və ismin sonuna əlavə edilən *ra son* qoşmasının köməyi, isimlərin izafət əlaqəsinə girməsi yolu ilə və cümlədə sözlərin sırası ilə öz ifadəsinin tapması təyin edilir. İsimlərin kəmiyyət kateqoriyası və onun əsas xüsusiyyətləri qədim fars dilində və müasir fars dilində xüsusiyyətləri izah edilir və onun kəmiyyətə görə növləri müəyyənləşdirilir. Onların əmələ gəlməsində formal əlamətlər zəngin dil faktları ilə şərh olunur. Fars dilindəki isimlərin qeyri-

müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası və onları yaradan morfoloji göstəricilər dil faktları ilə araşdırılır. Eləcə də ismin mənsubiyyət kateqoriyası və sintaktik morfoloji üsulla ifadə olunma formaları təyin edilir. İsmın xəbərlük kateqoriyasını əmələ gətirən ifadə vasitələri müxtəlif şəxslərdə, yəni birinci, ikinci, üçüncü şəxs əsasında araşdırılır. Xəbər şəkilçiləri adı ilə verilən şəkilçilər və şəxs sonluqları haqqında ümumi məlumat verilir.

F.Zülfüqarova Bakı Dövlət Universitetində uzun müddət müəllimlik etmişdir. 2000-ci ildə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda tam ixtisaslaşma kursu keçmişdir. “Fars dilində qoşmalar” (tarixi aspektdə) mövzusunda tədqiqat aparmışdır. Fars dili qrammatikası ilə bağlı “Farsca-azərbaycanca idiomatik ifadələr” monoqrafiyasının, “Farsca-azərbaycanca müxtəsər idiomatik ifadələr lüğəti”nin və 50-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Filologiya elmləri namizədi, dosent Fəxrəntac İsmayıl qızı Zülfüqarova 2003-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

MÜSEYİB ƏLİ OĞLU ZEYNALOV (1937-1999)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Müseyib Əli oğlu Zeynalov 1937-ci ildə Naxçıvan MR Culfa rayonu Yaycı kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuşdur. 1945-1955-ci illərdə Culfadakı 24-№-li dəmir yol məktəbində oxumuşdur. 1955-1957-ci illərdə Culfa rayon prokurorluğunda katib işləmişdir. 3 il Sovet ordusunda xidmət etmişdir. 1962-1967-ci illərdə indiki BDU-nun filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat bölməsində ali təhsil almış, müəllim, filoloq ixtisasına yiyələnmişdir. Təyinat üzrə 1967-1969-cu illərdə indiki Babək rayonu Qoşadizə kənd səkkizillik məktəbində dərs hissə müdiri işləmişdir. 1969-cu ilin mart ayından 1970-ci ilin avqust ayına qədər Naxçıvan Pedaqoji texnikumunda müəllim işləmişdir. 1970-ci ilin sentyabr ayında indiki NDU-da Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işə başlamış və ömrünün sonunadək universitetin Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasının əməkdaşı olaraq çalışmışdır. O, 1982-ci ildə “Naxçıvan ərazisində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin məişət leksikası” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır.

Tədqiqatda Naxçıvan MSSR-in Naxçıvan, Ordubad, Culfa və Şahbuz rayonlarından toplanmış dialektoloji materiallar əsasında məişət leksikası təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, məişət sferasına aid çoxlu söz və terminləri ehtiva edən folklor nümunələrinə müraciət edilərək təsviri və müqayisəli tarixi metodlar əsasında məişət leksikası xarakterizə edilmişdir. Bir sıra sözlərin etimologiyasını müəyyən etmək və mənalarını aydınlaşdırmaq üçün qədim yazılı abidələrin məlumatları, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinin, eləcə də qohum türk dillərinin materialları

ilə məişət leksikası qarşılaşdırılır. Yemək adlarının öyrənilməsi xalqın simasını, dilini, dinini, ailə münasibətlərini, təsərrüfat fəaliyyətini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeməklərin və müvafiq lüğətin tarixi nəsilən-nəslə ötürülən xalq adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də mövcud yemək növləri xalqın maddi mədəniyyətinin, bir növ, nümunəsidir. Bu nəzərə alınaraq məişət leksikası ilə bağlı sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır, bir sıra leksik vahidlərin etimologiyası araşdırılır, bununla əlaqədar qədim türk yazılı abidələri, digər türk dilləri və dialektlərinin faktları ilə müqayisə aparılır.

Azərbaycan xalqı zəngin milli kulinariya ənənələri ilə tanınır. Burada xalqımızın kulinariya mədəniyyəti tarixinin uzaq keçmişə gedib çıxması faktlarla izah edilir. Məhz buna görə də Azərbaycan mətbəxi ilə bağlı leksik vahidlərdə ən qədim dil elementlərinin qorunub saxlanması qeyd edilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində məişət leksikası qruplara ayrılmış və leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır. Məişət leksikasını təşkil edən sözlərin semantikasi müəyyənləşdirilmiş və onların etimoloji təhlili aparılmışdır. Məişət dilində qədim türk leksik qatını, eləcə də qədim leksik təbəqəni müəyyən edən ilk tədqiqat olaraq qohum olmayan dillərə aid vahidlər, məişət sözlərin tərkibində ilkin və alınma elementlər arasında əlaqələr təyin edilmişdir. Dialektlərdə ayrı-ayrı sözlərin çoxəsrlik fəaliyyət tarixi ərzində məruz qaldığı fonetik dəyişikliklər, fərqli xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Məişət leksikasında omonimiya və sinonimiya hallarına diqqət yetirilmiş və zəngin dil faktları ilə şərh olunmuşdur. Naxçıvan MR ərazisində Azərbaycan dilinin dialekt və dialekt sözləri, dialekt və dillərin lüğət fondunun ən qədim təbəqələrindən birini təşkil edən məişət lüğətinin qeyri-adi müxtəlifliyi ilə səciyyələnməsi təyin edilir. Təhlillərlə müəyyənləşdirilir ki, bu sözlərin bəziləri müasir türk dillərində və ya onların dialektlərində işlənir. Əgər məişət lüğətinə aid olan bir sıra sözlər öz qədim formasını saxlamışdırsa, deməli, bir çox leksik vahidlər tarixi inkişaf prosesində fonetik dəyişikliklərə məruz qalmış, onların səs tərkibi müəyyən

qədim fonetik hadisələri əks etdirir. Müəyyənləşdirilir ki, dialektlərdə öz əksini tapan məişət sözlərinin bəzilərinə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu və ya digər fonetik formada rast gəlmək mümkündür. Bəzi sözlər isə tədqiq olunan regiona xasdır və Azərbaycanın digər bölgələrində işlədilmir.

Qeyd edilir ki, eyni məişət obyektinin müxtəlif sözlərlə, eləcə də eyni səs tərkibinə malik, lakin müxtəlif obyektləri bildirən sözlərlə işarələnməsi, eləcə də sinonimlik və omonimiya hallarına rast gəlinir. Bununla yanaşı Naxçıvan dialekt və dialektlər qrupunun məişət leksikasının bir hissəsini müəyyən ekstralinqvisistik amillərin - tarixi, iqtisadi, siyasi və coğrafi amillərin təsiri ilə başqa dillərdən götürülmüş sözlər təşkil edir. Alınan əksər sözlər inkişaf prosesində müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Tədqiq olunan dialekt və şivələrdə Azərbaycan ədəbi dilində qeyd olunmayan bir sıra alınma sözlər də öz əksini tapır. Bunların etimoloji təhlili məişət lüğətində qohum olmayan dillərə gedib çıxan ayrı-ayrı qədim sözləri müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırmalar əsasında müəyyənləşdirilir ki, məişət leksikasına aid olan mürəkkəb sözlərin əksəriyyətinin tərkib hissələri Azərbaycan dilinin öz sözləridir. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən qədim türk leksik elementləri var. Bir sıra mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri fars və ya ərəb alınma sözləridir. Bununla da məişət leksikası ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Alimin dialekt və şivələrlə bağlı 40 məqaləsi, iki dərs vəsaiti və dərsliyi nəşr olunmuşdur. Filologiya elmləri namizədi, Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti Müseyib Zeynalov 1999-cu il 19 mart tarixində Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir.

CƏFƏR İSMAYIL OĞLU CƏFƏROV (1938-1996)

Filologiya elmləri namizədi Cəfər İsmayıl oğlu Cəfərov 1938-ci ilin fevral ayının 20-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunda anadan olmuşdur. 1955-ci ildə orta məktəbi bitirmiş və 1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin şərq filologiyası fakültəsinə daxil olmuşdur. Tələbəlik illərində Pərvin Ehtesaminin “Yetimlərin göz yaşı”, Pərviz Natel Xanlarının “Qartal” əsərini fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1961-ci ildə ali təhsilini başa vurduqdan sonra Türkmənistanı göndərilmişdir. Türkmən məktəblərində fars dilini tədris etmiş, Elmi-Tədqiqat Müəllimlər İnstitutunda isə Şərq dilləri üzrə elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. Sonralar Türkmən Dövlət Universitetində fars dili ilə bağlı tədqiqat aparmış, Məhdimqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur.

Cəfər Cəfərov 1971-ci ildə Aşqabadda “Müasir türkmən ədəbi dilində fars sözləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə türkmən dilində fars sözləri diaxronik və sinxronik istiqamətdə təhlil olunmuşdur. Türkmən dilində işlənən fars sözlərinin işlənmə tarixi araşdırılmışdır. Türk xalqlarının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafına ərəb və fars dillərinin təsiri, eləcə də türkmən dilinə daxil olan bu sözlərin işlənmə formaları tədqiq edilmişdir. Bununla bağlı rus dilçiliyində, həmçinin türkmən dilçiliyində aparılan tədqiqatlar araşdırılmış və qeyd edilmişdir ki, fars sözləri oğuz qrupuna daxil olan türkmən dilində geniş şəkildə işlənmişdir. Bədii ədəbiyyatda işlənən fars mənşəli sözlərin birbaşa fars dilindən deyil, ərəb dili vasitəsi ilə daxil olması əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, bu sözlər türkmən dilində

daxil olma prosesində bir sıra fonetik dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Fars dilindən *a* səsi ilə daxil olan sözlər *ə, ə: u: a, o, e* səslərlə əvəzlənmişdir. Fars dilindən türkmən dilinə *u* səsi ilə daxil olan sözlər *o, ö, u* səsləri ilə verilmişdir. Belə fonetik səslər tələffüz zamanı sonor səslərlə də əvəz olunmuşdur.

Tədqiqatda türkmən dilində sait səslərin əvəzlənməsi ilə yanaşı samit səslərdə baş verən fonetik dəyişmələr də geniş şəkildə izah edilmişdir. Xüsusilə *b-p, t-d, j-ç, f-p, n-m, s-z, ş-ç* əvəzlənmələri zəngin dil faktları ilə şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı türk dillərində eləcə də türkmən dilində assimilyasiyanın növləri, dissimilyasiya, epenteza, eliziya, metatezanın xarakterik xüsusiyyətləri verilmişdir. Həm səslərdə, həm də sözlərə artırılan şəkilçilərdə baş verən dəyişmələr, fars və ərəb sözlərinin dildə işlənmə mövqeyi, ahəng qanunu məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Türkmən dilinin sözlükləri əsasında aparılan təhlillərdə dildə gedən proseslər, söz kökləri və ilkin söz köklərində baş verən dəyişmələr cədvəllər əsasında təsvir edilmişdir. Qeyd edilir ki, türkmən dilində işləyən fars sözlərinin tarixi qədimdir. Belə ki, bir çox yazılı mənbələrdə bu proses öz əksini tapmışdır. Bu sözlərin çoxu olduğu kimi yox, müəyyən fonetik dəyişikliklərlə türkmən dilinin lüğət tərkibində işləklilik qazanmışdır. Türkmən dilində eləcə də türk dillərində fonetik dəyişmələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu proses dilin orfoqrafik və orfoepik normalarına təsir etməmişdir. Dildə fonetik dəyişmələr özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənsə də dil normalarına tabe olaraq işlədilmişdir.

C.Cəfərov 1973-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinə dəvət edilmiş, türkologiya kafedrasına müəllim təyin edilmişdir. O, “Qədim türk yazılı abidələri” fənnindən dərs deməklə yanaşı, elmi araşdırmalarını da davam etdirmişdir. Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli siması olan Cəfər Cəfərov dəyərli elmi araşdırmaları və sanballı elmi nəticələri ilə dilçilik tariximizin səhifələrinə silinməz imzasını həkk etmişdir. Alimin yer-yurd adlarımız olan Qafqaz, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Nəmiş, Abşeron, Arsak (Aslar kimdir) və s. haqqındakı orijinal etimoloji tədqiqatları elmi

ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır. Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında türkologiyanın, Azərbaycan dilinin tarixinin ən aktual problemlərinə, xüsusən dilin lüğət tərkibindəki sözlərin etimologiyasına geniş yer verilmişdir. Bu tədqiqatlarda Azərbaycan ərazisinin, ümumən bütün Qafqazın qədim sivilizasiya tarixinin türk dünyası ilə bağlılığını sübut etmişdir. Bu ərazidəki qədim mədəniyyət abidələri, daş kitabələri üzərindəki ən qədim türk damğa və işarə sistemi kontekstində, eləcə də Qafqaz ərazisindəki toponimlərin ümumtürk dilləri kontekstində etimoloji izahı verilmişdir. Alimin damğa və işarələrlə bağlı tədqiqatlarının elmi metodologiyasının əsasını hər hansı bir işarənin və zəngin mifik görüşlərin kulturoloji kontekstdə izah edilməsi təşkil edir. C. Cəfərovun Naxçıvan, Nəmiş, Gəncə, İrəvan, Qafqaz və digər toponimlərlə bağlı şərhləri diqqəti cəlb edir. Şərqi ən qədim və zəngin şəhərlərindən biri olan Naxçıvanın tarixi mənşəyi alim tərəfindən şərh olunmuşdur. Qeyd edilir ki, Naxçıvan sözü və onun özəyi elmi ictimaiyyətə məlum olmadığına görə belə silsilə adlar “açılması mümkün olmayan və tədqiqata gəlməyən” mənalara sırasına daxil edilmişdir. Naxçıvanın tarixi mənbələr əsasında qədimliyi, qədim bir tarixə malik olması əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, indiki ermənilər Qafqazın köklü sakinləri olmadıqlarına görə nəinki Naxçıvan, hətta Qafqaz sözü də ilk vaxtlar bu xalqın dilində olmamışdır. Naxçıvanın türk dillərinin o cümlədən qədim Azərbaycan dilinə aid səslənişi isə bu sözün fonetik əlavələrə və əvəzlənmələrə məruz qalmamış ilk şəkli olmuşdur ki, bu da yazı tarixindən əvvəlki yüzilliklərlə bağlıdır. Qeyd edilir ki, “Yazının formalaşdığı dövrlərdə kiçik *b-v* və *o-a* əvəzlənməsi ilə Erçbon, Karç-bon, Uçebon, Sebon, Yerebon və s. sözləri dəyişilərək Ərcivan, Qərçivan, İcevan, Sevan, İrəvan və Akçıbon” da *n* səsinin artırılması ilə Naxçıbon, nəhayət Naxçıvan şəklinə düşmüşdür. Qədim orta əsr mənbələrində *x* ilə deyil, ən çox *k* səsi ilə Naksuana (Ptolomey) Naxçıvan kimi qeyd edilmişdir ki, bu da onu göstərir ki, eradan əvvəlki minilliklərdə yazının yaranma dövründə Nakçıbon şəkli Naxçıvanın ilk formasının deyilişinə daha yaxındır. M. Kaşğari Divanından gətirilən faktlarla

Naxçıvan toponiminin etimoloji izahı verilmişdir. Naxçıvan adında və eləcə də başqa toponimlərdə işlənən *van* sözü e səsinin ixtisara düşməsi və ebon sözündən əmələ gəlməsi *b, v* və *a, o* əvəzlənməsi sistem halında təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, Naxçıvan sözü iki Naxç və van hissələrindən deyil, 4 hissədən ibarət olan *ak, üç, çb, on* səslərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ki, onlarında hər biri heroqliflər dövründə bir işarə ilə ifadə edilmişdir. Aydınlaşdırılır ki, Naxçıvan toponimi belə meydana gəlmişdir: *n* səsinin artırılması ilə Akçibon sözü Nakçibon şəklinə düşmüş, daha sonralar isə Naxçıvan şəklində sabitləşmişdir. Noraşen-ər ason türk tayfa adının müxtəlif fonetik variantlarını, Yerevan əvvəllər Erobon Ye-re-bas (on ərlərin, on aşların yeri) şəklində, Gəncə toponimi farsca Gəncinə sözündən deyil, hunların qədim adından – “kun” un morfoloji birləşməsi “kuncukdan” törəmiş türk tayfasının adı ilə əlaqələndirilir.

Müəllif toponimləri strukturu, semantikasını baxımından təhlil edərək Qafqaz ərazisində türkdilli tayfaların yaşayış məskəninə olduğunu faktlarla sübut edir. Qafqaz sözünün mənası, onun tərkib hissələrinin hansı xalqın dil faktı olması elmi mənbələr əsasında izah edilmişdir. Mənbələrdə Kapkas-Kafkaz, Kapkas-Kavkaz və s. formalarda qeyd olunduğu dövrlərdən çox-çox əvvəllərdə mövcud olması və Qafqazın əsl sahibləri akaslar–araslar (oğuzlar) eradan əvvəlki minilliklərdə unudulması qeyd edilir. “Kap akasın” isə Qafqaza çox sonralar köçmüş qeyri türklərin deyil, bu yerlərin əbədi sakinləri olan akas tayfalarının adından yaranması izah edilir. Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında qədim türk tayfa əlifbaları geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, dünya miqyasında Orxon-Yenisey abidələrinin qədim türk əlifbasında yazıldığını bəzi alimlər qeyd etsə də bu əlifbanın mənşəyini qeyri-türk dillərdə, xüsusilə qədim İran, Arami, Yunan mənbələrində axtarmışlar. Bununla da türklərin köklü mədəniyyətlərinin olmadığını sübut etməyə çalışmışdır. Müəllif bu tədqiqatlara cavab olaraq qədim türk xalqlarının əlifbaları barədə yunan mənbələrindən çox qiymətli məlumatlar toplamışdır. Qeyd edilir ki, tarixin atası

Herodot xəbər verir ki, Niger çarı Delok əhalidən şikayətləri yazılı şəkildə qəbul edirdi. Strabona görə isə turdetanlar digər tayfalara nisbətən daha çox inkişaf etmiş və özlərinin dediyi kimi, eradan əvvəl VI minilliyin əvvəllərində onların qanunnamələri və poeziya əsərləri yazılmış əlifbaları da mövcud olmuşdur. “Erməni tarixinin atası” M.Xorenskinin saxta küllü-miqdarda əlifbaların üzünü köçürtdüyünü və öz əlifbasını tərtib edərək onlardan geniş istifadə etdiyini mənbələr əsasında təhlil edir. Həm tarix, həm də cəmiyyət üçün unudulmuş və assimilyasiyaya uğramış bir sıra türk tayfalarının mənbələr əsasında yaratdıqları əlifbalar haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Orxon-Yenisey işarələri habelə eradan əvvəl formalaşmış, digər türk tayfa əlifbalarının təşəkkülündə həlledici rol oynayan türk damğa və işarələri Mesrop Mastroşun iqtibasla düzəltdiyi erməni əlifbasında da eyni səslərin ifadəsi kimi saxlanmışdır. Bununla da qədim türk tayfa əlifbalarının nəinki İtaliya, Yunan, o cümlədən bir sıra digər qədim dünya əlifbalarının təşəkkül etməsinə və formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Türkdilli xalqların keçmişində aparıcı rol oynamış tayfaların, onların vətənlərinin müxtəlif yerlərdə olması və yaşayış məskənlərini, etnogenezini müəyyənləşdirmək üçün mənbələrdə əks olunan eponim, etnonim və antroponimlərin etimoloji izahını vermişdir. Arsak toponiminin mənşəyi, yaranması və onun komponentləri ilə bağlı məqalələrində onların hər biri təhlil edilmişdir. Oxucularda aydın təsəvvür yaratmaq üçün qədim və antik ədəbiyyatda saklar barədə deyilən fikirlər təhlil edilərək yazılır ki, akas və asak hər ikisi tərəflərin yerləşməsi ilə işlənən birmənalı sözdür. Bu sözlərin əvvəlindəki a səsinin ixtisarı indiyədək mənası açılmayan ***kas*** və ***sak*** tayfa adlarının etimologiyasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Bunlar komponentlərin dəyişməsi ilə asak-akas kimi iki cür yazılan birmənalı eponimlər mənbələrdə axas-axaslar, oner-eron kimi verilmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, Ərsaq sözü Ərsarı, Ərtoğrul, Ərdahan, Ərdəbil, Əraz (Araz), Ərzurum, Ərak və s. sözlərin əvvəlindəki ər ilə həm mənşə, həm də mənaca bir kökdən ibarət olmaqla yanaşı sırf türk mənşəli sözdür.

Əsaslandırılır ki, Ərsakla bağlı toponim, etnonim, antroponimlər eradan əvvəlki və sonrakı minilliklərlə formalaşmış Qafqazdakı yerlərin qədim türk Azərbaycan tayfalarının ata-baba yurdlarıdır.

C.Cəfərovun “Milli etnik yaddaşın izi ilə” (Bakı, 2005) əsəri aktuallığı ilə seçilir. Əsərdə türk xalqlarının milli kimliyini özündə əks etdirən işarələr, simvollar, damğaların xarakterik xüsusiyyətləri verilmişdir. Damğalar, qaya rəsmləri, ideoqramlar, piktoqramlar əski türklərdə çox yaygın olmuş, geniş ərazidə istifadə olunmuşdur. Yenisey yazılarında, Talas abidələrində, run əlifbası ilə yazılmış uyğur bəngü daşlarında damğalar geniş istifadə ərazisinə sahib olmuşdur, hətta göytürk yazıları ilə məşğul olan elm adamları bu abidələrdəki xan damğalarından belə bəhs etməkdədirlər. Bu cür əlaqə vasitələri bu və ya digər şəkildə yazı sistemi ilə bağlı olmuşdur. Çünki Göytürk əlifbasındakı hərfi işarələrin bir çoxu araşdırıcıların qənaətinə görə əski türk damğalarından yaranmışdır. Mahmud Kaşğarlı da XI yüzildə “Divani-lügət-it türk” əsərində 24 oğuz boyunun 22 damğasının rəsmlərini vermiş və bu damğaların önəmindən bəhs etmişdir. Qafqaz bölgəsində də damğaların, qaya rəsmlərinin, piktoqrafik və ideoqrafik yazıların yayılma ərazisi geniş olmuşdur. Azərbaycanın məşhur elm adamları bu mövzuda geniş araşdırmalar aparmış və maraqlı elmi nəticələr əldə etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində böyük türkçü Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: “Türklər ulum və fünunda böyük xidmətlər göstərmişdir, ancaq bizim çoxumuz hələ bunu bilmirik. Çünki türklərin öz təərəfindən yazılan asarı unudub türk tarixinə türk olmayanların, məsələn, ərəbin, farsın, rusun, firəngin, çinlinin gözü ilə baxırıq”. Cəfər Cəfərovun da (1938-1996) tədqiqatlarında tarixi faktlar əsas götürülmüşdür. Məlum olduğu kimi, sovet türkologiyasında Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanı əski kulturoloji çevrə olaraq türk dünyasından ayırmağa cəhd etmişlər. C.Cəfərovun bütün məqalələrinin ana xətti bu saxtakarlığı aradan qaldırmaq, Azərbaycan ərazisinin, xüsusilə bütün Qafqazın əski sivilizasiya tarixinin türk dünyası ilə əlaqəsi olduğunu isbat etməkdən ibarət olmuşdur. Bunu da qeyd edək ki, alim türk xalqlarının tarixində aslar

konsepsiyasına böyük önəm verir. Bu baxımdan alimin “Azərbaycan damğa və işarələrinin sirləri”, “Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı”, “Azərbaycan damğaları” adlı məqalələri xüsusilə diqqət çəkir. Filologiya elmləri doktoru H.İsmayılov bu mövzuya toxunaraq bunları belə ifadə edir: “Alim bir tərəfdən zəngin elmi informasiya, digər tərəfdən isə filoloji-analitik təfəkkürü hesabına Azərbaycan ərazisindəki oğuz tayfalarından olan əfşar, bayandur, çuvaldar, salur və b. tayfaların damğa və işarələrini araşdıraraq bu damğa və işarələrin Azərbaycan ərazisində geniş yayılmasını sübut edir. C. Cəfərov kitabda Azərbaycan ərazisindəki aşağıdakı istiqamətlərdə damğa və işarələri təhlil etmişdir: 1. Orta əsr yazılarına aid olan oğuz damğaları. 2. Gəmiqaya işarələri. 3. Şamaxı işarələri. 4. Ağvan işarələri. Alimin bu istiqamətdəki araşdırmalarının önəmi ondan ibarətdir ki, bu məqalələrdə əski türk əlifbasının əmələ gəlməsində əski türk damğalarının rolu və əhəmiyyəti də göstərilir. O göstərir ki, qədim türk damğaları çox ehtimal ki, min illər bundan əvvəl əmələ gəlmiş və əski dünya əlifba sisteminin başlıca qaynaqlarından biri olmuşdur”.

Cəfər Cəfərov “Azərbaycan damğaları” məqaləsində türk qövmlərinin əski yurd-yuvalarının, vətənlərinin müəyyən edilməsində damğaların böyük önəmə sahib olduğunu vurğulamaqdadır. Çünki damğalar həm də Azərbaycan türklərinin inkişafında böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif etnosların qədim mədəniyyətlərinin ilk örnəkləri kimi də dəyərli yadigarlardır. Bu məqsədlə Azərbaycanın Ordubad, Şamaxı, Gədəbəy, Qobustan bölgələrində tapılmış damğa və yazı işarələri üzərində təhlillər aparmış, onların hansı qədim türk qövmü ilə əlaqəli olduğunu aydınlaşdırmağa səy göstərmişdir. Bu məqaləyə, hətta sözügedən bölgələrdən əldə olunmuş damğaların rəsmlərini, cədvəlləri də əlavə etmişdir. Alimin “Azərbaycan damğa və işarələrinin sirləri” adlı məqaləsi də əvvəlki mövzunun davamıdır. Burada tədqiqatçı daha çox Qobustan qayaüstü işarələrin, damğaların üzərində dayanmışdır. Alim Qobustan yazılarına daha çox önəm verməsini belə açıqlayır: “Qobustanın timsalında Azərbaycan ərazisində aşkara çıxarılmış yazı örnəklərinin yaşı on min illərlə ölçülür. Bunlar ayrı-

ayrı əsrlərə, minilliklərə, eyni zamanda müxtəlif tayfalara, onların başçılarına aid olduğuna görə bəzən eyni termin, söz və fikir müxtəlif şəkillərdə yazılan damğa, işarə və fiqurlarla ifadə edilməkdədir”. Qobustandakı Yazılı dəreə adlı bölgədəki, eyni zamanda Cingir dağındakı ləvazimatlar daha çox alimin diqqətini çəkmişdir. Bu damğalara və insan fiqurlarına əsasən alim göytürk damğaları ilə müqayisələr aparır, əski türk qövmləri, xüsusilə **as** / **az** qövmləri haqqında bəhs edir. O, VIII-X əsrlərə aid etdiyi bu damğa və işarələr haqqında belə nəticəyə gəlir ki, “bu qayaüstü rəsmlər tarixi, elmi, gözəl sənətləri öyrənmək üçün sadəcə ən əski qaynaq olaraq qalmır, eyni zamanda türk qövmlərinin, eləcə də Azərbaycan xalqının Qafqazda yaşamış əcdadlarının ilk yazı örnəkləridir”. Bu mövzu alimin “Bəzi damğa və işarələrin etimoloji açıqlaması” adlı məqaləsində də davam etdirilmişdir. Bu məqalədə Qobustan qayalarının rəsm, işarə və damğalarına əsaslanaraq unudulmuş etnonimlərdən olan **asların** və ya **azların** Azərbaycan xalqının etnogenezisindəki əhəmiyyətindən bəhs edir. Məqalədə həm də **az/as** etnoniminin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində toponim, oronim və hidronimlərin tərkibində qalmış izlərinin də geniş bir siyahısını vermişdir. Qobustandakı Yazılı dərədə, Kiçik daşda rast gəlinən ideogram, işarə və insan fiqurlarına əsaslanaraq o, qədim **as** qövmləri haqqında geniş məlumat verir. Bu məlumatların içərisində alim **as kan** və **as er** sözlərini tam şəkildə açıqlayır. Məlum olduğu kimi, **as-az** qövmünün ismi Göytürk yazılarında da tez-tez keçməkdədir. Bu incələmələrdən yazar belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Aslar Qafqazda, xüsusilə Naxçıvan, Qazax, Kəlbəcər, Qobustanda və b. yerlərdə özlərinin ilk yazı mədəniyyətlərini də milad öncəsi X-VIII minilliklərdə yaratmışdır. Az xətti və az damğası əski dünya mədəniyyəti tarixində ilk örnək olaraq diqqət çəkməkdədir. Damğa, işarə piktoqramların kompleks transkripsiyası və mənalandırılması onların (**asların**) şərtsiz türk xalqı olduqlarını təsdiq edir. Müəllifin “**Aslar kimdir**” adlı məqaləsində də eyni mövzunun incələnməsi daha detallı şəkildə davam etdirilmişdir. Bu kitabda, eyni zamanda, türklərin bir qolu olan turdetanlar və onların əlifbası haqqında da məlumat verilmişdir.

C.Cəfərovun “Runik qrafemlərinin təşəkkül tarixinə dair düşüncələr” və “Orxon-Yenisey abidələri” adlı məqalələri də əski türk yazılarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada Orxon yazılarının dil və üslubunun daha mükəmməl olduğu, Bilgə kağanın türkləri yadellilərə qarşı birlik olub mübarizə aparmağa səslədiyi xüsusilə vurğulanmaqdadır. Bu məqalələrdə eyni zamanda göytürk əlifbasının kökü və onun xüsusiyyətləri də təhlil olunmuşdur. Orxon-Yenisey yazılarının əlifba sistemi haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bertels və Bloşe bu əlifbanın orijinal olmadığını iddia etsələr də alimlərdən bir çoxu bu əlifbanın türklərin özləri tərəfindən hazırlandığını (xüsusilə V.Tomsen, Aristov və b.), göytürklərdən əvvəl də hun damğaları şəklində mövcud olduğunu, as əlifbası, hun əlifbası kimi fəaliyyət göstərdiyini bildirmişdir. Alim türk oğuz damğalarının türk mədəniyyəti tarixində önəmli rol oynadığını, M.Kaşğarlının verdiyi oğuz damğalarına əsaslanaraq göytürk əlifbasındakı hərfi işarələrin əski türk damğalarından yayıldığını faktlarla əsaslandırmışdır.

Onu da qeyd edək ki, görkəmli elm adamı, dərin türkçü alim, ömrünü türkçülüyn tədqiqi və təbliğinə həsr edən Cəfər İsmayıl oğlu Cəfərov Azərbaycan ərazisindəki damğa, ideoqram, qayaüstü rəsmlər, yazı işarələrinin tapılması və incələnməsində, bunların əski türk yazıları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsində və bu araşdırma metodunun, istiqamətinin rolu və önəmi haqqında məlumat verən ilk görkəmli alimlərdən biri olmuşdur. Belə şəxsiyyətlər sırasında ömrünü, sözün əsl mənasında, elmə həsr edən, Azərbaycan türkologiya elmində dəyərli elmi araşdırmaları ilə çıxış edən türkoloq alim Cəfər İsmayıl oğlu Cəfərovun imzasının özünəməxsusluğu alimin hər bir araşdırmasında özünü aydın göstərir. Azərbaycan, türkmən, türk, alman və rus dillərində 100-ə yaxın elmi və publisistik məqalələri, “Aslar kimdir”, “Milli etnik yaddaşın izi ilə” adlı kitab və monoqrafiyası çap olunmuşdur. 1974-cü ildən ömrünün sonuna kimi Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasında dosent vəzifəsində çalışmışdır. Cəfər Cəfərov 1996-cı ilin dekabr ayının 20-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

ƏBÜLFƏZ MUXTAR OĞLU QULİYEV (1939)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əbülfəz Muxtar oğlu Quliyev 1 iyul 1939-cu ildə Şahbuz rayonunun Zərnətün kəndində anadan olmuşdur. 1968-ci ildə ADPU-nun filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat bölməsini bitirmişdir. Ə. Quliyev Şahbuz rayonun kənd məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. 1972-ci ildən etibarən taleyini indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə bağlamışdır. Əbülfəz müəllim burada müəllim, baş müəllim olmuş, hazırda dosent vəzifəsində çalışmaqdadır. 1979-cu ildə indiki AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dialektologiyası ixtisası üzrə dissertasiya mövzusu götürmüşdür.

1984-cü ildə “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edib filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibi və onun şivələrdə işlənmə xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Məlumdur ki, keçən əsrin 60-cı illərindən qədim dil faktları ilə zəngin olan Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi işi kölgədə qalmışdı. Bu iş ancaq keçən əsrin 80-ci illərindən etibarən canlanmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə diqqəti cəlb edən tədqiqat işlərindən biri də Ə.Quliyevin “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” adlı dissertasiya işidir. Dissertasiya işi tariximizin, etnoqrafiyamızın, mədəniyyətimizin öyrənilməsində qiymətli mənbə olan sözlərin leksik vahidlərin tədqiqinə, konkret desək, Şahbuz şivələrinin leksikasının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibi də uzun əsrlərin məhsulu olan müxtəlif dövrlərə aid sözləri qoruyub saxlamışdır. Ona görə də

dissertasiya işində Şahbuz şivələrinin çox böyük elmi əhəmiyyətə malik olan leksik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid leksik vahidlər, dialekt sözləri, heyvandarlıqla bağlı leksik vahidlər, terminoloji leksika tədqiq olunmuşdur. Müəllif göstərir ki, Şahbuz bölgəsində istifadə olunan saysız-hesabsız sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində qalsa da, bəzisi ancaq şivə səciyyəsi daşıyır, ədəbi dildən çıxmış, yalnız bölgələrimizin danışq dilində, xalq dilində qorunub saxlanmışdır. Məhəlli səciyyə daşıyan bu sözlər həm dilimizin tarixi, həm də tarixi dialektologiyası üçün mühüm mənbədir. Müəllif heyvandarlıqla əlaqədar olan leksik vahidləri üç qrupa ayırır: 1. Qoyunçuluq terminləri. 2. Qaramal terminləri. 3. Atçılıq terminləri. Müəllif bu üç qrupa aid leksik vahidləri Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri, həm də türk dilləri müstəvisində müqayisəli şəkildə araşdırmışdır. Bununla yanaşı peşə-sənət sözləri toxuculuq, dulusçuluq, dəyirmançılıq, dabbaqçılıq, bənnalıq və dülgərlik kimi bir neçə qrup üzrə təsnif və tədqiq edilmişdir. Çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər üzərində araşdırma aparılmışdır. Dissertasiyada müəllif leksik vahidlərin mənşəyini araşdırmış, onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

“Ədəbi dildə təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, heyvanların adlandırılması, dialekt və şivələrdə çoxçeşidliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də Şahbuz rayonu şivəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı çoxlu miqdarda söz və terminlər işlənir. Bu nəzərə alınaraq Şahbuz rayonu şivələrində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər və terminlər qruplaşdırılmışdır. Heyvandarlıq, əkinçilik, arıçılıq, bağçılıq baramaçılıq şəklində təsnif edilərək hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Təhlildən aydın olur ki, heyvandarlıq terminləri qoyunçuluq, qaramal, atçılıq terminlərini özündə ehtiva edir. Şahbuz rayonu şivələrində heyvandarlıqla bağlı müxtəlif anlamı bildirən sözlər toplanmış və onların işlənmə xüsusiyyətləri müxtəlif bölgələr adı altında təhlil olunmuşdur. Qeyd edilir ki, Şahbuz

şivələri çox rəngarəng və zəngin leksikaya malikdir və burada dilimizin qədim laylalarına məxsus çoxlu sözlər mühafizə edilmişdir. Bu sözlərin bir qismi artıq müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibindəki leksemlərin müəyyən hissəsi müxtəlif fonetik fərqlərlə ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə müşahidə olunur. Müəyyən qismi isə Şahbuz şivələri üçün səciyyəvidir və bunlara Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində təsadüf edilmir. Bununla yanaşı Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibində təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid termin səciyyəli leksika xüsusi yer tutur. Şahbuz şivələrində qeydə alınan, toplanan bu leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir. Bu leksik vahidlərin bir çoxunun türk dillərinin qədim yazılı abidələrində işlənməsi faktlarla təhlil edilir. Bu məqsədlə tarixi abidələrə, o cümlədən də türk dillərinin yazılı abidələrinə, eləcə də müasir türk dilləri və onların dialektlərinin materiallarına müraciət edilmişdir (Q.Əsgərova. Müstəqillik illərində Naxçıvanda dilçiliyin inkişafı. Naxçıvan. 2017. s.65-70).

Qeyd edilir ki, bir sıra sözlərə isə müasir türk dilləri və onların dialektlərində rast gəlmək mümkündür. Bu qəbil sözlərin bəziləri öz qədim forma və mənasını mühafizə etdiyi halda, bəziləri tarixi inkişaf nəticəsində müəyyən fonetik və semantik dəyişikliyə uğramışdır. Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibində işlənən sözlərin müəyyən bir qismini başqa dillərdən keçən leksik vahidlər təşkil edir. Belə alınmalar ekstralingvistik və dil xarici faktorlarla- tarixi, iqtisadi, siyasi, mədəni və coğrafi amillərlə bağlıdır. Başqa dillərdən alınan sözlər, bir qayda olaraq, müəyyən dəyişikliyə uğramış və şivələrin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Alınmaların mənşəyinə görə ərəb, fars və rus dillərindən keçən sözlərə ayrılmışdır. Şahbuz şivələrində bəzi sözlərin mənşəyi araşdırılmış, onların quruluşu, tərkib hissələri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilir ki, Şahbuz rayonunda kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı çoxlu söz və termin səciyyəli sözlər işlənmişdir. Kənd təsərrüfatı sahələrinin müxtəlifliyi təbii iqlim şəraitindən asılı olaraq maldarlıq, arıçılıq, əkinçilik, bağçılıq, baramaçılıqla

bağlı termin səciyyəli sözlərdir. Bu sahələr Azərbaycan xalqının ən qədim və əsas təsərrüfat sahələri olmuşdur. Şahbuz rayonu şivələrinin lüğət tərkibində heyvandarlıqla əlaqədar müasir ədəbi dilimizdə olmayan, yalnız dialektal xarakter daşıyan söz və terminlər özünü göstərir. Bu termin sözlər müəyyən mərhələdə geniş şəkildə işlənsə də tədricən ədəbi dildən çıxmış və yalnız dialektlərdə mühafizə olunaraq ilkin mənə və formasını qoruyub saxlamışdır. Məhəlli səciyyə daşıyan bu sözlər həm Azərbaycan dilinin tarixi, həm də tarixi dialektologiya üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təhlillərdən aydın olunur ki, heyvandarlıqla bağlı sözlərin bir qismi işlənmə arealına görə çox geniş yayılsa da bir qisminin işlənmə dairəsi məhduddur. Heyvandarlığın daha geniş inkişaf etmiş qolunu təşkil edən qoyunçuluqla bağlı ədəbi dildə olmayan bir çox söz və terminlər qorunub saxlanılmışdır. Rayonun ərazisində qoyunların yaşı, müxtəlif əlaməti və s. görə fərqləndirici müxtəlif sözlərdən istifadə edilir. Şivədə qoyunları və keçiləri fərqləndirmək üçün işlənən müxtəlif sözlərdən istifadə olunması qeyd edilir və müxtəlif qruplara ayrılır. Yaşına görə, əlamət və nişanlarına görə işlənən adların çoxu Kitabı - Dədə Qorqud, Orxon abidələri ilə müqayisə edilmişdir. Şahbuz rayonunda qaramalla əlaqədar terminlərin Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində həmin mənada işlənməsi və sözlərdə fonetik dəyişikliklərin baş verməsi zəngin dil faktları ilə təhlil edilir. Şahbuz rayonu şivələrində mal-qaranın saxlandığı yerin adlarını bildirən söz və terminlər quruluşuna görə təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi Şahbuz rayonu şivələrində ağartı məhsullarının adları toplanmışdır. Qeyd edilir ki, bu sözlərin bir çoxu ədəbi dildə işlənmir, ya da müəyyən fonetik dəyişikliklərlə qeydə alınmışdır. Şivədə işlənən at adları yaşına, rənginə, nişan və əlamətlərinə görə müxtəlif qruplara ayrılmışdır. Qeyd edilir ki, atlarda müşahidə edilən xəstəliklərlə əlaqədar ancaq şivədə bir çox söz və söz birləşmələri işlənir.

Əsrlərdən bəri Azərbaycanda əkinçiliklə bağlı bir çox sözlər Şahbuz rayon şivələrində qorunub saxlanılmışdır. Əkinçiliklə

məşğul olan şəxslər tərəfindən bir çox söz və terminlərin işlənməsi və sözlərin yayılma arealı və işlənmə formaları göstərilmişdir. Taxılçılıq, tərəvəzçilik, bostançılıqla bağlı dialektlərdə işlənən sözlərin arxaıkleşmiş və müasir ədəbi dildə işlənmə formaları müəyyənleşdirilmişdir. Şahbuz şivələrində cütə qoşulan öküzlərin, zəmidə əmələ gələn bitkilərin, əkinin suvarılması, əkində işlədilən əşya və alətlərin ayrı-ayrılıqda adları müxtəlif qruplar altında təsnif edilmişdir.

Şahbuz rayonunun iqtisadiyyatında arıçılıq özünə məxsus yer tutur. Bu nəzərə alınaraq arıçılıqla əlaqədar işlənən bütün sözlər, söz birləşmələri qeydə alınmış və onların işlənmə formaları zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Şahbuz rayon şivələrində arıların rənginə, xarici görkəminə, məhsuldarlığına və s. görə adları vardır. Qeyd edilir ki, eyni bir söz bəzən bir neçə mənada işlənir, bəzən də ümumiləşdirici mənə daşıyır. Sözüün bir sıra hallarda mənasının daralması, genişlənməsi və işlənmə formaları Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri ilə müqayisə edilərək təhlil edilir.

Şahbuz rayonun ərazisinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı kəndlərdə bağçılıq və üzümçülüklə bağlı işlənən söz və terminlər də qruplaşdırılmışdır. Alma adları, qoz adları, üzümçülüklə bağlı adlar rənginə, formasına görə adlandırılmışdır. Eləcə də dabbaglıq və palanduzçuluqla bağlı işlənən sözlər Naxçıvan ərazisinin müxtəlif dialektlərində işlənən sözlərlə müqayisə edilmişdir. Bənalıq və dülgərliyə aid terminlər qruplaşdırılaraq işlənmə formaları göstərilmişdir.

Tədqiqatda Şahbuz şivələrində işlənən leksik vahidlər quruluşuna görə üç qrupa: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərə ayrılmışdır. Düzəltmə sözlərin Azərbaycan dilinin öz şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlməsi və ədəbi dilə və şivəyə məxsus sözlərin xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin əsasən türk mənşəli sözlərdən ibarət olması və həm də onların tərkibində qədim türk sözlərinin mühafizə edildiyi aşkara çıxarılmışdır. Qeyd edilir ki, terminlərin yaradılmasında söz birləşmələrindən

geniş istifadə olunmuşdur və söz birləşmələri ən çox ikinci, qismən də üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən ibarətdir, tək-tək hallarda isə birinci növ təyini söz birləşmələri də müşahidə olunur. Materialların araşdırılması göstərir ki, Şahbuz şivələrində eyni bir məfhum, anlayış, əşya ayrı-ayrı kəndlərdə müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Eyni söz müxtəlif mənə çalarlarına malikdir və bəzən də başqa bir sözün əks mənasını daşıyır. Şahbuz şivələrində bu və ya digər məfhumun adını bildirən xüsusi söz olmadıqda o, ya təsviri yolla ifadə edilir, ya da ona oxşar müəyyən bir əşyaya bənzədilərək həmin şeyin adı ilə adlandırılır. Şahbuz şivəsi zəngin leksikaya malikdir və burada dilimizin dərin qatlarına məxsus sözlər vardır ki, bunlar ədəbi dildə işlənmişdir. Onların müəyyən qismi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvidir, bir qismi isə müəyyən fonetik fərqlərlə digər dialekt və şivələrdə gözə çarpır. Alim qeyd edir ki, Şahbuz şivələrinə məxsus sözlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli sözlərdir, bunların bir çoxu türk dillərinin qədim yazılı abidələrində öz əksini tapır. Şivədə sadə tərkibli sözlər üstünlüyə malikdir, düzəltmə sözlər əsasən, öz dilimizin şəkilçiləri hesabına yaranır. Müəllif diqqəti bu şivədə mürəkkəb sözlərin komponentlərinin daha çox türkmənşəli olmasına cəlb edir. O göstərir ki, dialektlərdə nadir hallarda mürəkkəb sözləri əmələ gətirən komponentlər alınma sözlər ola bilər. Bu bölgənin dialektizmlərinin tədqiqi göstərir ki, Şahbuz şivələrində eyni bir məfhum, əşya ayrı-ayrı kəndlərdə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur, eyni söz müxtəlif mənə çalarlarına malikdir və bəzən də başqa bir sözün əks mənasını daşıyır. Təhlillərdən aydın olur ki, Şahbuz rayonu şivələrində işlənən sözlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Çünki dialekt və şivələrdə kotanın hissələri, meyvələrin növləri, işlənən alətlərin adları müxtəlif bölgələrdə bir-birindən fərqli şəkildə adlandırılmışdır. Bu nəzərə alınaraq tədqiqatda Şahbuz rayonu şivələrində işlənən omonim və sinonimlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Qeyd edilir ki, Şahbuz şivəsində alınma sözlərə də təsadüf edilir və bu ekstralingvistik və dilxarici faktorlarla bağlıdır. Tarixi,

iqtisadi, mədəni və coğrafi amillərlə bağlı olaraq işlənən alınma leksik vahidlər tarixin müxtəlif dövrlərində rus, ərəb və fars dillərindən keçmişdir.

Ə.M.Quliyevin “Şahbuz şivələrinin leksikası” adlı dissertasiya işi Azərbaycan dialektologiya elminə layiqli bir töhfədir. Dissertasiya işi əsasında Əbülfəz Muxtaroglunun “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” (Bakı, “Elm və təhsil” 2013, 180 səh.) monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

Ə.Quliyev Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Onun Əbülfəz Muxtaroğlu imzası, təxəllüsü ilə şeirləri mətbuatda çap olunmuşdur. Alim-şairin “Bir möhürbənd bəsimdir” (Bakı, 1997), “İkinci görüş” (Bakı, 2003) kimi bədii əsərləri işıq üzü görmüşdür. Bunun ardınca Ə.Muxtaroglunun publisistik səpkidə “Şahbuz şəhidləri”(Naxçıvan, 2009) kitabı nəşr olunmuşdur. Ə. Muxtaroğlu eyni zamanda “Zorbulağın zümzüməsi” (Bakı, 2003) və “El məhəbbəti (Naxçıvan, 2010) ədəbi almanaxlarını da tərtib və nəşr etdirmişdir. Hazırda Ə.Muxtaroğlu Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosentidir.

ŞABAN HƏSƏN OĞLU ŞABANOV (1940)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şaban Şabanov 1940-cı il iyun ayının 21-də Ordubad rayonunun Dəstə kəndində kolxozçu ailəsində anadan olmuş, 1947-1957-ci illərdə həmin kənddəki orta məktəbdə oxumuşdur. 1958-ci ildə Bakıya gələrək N.Krupskaya adına Kitabxanaçılıq Texnikumuna qəbul olmuş, 1960-cı ildə təhsilini əla qiymətlərlə başa vuraraq təyinatla öz rayonuna göndərilmiş, bir il Kotam kəndində kitabxanaçı işləmişdir. Dünyanın ən məşhur yazıçılarının kitabxana fondundakı əsərləri ilə tanış olması onda həmin ədəbiyyatı orijinaldan oxumaq həvəsi oyadır və xarici dillərdən birini öyrənmək məqsədi ilə 1961-ci ildə M. F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun alman dili şöbəsinə qəbul olunur. O dövrdəki mövcud qaydalara görə 3-cü kursdan hərbi xidmətə getmiş, iki ildən sonra 1965-ci ildə tərxis edilərək təhsilini davam etdirmişdir. İnstitutda Nəzakət Ağazadə, Cəfər Cəfərov, Sevda Pepinova, Tamara Əhmədova və Müşviqə Tahirova kimi o dövrün ən nüfuzlu alim və pedaqoqlarından alman dilinin incəliklərini dərinlən öyrənmiş, məşhur alman şair və yazıçılarından Höte, Şiller, Hayne, Anna Zegers, Tomas Mann, Kafkanın və başqalarının əsərlərini orijinaldan oxumuş və ədəbiyyata, ədəbiyyatşünaslığa meyli artmışdır. Tələbəlik illərində geniş dünyagörüşü, aydın təfəkkürü, yaxşı nitq qabiliyyəti ilə müəllimlərinin diqqətini cəlb edərək bilmiş, institutda keçirilən tədbirlərdə müntəzəm iştirak etmiş, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən olmuşdur. Dərslərinə həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış, ixtisas fənləri ilə yanaşı, tədris olunan digər elmləri də dərinlən öyrənərək 1968-ci ildə institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və Elmi Şuranın qərarı ilə Müasir Azərbaycan Dilçiliyi kafedrası üzrə aspiranturada

saxlanılmışdır. Hələ orta məktəbdə oxuduğu illərdə Azərbaycan yazıçılarının, xüsusən xalq yazıçısı S.Rəhimovun əsərlərini sevmə-sevə oxumuş, ədəbiyyat müəllimləri tərəfindən təşkil edilən ədəbi-bədii tədbirlərdə iştirak etmişdir. Buna görə də o, aspiranturaya qəbul olanda tərəddüd etmədən Süleyman Rəhimov yaradıcılığına müraciət edərək “Şamo” romanının leksikası” mövzusunun tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun bu mövzuya müraciət etməsində həmin dövrdə Azərbaycan dili kafedrasının müdiri işləyən professor Nəsir Məmmədovun böyük təsiri olmuşdur. Ümumiyyətlə, professor N.Məmmədovun elmi rəhbər kimi gənc aspirantına qayğı, diqqət və zəhməti çox olmuşdur.

1970-ci ildə Müasir Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müəllim kimi işə başlayan Şaban müəllim 1971-ci ildə aspiranturada təhsilini başa vurur və Ümumi Dilçilik kafedrasında müəllim vəzifəsinə keçirilir.

1973-cü ildə M.F.Axundov adına APDİ-nin əsasında iki müstəqil institut yaranandan sonra Şaban müəllim Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun Ümumi Dilçilik kafedrasında baş müəllim vəzifəsində işləyir. 1974-cü ilin noyabrında “S.Rəhimovun “Şamo” romanının leksikası” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Tədqiqatda S.Rəhimovun “Şamo” romanında danışmaq nitqinin xüsusiyyətləri, emosional-ekspressiv sözlər, bədii dildə obrazlı ifadə vasitələri zəngin dil faktları ilə təhlil olunmuşdur.

Məlumdur ki, bədii yaradıcılıq hər bir yazıçının dünya-görüşündən, fantaziyasının zənginliyindən, ümumxalq dilinə bələdçiliyindən və bu dildən istifadə qabiliyyətindən, dilin ədəbi normalarına riayət etməklə sözləri yerində işlətmək bacarığından asılı olaraq fərqi, özünəməxsus səciyyə daşıyır. Yazıçı əgər xalq dilinə bələddirsə və yazdığı əsərdə onun imkanlarından məharətlə istifadə edərək fikirlərini personajların xarakterinə uyğun, aydın və səlis dillə ifadə edə bilirsə, oxucunun dərin rəğbətini qazana bilər.

Bu baxımdan Azərbaycanın Xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Süleyman Rəhimovun yaradıcılığını, xüsusən onun

şah əsəri “Şamo” romanının leksikasını araşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Təbii ki, belə bir əsərin leksik-semantik təhlilini aparmaq, bütövlükdə S. Rəhimov yaradıcılığını təhlil edə bilmək səviyyəsinə qalxmaq bacarığı tələb edirdi. Maraqlı burası idi ki, hər bir bədii əsəri oxunaqlı edən və əslində yazıçıya oxucu məhəbbəti qazandıran dilin bədii çalarlarını təkcə dilçi alim kimi yox, həm də ədəbiyyatşünas alim kimi yazıçının həyatda olduğu və şöhrətin zirvəsinə çatdığı bir vaxtda təhlil etmək lazım idi. Tədqiqatçı kənd mühitində yaşayıb, təhsildən uzaq, ədəbi dildən xəbəri olmayan personajları öz məhəlli dil-nitq səviyyələrində danışdıran və bu zaman dilin leksik imkanlarından kifayət qədər yararlanmış yazıçının istedad və bacarığını təhlil və qiymətləndirə bilmək gücünə malik olmalı idi. Hələ tələbəlik illərində dilin leksikologiyasını, morfologiyasını, fonetikasını, qrammatik quruluşunu və digər sahələrini dərinlən öyrənmiş Şaban müəllim bütün istedad və bacarığını səfərbər edərək qarşısına qoyduğu bu böyük məsuliyyət tələb edən vəzifənin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir.

1974-1975-ci tədris ilində APXDİ 5 illik təhsil sistemində keçdiyindən, tələbələrə 2-ci ixtisas verilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdi. Bu proses yeni kafedraların yaradılmasını tələb edirdi. Bununla əlaqədar İngilis Dili fakültəsində II ixtisas Alman Dili kafedrası açılır. İnstitutun aparıcı alman dili müəllimlərindən biri kimi Şaban müəllim 1976-cı ilin iyun ayında həmin kafedraya baş müəllim vəzifəsinə keçirilir. Bu kafedranın əməkdaşı kimi o, 1977-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Rostov Dövlət Pedaqoji İnstitutunun, 1982-ci ildə Moris Torez adına Dillər İnstitutunun, 1983-cü ildə isə Berlindəki Humboldt adına Universitetin ixtisaslandırma kurslarının dinləyicisi olur. Bu illər ərzində kifayət qədər elmi və pedaqoji təcrübə toplamış Ş.Şabanova SSRİ Nazirlər Soveti yanında AAK 22 avqust 1984-cü il tarixli qərarı ilə dosent elmi adı verilmişdir.

2013-cü ildə ingilis, alman, fransız və rus dillərinin praktik tədrisini əhatə edən II Xarici dil kafedrası yaranır və Şaban müəllim bu kafedraya müdir seçilir.

Ş.Şabanovun elmi fəaliyyətinin əsas hissəsini bilavasitə alman dilinin tədrisinin nəzəri və praktik aspektləri təşkil edir. Onun müstəqil, yaxud həmmüəllif olaraq nəşr etdirdiyi dərslik, dərs vəsaiti, proqramlar həm ali, həm də orta məktəblərdə bu gün də geniş istifadə olunur.

Ş.Şabanov “Alman dilində feilin semantika və sintaksisi (Azərbaycan dili feili ilə müqayisəli tipologiyası)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. Onun elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini alman dilində feilin tədqiqi təşkil edir. Alimin fikrincə, hər hansı bir xarici dilin fonetika, leksika və qrammatikası istər tam halında, istərsə də onların ayrı-ayrı hadisələri ana dili ilə müqayisəli tipoloji öyrənildikdə tədqiqatda hər iki dilin üz qatında olmayan daha maraqlı faktları aşkar edir və bu da xarici dilin tədrisinin aktuallığını, asan mənimsənilmə yollarının müəyyənləşdirilməsinə xidmət etmiş olur. Bu baxımdan onun alman dilində feilin Azərbaycan dili feili ilə müqayisəli tipoloji planda tədqiqinin nəticəsi olan “Alman feili (sxemlər və cədvəllər üzrə təsvir və təsnifatı; Bakı 2016), “Alman feili (Konyunktiv şəkli)” (Bakı 2016) kitabları olduqca orijinaldır. İlk dəfədir ki, alman dilində feilin konyunktiv şəkli Azərbaycan dilçiliyində müəllif tərəfindən nəzəri və praktik aspektlərdə tədqiq olunmuşdur. Ümumiyyətlə, alman dili feilinin semantikasi, morfoloji və sintaktik kateqoriyaları onun elmi-tədqiqatının ana xəttini təşkil edir. Onun tədqiqatlarında alman və Azərbaycan dilində feillərin semantikasi hərtərəfli, həm də özünə məxsus yanaşmalarla öz elmi-praktik araşdırmasını tapmışdır.

Onun “Dil vahidlərinin daxili məzmunu və onun sintaktik əlaqədə kommunikativ nitq gerçəkliyi” (“Dil və ədəbiyyat” jurnalı, ADU, -2008. -№3), “Ayrılan ön şəkilçilərin leksik-qrammatik təbiəti və sözdüzəltmədə yeri”, (Azərbaycanda xarici dillər (ADU). -2009. -№1), “Sözün dil və nitq qrammatikası: semantik və sintaktik planda” (Elmi xəbərlər ADU. -2004. -№5), “Alman feilinin məsdər formalarının struktur təbiəti və funksional sintaksisi” (Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, -

2006. -№5), “Artiklın kateqorial-qrammatik məqamları, nitqdə semantik və üslubi-funksional işlənməsinin bəzi xüsusiyyətləri” (Dil və ədəbiyyat, BDU-2007. -№1, s. 55) “Sual və inkar məzmunlarının alman dilində ifadə vasitələri” (Elmi xəbərlər, ADU, -2008. -№6.) və s. məqalələri elmiliyi ilə seçilir. Alimin 60-dan çox məqalə və tezisi və bir sıra dərslük, dərş vəsaitləri, metodik vəsaitlər, fənn proqramları nəşr olunmuşdur. Ş. Şabanovun əsas tədqiqat obyekti alman dilində feillər, onun semantika və sintaksisi və onların Azərbaycan dili ilə müqayisəli təhlilidir. Bu sahədə onun gördüyü işlər Azərbaycan dilçiliyində alman dilinin tədqiqi və praktik tətbiqində istiqamət və yazı tərzilə seçilir.

Ş.Şabanov 2016-cı ildə Filologiya fakültəsinin tərkibindəki Xarici dillər kafedrasına müdir seçilmiş və hazırda bu vəzifədə fəaliyyət göstərir.

NOVRUZ İSMAYIL OĞLU MƏMMƏDOV (1947)

Novruz İsmayıl oğlu Məmmədov 15 mart 1947-ci ildə Babək rayonunun Şıxmahmud kəndində anadan olmuşdur. 1964-cü ildə orta təhsilini başa vuraraq, Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun “Avropa dilləri” fakültəsinin fransız dili şöbəsinə qəbul olmuşdur. 1970-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1967-1968-ci illərdə Əlcəzairdə, 1971-1973-cü illərdə Qvineyada, 1978-1981-ci illərdə isə yenidən Əlcəzairdə tərcüməçi və baş tərcüməçi işləmişdir.

Bununla yanaşı, elmi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1991-ci ildə “Müasir fonologiyada yarımşaitlər problemi (fransız dilinin materialları əsasında)” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. Dissertasiyada yarımşaitlərin xüsusiyyətləri və sözlər daxilində funksiyası zəngin faktlarla təhlil olunmuşdur. Roman dilçiliyində yarımşaitlərin tədqiqi geniş şəkildə təhlil olunmuş və bu səslərin müasir fransız dilində fonetik statusu müəyyənləşdirilmişdir. Tələffüz zamanı yarımşaitlərin akustik artikulyar xüsusiyyəti və linqvistik mahiyyəti zəngin dil faktları ilə təhlil olunmuşdur və bu faktların müxtəlif dilçilər tərəfindən təhlili, eləcə də fransız dilində fonoloji sistemdə yeri müəyyənləşdirilmişdir. Aparılan tədqiqatlar əsasında bu səslərin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş və Azərbaycan dilindəki səslərlə müqayisə edilmişdir. Yarımşaitlər fonemlər içərisində xüsusi qrup kimi işlənir və dil vahidi kimi yeni sözlərin formalaşmasında fəal iştirak edir. Səslər sistemində yarımşaitlər fonetik baxımdan yeni nəzəri konsepsiyaların formalaşmasına imkan verir. Bu nəzərə alınaraq dissertasiyada

yarımsaitlər diaxronik və sinxronik istiqamətdə ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Sinxron istiqamətdə yarımsaitlərin distributiv xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, fransız dilində fonemin əsas əlamətləri sözlərin bir-birindən fərqlənmə istiqamətini təyin edir, fonoloji sistemdə onun rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə ki, yarımsaitlər müstəqil fonemlərdir və sözlərin yaradılmasında müstəqil fonem kimi çıxış edir. Qeyd edilir ki, [w], [y] kimi yarımsaitlər yalnız prevokal vəziyyətdə reallaşır. Yəni bu yarımsaitlərin reallaşması üçün əsas şərt onlardan sonra saitlərin gəlməsidir. Bu da müvafiq qapalı saitləri əsas variantlarından müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə fərqləndirir. J.Strak hesab edir ki, hecada saitlər və samitlər identik mövqe tuta bilmirlər.

Alimin fikrincə, yarımsaitlər samitdir, çünki heç cür sait fonemlərin variantı ola bilmirlər. Bu da sait, samit, heca anlayışlarının və onların mahiyyətinin yerdəyişməsinə gətirir. Məlumdur ki, fonetikada sait-samit qarşılaşdırılması akustik xarakterin, yaxud artikulyasiya prosesinin qarşıladrılmasıdır. Buna görə də sintaqmatik səs vahidinin paradiqmatik hecaya aid edilib-edilməməsi onun müstəqillik əlaməti hesab edilmir. Fransız dilində fonetik bütöv olan hecanın fonoloji funksiyası yoxdur. Səs vahidinin fonoloji mahiyyəti onun heca nüvəsi yaratması ilə əlaqəli deyildir. Bəzi nümunələrdə saitlərin əvvəlində əlaqələnmə, birləşmə, bitişmə baş vermir. Bir çox nümunələrdə [w], [y] kimi yarımsaitlərdən əvvəl əlaqələnmə, birləşmə, bitişmə bədii ədəbi tələffüz normasına çevrilir. Əcnəbi mənşəli sözlərdə bu normalara riayət olunmaya bilər. Beləliklə, müasir fransız dilində [w], [y] kimi yarımsaitlər sərbəst variasiyada müvafiq qapalı sait səslərin prevokal variantları qismində çıxış edirlər. Dil belə variasiyaları saxlayır və bu nümunələrdə öz əksini tapır. Fransız dilinin müasir mərhələsində inkişafın dinamikası və istiqamətini müəyyən etmək mümkün olmur. Bir tərəfdən dil öz daşıyıcılarının qarşılıqlı anlaşmasını təmin etmək üçün bu variantları qoruyub saxlamağa çalışır, digər tərəfdən isə hiss olunacaq səviyyədə onun qarşısını almağa cəhd edir. Bu da dilin dialektik inkişafını

təmin edir. Belə ki, nitq olmadan dil mümkün deyil, nitqdə isə variasiyalar hər zaman var. Bununla da təhlillər əsasında yarımşaitlərin tarixi inkişaf prosesi müəyyənəşdirilmişdir.

N.Məmmədov 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun hazırlıq, 1993-1997-ci illərdə isə fransız dili fakültələrinin dekanı vəzifəsində işləmişdir. 12 aprel 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının Xarici Əlaqələr şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1995-ci ildən 1997-ci ilə qədər ümummilli lider Heydər Əliyevin fransız dili tərcüməçisi olmuşdur. O, 1998-ci ildə Azərbaycan-Fransa dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsində xidmətlərinə görə Fransa Prezidenti Jak Şirak tərəfindən Legion d'Honneur – “Fəxri Legion” ordeni ilə təltif edilmişdir. 2002-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə ona Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir rütbəsi verilmişdir. 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir. 2009-cu ildə Polşa Prezidenti Lex Kaçinskinin sərəncamı ilə Azərbaycan-Polşa münasibətlərinin inkişafı sahəsindəki xidmətlərinə görə Polşanın Fəxri Legion Ordeni ilə təltif olunmuşdur. 2005-2018-ci illərdə YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının üzvü olmuşdur. 2012-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyası rəhbərinin müavini təyin edilmişdir. 2017-2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Xarici siyasət məsələləri üzrə köməkçisi və şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. İşlədiyi müddətdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xarici ölkələrə səfərlərində, müxtəlif sammit, beynəlxalq forum və konfranslarda Azərbaycanın rəsmi nümayəndə heyətinin üzvü olmuş, ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda iştirak etmişdir. 13 mart 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “Şərəf” ordeni ilə təltif edilmişdir. 21 aprel 2018-ci il tarixindən Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri təyin edilmişdir. 2018-ci ildə Fransa Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Şərəf Legionu” ordeninin zabit dərəcəsi ilə təltif edilmişdir.

N.Məmmədov “IX sinif üçün fransız dili dərslisi” (“Le Français”, 1994); “Fransız dilinin praktik fonetikasi” (1997); “Geosiyasətə giriş” (1-ci cild, Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”, 2011, 576 səh.); “Geosiyasətə giriş” (2-ci cild, Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”, 2011. - 416 səh.); “Xarici Siyasətin Azərbaycan Modeli” (Bakı, Çəşioğlu, 2012, 464 səh.); “Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış” (Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2013, 264 səh.); “Dış Politika: Gerçəkliklər və Geleceğe Bakış” (Ankara, Berikan yayınevi, 2015, 308 səh.) adlı dərslük və kitabların müəllifidir. Azərbaycan Dillər Universitetinin fransız dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur.

Tədqiqatlarının bir qismi beynəlxalq münasibətlər və siyasətlə bağlıdır. Bu baxımdan “Diplomatiya: ensiklopedik lüğət” (Bakı, “Diplomat” nəşriyyatı, 2005, 578 səh.); “Qlobal Siyasət: Təhdidlər, çağırışlar, ümidlər” (Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2013, 320 səh.); “Кто прав, тот и сильнее?” (Bakı, “Zərdabi LTD”, 2013, 344 səh.); “Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi: Newtimes. az-ın baxış bucağı” (Bakı, 2014. -232 səh.); “Современная Система Международных Отношений: Сквозь Призму Newtimes. az” (Bakı, “Elm və Təhsil”, nəşriyyatı 2015, 319 səh.); “Günümüz Jeosiyasi Süreçlerinin Perde Arkası”(Bakı, “Elm və Təhsil”, nəşriyyatı 2015, 366 səh.); “Müstəqil Azərbaycanın 25 ili Səfirlərin gözü ilə”(Bakı, ”BEST-TMS” MMC, 2016, 645 səh.) əsərlərin müəllifidir.

Bir sıra əsərləri – Erix Fayql “Правда о терроре: армянский терроризм - истоки и причины” (rus dilinə, Bakı, Azərnəşr, 2000, 176 səh.), Pyer Qamarra “L’Assassin a le prix Goncourt”1963 (azərbaycan dilinə, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı 2010, 216 səh.), Philippe Braillard, Mohammad Reza Djalili “Les relations internationales” (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2010, 128 səh.) Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Novruz Məmmədov həmçinin, elmi, ictimai və siyasi mövzularda 150-dən artıq məqalənin müəllifidir. 2019-cu ildən Azərbaycan Dillər Universitetində Elm və İnnovasiya məsələləri üzrə prorektordur.

RZAYEV FİRUDİN HƏSƏN OĞLU (1952)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rzayev Firudin Həsən oğlu, 21 dekabr 1952-ci ildə Culfa rayonunun Xoşkeşin kəndində anadan olmuşdur. 1960-cı ildə Culfa rayon Əbrəqunus kənd internat məktəbin (natamam-orta) birinci sinfinə getmiş, 1968-ci ildə həmin məktəbin 8-ci sinfini bitirərək, Xanağa kənd orta məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. 1970-ci ildə məktəbi bitirmiş və ailə vəziyyətinə görə Culfa rayonunda fəhlə işləmişdir. 1972-1974-cü illərdə hərbi xidmətdə olmuş, xidmətdən sonra yenə də 4 il ailə vəziyyəti ilə əlaqədar fəhlə işləmişdir.

Hərbi xidmətdə aldığı idman dərəcəsinə görə 1975-ci ildə Culfa rayon Xoşkeşin kənd orta məktəbində bədən tərbiyəsi müəllimi vəzifəsinə qəbul olunmuş, 1978-ci ildə M. F. Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun qiyabi şöbəsinə daxil olmuşdur. Həmin ildən etibarən Culfa rayon Xoşkeşin kənd orta məktəbində Rus Dili və Ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsində işləmiş və 1983-cü ildə institutu bitirmişdir. 1975-2003-cü illərdə Xoşkeşin kənd orta məktəbində Bədən tərbiyəsi, Rus Dili və Ədəbiyyatı ixtisası üzrə müəllim vəzifəsində çalışdığı dövrdə elmi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. 2000-2003-cü illərdə “Filologiya məsələlərinə dair tematik topla”, “Azərbaycan onomastikası problemləri”, “Dədə Qorqud”, “Filologiya məsələləri”, Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnallarında 7 elmi məqaləsi dərc olunmuşdur.

2000-ci ildə Xarici dillər İnstitutuna dissertant qəbul olunmuş, 2003-cü ildə “Əlincə vadisi toponimlərinin türk layı” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş və 2004-cü ildə

Azərbaycan dili ixtisası üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

O, 2 yanvar 2004-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Onomastika şöbəsinə müdir, 1 aprel 2005-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 2006-cı ildən “Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” mövzusunda filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi üzərində işləmişdir.

F.Rzayev 25 iyul 2014-cü ildə Azərbaycan dili ixtisası üzrə dosent elmi dərəcəsinə almış, 2016-cı ildə isə Onomastika şöbəsinin fəaliyyətini artırmaq məqsədi ilə yenidən bu şöbəyə müdir təyin edilmişdir. F.H.Rzayev Qədim dövr (e. ə. VI-I minilliklər) Naxçıvan onomastik vahidlər sistemini tədqiq etmişdir. 2022-ci il 24 yanvarda Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən Dissertasiya şurasında “Naxçıvanda m. ö. dövrlərlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” mövzusunda filologiya elmləri doktorluğu dissertasiyasını müdafiə edib, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasına təqdim etmişdir.

Dissertasiyada m. ö. VI-I minilliklərin etnogenezi və bu tayfalarla bağlı etnooykonimləri geniş tədqiq edərək, Doray, Tal, Tus, Pal, Etrüsk tayfalarının yunan, rus, fars, erməni tayfaları deyil, türk tayfaları olduğunu qədim mənbələr əsasında sübut etmişdir. F.Rzayev qədim Hett, Assur, Urartu, Axiyyava yazıları üzərində təhlil aparmaqla, bu dövlətlərin Türk dövlətləri olduğunu, Elam dövlətinin qədim Asər, Türukku, Kassi, Şu, Kutu türk-Azərbaycan tayfaları tərəfindən yarandığını, ilk Şuşa şəhərinin Elam dövlətində m. ö. III minillikdə salındığını elmi, tarixi və dil faktları ilə fikrini əsaslandırırmışdır.

Dissertasiyada 600-dən çox etnooykonimlər üzərində araşdırma aparılmışdır.

Qədim türklər ilk yaşayış ərazilərində dövlət qurmuş, şəhər, qəsəbə, məntəqə salmış, mövcud dilin ifadə imkanları hesabına

öz coğrafi adlarını və mifik inanclarını yaradaraq tarixdə öz izlərini qoymuşdur. Adlarda öz izlərini yaşadan tayfaların ərazisi, dili, tarixi etnooykonimlərdə də öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan qədim türk etnooykonimləri tariximizə, etnogenezimiz və dilimizə, coğrafiya və mifologiyamıza tam aydınlıq gətirilməsi baxımından əsas mənbədir. Naxçıvan oykonimik sistemində m. ö. minilliklərlə bağlı Naxçıvan etnooykonimləri və onların leksik-semantik quruluşu dilimizin keçdiyi tarixi təkamül yolu, bu adları yaradan prototürk tayfalarının tarixi, coğrafi ərazisi, daşıdıqları mifoloji inanclarla bağlı zəngin məlumat verir. Lakin türk dili sözlükləri və antik müəlliflərə istinadən mövcud problemlərə yanaşılsa da m. ö. minilliklərlə bağlı etnooykonimlər sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Dissertasiyada məhz bu problem aktual məsələ kimi yer almış, əsas mənbə kimi Naxçıvan oykonimik sistemi götürülmüşdür.

Tədqiqatda m. ö. minilliklərlə bağlı oykonimlər, Naxçıvan etnooykonimlərinin m. ö. minilliklərlə bağlılığını təsdiq edən elmi faktlar, qədim mənbələrdə Naxçıvan və onunla bağlı etnooykonimlər, Naxçıvan ərazisi oykonimlərinin m. ö. minilliklərlə bağlılığı, qədim mənbələrdəki Naxçıvanla bağlı məntəqə adları elmi faktlarla təhlil edilmişdir. Faktlarla əsaslandırılır ki, bu ərazidə yüzlərlə məntəqə adı dəyişdirilməklə tarix təhrif edilmiş, başqa dillərə, eləcə də “erməni dili və tarixinə” aid edilmişdir. Tədqiqatda bu faktlar üzə çıxarılmış və dilimizin yazıyaqədərki dövr elementləri, şumer, türk paralelləri ilə şərh edilmişdir. Ərazidəki arxeoloji tapıntıların m. ö. III minilliyə aidliyi və bunun Naxər türkləri ilə üst-üstə düşməsi tarixi faktlarla elmi izahı verilir. Ərəb-fars mənşəli hesab edilmiş Naxçıvan MR ərazisində etnooykonimlər arxiv sənədləri və burada mövcud olan şəhər, qəsəbə, kənd adları təhlil edilmiş və qədim türk dili lüğətləri ilə tam təkzib olunmuşdur. Adları formalaşdıran leksik vahidlər Midiya, Manna, Atropatena toponimlərində Kintau, Kinqaruki kimi şəxs və toponimik adlarda təkrarlanması ilə bu fikirlər rədd edilir.

“Naxçıvan ərazisində m. ö. VI-III minilliklərlə bağlı etnooykonimlər” adlanan bölmədə m. ö. VI-III minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş as, naxər, türükkü, kuti və s. 15 tayfanın tarixi, ərazisi, dili, onlarla bağlı etnooykonimlər araşdırılmışdır. As prototürkləri ilə bağlı 46 etnooykonim təhlil edilmiş, faktlarla əsaslandırılır ki, As tayfa adı, ər- “igid”, bəy, qan-“məkan” qədim türk sözləriindən yaranmış As+ər+bay+kan adındakı qədim sözlər Beyləqan, Arbatan, Bəydil və s. adlarda da öz izini qoruyub saxlamışdır. Herodot, K. Ptolomey, Plutarxın yazılarına əsaslanaraq Azərbaycanın Ön Asiya, Anadolunun Kiçik Asiya kimi adlanması, As şamanlarının m. ö. minilliklərdə yaşaması elmi faktlarla sübut edilmişdir. Naxər prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər, Naxçıvan” sözünü Nuhla, “*ov yeri*”, “*sərt yer*”, “*naqqal*”, “*tərs*”, “*xoş su*”, “*naxçı*”, “*yurdda qalan*”, “*Nuh adamı*” kimi mənalarda türk, Urartu, ərəb-fars və s. dillərlə izahı şərh edilmiş, bu oykonimin türk mənşəli olduğu əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda qədim qaynaqlarda tarixi kökü m. ö. VI-IV minilliyə dayanan, adı prototürk As boyları ilə yanaşı çəkilən və qədim Naxçıvan torpağında aborigen-yerli sakinlər olan Turdi türkləri və onların tarixi ilk dəfə sistemli tədqiq olunur. Turukku-türükkü, kuti, lulubəy, hürrü, kas, subar, tal, koman, turdi, pal, tus, doray prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər linqvistik baxımdan şərh olunmuşdur.

Tədqiqatda Maq prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlərin “irandilli” kimi göstərilməsi təkzib edilir. Qeyd edilir ki, şumer yazılarında göstərilən “Maqan ölkəsi”, “Maqilumun və Meluxxin” kimi ifadələrdə Maqan- “Maqlara məxsus”, Melukki-“Şanlı Mil varisi” sözləri adların Azərbaycanın Mil-Muğana aidliyini göstərir. Faktlarla verilir ki, bu adlar Azərbaycanda “Mil-Muğan düzü”, Naxçıvanın Arpaçay vadisində “Muğan” adlarında da qalır. Naxçıvan ərazisində bu tayfa adını daşıyan 19 məntəqə adındakı əski dil vahidləri, Maxta, Muğancıq kəndləri arxeoloji nümunələri də bu tarixi tam olaraq sübut edir. Sak prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlərin m. ö. II minillikdə tarixdə yer alması, şu, kimmer, skif, sarmat və s. tayfalarla ittifaqda Skif-Sak çarlığı qurulması,

“Avesta”, Bisütun yazıları, Bibliyada “Aşkenaz”, Sak Qəmər-kimmerin “oğlu” kimi verilməsi əsaslandırılmışdır. Onların “Şu-Saka” dastanında şularla birgə, Altay və Orta Asiyadan əvvəl m. ö. II minillikdə isə Naxçıvanda yaşayıb, m. ö. VII-V əsrlərdə şimala köç etməsi arxeoloji faktlarla, eləcə də ərazidəki saklara aid 41 oykonimlə də sübut edilir. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq Zəngi prototürkləri ilə bağlı tarixin m. ö. II minilliyin sonuna söykənməsi qeyd edilir. Zəngi türklərinin Sak tayfalarının varisi olması əsaslandırılmış və saklarla bağlı 9 etnooykonim təhlil edilmişdir. Göstərilir ki, çay Zəngi tayfa adındandır, bu isə m. ö. VII əsrə aiddir. Burada Sakariya adı Sanqri-“Zəngi əri” kimi verilir və ərazi arxeoloji nümunələri pitekanthrop dövrünə aid edilir. Zəngilərin eləmlərlə qonşuluğu, Don çayı, Azov dənizi ətrafı ərazilərdə məskunluğu, mənbələrdə isə, Cənub Qafqazdan Kamışlara qədər ərazilərin Zəngi adlandığı, Sak tayfası olduğu, Zəngəzur bölgəsinin zəngilərə aidiyi, Naxçıvana aid Ərgəz, Əlincə, Zəngəzur ellərində zəngilərin yaşadığı, Zəngilanın böyük şəhər olduğu, təhriflə “Sanain” adlanması haqqında məlumat verilir və onunla bağlı 9 oykonimin etimologiyası araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Naxçıvan ərazisində yaşayan Kas türklərinin varisi kaspilərin dili, tarixi, ərazisi və onlarla bağlı etnooykonimlər tədqiq edilmişdir. Yunan, aramey mənbələrinə, Herodot, Strabon, K.Ptolemeyin əsərlərinə əsaslanaraq *Kaspioi* kimi işlənməsi, m. ö. I minillikdə “Kaspiana” ölkəsinə sahib, Xəzərdən cənubda Sak tayfası kimi məskun olan kaspilərin m.ö. VI-V əsrlər Alban, Midiya, Atropatenada əyalətlərə sahib olmuş “Kaspi torpaqları” olan, əsas xalq kimi göstərilir və onların m.ö. II minillikdən Bütöv Azərbaycanda, sonralar isə qondarma yaradılmış fars, erməni, gürcü ərazilərində yaşadığı faktlarla təsdiq edilmişdir. Eləcə də, Midiya, Şirak, gel, Çul, Yuci-Yaycı və Kol, bolqar, qıpçaq, Xaçmatak prototürklərinin tarixi, dili, ərazisi və onlarla bağlı etnooykonimlər tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatda Naxçıvan paleoetnooykonimlərinin struktur formaları, birhecalı sadə, düzəltmə və mürəkkəb paleoetnooykonimlərin etimoloji mənalı sözlüklər əsasında izah olunmuşdur. Tədqiqatın son fəslində etnooykonimlərdə əksini tapan leksik, qrammatik və

fonetik paleoazərbaycan dili elementləri araşdırılmışdır. Etnoykonimlərdəki qədim dövr leksik vahidlər tədqiq edilmiş, onların əsasən birhecalı olması linqvistik cəhətdən təhlil edilmiş və dil faktları ilə sübut olunmuşdur.

F.Rzayevin “Qədim Şəhur oykonimlərinin mənşəyi” (2006), “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” (m. ö. VI-I minilliklər, 2013, 2017-ci ildə iki cilddə, 1126 səhifə), “Naxçıvan makrotoponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” (2019) adda 4 monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. O, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nda (2008) 50-dən yuxarı qədim abidənin etimoloji, linqvistik izahlarını vermişdir. F.Rzayev “Naxçıvan tarixi” 3 cildliyinin yazılmasında iştirak etmişdir. Bununla bərabər, “Dədə Qorqud yurdu-Naxçıvan” tarixi, coğrafi və etnoqrafik atlasın hazırlanmasında iştirak etmiş (2017), Naxçıvan ərazisi ilə bağlı bu dastanda adı keçən xeyli sayda coğrafi adın yeri və mənalarını geniş təhlil etmiş, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası” (II c. 2018) əsərinin üçüncü fəslini yazmışdır.

Onun elmi məqalələri Ukraynanın Kiyev, Vladimirski, Rusiyanın Moskva, Krasnoyarsk, Volqoqrad şəhərlərindəki jurnallarda, eləcə də Kanada və Braziliya kimi xarici ölkələrin elmi jurnallarında dərc olunmuşdur. 30-dan yuxarı beynəlxalq simpozium və konfranslarda məruzələr etmiş, ümumilikdə 28-i xaricdə olmaqla, 200-dən yuxarı elmi məqaləsi, 160-dan yuxarı elmi-publisistik məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Elmi yaradıcılığı dövründə F. Rzayev 12 fəlsəfə doktoruna rəsmi opponent olmuş, 40-a yaxın elmi işə və kitablara rəy vermişdir. O, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” jurnalının redaksiya heyətinin üzvü kimi də fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin və Akademiyanın Naxçıvan Bölməsinin Fəxri fərmanları ilə təltif olunmuşdur. Hazırda F. Rzayev AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Onomastika şöbəsinin müdiri vəzifəsində işini davam etdirir.

ŞİRMƏMMƏD QÜDRƏT OĞLU QULUBƏYLİ (1954)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli 19 fevral 1954-cü ildə Babək rayon Sirab kəndində anadan olmuşdur. 1961-ci ildə Babək rayon Sirab kənd orta məktəbinin I sinfinə daxil olmuş və 1971-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1971-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutuna daxil olmuş və 1976-cı ildə SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunu bitirmişdir. 1976-1982-ci illər arasında Babək rayonunda müəllim vəzifəsində işləmişdir. 1982-1986-cı illərdə eyni zamanda Ordubad şəhərində yerləşmiş radio-fiziki cihazqayırma xüsusi konstruktor bürosunda bölmə və şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1989-1997-ci illərdə Babək rayonunda müəllim, 1998-ci ildən Naxçıvan Özəl Universitetində (indiki adı “Naxçıvan” Universiteti) müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. 2010-cu ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində İngilis dili və tərcümə kafedrasında pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır.

2007-ci il mart ayının 10-da “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin qayıdışlıq kateqoriyası” mövzusunda müdafiə edib, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda müasir Azərbaycan və ingilis dillərindən feilin qayıdışlıq kateqoriyası bir funksional semantik kateqoriya kimi müqayisəli-tipoloji zəmində tədqiq edilmişdir. Qayıdışlıq mənasının hər iki dildə refleksivlik baxımından sahəsini şərtləndirən cəhətlər müəyyənləşdirilmiş, dominant, perferik, eksplisit, inpilist ifadə vasitələrini inventarlaşdırmaq və sistemləşdirməklə bu kateqoriyanın semantik-struktur və forma təsnifatı verilmişdir. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində refleksivlik sahəsinin həm məzmun, həm də

ifadə planının müqayisəli təhlili verilərək izomorfizm və allomorfizm halları müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif dil ailələrində bu kateqoriyanın oxşar və fərqli cəhətləri təyin edilmişdir. Feilin növ kateqoriyasına daxil olan və olmayan digər invariant mənalari analoji şəkildə qruplaşdırılaraq universal modeli verilmişdir. Ümumiləşdirilmiş müddəalar əsasında feilin növ kateqoriyasının nəzəri müddəaları müəyyənləşdirilmişdir. Feilin mənacə növlərinə, eləcə də qayıdışlığa həsr olunmuş əsərlər əsasında türk dillərində bu kateqoriyanın əsas xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, feilin qayıdış növü subyektin öz üzərində, yaxud özü üçün icra etdiyi hərəkətləri bildirir. Azərbaycan dilində adətən qayıdış növü -ın4 şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. İngilis dilində təsirli feillərlə işlənərək qayıdışlıq birləşmələri əmələ gətirən self-əvəzliliklər ikili xarakterə malik olur və əksər hallarda qrammatik ifadə vasitələri kimi çıxış edərək feilin qrammatik qayıdış növünü əmələ gətirir. Müəllifin fikrincə, bəzi hallarda bu əvəzliliklər qrammatikləşmir və qayıdış növünü əmələ gətirmir. Bu zaman cümlənin tamamlığı vəzifəsində çıxış edir. İngilis dilində feilin məlum və məchul növü qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilmir. Qayıdışlıq kateqoriyası, məlum növün qayıdış mənası, məlum növünün ümumi mənasının növü, leksemlərin refleksivləşmiş mənası müqayisə edilir. Sahə nəzəriyyəsinə əsaslanaraq ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasının linqvistik kateqoriya kimi səciyyəvi əlamətləri müəyyənləşdirilir. Araşdırmadan aydın olur ki, hər iki dildə qayıdışlıq kateqoriyası mövcuddur. Qayıdışlıq dedikdə, hərəkətin subyekt və obyektinin eyni referentliyinin ifadə olunduğu istənilən məna, yəni semantik planda subyekt eyni zamanda hərəkətin obyektini olursa, deməli, ifadə vasitələrindən asılı olmayaraq qayıdışlıq ifadə olunur. Bununla yanaşı, Azərbaycan və ingilis dillərində refleksivlərin funksional və semantik təsnifi aparılır və qayıdışlıq mənasına aid olan feillərin tipləri müəyyənləşdirilir. Araşdırmada orta qayıdışlıq mənası dedikdə, hərəkətin subyektiv dairəsində baş verən xarici dəyişikliklər nəzərdə tutulur və bu dəyişikliyin iki tipi müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, orta qayıdışlıq

mənasının bütün tipləri bu və ya digər şəkildə hərəkətlə bağlıdır, dəyişiklik – hərəkət tipinə daxil olan refleksivlər isə sözün mütləq mənasında hərəkət, yəni məkan daxilində subyektin vəziyyətini, yerini dəyişməsinə ifadə edir. Tədqiqatda qayıdışlıq sahəsinin semantik, struktur və formal səviyyədə təsnifatı da verilmişdir. Morfoloji təsnifat zamanı əsas meyar kimi ilkin və refleksiv feillərin qarşılıqlı əlaqəsi əsas götürülür. Qayıdışlıq kateqoriyasında sintaktik təsnifatda mübtədanın tipi əsas meyar kimi götürülür, qayıdış və qeyri-qayıdış feillərinin mübtədalarının qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq refleksivlər subyekt və obyekt refleksivlər olmaqla iki qrupa bölünür. Linqvistik materialların təhlili göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində xüsusi qayıdışlıq mənasını iki – feilin qayıdış növü şəkilçiləri və qayıdış əvəzlikli birləşmələr kimi əsas ifadə vasitələri mövcuddur. Qeyd edilir ki, ingilis dilində mənanın müxtəlif ifadə vasitələri, yəni feillərin leksik mənası, qayıdış əvəzlikli birləşmələr, söz yaradıcılığı şəkilçiləri, eləcə də bağlayıcı vasitələri vardır.

Leksik ifadə vasitəsi dedikdə, refleksivliyin bilavasitə feilin leksik mənası ilə ifadə olunduğu hallar nəzərdə tutulur. Bu vasitə hər iki dil üçün səciyyəvidir. Çünki bu tipli feillər dilin müasir mərhələsində morfoloji quruluş nöqteyi- nəzərindən tərkib hissələrinə ayrılır və sadə feillər hesab olunur. Tədqiqatda qayıdışlıq mənasının ənənəvi metodlarla öyrənilməsi dərəcəsi müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycan və ingilis dillərində refleksivlik tədqiqinin ilkin şərtləri aşkar edilmişdir. Müəllif refleksivləşmə dərəcəsini əsas meyar kimi götürərək qayıdışlıq sahəsinə xas olan invariant mənanın əsas variant çalarlarını müəyyənləşdirmiş, mövcud təsnifat nümunələrini nəzərdən keçirərək, bu anlayışın məzmun planını dolğun şəkildə əhatə edən funksional-semantik təsnifat nümunəsi vermişdir. Bu tədqiqatda qayıdışlıq, əsasən, bir morfoloji kateqoriya kimi feilin qrammatik növü anlayışı çərçivəsində öyrənilmişdir. Başqa sözlə, tətbiq olunan metodoloji baza qayıdışlıq anlayışının həm məzmun, həm də forma elementlərini dolğun əhatə etməyə imkan vermişdir.

Hazırda Ş.Q.Qulubəyli “Müxtəlif sistemli dillərdə ismin qrammatik kateqoriyaları” adlı doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. Qədim və orta dövrlər ingilis dilində ismin hal kateqoriyasına dair bir sıra məqalələri nəşr olunmuşdur. Burada qədim ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriya olduğu, yəni özünəməxsus qrammatik məna və qrammatik ifadə vasitəsinə malik olduğu vurğulanır. Analitik dil olan müasir ingilis dilindən fərqli olaraq qədim ingilis dilində sintetik dil kimi sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin ifadəsində aparıcı rolu qrammatik formalar, başqa sözlə, qrammatik şəkilçilər oynayır. Məqalələrdə qədim ingilis dilinə xas olan halların məna və forma xüsusiyyətlərindən, eləcə də ismin orta əsrlər ingilis dilində mövcud olan halların məruz qaldığı məzmun və forma dəyişikliklərindən qısa şəkildə bəhs olunmuşdur. “Azərbaycanca-ingiliscə danışmaq kitabı”, “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin qayıdışlıq kateqoriyasına dair” (Bakı, 1992), “Praktik ingilis dili kursu” (Naxçıvan, “Qızıldağ” nəşriyyatı, 2008), “İngilis dili. Universitetlərə hazırlıq vəsaiti” (Naxçıvan, “Qızıldağ” nəşriyyatı, 2008), “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində ismin hal kateqoriyasına dair” (Naxçıvan, “Tusi”-2009) kimi kitabların müəllifidir. Alim ingilis dilindən tərcümə yaradıcılığı ilə məşğul olur. Ümumilikdə 50-dən artıq məqalənin və on yeddi kitabın müəllifidir. Kitabları arasında monoqrafiya və metodik vəsaitlər də vardır. Ş.Q.Qulubəyli 2010-cu ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində işləyir və 2015-ci ildə dosent elmi adını almışdır. O, Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya şurasının üzvüdür. İngilis dili və tərcümə kafedrasının müəllimi Şirməmməd Qulubəyli 2019-cu ildə universitetin xarici dillər fakültəsinin dekanı seçilmişdir. Hazırda universitetin Tərcümə mərkəzinin müdiri vəzifəsində işləyir.

ARİF RƏHİM OĞLU RƏHİMOV (1955-2022)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Arif Rəhim oğlu Rəhimov (Arif Rəhimoğlu) 1955-ci ildə Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. 1972-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki 1 saylı orta məktəbi bitirmişdir. Ali təhsilini Azərbaycan (indiki BDU) Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində almışdır. 1977-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib

təyinat üzrə Babək rayonundakı Vayxır kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyat ixtisası üzrə müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. Yüksək pedaqoji bacarığına görə 1980-ci ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasında müəllim kimi işə qəbul olunmuşdur. 1980-ci ildə Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuş, 1984-cü ildə bitirmişdir. 1985-ci ildə “Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğat-it türk” əsərinin leksikası və Azərbaycan dili” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Mahmud Kaşğarinin Divanının leksikası tədqiq olunmuşdur. Qeyd olunduğu kimi, Avropa dilçiliyinin XIX əsrdə “kəşf” etdiyi tarixi-müqayisəli metodu hələ XI əsrdə görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğari türk dillərinə tətbiq edərək dünya dilçilik elmini səkkiz yüz il qabaqlamışdır. “Divanü lüğat-it-türk” əsəri dünya dilçilik elminin ən nadir incilərindən və çağdaş türkologiyanın başlıca dayaqlarından biri kimi türk dillərinin təkcə fonetika, leksika, morfologiya və s. məsələlərini əhatə etmir. Eyni zamanda Türk mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, folkloruna, coğrafiyasına aid fundamental bir ensiklopediyadır. Bu nəzərə alınaraq, istər Mahmud Kaşğari haqqında, istərsə də “Divan” haqqında çox geniş məlumat

verilmişdir. Alim xüsusilə, “Divan”ın birinci cildində verilmiş dünya xəritəsi üzərində dayanır və Türklərin bilinən bu ilk dünya xəritəsində Azərbaycanla, onun qonşuları ilə bağlı göstərilən tarixi torpaqlar haqqında məlumat verərək yazır ki, “Türk xəritəçiliyi tarixi çox qədimlərə gedib çıxsada, iki məsələ unudulmamalıdır: 1. Mahmud Kaşğari xəritəsi türklərin hələlik tam şəkildə gəlib bizə çatmış ilk dünya xəritəsidir və bu xəritənin bir türk (yəni Mahmud Kaşğari) tərəfindən çəkilməsi heç bir şübhə doğura bilməz. Yazılır ki, daha öncələrə aid türk dünya xəritələri hələlik əlimizdə olmadığı üçün qədim türk xəritəçilik ənənəsinin necəliyini tam dəqiq bilmirik. Əldə olan Mahmud Kaşğari xəritəsi isə qədim türk xəritəçilik ənənəsini qorumaqla yanaşı, Ərəb xəritəçilik ənənəsinin müəyyən təsirini də daşımaqdadır”. Tədqiqatçı xəritəni əsas mənbə hesab edərək, onun əsas xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari xəritəsində dünya yumru disk şəklindədir və bu diskin yuxarı tərəfində ərəbcə Doğu, aşağısında Batı, sol tərəfində Quzey, sağ tərəfində Güney yazılmışdır. Xəritənin mərkəzində Türklərin Balasaqun şəhəri durur və daha dəqiq, daha ətraflı verilmə baxımından Doğu yönü üstünlük təşkil edir. Xəritənin yuxarı sağ yanında ərəbcə “Yaşıl dənizdir”, yuxarı sol yanında “Mavi çaydır”, aşağı sağ yanında “Qırmızı dağdır” və aşağı sol yanında “Sarı qumluqdur” qeydləri yer alır. Başqa sözlə, xəritədə dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı və qumluqlar da sarı rəngdə göstərilmişdir. Bununla yanaşı, bütün şəhərlərin və bəzi ölkələrin kiçik dairə ilə verilməsi, bəzi ölkələrin isə hüduqlarının qırmızı xətlə çəkilməsi verilən xəritə əsasında araşdırılır. Dövrə bağlı çəkilmiş xəritələr əsasında müəyyənləşdirilir ki, xəritədə Azərbaycan və bir sıra qonşuları da məhz hüduqları qırmızı xətlə çəkilən sahə şəklindədir və xəritədə Azərbaycan və onun qonşuları ilə bağlı verilən bilgi ərəb xəritəçilik ənənəsinə uyğun gəlməkdədir. O da yazılır ki, “Divan”ın özündə Azərbaycan ölkəsi ayrıca xatırladılmısa da, xəritədə Azərbaycan ərazisinin verilməsi sübut edir ki, Mahmud Kaşğari Azərbaycan haqqında müəyyən məlumata malik imiş. Tədqiqatda Mahmud Kaşğarinin

“Divanü lüğat-it-türk” əsərində işlənən mürəkkəb toponimlər və onların dil xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. A. Rəhimoğlu yazır ki, bu əsər “...yalnız bir sözlük deyil, Türk tarixinə, coğrafiyasına, mifologiyasına, folklor və xalq ədəbiyyatına aid zəngin mənbədir.” Bu baxımdan türk dillərinin və bütövlükdə ümumtürk tarixinin araşdırılmasında “Divan” əvəzsiz bir xəzinədir. “Divan”ın müqəddiməsində Mahmud Kaşğari yazır ki, o, türk ellərini, obalarını, çöllərini qarış-qarış gəzmiş və gördüyünü, eşitdiyini beyninə nəqş etmişdir. Bu “nəqş edilən”lər arasında toponimlər xüsusi yer tutur. Toponimlər tarixi sənəd, abidə kimi xalqın yaşadığı yerlər haqqında zəngin məlumat verir. Tədqiqatda Mahmud Kaşğarının yüz ondan çox toponimi (coğrafi adı) “Divan”a daxil etməsi və bu adların əksəriyyətinin Orta Asiya və Şərqi Türkünstan ərazilərinə aid olması dil faktları əsasında araşdırılır. Bununla yanaşı alimin qeyd etdiyi kimi “Lakin bəzi adlar var ki, onlar Azərbaycan ərazisi ilə də səsləşir. Məsələn, “Divan”da Sabran, Qaraçuq, Azıq toponimlərindən bəhs edilmişdir. Ancaq bu kimi hallarda müəllif Azərbaycandan kənarda olan toponimlərdən bəhs etmişdir”. Bunlar nəzərə alınaraq, “Divan”da işlənmiş mürəkkəb toponimlər morfoloji əlamətlərinə görə iki bölmədə - a) şəkilçisiz mürəkkəb toponimlər; b) ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili mürəkkəb toponimlər kimi qruplaşdırılmışdır. Xüsusilə, “Divan”dakı mürəkkəb toponimlərin hansı formatlarla yaranması və etimologiyası təhlil edilərək yazılır: ” Müxtəlif nitq hissələri və balıq formatı ilə düzələn mürəkkəb toponimlər içərisində cəmi üç uyğur şəhərinin adı “balıq” formatı ilə işlənmişdir. Birinci yarımqrupda olduğu kimi burada da ikinci tərəf təyin olunan üzv mövqeyindədir. Sifət və sayla ifadə olunmuş birinci tərəfi isə təyin edir”.

Tədqiqatda “Divan”ın leksikası və onun başqa türk dilləri ilə müqayisəsinə də yer verilmişdir. Müəllifə görə “Divan”da olub Türkmən dili ilə uyğun gələn sözlər ən azı XI əsr Türkmən dilində də mövcud imiş fikri Azərbaycan dili ilə müqayisəsi də eyni fikri söyləməyə imkan verir. Buna görə də “Divan”da

işlədilən və Azərbaycan dili ilə bağlılığı olan (yəni müasir Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrində, həmçinin yazılı abidələrində rast gəlinən) sözlər Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövr leksik tərkibi ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Verilən leksik vahidlərin “Dədə Qorqud” dastanlarında, Xətəidə, Füzulidə işlənmə formaları ilə qarşılıqlı şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatdan aydın olur ki, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində izah edilmiş sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində, müəyyən hissəsi isə Azərbaycan dili dialektlərində hazırda işlədilməkdədir. A. Rəhimov yazır: “Bu tamamilə təbiidir. Çünki hər hansı bir dilin qədim leksik layları heç vaxt müasir ədəbi dildə bütünlüklə qorunub saxlana bilməz. Adətən, dildəki sözlərin müəyyən qismi tarixi inkişaf nəticəsində arxaikləşərək ədəbi dildən çıxır və yalnız dialektlərdə yaşayır”. Azərbaycan dili dialektlərində, həm də Mahmud Kaşğari “Divan”ında işlənən sözlər Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ilkin leksik qatlarına aid edilir. Qeyd edilir ki, təxmini hesablamamıza görə, “Divan”da və Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən sözlərin üç yüzü müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş, lakin bunların da əksəriyyəti Azərbaycan dili dialektlərində qorunması haqqında da məlumat verilir. Mahmud Kaşğari “Divan”ında və Azərbaycan dili dialektlərində mövcud olan paralel leksik vahidlər heç bir dəyişikliyə uğramamış sözlərə və müxtəlif dəyişikliyə uğramış sözlərə ayrılır. Təhlildən aydın olur ki, Divan”da, eləcə də Azərbaycan dili dialektlərində işlədilən sözlərin çoxu elə bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramamışdır. Azərbaycan yazılı abidələrində işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq, belə sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində ya digər türk mənşəli, ya da alınma sözlərlə əvəz edilmişdir. Buna görə də Azərbaycan dili dialektlərindəki fonomorfoloji dəyişikliyə uğrayan sözlər və onların “Divan”da işlənmiş formaları faktlarla araşdırılır. Qeyd edilir ki, türk dillərində asemantikləşmə prosesi özünü daha çox kök morfemlərdə göstərir və müxtəlif təzahür formalarına malik olur. Bu prosesdə kök morfemin arxaikləşməsinin başlıca rol

oynaması qeyd edilir. Həmin formaya söykənərək asemantikləşmənin əsas əlamətləri müəyyənləşdirilir və arxaikləşmənin bir forması kimi izah edilməməsi xüsusi vurğulanır. Aydınlaşdırılır ki, asemantikləşmə arxaikləşmə ilə eyniləşdirilməməli, sözlərin tarixi inkişafında özünü göstərən ayrıca bir leksik-semantik proses sayılmalıdır. Bu proses təhlil edilir və bütün asemantik kök morfemlər milli mənşəli qədim leksik vahidlər hesab edilir. Yazılır ki, nisbətən yaxın dövrlərdə (təxminən son iki min ildə) asemantikləşmiş kök morfemlərin böyük əksəriyyəti yazılı qaynaqlarda müstəqil leksik vahid kimi işləndiyinə görə onların bərpası o qədər də mübahisə törətmir. Göstərilir ki, daha qədim zamanlarda asemantikləşən (yaxud sonralar asemantikləşsə də, yazılı abidələrdə əks olunmayan) kök morfemlərin bərpası isə çətinidir və hərtərəfli araşdırmalar tələb edir. A. Rəhimov Azərbaycan dilində asemantik kök morfemlərin təzahür formalarını ümumi qruplara ayırır: kök morfemin fonetik asemantikləşməsi; kök morfemin morfoloji asemantikləşməsi; kök morfemin leksik asemantikləşməsi. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqla Divan”dan alınmış faktlarla izah olunur. Asemantik kök morfemlərin bir çoxu Mahmud Kaşğari “Divan”ında müstəqil leksik vahidlər kimi verilir. Azərbaycan dili ilə müqayisə edilərək asemantik kök morfemlərin ilkin semantik yükü (mənasını) müəyyənləşdirilir.

Xüsusən də, sadə kök morfemlərə sözdüzəldici şəkilçi morfemlərin əlavəsi ilə yaradılan düzəltmə sözlər türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca vasitələrdən biridir. Hazırda bu cür düzəltmə sözlərin böyük bir qisminin asanlıqla kök və şəkilçiyə ayrılması faktlarla şərh olunur. Eyni zamanda dissertasiyada tərkib hissələrinə ayrıla bilməyən belə sözlərin əksəriyyəti kök morfemin asemantikləşməsi, yəni semantik yükdən – mənadan məhrum olaraq öz müstəqilliyini itirməsi nəticəsində meydana çıxması, onların ilkin mənasının bərpası hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Beləliklə, “Divan”da işlədilən və Azərbaycan dili ilə bağlı olan sözlər qədim Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Araşdırmadan

aydın olur ki, hətta “Divanü lüğət-it-türk” kimi fundamental lüğətdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən bir çox sözlər öz əksini tapmamışdır. Qeyd edilir ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş qabırğa, inaq, baca, yum, sayru, yağmalamaq və s. kimi sözlərə “Divan”da rast gəlinmir. Müəllifin apardığı hesablamalar göstərir ki, böyük əksəriyyəti Mahmud Kaşğari “Divan”ında da işlənmiş bu sözlərin təxminən 300-dən çoxu müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikdir. Tədqiqatda bu sözlər öz xarakterinə görə üç qrupa ayrılmışdır: 1. “Divan”da və KDQ -də işlənərək müasir Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə arxaıqlaşmış sözlər. 2. “Divan”da və KDQ-də işlənərək müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəkilçi, yaxud mənaca dəyişikliyə uğramış sözlər. 3. “Divanda və KDQ-də işlənərək hazırda Azərbaycan dili dialektlərində qorunmuş sözlər. Bu qruplara ayrılan sözlərin hər birinin əsas əlamətləri və mənaları təhlil edilmişdir.

A.Rəhimov 1980-1990-cı illərdə indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində müəllim və baş müəllim, 1997-2002-ci illərdə “Naxçıvan” Universitetində dosent işləmişdir. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin (özəlliklə də, AXC Naxçıvan Muxtar Respublika təşkilatının) yaradılmasında geniş fəaliyyət göstərmiş, AXC-nin Məramnamə və Nizamnaməsinin müəlliflərindən biri olmuş, təşkilatın Naxçıvan MR üzrə öncə sədr müavini, sonra sədri, daha sonra isə AXC sədrinin İdeoloji işlər üzrə müavini və AXC İdeologiya şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1998 – 2003-cü illərdə Bütöv Azərbaycan Birliyi (BAB) təşkilatı sədrinin İdeoloji işlər üzrə müavini, sonra isə BAB Mərkəzi Şurasının sədri işləmişdir. Alim 20 kitab və 250-dək elmi məqalənin müəllifi, 8 kitabın redaktoru olmuşdur. A. Rəhimov 2003-cü ilin sonlarında İsveçə köçmüş və Yöteburq şəhərində yaşamış, 2022-ci ildə həmin şəhərdə vəfat etmişdir

QƏNİRƏ İZZƏTULLA QIZI ƏSGƏROVA (1955)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova 21 noyabr 1955-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1963-cü ildə C.Məmmədquluzadə adına 2 saylı orta məktəbə getmiş, 1973-cü ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1973-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Şərqşünaslıq fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı ixtisasına daxil olmuş, filoloq, tərcüməçi Azərbaycan və türk dili müəllimliyi ixtisasına yiyələnmişdir. 1979-cu ildən Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti) laborant, 1981-ci ildən baş laborant, 1993-1996-cı illərdə Naxçıvan Ali Məclisində baş referent-tərcüməçi, 1994-cü ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında müəllim, 1999-cu ildən baş müəllim işləmişdir. 2004-cü ildə “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı və dili məsələləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

Qənirə Əsgərovanın “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan folkloru məsələləri”adlı monoqrafiyası 2005-ci ildə çap olunmuşdur. Bu kitabda əsasən 1980-2000-ci illərdə “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində çap olunan Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri, zəngin ədəbiyyatşünaslıq materialları, həmçinin elmi-ədəbi mühitimizə dair informasiyalar araşdırılmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bu dərginin səhifələrində işıqlandırılması faktiki materiallar əsasında dərc olunmuşdur. Belə məsələlər az olsa da şifahi xalq ədəbiyyatımızın mühüm məsələlərinə həsr olunmuş, onlar indi öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Azərbaycan folkloruna aid tədqiqlər araşdırılmışdır. Burada öz

əksini tapan folklorşünaslıq materialları nəinki türk dünyasında, eləcə də Şimali və Cənubi Azərbaycanda milli soykökün tanıdılması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda burada aşiq yaradıcılığına da geniş yer verilmişdir. Dərgidə Azərbaycan folklorunun təqdimi və tədqiqi məsələləri xarakterizə edilmişdir. “Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində” bölməsində klassik ədəbiyyatımızın bir sıra aktual problemlərinə münasibət bildirilmişdir. Çağdaş ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımıza dair çoxsaylı materiallar sistemləşdirilmiş, elmi təhlil süzgecindən keçirilmiş, elmi müddəalar müəyyənləşdirilmişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında “Qardaş ədəbiyyatlar”ın” rolu araşdırılmışdır. XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan - Türkiyə ədəbi elmi əlaqələri əsasən “Qardaş ədəbiyyatlar” vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. “Qardaş ədəbiyyatlar” bu əlaqələrin davam və inkişaf etdirilməsi üçün davamlı və müntəzəm iş aparmışdır. Bu əlaqələrin gerçəkləşməsində Y.Akpınar, İ.Həbibbəyli, Z.Makas, Q.Əsgərovanın və digər ziyalıların rolu böyükdür. Bu dərgidə bədii tərcümələrin rolu yüksək qiymətləndirilmiş, “Qardaş ədəbiyyatlar”ın ayrı-ayrı saylarında Türk xalqlarının ədəbiyyatlarından olan bədii tərcümələrin təhlilinə də geniş yer verilmişdir. Bədii tərcümə məsələləri ədəbi dil problemi ilə birgə şərh olunmuşdur. Əsərdə dərgidə öz əksini tapan Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı digər xalqların da elmi yazıları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu dərgi türk xalqları arasında ədəbi əlaqənin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Q.Əsgərovanın “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” (Bakı: 2005), “Əvəzlilərin tədrisi məsələləri (Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası fənni üzrə)”(Bakı, Nurlan, 2009), “Molla Nəsrəddin” jurnalında Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus kriptonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri”(Bakı, Nurlan, 2009), “Dilçiliyə giriş və ümumi dilçilik fənlərinin tədrisində İKT-nin tətbiqi təcrübəsindən” (izahlar, sxemlər, cədvəllər. Bakı ADPU, 2010), “ Müstəqillik illərində Naxçıvanda

dilçiliyin inkişafı” (Naxçıvan, Qeyrət, 2017) əsərləri nəşr olunmuşdur. Müəllifin 2009-cu ildə “Əvəzliliklərin tədrisi məsələləri (Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası fənni üzrə)” metodiki vəsaiti çap olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası maraqlı və müxtəlif nəzəri fikirlərlə zəngin olan bir elm sahəsidir. Bu fəndə diqqəti çəkən mövzulardan biri də əvəzlilikdir. Araşdırmalar nəticəsində əldə edilən faktlar göstərir ki, əvəzlilik əsas nitq hissələri ilə müqayisədə daha qədim və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir və tarixi dil faktları müqayisə edilmiş və göstərilmişdir ki, əvəzliliklərin inkişaf tarixi ilə bağlı dəyişmələr əsasən formal cəhətdən fonetik dəyişmələrdir. Kitabda əvəzliliklərin hər biri ayrı-ayrı tədqiqata cəlb edilmiş, müasir dövrdən fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, arxaıkləşmiş əvəzliliklər müəyyənləşdirilmiş, arxaıkləşmə səbəbi araşdırılmışdır. Əsərdə əvəzliliklərin dialektlərdə izlərinə diqqət çəkilmiş, eyni fonetik tərkibdəki sözlərin əvəzliyin müxtəlif növlərində (qamu) işlənməsinin fərqləndirilmə üsulları müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda “h” səsi ilə başlayan sual əvəzliliklərinin q/x/ğ variantlarında işlədilməsinə diqqət çəkilmiş, nəzəri fikirlər elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

2009-cu ildə Q.Əsgərovanın “Molla Nəsrəddin” jurnalında Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus kriptonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” kitabı nəşr olunmuşdur. Əsərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus söz kriptonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış, söz kriptonimlərin quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olduğu müəyyənləşdirilmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru bəzən səs təqlidi ilə yaranmış sözləri belə öz əsəri üçün kriptonim seçmiş, bəzən də özü yeni səs təqlidi ilə söz yaradaraq özünün imzası etmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadə hər hansı bir sözü təxəllüs seçərkən zahirən söz və məfhum arasında tam əlaqə yaratmağa çalışmışdır. Əsərdə təqlidi sözlərlə yaranmış kriptonimlər ayrıca tədqiq edilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında onun semantikasi və transonimləşməsi də araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, Azərbaycan

onomastikasında onomastik apelyativliyin, allonimliyin, koynonimliyin, təxəllüslərin, antionim, akronim, istiqmonim kimi növlərinin çox saylı kriptonimlərin ilkin mövcudluğu məhz “Molla Nəsrəddin”lə bağlıdır. Maraqlıdır ki, xüsusi onomastik proses olan transonimləşmənin bir çox modellərinə də öncə bu satirik məcmuədə rast gəlirik.

2010-cu ildə “Dilçiliyə giriş və ümumi dilçilik fənlərinin tədrisində İKT-nin tətbiqi təcrübəsindən (İzahlar, sxemlər, cədvəllər)” adlı metodik vəsaiti nəşr olunmuşdur. Bu əsər hər iki fənnin tədrisində əsas mənbə rolunu oynayır.

2017-ci ildə Q. Əsgərovanın “Müstəqillik illərində Naxçıvanda dilçiliyin inkişafı” adlı dərs vəsaiti çap olunmuşdur. Bu kitabda Naxçıvanda dilçiliyin inkişafına diqqət verilmiş və müstəqillik illərində Naxçıvanda yaşayıb yaratmış dilçilərimizin elmi fəaliyyəti tədqiqata cəlb edilmişdir. Göstərilir ki, bu tədqiqatlar xalqımızın təşəkkülünü öyrənmək, bu torpaqların əzəli xalqımıza məxsusluğunun sübutu baxımından toponimlərin araşdırılması torpaq iddiasında olanlara tutarlı cavab baxımından çox əhəmiyyətlidir. Çünki Naxçıvan toponimləri xalqımızın milli ünvanıdır, əhali bu ünvana azərbaycanlı möhürünü bəşəriyyətin məskən saldığı ilk günlərdən vurmuşdur.

Qeyd edilir ki, XX yüzillikdə müxtəlif mövzular üzrə tədqiqatlara cəlb edilən Azərbaycan dilçiliyi elminin inkişafında naxçıvanlı alimlərin də böyük rolu vardır. Onların elmi fəaliyyəti xüsusi bir elmi-nəzəri məktəbin, Naxçıvan dilçilik məktəbinin araya-ərsəyə gəlməsində möhkəm bir özül təşkil edir. Həmin məktəbi təmsil edənlər Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin həll edilməsində mühüm işlər görmüşlər. Bu fəaliyyət müstəqillik illərində daha da genişlənmiş, çox sayda uğurların əldə edilməsi ilə nəticələnmişdir. Naxçıvan dilçilik məktəbində elə elmi nümunələr vardır ki, onların elmə gətirdiyi yenilikləri on illərlə qazanan uğurlarla müqayisə etmək mümkündür. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilçilik məktəbinin ayrı-ayrı bölgələr üzrə öyrənilməsi əhəmiyyətli proseslərdən biridir.

Q.Əsgərovanın üç tərcümə kitabı çap olunmuşdur. İbrahim Ethem Atnurun Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan” adlı kitabında Türkiyənin Qafqaz siyasəti, XX yüzilliyin birinci və ikinci onilliklərində (1917-1921) Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət, bölgədə türk idarəçiliyinin qurulması, kapitalist dövlətlərin Naxçıvana yiyələnmək cəhdləri və erməniləri himayə etmələri öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Araz – türk hökumətinin yaranması və fəaliyyəti, Türkiyə və Azərbaycanın Naxçıvana hərbi-siyasi yardımı, bölgəyə qarşı ermənilərin ərazi iddiaları da verilmişdir. Türkiyə - Rusiya münasibətləri, aparılan danışıqlar, bağlanmış müqavilələr (Gümrü, Moskva, Qars), Naxçıvanın muxtariyyət statusu məsələsi də əsərdə təhlil edilmişdir.

Müəllifin ikinci tərcümə kitabı İbrahim Ethem Atnurun “Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921, 495 səh.)” adlanır. Kitab İ.Həbibbəylinin “Türkiyədə Naxçıvan haqqında ilk monoqrafiya” adlı ön sözü ilə nəşr olunmuşdur. Üçüncü tərcümə əsəri isə mərhum Yavuz Axundlunun “Qarabağ: Qarabağ harayı” kitabıdır. Q. Əsgərovanın türk dilinə tərcümə etdiyi bu kitab 2010-cu ildə çap olunmuşdur.

2007-ci ildən Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında dosent, 2014-cü ildən 2018-ci ilədək Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. 2017-ci ildə “Tərəqqi” medalına layiq görülmüşdür. Türkiyənin bir sıra universitetlərində elmi mübadilədə olmuş, respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir, O, Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının redaksiya heyətinin üzvü, “Dərgi park” jurnalının redaktorudur.

Q.Əsgərova 5 kitabın, 3 tərcümə kitabının, 16 proqramın, 100-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında dosent vəzifəsində işləyir.

MƏHƏMMƏD TOFIQ OĞLU MƏMMƏDOV
(1957-2022)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məhəmməd Məmmədov 1957-ci il avqustun 18-də Ordubad rayonunun Dəstə kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini 1963-1973-cü illərdə Ordubad rayonunun Dəstə kənd orta məktəbində almışdır. 1973-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. 1978-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasını bitirmiş və gənc mütəxəssis kimi 1978-1983-cü illərdə Ordubad rayonunun Dəstə kənd orta məktəbində müəllim işləmişdir. 1983-1986-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin əyani aspirantı olmuşdur. 1987-ci ildə “Azərbaycan dilində feili adlar” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş və filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq feili adlar leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. Müxtəlif üsullarla yaranan feillər başqa nitq hissələri ilə ümumi və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq feil və onun əsas əlamətləri səciyyələndirilir, dilçilikdə feili adların tarixi, keçdiyi inkişaf prosesi, morfoloji və morfonoloji xüsusiyyətləri, nominal fərqləndirmə baxımından rolu tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilində semantik-qrammatik transformasiya, morfoloji yolla əmələ gələn feillərin söz yaradıcılığında rolu, mürəkkəb feili adın yaranma prosesi müəyyənləşdirilir. Ad və feilin, eləcə də feilin feillə birləşməsindən əmələ gələn feili adlar zəngin dil faktları ilə təhlil edilir.

Azərbaycan dilində feildən düzələn isimlər və onların törəmə mənaları və ad bildirmə funksiyası fərqləndirilmişdir. Sifət və isimlərin törəmə mənaları, feildən əmələ gələn adlar və isimlərlə

oxşar cəhətləri müəyyən edilmiş, hərəkət bildirən adların semantik xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Sözümlərsin leksik-semantik, morfoloji və morfonoloji inkişafı, feili adların spesifik xüsusiyyətləri tədqiqatda ilk dəfə olaraq araşdırılmışdır.

Dissertasiyada Verbal-nominal omonimiya və nominal söz yaradıcılığı dildə gedən bir proses kimi şərh olunur. Qeyd edilir ki, müasir Azərbaycan dilində feillər vahid minimum kommunikativ vahiddir. Azərbaycan dilində sifət və isimlərin əsas funksiyaları, morfoloji göstəriciləri, ad bildirən feilləri yaradan şəkilçilər və şəkilçi qəbul etmədən yaranan feili adlar zəngin dil faktları ilə müqayisə edilir. Qeyd edilir ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində morfoloji göstəriciləri olmayan adlar üstünlük təşkil edir. Verbal-nominal qrammatik omonimlər tədqiqatda semantik əlaqələrə görə yalnız formal uyğunluqlarına əsaslanan feili-nominal omonimlərə, sözlərin həm formal, həm də semantik əlaqələrinə əsaslanan feil-nominal sinonimlər kimi iki böyük qrupa ayrılır. Feili nominal omonimlər mənşəyinə görə tarixi omonimlərə, etimoloji-semantik omonimlərə və eyni fonetik mənşəli sözlərin leksik-semantik əlaqəni itirməsi formaları şəklində qruplaşdırılır. Aydındır ki, omonimlərin əmələ gəlməsinin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Bir qrup nominal omonimlər adlandırma prosesində semantik əlaqələrə əsaslanır. Nominalın ziddiyyətinə baxmayaraq, nitq hissələrinin qrupları müasir Azərbaycan dilində isim - feil, sifət - feil, yaxud isim - sifət - feil kimi müxtəlif sözlər arasında semantik yaxınlığı saxlamaqla əmələ gəlir. Türkologiyada ad və feillərin tarixi əlaqəsi ilə bağlı fikirlər nəzərdən keçirilir və üç qrupa ayrılır. Qeyd edilir ki, adların və feillərin tarixən zəif differensiasiyasını qəbul edən tədqiqatçılar “feil-nominal qrammatik sinkretizm” ideyasını irəli sürmüşlər. Feil-nominal omonimlər ad köklərdən forma yaradan affikslər əlavə edilməklə əmələ gələn sözlər kimi qəbul edilir.

Müəllif tərəfindən ilkin nominal qrammatik sinkretizm anlayışı geniş şəkildə təhlil olunur və belə hesab edilir ki, verbal sinkretizm dilin məzmunu baxımından deyil, ifadə baxımından qəbul

edilməlidir. Faktiki materialların təhlili göstərir ki, bütün feil köklərinin feil-nominal mənası olmayıb, qrammatik mənalara görə fərqlənən feil-nominal uyğunluğu konversiya nəticəsində müxtəlif sözlər arasında söz əmələ gəlməsinin xüsusi yoludur. Fonetik diferensiasiya və xüsusi formal vahidlərin olması, affiksəl morfemlər, onların morfoloji və leksik-semantik diferensiasiyasının səbəbi təyin olunmuş və feili adların yaranmasında kök feillərin xarakterinə uyğun olaraq şəkilsiz söz yaradıcılığı prosesi, morfoloji yolla feili adların yaranması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilində kök feillər öz fonetik formasına görə əmr formasında feilin ikinci şəxsin təki ilə üst-üstə düşür. Cümlə daxilində əmr halının ikinci şəxsin təkinin qrammatik mənası xüsusi əmr intonasiyası ilə səciyyələnir və paradigma daxilində sıfır morfemə görə əmr halının bu forması feil kökündən fərqlənir. Təhlillərdən sonra yazılır ki, “bizim fikrimizcə, feilin kökü ikinci şəxsin tək əmrindən meyilli sıfır morfemi ilə fərqlənməlidir. Çünki hərəkəti bildirən kök morfem hər bir müxtəlif forma üçün başlanğıc nöqtəsidir”. Göstəriləndi kimi, imperativ halın ikinci şəxs təki nominativ deyil, kommunikativ vahiddir. Söz kökü ilə məsdər arasında əlaqə mövcuddur ki, bu da Azərbaycan dilinin təbiəti ilə izah olunur.

Türk dillərində ilkin kök feillər və onların funksiyaları izah edilərək yazılır ki, onlar həqiqətən də hərəkət adı kimi işlənmiş və ada çevrilə bilər. Tədqiqatda feili adlar struktur-semantik və etimoloji cəhətdən təhlil edilmiş, morfonoloji rekonstruksiya və söz yaradıcılığı baxımından araşdırılmışdır. Feillərdə sözyaradıcılığı prosesi və morfonoloji rekonstruksiyalar, dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlı sözyaradıcılığı, Azərbaycan dilində söz kökünün inkişafı, köklə şəkilsizliyin birləşməsi, fonetik dəyişmələr və sözün semantik inkişafı, struktur-morfonoloji inkişafı, semantik təbiəti zəngin dil faktları ilə təhlil edilmişdir.

Məhəmməd Məmmədovun “Dilçiliyə giriş” (Bakı, MMC, 2017, s. 266) dərsliyi nəşr olunmuşdur. Əsərdə dilin mahiyyəti, dilin ictimai hadisə kimi funksiyaları müəyyənləşdirilir. Qeyd

edilir ki, dil cəmiyyətdə yaranır və insanlar arasında ünsiyyət ehtiyacını təmin edir. Dilin bir proses kimi inkişafı və bununla bağlı tədqiqatlarda aparılan fikirlər təhlil edilir. A.Şlayxerin dilin insanların iradəsindən asılı olmayaraq təbii yolla yaranan canlı orqanizm kimi qiymətləndirilməsi və təbiət qanunları kimi dil qanunlarının da obyektiv mahiyyəti olduğu fikirləri əsas götürülür. Bununla yanaşı H.Ştayntalın, K.Foslerin, N.Qumilyovun, H.Y.Marrın fikirləri, dilin ictimai hadisə kimi mahiyyəti açıqlanır. Dil və nitqin fərqləndirilməsi ilə bağlı V.Humboltun fikirləri və dilçiliyin əsas predmetləri təyin edilir. Qeyd edilir ki, nitqdən fərqli olaraq dil müstəqil şəkildə öyrənilən dilçilik predmetidir. Nitq müxtəlifcinsli fəaliyyəti, dil isə yekcins hadisə hesab edilir. Tədqiqatçıya görə dil və nitq bir-birindən fərqli anlayışlardı. Müasir dilçilikdə dil və nitq qarşılaşdırılması məntiqi olanla psixi, ümumbəşər olanla milli olanın, ictimai olanla fərdi olanın, ümumiyyətlə, imkan-potensiya şəklində olanla hərəkət realizasiya şəklində mövcud olanın münasibəti kimi səciyyələndirilir.

Dilçilik tədqiqatının obyektı olan dil və onun işarəviliyi, əşyaların fərqləndirilə bilməsi əsas əlamətlər kimi müəyyənləşdirilir. Süni işarələr və şərti işarələr arasındakı oxşar fərqlər təyin edilərək yazılır ki, belə işarələr müəyyən bir məlumatın ötürülməsinə məfhum və hökmlərin təsəvvürlə əvəz edilməsinə xidmət edir. Dilin mənalı vahidləri işarə funksiyası daşıyır və onlar işarələyən və işarələnən tərəflərin vəhdəti əsasında mövcud olur. İşarələr haqqında elm olan semiotikada işarələrin sintaktik, semantik və pragmatik istiqaməti ilə bağlı qaydaları müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, dilin işarəviliyi dedikdə, ayrıca dil vahidləri vasitəsi ilə gerçəkliyin verballaşması, əqli fəaliyyətin ümumiləşmiş ifadəsi, əldə edilmişlərin qorunub saxlanması və s. nəzərdə tutulur. Əsərdə dilin sistemi və strukturu məsələlərinə də aydınlıq gətirilir. Dil sistemi və dil strukturu anlayışları ilə bağlı fikirlər izah edilərək yazılır ki, vahidləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə olan bütövün dil sistemi onun quruluşunun həm səviyyə daxili münasibətləri, həm də səviyyələr

arası iyerarxiya münasibətləri ilə şərtlənən dil strukturu kimi məqsədəuyğun şəkildə formalaşır. Struktur anlayışı, sistem anlayışının tərkib hissəsi kimi götürülür. Dilin strukturu daxilində fonem və morfem və ona verilən tələblər izah edilir. Qeyd edilir ki, fonemin ayrıca mənası yoxdur, lakin o dildə mühüm funksiyalara malikdir. Fonem bölünə bilməyən kiçik dil vahididir, morfem isə ikitərəfli, yəni forma ilə məzmunun vəhdətində mövcud olan mənalı kiçik dil vahididir.

Dilin ayrıca səviyyələri ilə yanaşı aralıq səviyyələri də fərqləndirilir. Aralıq səviyyələrin qonşu səviyyələr arasında mövcud olması, eləcə də aralıq səviyyəsinin özlərinə məxsus xüsusiyyətlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil süzgəcindən keçirilir. Dil səviyyələri daxilində fonetika, fonetikanın növləri, danışq səslərinin təsnifi, fonetik vahidlər, heca və intonasiya, vurğu nəzəri aspektdə təhlil edilir. Əsərdə semasiologiya və onun dildəki funksiyaları müəyyənləşdirilir. Sözüün ayrılıqda götürülmüş, mətnə reallaşan hər bir mənası onun leksik-semantik variantı və ya ayrıca sem adlandırılır. Qeyd edilir ki, bir sözüün malik olduğu semlərin cəmi o sözüün məna strukturunu təşkil edir. Söz həqiqi və nominativ mənası ilə yanaşı əlavə və ya törəmə nominativ mənalara və yaxud da məcazi mənalara malik ola bilər. Bununla da müəllif sözüün semantik strukturuna onun nominativ və ümumxalq səciyyəli bütün məcazi mənalarını daxil edir. Semasiologiyanın sözüün dil xarici gerçəkliklə əlaqə və münasibətlərinin öyrənilməsi başlıca xarakterik xüsusiyyət hesab edilir. Yazılır ki, söz əşya və hadisələri adlandırır, başqa bir tərəfdən isə dilin leksik-semantik sisteminin müəyyənləşməsində gerçəkliyin əşya və hadisələrlə arasındakı münasibətləri ifadə edir. Obyektiv varlığın əşya və hadisələrin arasındakı münasibətləri dildən kənar dil xarici münasibətlərə əsaslanır. Deməli, semasiologiya həmin münasibətlərin dil vahidi olan sözdə necə əks olunduğunu öyrənir. Praqmatik və sintaktik münasibətlər isə sözlərin seçilməsi və əlaqələndirilməsini şərtləndirir. Əsərdə çoxmənalılıq, onun funksiyaları, növləri, sinonimlər, antonimlər, enantiosemiya və onların xüsusiyyətləri geniş şəkildə

təhlil edilir. Dilçiliyin əsas səviyyələrindən biri olan qrammatika və onların tərkib hissələri müəyyən olunur.

Tədqiqatda dillərin tipoloji təsnifi və bu təsniflərə məxsus xüsusiyyətlər təyin edilərək yazılır ki, tipoloji təsnif mənşə əlaqəsindən asılı olmayaraq müqayisə edilən dillər arasında allo-morfizm və izomorfizm əsasında dillər üçün daha ümumi olan dil tiplərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Dünya dilçiliyində ilkin tipoloji təsniflər aparan müəlliflər və onların tədqiqatlarına münasibət bildirilir. Qeyd edilir ki, dillərin tipoloji təsnifi daim diqqət mərkəzində olmuş və dilçilik elminin inkişafı ilə bağlı dil tiplərinə olan münasibətdə dəyişmişdir. Dillərin forma, quruluş fərqlərini əks etdirən morfoloji təsnifat, elmi reallıq kimi qəbul edilir. Çünki hər bir konkret dilin qrammatik quruluşunun əsasında bu və ya digər dil tipinin xarakteri ilə bağlı olan mexanizm dayanır. Buna görə də ayrıca dillərdəki qarışıq münasibətlər də məsələnin mahiyyətini dəyişmir, sadəcə olaraq forma və quruluşca dillərin mövcud təsnifatının dəqiqləşdirilməsinə imkan yaradır. Belə nəticəyə gəlinir ki, dilçilikdə kök dil mənasında amorf dil kimi verilən elə dillər nəzərdə tutulur ki, bu dillərdə sözlər əşyavi və formal hissələrinə ayrılı bilmir, qrammatik məna sözün formal ifadəsini tapmış forma vasitəsi ilə deyil, material və formal hissələrinə ayrılmayan sözün özü vasitəsi ilə dilin supersegment vahidlərinin köməyi ilə ifadə edilir. Dilçilik fikrinin inkişafı fonunda tipoloji tədqiqatlarda sistemlilik prinsipinin əsas götürülməsi, bir tərəfdən, dilin ayrıca yaruslarının tipologiyasının yaradılmasına, tipologiyanın fonetik, fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik tipologiyaların ayrılmasına gətirib çıxarmışdırsa, başqa bir tərəfdən isə bütöv dil sisteminin vəhdətdə götürüldüyü vahid, bütöv sisteminin tipologiyanın yaradılması haqqında çağırışlara səbəb olmuşdur. Dünya dillərinin genetik əlaqələrinə görə bir-birindən fərqlənməsi ilə bağlı tədqiqatlar təhlil edilir. Qeyd edilir ki, bir kökdən çıxan bir köklə bağlı olan dillər qohum dillər hesab edilir. Lakin, dillərin qohumluğunu şəcərə ağacı, yəni bir sxem şəklində təsəvvür etmək düzgün deyildir. Çünki dillər daima həm qohum,

həm də qohum olmayan dillərlə təmasda olur və dillərin inkişafında onların integrasiya və diferensiasiyasının mühüm rolu vardır.

M.Məmmədov 1987-1993-cü illərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin metodikası kafedrasında müəllim, 1994-2007-ci illərdə Ümumi dilçilik kafedrasında baş müəllim, 2008-ci ildə həmin kafedranın dosenti olmuşdur. 1988-1993-cü illərdə filologiya fakültəsinin müəllim həmkarlar təşkilatının sədri, 1993-1998-ci illərdə filologiya fakültəsi Elmi şurasının elmi katibi, 1999-2000-ci illərdə filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini, 2001-ci ildə filologiya fakültəsinin dekani olmuşdur. Dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı 40 elmi məqalənin, bir neçə dərslik, proqram və metodik göstərişin tərtibçisidir.

2022-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhəmməd Məmmədov vəfat etmişdir.

KİFAYƏT HƏMZƏ QIZI İMAMQULİYEVA (1958)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kifayət Həməzə qızı İmamquliyeva 1958-ci ildə Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. 1964-1975-ci illərdə Naxçıvan şəhər 9 saylı orta məktəbdə, 1976-1980-ci illərdə Y.Məmmədliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (hazırda bu təhsil müəssisəsi Naxçıvan Dövlət Universiteti adlanır) təhsil almışdır. Ali məktəbi bitirdikdən sonra üç il təyinatla Jdanov (indiki Beyləqan) rayonunun Örenqala kənd orta məktəbində, bir il də Babək rayonunun Vayxır kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir.

Hələ orta məktəbdə oxuyarkən dilçilik elminə, dilin cəmiyyətlə, incəsənətlə, təbiət və riyazi elmlərlə bağlılığına maraq göstərən Kifayət İmamquliyeva 1984-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspiranturasına daxil olmuş, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin ilk qadın aspirantı olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Kifayət İmamquliyeva filologiya elmləri namizədi (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru) alimlik dərəcəsi almaq üçün professor Musa İslamovun rəhbərliyi ilə “Azərbaycan dilinin Şərur şivələri” mövzusu üzərində işləmişdir. 1992-ci ildə bu mövzuda uğurla müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda Şərur şivələri (regional baxımdan Şərur, Sədərək və Kəngərli rayonlarının ərazisi) dilin bütün səviyyələrində - fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik cəhətdən araşdırılmışdır. Gənc aspirant Şərur rayonunun (indiki Şərur, Sədərək və Kəngərli rayonlarının) əlliyə yaxın kəndindən dialektoloji material toplamış, informatorların səslərini maqnitofon lentinə almış və tədqiq etdiyi şivələri digər türk dilləri

və dialektlərilə müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Tədqiqat zamanı ənənəvilikdən fərqli olaraq, dissertasiyada affrikat samitlər, novlaşma, səs keçidlərində dilönülüyə meyillilik, apikal və dorsal səslərin semantik dəyişmələrə təsiri və s. məsələlər dialektoloji baxımdan araşdırılmışdır. Əsərdə qədim və zəngin quruluşa malik olan Şərr şivələri ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edilmiş, səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə, Şərr şivələrinin fonetik və qrammatik quruluşu, lüğət tərkibi, sait və samit səslərin müxtəlif fonetik şəraitdə işlənmə variantları, onların əvəzlənməsi, səs artımı və səs düşməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya, samitlərin yerdəyişməsi və qoşalaşması hadisələrinin Şərr şivələri üçün səciyyəvi olan növləri, xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatda dilortası, sərt damaq, k, g səsləri affrikat samit kimi tədqiq olunmuş, apikal k, g səslərinin müəyyən sözlərin formalaşmasındakı rolu təyin edilmişdir. Şərr şivələrində qərb qrupu xüsusiyyətləri tarixi aspektdə araşdırılmışdır. Xarakterik əvəzlilik formalarının və köməkçi nitq hissələrinin mövcudluğunu təsdiqləyən dialektoloji materiallar və onların səciyyəviliyini əsaslandıran faktlar verilmişdir. Şərr şivələri üçün xarakterik olan leksemlər üzə çıxarılmış və onların şərhı verilmişdir. Bir sıra qədim sözlərin şivələrdə ilkin işlənmə formaları, eləcə də onların mənası qədim yazılı abidələri, həmçinin müasir türk dilləri və onların dialekt materialları ilə müqayisə edilmişdir. Tədqiq olunan şivələrdə Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələri ilə uyğun gələn cəhətləri və cənub qrupuna xas olan xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan qalınlaşmanın, yəni, dilönü saitlərin, dılarxası saitlərə keçməsi şivələrdə öz əksini tapan faktlar əsasında izah edilmişdir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq Şərr şivələrində saitlərin hamısının uzun variantı mövcuddur və sözün ortasında, sonunda diftonqlara da təsadüf olunur. Tədqiq olunan şivələrdə səsdüşümü hadisəsinin səs artımına nisbətən güclü olması, sözün ortasında samitlərin qoşalaşması, səslərin yerdəyişməsi kimi hadisələr geniş təhlil olunmuşdur. Dialekt və şivələrin cənub

qrupunda olduğu kimi Şəhur şivələrində feilin şəkillərinin bir-birini əvəz etməsi, qeyri-qəti gələcək zaman inkarının birinci şəxsin təkində və cəmində -man, -mən, ikinci şəxsin təkində və cəmində -mar, -mər kimi qədim variantların mövcudluğu əsaslandırılır. Şəhur şivələrində qoşmaların qədim qapalı formalarının qorunub saxlanması, ədəbi dillə müqayisədə idarə əlaqəsində müəyyən fərqli xüsusiyyətlərin olması, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin iki qat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi, həmçinin üçüncü növ təyini söz birləşmələrində komponentlərin yerdəyişməsi hallarına da rast gəlinməsi xüsusi vurğulanır. Şəhur şivələrinin leksik-semantik təhlilində sözlərin çoxmənalılıq, formaca oxşarlıq, eynimənalılıq, eləcə də sözlər arasında qarşılıqlı məna əlaqələri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Ümumilikdə Şəhur şivələrinin tədqiqi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf yolunun izlənilməsi baxımından zəngin material verir.

K.İmamquliyeva Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində elmi fəaliyyətini davam etdirmiş, kiçik elmi işçi, elmi işçi, böyük elmi işçi, aparıcı elmi işçi vəzifələrini daşımışdır. O, 2016-cı ildən bu şöbənin müdiri vəzifəsində çalışır. Şöbənin ümumi iş planlarına uyğun olaraq, dialektoloji lüğətlərin, kollektiv elmi əsərlərin, dialektoloji atlasların hazırlanmasında onun əməyi böyükdür. K.İmamquliyeva bir çox elmi əsərlərin redaktoru və ya rəyçisi olmuşdur. O, müxtəlif toplularda çap edilmiş yüzdən çox məqalənin müəllifidir, beynəlxalq və respublika konfranslarında maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 26 iyul 2017-ci il tarixli qərarı ilə K.İmamquliyevaya dosent elmi adı verilmişdir.

Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində areal dilçilik sahəsində böyük uğurlar əldə edilmiş və bu nəticələr beynəlxalq elmi ictimaiyyətdə müsbət qarşılanmışdır. Azərbaycan dilinin yalnız respublikada deyil, həm də respublikadankənar dialekt və şivələrinin tədqiqinə diqqət yetirilmişdir. Həmmüəllif olaraq nəşr olunan “İraq-türkman ləhcəsi” (2004) kitabının “Qrammatika” hissəsinin

“Morfologiya” və “Sintaksis” bölmələri alim tərəfindən yazılmışdır. O, Türkmən elinin Kərkük, Mosul, Ərbil, Altunköprü, Tuzxurmatı, Üçtəpə və s. şivələrini morfoloji və sintaktik cəhətdən araşdırmış, bu şivələrin Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinin səciyyəvi əlamətləri ilə üst-üstə düşdüyünü müəyyənləşdirmiş, cümlələrin qrafik tərtibini verməklə bu fikirlərin doğruluğunu bir daha təsdiqləmişdir. Bununla belə, İraq-türkmən ləhcəsinin özünəməxsus əlamətlərinin olduğunu da göstərmişdir. Yazır ki, “Məlumdur ki, feili bağlamaların əmələ gəlməsində feili sifətlərin rolu vardır. Lakin hal şəkilçisi, eləcə də vaxt, zaman, dəm, an və s. bu kimi sözlərlə işlənən feili sifətlərdə gedən semantik mənə dəyişmələri həmin söz, yaxud ifadələri öz ilkin anlamından uzaqlaşdıraraq feili bağlama mövqeyinə gətirmişdir”. Belə bir prosesdə feili sifətdən sonra işlənən sözün nəinki hal, hətta mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi də mümkündür.

Qeyd edilir ki, İraq-türkmən ləhcəsində şəxs anlayışı yaradan feili bağlamaların işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Bu proses də zəngin dil faktları ilə əsaslandırılır. (mən ənəndəm, sən ənəndəu: /ənəndəy, o ənəndə, biz ənəndəx, siz ənəndəvuz /ənəndəyiz, olar ənəndələr, yaxud mən Kərkükdən çıxandam, sən Kərkükdən çıxandau /çıxanday, o Kərkükdən çıxanda, biz Kərkükdən çıxandağ, siz Kərkükdən çıxandavuz /çıxandayız, onlar Kərkükdən çıxandalar).

Yazılır ki, feili bağlamalarda müşahidə olunan bu dəyişməni cümlənin xəbərini yaradan xəbərlik, yaxud şəxs şəkilçiləri kimi başa düşmək doğru olmaz. Çünki feili bağlama tərkibi yaradan həmin formalar yalnız cümlənin zaman zərfliyi yerində işləyir (İraq-türkmən ləhcələri. Qrammatika. Bakı, “Elm”, 2004, səh. 262-263).

K.İmamquliyeva Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolingvistik təhlili, sahə terminologiyası və s. ilə bağlı araşdırmalar da aparmış, “Azərbaycan xalqının dilində və məişətində daş dövrünün izləri” (2012), “Quşçuluq terminlərinin tarixi-dialektoloji aspektdə fonosemantik təhlili”(2013), “Baramaçılıq terminlərinin tarixi-dialektoloji aspektdə fonosemantik təhlili” (2013) və s. əsərlərini yazıb nəşr etdirmişdir.

Dialektoloji araşdırma zamanı fonetik sistemin tədqiqinin vacibliyini görən K.İmamquliyeva bu istiqamətə diqqət yönəlmiş, 2013-cü ildə doktoranturaya daxil olmuş, professor Qəzənfər Kazımov və professor Fəxrəddin Veysəllinin rəhbərliyi ilə “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetikasi (fonosemantik aspektdə)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. Tədqiqatçı Azərbaycan dilinin dünya dilləri içərisindəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışmış, dil və təfəkkürün əlaqə mərhələsində dominant səsləri, səs sistemində fonem variantı və fonem mərhələsini, səs axarında formalaşan məna çalarları, məhdud mikrodil elementlərinin genişlənmə (fonosemantik məna), daralma (leksik məna) istiqamətində inkişafını tərtib etdiyi sxemlər əsasında göstərməyə çalışmışdır. K.İmamquliyeva dildə dominant səs anlayışını şərh edərək yazır ki, irqi, irsi, yaşı və cinsindən asılı olmayaraq, hər bir sağlam insan anatomik və fizioloji cəhətdən eyni danışiq aparatına (danışıq üzvlərinə) malikdir. Eləcə də hər bir insanı ətraf aləmlə təmasa cəlb edən oxşar hiss və anlayışlar var: qorxu, sevinc, səs, işıq, qaranlıq, böyüklük və kiçiklik, ucalıq və alçaqlıq, göy və yer, yerin altı və üstü və s. Bu halda hər bir dildə homogen əlamətlərin olduğunu söyləmək, müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə və ya tarixi-müqayisəli yolla bu əlamətləri üzə çıxarmaq mümkündür. Məlumdur ki, birinci siqnal sistemi (instinkt) bütün canlılara məxsusdur, lakin insan ikinci siqnal sisteminə (şüura) malik olmaqla öz fikrini ifadə etməyə qabildir. Deməli, qeyri-şüuri səslər deyil, danışiq səsləri beyindən gələn siqnalla idarə olunur. Sözsüz ki, bugünkü insanın dil-şüur sistemi ilə ilkin danışmağa başlayan insanın dil-şüur sistemi eyni ola bilməz, çünki dil cəmiyyətin inkişafı ilə bugünkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

İnsan şüurunda əks olunan müxtəlif səslər təqlid halını almış, qorxu, sevinc hissləri müxtəlif nidalarla ifadə olunmuş, hərəkət və əşyalar, eləcə də onların əlamətləri adlanmağa başlamış və insanın ilk şüuru dil qatı səs təqlidi↔hərəkət↔ad↔əlamət modelinə uyğun bir şəkildə formalaşmışdır. Bununla belə, modelin

hər bir tərkib hissəsində adlandırma əsasdır: səs təqlidi→ad, əşya→ad, hərəkət→ad, əlamət→ad.

Qeyd edilir ki, insanın təfəkkür və danışiq aparatında eynilik olduğunu söyləyə biliriksə, deməli, ilkin (dominant) səs anlayışı da diqqətdən yayınmamalıdır. Dünya dillərinin səs sisteminə nəzər saldıqda görürük ki, dillərin hamısı eyni səs sisteminə malik deyil. Lakin bununla belə, təqribi məxrəc eyniliyi ilə müəyyən səslər (a, i, u, q, d, b, m, n və s.) bütün dillərdə özünü göstərməkdədir.

9 aprel 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. “Dövlət proqramı”nın 6. 3. 5-ci bəndində Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu bəndin həyata keçirilməsi məqsədilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları 2014-2015-ci illərdə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlasının proqramı” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 104 səh.) əsasında tədqiqat aparmış, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 151 yaşayış məntəqəsini əhatə edən 250 xəritədən (“Fonetika” bölməsini əks etdirən 64 xəritənin müəllifi Kifayət İmamquliyevadır) ibarət “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” çap edilmişdir (Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 308 səh.). Həm “Proqram”, həm də “Atlas” 4 dildə (Azərbaycan, türk, ingilis, rus dillərində) tərtib edilmişdir. Bu, tərtibatı və “Elektron atlas” şəklində hazırlanması cəhətindən dünya areal dilçiliyində böyük nailiyyət hesab olunur. Dialektoloji atlas qrupunun “Atlas”la bağlı fəaliyyətini, informatorlarla görüşlərini, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbiətini, tarixi abidələrini, müasir və qədim memarlıq üslubunu, etnoqrafiya və kulinariyasını əks etdirən şəkillər də Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu qədim diyar haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Naxçıvanla bağlı dialektoloji işlərin davamı olaraq K. İmamquliyevanın rəhbərliyi və həmmüəllifliyi ilə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti” də nəşr olunmuşdur (Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 304 səh.). Sistemli şəkildə və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, ilk dəfə nəşr olunan bu lüğət müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, yaxud leksik baxımdan fərqlənən, fonetik tərkibcə daha çox dəyişikliyə uğrayan sözlər əsasında tərtib olunmuşdur. Lüğətdə beş minə yaxın söz və ifadə toplanmışdır. Bu lüğət Azərbaycan xalqının dilinin və tarixinin, etnoqrafiya və kulinariyasının, tarixi-coğrafi mövqeyinin, soykökünün, digər türk və qeyri-türk xalqları ilə əlaqəsinin öyrənilməsində, həmçinin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində, türk dillərinin tarixi etimoloji lüğətlərinin hazırlanmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitaba elektron-lüğət də əlavə olunmuşdur.

2015-2022-ci illərdə K.İmamquliyevanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində ikinci atlas – “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, 358 səh.) nəşrə hazırlanmışdır. “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, 160 səh.) əsasında 4 dildə: Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində tərtib edilmiş bu atlasda Qarabağ dialektini və Şərqi Zəngəzur şivələrini əhatə edən minə yaxın yaşayış məntəqəsinin 692-si kodlaşdırılmışdır. “Atlas”da tədqiq olunan regionun fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən 278 xəritə (“Fonetika” bölməsini əhatə edən 69 xəritənin müəllifi K. İmamquliyevadır), hər bir xəritə üçün yazılmış xüsusi şərh, atlasın tərtibində istifadə olunmuş proqram, tədqiq edilmiş yaşayış məntəqələrinin və müsahibəyə cəlb olunmuş informatorların siyahısı ilə yanaşı, ekspedisiya müddətində informatorlarla söhbət zamanı çekilmiş, həmçinin Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun tarixini, etnoqrafiyasını, təbiət mənzərələrini, erməni vandalizmi və saxtakarlığını, I və II Qarabağ müharibəsini, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətini

və onun rəhbərliyi ilə qazanılmış tarixi zəfəri əks etdirən şəkillər öz əksini tapmışdır. “Atlas”da izoqlos yaradan dialekt xüsusiyyətləri şərti işarələrlə verilmiş və onların yayılma arealı müəyyənləşdirilmişdir. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, “Atlas”ın elektron variantı rəqəmsal texnologiyaya əsaslanmışdır. “Elektron atlas” və informatorların səsi olan qovluqlar diskdə yerləşdirilmişdir.

“Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” uzunmüddətli gərgin əməyin nəticəsi olaraq ərsəyə gəlmişdir. Araşdırmalar Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Tərtər, Xocalı, Şuşa, Xocavənd, Cəbrayıl, Füzuli rayonları və Xankəndi şəhər zonası üzrə aparılmışdır. Ağdərə rayonu dialektoloji araşdırma aparılan dövrün rəsmi sənədlərinə əsasən Ağdam, Tərtər, Kəlbəcər rayonlarının tərkibində verilmişdir. Uzun illər məqsədli olaraq saxtalaşdırılmış, süni şəkildə ermənicələşdirilmiş toponimlər “Atlas”da əslinə uyğun şəkildə - öz tarixi adı ilə qeyd edilmişdir. Tədqiq olunan regionun əhalisinin böyük hissəsini Azərbaycan Respublikasının, demək olar ki, bütün rayon və şəhərlərində məskunlaşmış məcburi köçkünlər təşkil etmişdir. İşin ən ağırlı tərəfi 30 ilə yaxın müddətdə öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş insanları dindirmək, ermənilərin vəhşicəsinə törətdikləri qırğınları onlara bir daha xəyalən yaşatmaq olmuşdur.

24 dekabr 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan icması ilə görüşündən sonra Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları Kifayət İmamquliyevanın rəhbərliyi ilə “Qərbi Azərbaycan dialektoloji atlası”nın hazırlanması, “Qərbi Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin tərtibi ilə bağlı işlərə başlamışlar. Bununla bərabər, şöbədə Borçalı şivələri də tədqiq olunur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kifayət İmamquliyeva hazırda Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Dialektologiya şöbəsinin müdürüdür.

QURBAN MƏMMƏD OĞLU QURBANLI (1960)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qurban Qurbanlı 1960-cı ilin 25 dekabrında Naxçıvan MR Şərur rayonunun Keşdaz (indiki Çəmənli) kəndində anadan olmuş, orta təhsilini həmin məktəbdə almışdır. Sovetlər dönəmində Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə respublikadan kənardakı qabaqcıl ali məktəblərə təhsil almağa göndərilənlərdən

biri olmuşdur. Belə ki, 1979-1984-cü illərdə Rusiya Federasiyasının N.Q.Çernişevski adına Saratov Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində əyani təhsil alaraq “Filoloq. Ali məktəblərdə rus dili və ədəbiyyat müəllimi” ixtisasına yiyələnmişdir. Ali təhsilini başa vurub doğulduğu kəndin məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, 1984-1988-ci illərdə orada rus dilini tədris etmişdir. 1988-2018-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin (əvvəllər Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun) Rus dili (Xarici dillər) kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır. 1994-2006-cı illərdə Naxçıvan Özəl Universitetində (indiki “Naxçıvan” Universitetində) əvəzçiliklə baş müəllim, dekan müavini və dekan vəzifələrində işləmişdir.

Q.Qurbanlı 2000-ci ildə Bakı şəhərində “Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi (rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda müdafiə etmiş və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda qohum olmayan rus və Azərbaycan dillərindəki somatik vahidlər ən qədim və daha çox işlənən leksik lay kimi təhlil olunmuşdur. Hər iki dildəki tematik leksika leksik-semantik strukturuna görə təkmənalı, çoxmənalı, omonim sözlərdən ibarətdir. Bu nəzərə alınaraq rus dilində təkmənalı somatik sözlər zəngin dil faktları ilə

təhlil edilir, Azərbaycan dilində onların ekvivalentləri müəyyənləşdirilir. Rus və Azərbaycan dillərindəki somatik omonimlər, sinonimlər, metaforik köçürmə ilə yaranan somatik terminlər müqayisə edilir. Qeyd edilir ki, mahiyyətə görə funksional köçürmə rus dili üçün səciyyəvidirsə, Azərbaycan dilində xarici bənzərliyə görə formal köçürmə üstünlük təşkil edir. Somatik leksika tematik qruplara ayrılaraq semantik planda sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Leksikanın ayrı-ayrılıqda semantik səviyyədə müqayisəli təsviri müasir dilçilikdə geniş yer almaqdadır. Rus və Azərbaycan dillərindəki müxtəlif tematik qrupların, o cümlədən bədən üzvlərini bildirən sözlərin müqayisəli tədqiqi dillərin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan leksik-semantik səviyyədə oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatın materialları rus və Azərbaycan dillərinin birdilli izahlı və ikidilli tərcümə lüğətləridir. Hər iki dildə kifayət həcmdə müxtəlif üslubda olan bədii ədəbiyyat və şifahi nitq materiallarından istifadə olunmuşdur. Bu materiallar müqayisə edilərək rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somotonimlərin leksik-semantik və kvantitativ səciyyəsi müəyyənləşdirilir. Müəllif tədqiq etdiyi dillərin somatik leksik vahidlərini leksik-somatik cəhətdən müqayisə edir və belə bir fikrə gəlir ki, hər iki dildə somatik vahidlər çoxmənalıdır. O, rus dilində 50, Azərbaycan dilində isə 52 vahidin çoxmənalı olduğunu şərh edir və onların siyahısını təqdim edir. Tədqiqatda rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somotonimlərin sözdaxili paradiqması semantik cəhətdən təhlil edilərək ümumiləşdirmə aparılmışdır.

Q.Qurbanlının “2015-ci ildə “Distant təhsil: terminlər” adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Vəsaitdə ümumən təhsil sahəsinə, onun distant formasına aid 800 söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunan terminlərin yığcam izahı verilmişdir. Distant təhsilə sistemli yanaşma, distant təhsilin bəzi nəzəri və praktik məsələlərinə həsr olunmuş mülahizələr, bu sahədə görülmüş və görülməkdə olan işlərə dair məlumatlar da kitabda öz əksini tapmışdır. Bu dərs vəsaitində distant təhsilə aid əhatəli lüğət də verilmişdir.

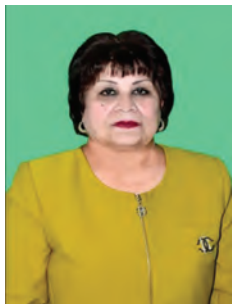
Qurban Qurbanlının 2016-cı ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında dövrün tələblərinə cavab verən “Azərbaycanda elektron leksikoqrafiya” əsəri çap olunmuşdur. Müasir dövrdə oxucu kitablardan daha çox internet resurslarına müraciət edir. Kompüter dilçiliyinin və kompüter lüğətçiliyinin yaranması dövrün tələbidir. Bu monoqrafiya leksikoqrafiya sahəsindəki boşluğu doldurur.

Dosent Qurban Qurbanlı “Azərbaycan leksikoqrafiyasının inkişaf yolları(rus leksikoqrafiyası ilə müqayisədə)” mövzusunda yazmaqda olduğu doktorluq dissertasiyasında lüğətçiliyin inkişaf tarixi tədqiq olunur. Tədqiqatçı lüğətçiliyin inkişaf tarixini müxtəlif mərhələlərə ayırır. Hər bir mərhələdə yazılan lüğətlər təhlil edilir. Ümumiləşdirərək, orta əsrlər Azərbaycan lüğətlərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan cəhətlər müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, orta əsrlər Azərbaycan lüğətçiliyi bugünkü sorğu ədəbiyyatından bir sıra parametrlərinə görə əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Birincisi, bu lüğətlərə qədim Şərq mədəniyyəti, ilkin Şərq lüğətçilik ənənələri şəxsiz və şəriksiz hakim idi. İstər məzmun, istərsə də forma cəhətdən (hətta ad baxımından da) ənənəvi Şərq dəsti-xətti hər addımda özünü göstərirdi. Bircə faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ərəb lüğətçiliyi tarixində məlum dörd məktəbdən üçüncüsünün, yəni qafiyə məktəbinin banisi olan Əbu Nəsr İsmail bin əl-Cövhərinin müəllifi olduğu məşhur “Əs-Sihah-əl-ərəbiyyə” lüğətinin ənənələri nəinki özündən sonrakı ərəb, habelə bütövlükdə Şərq lüğətçiliyi, o cümlədən Azərbaycan-türk və fars lüğətçiliyində uzun müddət yaşamışdır. Lüğətlər üzərində aparılan müşahidələrə əsasən qeyd edilir ki, klassik lüğətlərdə, bir qayda olaraq, ərəb, fars və türk dillərinin əsas qrammatik qaydalarının da sadə bir dillə açıqlamaları, izahları verilir. Bu dəyərli lüğət nümunələrinin daha bir özəlliyi onların tədris vəsaiti rolunu oynamalarıdır. Belə ki, onların çoxu mədrəsə şagirdləri və tələbələri üçün hazırlanmışdır. Elə bu səbəbdən də orta əsrlər Azərbaycan lüğətləri sadə və anlaşıqlı bir dillə tərtib olunmuşdur. Bu xüsusiyyətinə görə klassik Azərbaycan lüğətlərinin müasir lüğətlərdən əsaslı şəkildə fərqlənməsi qeyd edilir. Orta əsrlər Azərbaycan lüğətlərinin bir hissəsi farslara

və ərəblərə Azərbaycan türkcəsini öyrətmək məqsədilə tərtib olunmuşdur. Klassik lüğətlərin müəyyən nümunələrinin başlıca hədəfi isə əksinə, türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə ərəb və fars dillərini öyrətmək olmuşdur. Q. Qurbanlı Azərbaycan dilinin leksikoqrafiya tarixini rus dilinin leksikoqrafiya tarixi ilə müqayisədə tədqiq edir. Alim dilçiliyə “Müqayisəli leksikoqrafiya” anlayışını gətirir, onu elmi-lingvistik baxımdan əsaslandırır, bu dilçilik bölməsinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyənləşdirilir, digər bölmələrlə əlaqələrini və onların sırasında yerini dəqiqləşdirir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan leksikoqrafiya tarixini qədim zamanlardan günümüzə qədər araşdırıb təhlil etmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, rus leksikoqrafiyası ilə müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu sahədə müəllifin bir çox məqaləsi və bir monoqrafiyası çap olunmuşdur.

Q. Qurbanlı 2006-cı ildə dosent elmi adını almışdır. 30 ildən artıqdır ki, rus dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə elmi, elmi-populyar, publisistik və bədii əsərlərin tərcüməsi ilə məşğul olur. Alim 10 kitab olmaqla 70-ə qədər elmi-tədqiqat və tədris-metodiki əsərlərin, tədris vəsaiti və proqramların, habelə lüğətlər və tərcümələrin müəllifidir. 2004-2006-cı illərdə NDU-nun Rus dili kafedrasının müdiri olmuşdur. 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanı ilə təltif olunmuşdur. 2008-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin fərmanı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi fəxri adına layiq görülmüşdür. 2006-cı ilin aprelində yeni yaradılmış Xarici dillər fakültəsinin dekanı vəzifəsinə seçilmiş, 2016-cı ilin dekabrınadək sonralar adı Beynəlxalq münasibətlər və xarici dillər olmuş həmin fakültənin dekanı vəzifəsində çalışmışdır. 2015-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda dosent kimi fəaliyyətə başlamışdır. Hazırda Dillər və ədəbiyyat kafedrasının dosentidir və institutun elmi katibidir.

ELNAZ ƏLİ QIZI ƏLİYEVƏ (1960)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elnaz Əli qızı Əliyeva 1960-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1977-ci ildə Naxçıvan şəhər 39 (hal-hazırda 15) orta məktəbi bitirmiş, həmin ildə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun (APXDİ-nin) İngilis dili fakültəsinə daxil olmuş və 1982-ci ildə bitirmişdir. 1982-ci ildən Babək rayonunun Xal-xal kənd məktəbində, 1992-ci ildən isə Naxçıvan şəhər 15 sayılı orta məktəbdə ingilis dili müəllimi işləmişdir. Burada işlədiyi müddətdə “Metodist müəllim” fəxri adını almışdır. E. Ə. Əliyeva 2000-ci ildən NDU-nun “Qərbi Avropa və Şərq Dilləri” kafedrasında pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. 2005-ci ildən NDU-nun “Beynəlxalq münasibətlər və xarici dillər” fakültəsinin İngilis dili kafedrasında (hal-hazırda İngilis dili və tərcümə kafedrası) müəllim işləyir.

E.Ə.Əliyeva tədrisi etdiyi dilə aid elmi və metodiki yenilikləri mənimsəmiş və öz elmi və ixtisas biliyini daima artırmağa çalışır. Bu məqsədlə o, Bakı şəhərində və Naxçıvan Dövlət Universitetində ABŞ və Böyük Britaniya səfirliklərinin təşkil etdiyi “TKT – online course” da iştirak etmiş və yüksək dərəcəli sertifikat almışdır. Eyni zamanda Naxçıvan Dövlət Universitetində keçirilən elmi seminar və konfranslarda fəal iştirakı ilə fərqlənir. Azərbaycan Dillər Universitetinin təşkil etdiyi tərcümə üzrə təlimlərdə Naxçıvan Dövlət Universitetini layiqincə təmsil etmiş, TEC xətti ilə aparılan elmi tədqiqat işlərinə daima rəhbərlik etmiş və onun rəhbərlik etdiyi tələbələr həmişə mükafatlandırıcı yerlər tutmuşdur.

Elnaz Əliyeva işlədiyi müddətdə elmi araşdırmalar aparmış və onun məqalələri qəzet və jurnallarda nəşr olunmuşdur. 2007-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin 10.02.01 – Azərbaycan dili və 10.02.04 – German dilləri ixtisasları üzrə dissertantı olmuşdur.

2012-ci ildə “Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili” mövzusunda dissertasiyanı tamamlamış və müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir. 2013-cü ildən 5706. 01 – Azərbaycan dili və 5708. 01 – German dilləri ixtisasları üzrə fəlsəfə doktorudur. Tədqiqatda Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və zəngin janrlarından olan tapmacalar xalqın tarixini, adət-ənənələrini, mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən qiymətli söz xəzinəsidir. Dil tarixinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyəti olan, dildəki ümumişlək leksikanı, arxaik söz və ifadələri, dialekt leksikasını özündə toplayan tapmacalar həm də bir sıra cəhət və xüsusiyyətləri ilə başqa folklor nümunələrindən fərqlənir. Tapmacaların linqvistik araşdırmaya cəlb edilməsi müqayisəyə cəlb edilən ədəbi dillərin leksikası, qrammatik quruluşu, inkişaf meyilləri və perspektivlərini daha dərinlən öyrənməyə şərait yaradır. Müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında tapmacalar tipoloji və tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiq edilmiş, tapmacaların spesifik xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilmişdir.

Elnaz Əliyevanın “Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili” adlı dissertasiyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların müqayisəli-tipoloji aspektləri sistemli şəkildə linqvistik kontekstdə nəzərdən keçirilmiş, onların universal və spesifik xüsusiyyətləri, leksik-semantik və sintaktik təbiəti müəyyənəşdirilmişdir. İrəli sürülən müddəalar təkə tapmacaların deyil, eləcə də digər folklor nümunələrinin araşdırılmasına, onların leksik-semantik, struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirməyə imkan verir. Dissertasiyada Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların leksikası müxtəlif qruplara ayrılır və (dialekt leksikası, alınma, arxaik sözlər, terminoloji leksika, dini termin və anlayışlar, frazeoloji vahidlər, səs təqlidi sözlər, danışq dili xüsusiyyətləri, çoxmənalı söz və omonimlər) və leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bununla yanaşı, tapmaca və onun səciyyəvi əlamətləri, onların sintaktik quruluşu şərh olunur və tapmacalarda sadə cümlənin kommunikativ-funksional və struktur-

funksional tipləri araşdırılır. Tədqiqatda tapmacalar və onun işlənmə formaları, mürəkkəb cümlə strukturları da təhlil edilir. Yeri gəldikcə müqayisələr aparılaraq Azərbaycan və ingilis dilindəki tapmacaların quruluşu, məzmunu, oradakı dil nümunələrinin struktur baxımından yaxın və fərqli cəhətlərə malik olmaları barədə fikirlər söylənilir.

Tapmacalarda işlənən alınmalar və onların spesifik xüsusiyyətləri izah edilir. Qeyd edilir ki, genetik və coğrafi ərazi baxımından bir-birinə yaxın və ya uzaq məsafədə yaşayan, eyni zamanda müxtəlif quruluşa və sistemə malik dillərin daşıyıcıları olan Azərbaycan və ingilis xalqlarının folklor materiallarının, o cümlədən tapmacaların dilinin lüğət tərkibindəki alınmalar hər iki dildə qədim alınmaları əhatə edir. Bu xüsusiyyət müqayisə edilən dillər üçün ümumilik təşkil edir. Tapmacaların lüğət tərkibi mənşəyinə görə qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini, hər bir dilin leksik sistemindəki dəyişmələri və onların səbəblərini tədqiq etmək imkanlarını genişləndirir.

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, tapmaca sintaksisinin özünəməxsusluğu hər şeydən əvvəl üzvləri buraxılmış yarımçıq cümlə tiplərindən istifadə olunması ilə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, tapmacalarda Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun bütün vasitələri, cümlə növləri və tipləri əks olunmuşdur. Xüsusən də Azərbaycan tapmacalarında tabeli mürəkkəb cümlə tipləri, xüsusən də daha çox mübtəda və təyin budaq cümlələri təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda şifahi xalq ədəbiyyatının bu zəngin janrı hərtərəfli və dərinlənən araşdırılmışdır.

Elnaz Əliyeva 2017-ci ildə “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında dosent vəzifəsinə seçilmişdir. Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnaz Əli qızı Əliyeva ali təhsilin ingilis dili (ingilis dili müəllimliyi və tərcümə) ixtisasının bakalavr pilləsi üçün “İngilis dilinin tədrisində atalar sözü və məsəllərdən istifadənin imkanları və tərcüməsi yolları” adlı metodik vəsait tərtib etmişdir. Vəsaitdə ingilis dilinin tədrisi zamanı atalar sözü və məsəllərin öyrədilməsinin tələbələri, nitq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində

rolu, atalar sözü və məsəllərdən istifadə yolları, onların tərbiyəvi xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tərcümə zamanı ortaya çıxan çətinliklər, onların aradan qaldırılması yolları haqqında təhlil və şərhlər verilmişdir. Vəsaitdə atalar sözü və məsəllərə dair çalışmalar və testlər də verilmişdir.

Elnaz Əliyeva ali təhsilin Xarici dil müəllimliyi və tərcümə (ingilis-azərbaycan) ixtisaslarının bakalavr pilləsi üçün Ölkəşünaslıq (İPF-B13) fənni üzrə Country Studies (The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland) – Ölkəşünaslıq (Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı) adlı dərs vəsaiti də tərtib etmişdir. Dərs vəsaiti ali məktəblərin Xarici dil müəllimliyi və tərcümə ixtisaslarının bakalavr pilləsi tələbələri üçün, eləcə də ingilis dilini tədris edən ali və orta məktəb müəllimləri və bu dili sərbəst öyrənənlər üçün çox faydalıdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnaz Əli qızı Əliyeva universitetdə bakalavr pilləsində “İxtisas dilinin leksikologiyası”, “Ölkəşünaslıq və mədəniyyətlərərası ünsiyyət”, magistratura pilləsində “Semasiologiya”, “Morfologiya” və “Filologiyanın tarixi və inkişafı” fənlərini yüksək səviyyədə tədris edir. O, tədris etdiyi fənləri elmi və metodiki cəhətdən yüksək səviyyədə qurur. Bu məqsədlə Elnaz Əliyeva tədris prosesində ən yeni texnologiyalardan, o cümlədən İKT-dən geniş və səmərəli şəkildə istifadə edir. Respublikamızda və xaricdə keçirilən bir sıra beynəlxalq və respublika miqyaslı konfrans və simpoziumlarda məruzə etmişdir.

“Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili” (Bakı: Elm və təhsil, 2013, 160 s.) monoqrafiyası və “İngilis atalar sözü və məsəllərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və onlardan bəzi ixtisas fənlərinin tədrisində istifadə yolları” (Naxçıvan: Qeyrət, 2017, 174 s.), Country Studies (The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland; Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyatı, 2018, 304 s.) dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Alim 40 məqalə, 7 konfrans materialı, 2 fənn proqramının müəllifidir. Hazırda Elnaz Əliyeva Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının dosentidir.

MƏTANƏT HƏSƏNQULUQIZI QULİYEVƏ (1963)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mətanət HəsəNQulu qızı Quliyeva 1963-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1980-ci ildə Naxçıvan şəhər 6 saylı orta məktəbini, 1985-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1987-ci ildən 1991-ci ilədək Rusiya Federasiyasının Oryol vilayətində yaşamış və orada orta məktəbdə direktor müavini işləmişdir. 1991-ci ildən 1995-ci ilədək Naxçıvan Musiqi texnikumunda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1995-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində, 2001-ci ildən həmin universitetin “Fənlərin tədrisi metodikası” kafedrasında müəllim işləmişdir. “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında dissertant yolu ilə “Azərbaycan dilində sintaktik transformasiya” adlı dissertasiya üzərində işləmiş, 2008-ci ildə müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır. M. Quliyeva tədqiqatında transformasiya və onun əsas növü-sintaktik transformasiya sadə və mürəkkəb konstruksiyalar səviyyəsində və çevrilmələrin meydana gətirdiyi transformal üzv məsələsini ilk dəfə struktur-semantik baxımdan hərtərəfli tədqiq etmiş, transformal üzvün sintaktik varlığını və onun söz birləşməsi ola bilməməsini dəqiqləşdirmişdir. Araşdırmada transformal üzvün, əsasən, cümlənin transformasiyasına görə yaranması müəyyənləşdirilmiş, eləcə də müxtəlif cümlə üzvlərinin transformasiya modelləri göstərilmişdir. Bu tədqiqatda müəllif transformal üzvün struktur növlərinin cümlə üzvlərindən fərqləndirən cəhətlərini aşkara çıxarmış, onların arasındakı semantik-struktur fərqləri müəyyənləşdirmiş, sintaktik sferada mürəkkəbləşmiş sadə cümlələrin quruluşu, mürəkkəbləşən üzvlərlə cümlə üzvlərinin və həmçinin sintaktik tərkiblərin sərhədləri

məsələsini aydınlaşdırmış, transformal üzv və budaq cümlə arasında olan fərqli cəhətləri üzə çıxarmış və aşkarlanmış fərqlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmişdir. Qeyd edilir ki, transformal üzlər sadə deyil, mürəkkəb anlayışları ifadə edir və Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatlar daha çox cümlə üzləri arasında olan funksional fərqlərə və onlara uyğun müxtəlif formalara yönəldilmişdir. Lakin transformal üzlər sintaktik konstruksiyaların əsasını təşkil edir. Tədqiqatda Azərbaycan dilində nəzəri olaraq sadə və mürəkkəb cümlələrin transformasiyası vasitəsilə yaranan struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik transformal üzlərin ayrıca sintaktik kateqoriya kimi mövcudluğu əsaslandırılmışdır. Transformal üzvlə söz birləşmələrinin və cümlə üzlərinin struktur növləri, fərqli xüsusiyyətləri, sadə cümlənin cümlə üzvünə, mürəkkəb cümlələrin tərkiblərə transformasiya qanunauyğunluqları, həmçinin sintaktik sferada mürəkkəbləşmiş sadə cümlələrin quruluşu, mürəkkəbləşən üzlərlə cümlə üzlərinin və sintaktik vahidlərin sərhədləri dəqiqləşdirilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində transformasiya hadisəsi və onun əsas növü olan sintaktik transformasiya struktur-semantik baxımdan təhlil edilmiş, söz birləşməsi ilə sərhədləri, eləcə də müxtəlif cümlə üzlərinin transformasiya modelləri təyin edilmişdir. Transformasiyanın nəticəsi olaraq müxtəlif sintaktik konstruksiyalar arasındakı sinonimlik, sintaktik ekvivalentliyin formalaşması və inkişafının qanunauyğunluqları, konstruksiyaları birləşdirən məna eyniliyinin xarakteri aydınlaşdırılmışdır. Dilin mürəkkəb sistemində transformasiyanın transformal üzvlə, funksional ekvivalentliklə, sintaktik sinonimliklə, sintaktik variant və sintaktik derivasiya kimi mühüm məsələlərlə bağlı xüsusiyyətlər təyin edilmişdir.

Transformlar ədəbi dillə adi danışiq dili, yazılı nitqlə şifahi nitq arasındakı fərqi ifadə tərz, cümlənin strukturu və cümlə tipləri müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, prosesin mahiyyətində bir dil vahidinin digəri ilə əvəzlənməsi nəticəsində cümlələr yeni məna kəsb etməklə ümumi məna kontekstində müəyyən nitq situasiyası konkretləşir. Bununla yanaşı transformasiyanın başlanğıc forması, ilkin strukturu inkişaf və dəyişmə prosesində əvvəlki

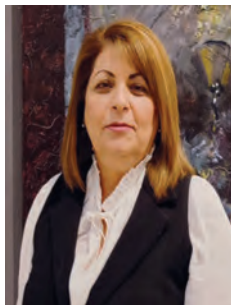
mənasını itirmir. Tədqiqatda transformların təyin olunmasının əsas əlamətləri qruplaşdırılır. Belə ki, transformalar arasında qrammatik cəhətdən semantik yaxınlıq olması, struktur formasının fərqli olması, üslubi funksional çaların özünü göstərməsi, qrammatik və sintaktik vahidin əlavə mənasının digər sintaktik vahidin forma və mənasının uyğunlaşması əsas əlamətlər kimi qeyd edilir. Müəyyənləşdirilir ki, transformasiyanın obyektı ilkin əsas konstruksiyalardır və sintaktik transformasiyalarda invariantlıq məsələsi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Azərbaycan dilində transformasiya konstruksiyalarının əsas forma və variantları təsnif edilmişdir. Təsnifat və qruplaşdırmalarda transformasiyanın vahid transformasiya, generator transformasiya, bəsit transformasiya, fərdi individual transformasiya növləri təyin edilir və hər birinin əlamətləri dil faktları ilə şərh olunur.

Qeyd edilir ki, sintaktik sinonimlik transformasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxır, məzmun planında iki konstruksiyanın bir-birinə uyğun gəlməsi funksional-stilistik sinonimlik yaradır. Sinonim-sintaktik konstruksiyalarda müxtəlif mənalar mövcuddur. Tədqiqatda bu mənalar eləcə də sinonim konstruksiyaların kriteriyası dəqiqləşdirilir. Belə ki, sinonimik konstruksiyaların bir-birini əvəz etməsi, eyni və eyni olmayan leksik tərkiblərin modellərinin müqayisəsi, elementlərin yerdəyişmə ehtimalı, sintaktik sinonimlərin xüsusiyyətlərinin transform və paradiqma vasitəsi ilə müəyyən edilməsi, qarşılıqlı istiqaməti dəyişkən elementlərin eyniliyi və daimi elementlərin müxtəlifliyi, tabeli müxtəlif cümlələrin səviyyəsinin dəyişməsi, budaq cümlə və onun sinonimlərinin əsas semalarının eyniləşməsi kriteriyaları müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı linqvistik transformasiyaların çoxcəhətli olması və onun morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələri zəngin dil faktları ilə izah olunur. Mürəkkəb cümlələrdə transformasiya sintaktik sinonimliyi yaradır və bu zaman konstruksiyalar semantik baxımdan bərabər olur. Təkamül prosesi ilə əlaqədar olan tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin çoxalması, yaxud da sadələşmə meyilləri təyin edilir. Müəyyənləşdirilir ki, tamamlıq mürəkkəb

cümlələrdə transformasiya nəticəsində sadələşmə meyli müşahidə olunur. Transformasiya sadə cümlə modelləri arasında semantik-sintaktik asimmetriyanı yaradır. Bu prosesdə semantik nüvə ilkin cümlədə mövcud olur və törəmə cümlələr əvvəlki formanı dəyişir. Tədqiqat göstərir ki, sintaktik transformasiya vasitəsi ilə müxtəlif cümlə üzvləri transformal mübtəda, transformal xəbər, transformal tamamlıq və transformal zərflik konstruksiyaları meydana gəlir. Transformal üzvlərin yaranmasının əsas yolu cümlənin transformasiyasıdır və bunun nəticəsində onlar yeni forma və yeni funksiyanı əldə edirlər. Bununla yanaşı, feili bağlama, feili sifət, hərəkəti adlandıran ifadələr cümlələrin transformasiyasında əsas rol oynayır. Transformlar təyin edilərkən onun əsas əlamətləri nəzərə alınmış və perimutasiya, sinstituasiya, adyunksiya, ellipsis tipləri ümumiləşdirərək şərh olunur. Həmçinin transformasiyaya qədərki struktur və sonrakı struktur prosesi, cümlədə mərkəzləşmə yolları təyin edilir. Transformasiya konstruksiyaları transformal üzv funksiyasında nisbi, şərti tamamlanmış fikri ifadə edə bilmir, halbuki budaq cümlə nisbətən tamamlanmış fikri ifadə etmək bacarığına malikdir, transformasiya istiqamətləri daha çox budaq cümlə və feili tərkib ekvivalentləri arasında olur. Tədqiqatda sintaktik transformasiyanın yaranma prosesinin nəzəri əsasları ilk dəfə müəyyənləşdirilmişdir. Mürəkkəb cümlə səviyyəsində transformasiyanın tam və natamam variantlar paradigmatik və sintaqmatik növləri dəqiqləşdirilmişdir. Sintaktik transformasiyanın ilkin formalarının sadə cümlədən tabesiz mürəkkəb cümləyə doğru mürəkkəbləşmə xətti sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Mətanət Quliyeva 2011-ci ildə “Fənlərin tədrisi metodikası” kafedrasına dosent seçilmişdir. Dilçilik və metodikaya dair 40 məqaləsi, “Azərbaycan dilində sadə cümlə transformasiyası” (2010) və “Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə transformasiyası” adlı iki dərs vəsaiti çap olunmuşdur. Alim hazırda “Azərbaycan dilinin ekspressiv sintaksisi” adlı doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. Dosent Mətanət Quliyeva 2018-ci ildən “Fənlərin tədrisi metodikası və texnologiya müəllimliyi” kafedrasının müdürüdür.

VƏFA MİRƏHMƏD QIZI SEYİDOVA (1964)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vəfa Mirəhməd qızı Seyidova 1964-cü il sentyabr ayının 11-də Naxçıvan MR Şərur rayonunda anadan olmuşdur. 1981-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra SSRİ-nin 50 illiyi adına Xarici Dillər İnstitutunun Fransız dili fakültəsinə daxil olmuş və 1986-cı ildə bu institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

2005-ci ildən 2013-cü ilədək bu fakültənin “Fransız dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti” kafedrasında əvvəlcə müəllim, sonra isə 2013-cü ildən Tərcümə fakültəsində “Fransız və italyan dillərinin tərcüməsi” kafedrasında baş müəllim işləmişdir. 2017-ci ildən isə Roman dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasında dosent işləyir.

2012-ci ildə “Fransız və Azərbaycan dillərində zoonimik leksikanın funksional xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Tədqiqatda Fransız və Azərbaycan dillərində zoonimlərin leksik xüsusiyyətləri, zoonimlərin leksik sistemdə yeri, heyvan adlarının əmələ gəlmə xüsusiyyətləri, somatik motivlər əsasında əmələ gələn heyvan adları, etnoloji motivlərlə əmələ gələn heyvan adları, onomastik motivlərlə əmələ gələn heyvan adları, qiymətləndirmə motivləri əsasında əmələ gələn heyvan adları, səs təqlidi motivləri əsasında əmələ gələn heyvan adları, zoonimlərin metaforikləşmə imkanları, zoonimlərin ilkin və ikinci obrazlı mənası, metafora zoomorf xüsusiyyətlərin əmələ gəlmə üsulu kimi, konkret - fərdi zoomorf xüsusiyyətlər, zoomorfizmlərin ictimai həyatda rolu, zoometaforizmlərin frazeoloji xüsusiyyətləri, zoomorfizmlər vasitəsilə yaranan frazeoloji vahidlərin etnospesifik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Bu fəsildə zooleksikanın və əsas

terminlərin müəyyən edilməsinə həsr edilmiş tədqiqat işləri təhlil edilmiş, ümümlikdə leksik sözlərin məna problemləri və zoonimlərin mənalılarına müasir yanaşma, zoometaforanın linqvistik statusunun müəyyən edilməsi, zoomorfizmlərin konnotativ tərkib elementləri araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, “zooloji leksika” – zooleksəmlər sisteminin dərk edilməsini ifadə edən linqvistik termindir. Zooloji leksika faunaya aid terminləri özündə cəmləşdirir və böyük bir əhatə dairəsinə malikdir. Zoonimik leksikanın tarixinin təhlili göstərir ki, ilkin dövrlərdə daha çox ev heyvanlarının adları əmələ gəlmişdir. Bununla yanaşı, ayrı - ayrı ev və vəhşi heyvanlar haqqında etimoloji məlumatlar verilmişdir. Zoonimlərin bəzi funksional və sözdüzəltmə imkanları – zoomorf müraciətlər, zoonimlərin invektiv funksiyaları, onların derivatoloji xüsusiyyətləri, müxtəlifstrukturlu zoonimlərin semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. İki dildə insanın vəziyyətinin və fəaliyyətinin təsviri kimi zoonimlərdən əmələ gələn sözlər və onların gündəlik həyatda invektivlik və müraciət rolu təhlil edilir. Tədqiq olunan dillərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların lüğət tərkibində ənənəvi surətdə, əsasən, uşaqlara və digər sevimli adamlara müraciətlə işlədilən çoxsaylı neytral - apelyativ və ya familiar-əzizləyici söz qruplarının olmasıdır. Zoonimlərin derivatoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilir və müəyyənləşdirilir ki, hər bir dilin leksikasını təşkil edən müxtəlif söz qrupları, ayrı-ayrı leksik laylar tədricən əmələ gəlmişdir. Təbii olaraq müəyyən sahələrə aid yaranan ilkin-sadə sözlərdən yeni-yeni dil vahidləri təşəkkül tapmış və bunlar sistem halını almışdır. Tədqiqatda zoonimlərin quruluş və strukturu zəngin faktlarla təhlil edilir. Fransız dilinin zoonimik leksikasının strukturunu Azərbaycan dilinin zoonimik leksikası ilə müqayisəli təhlil edərkən belə məlum olur ki, bəzi zoonimik adların əmələ gəlmə strukturu bu dillərdə heç də oxşar deyildir. Azərbaycan dilində morfoloji yolla yaranan zoonimlər haqqında məlumat verilir. Qeyd edilir ki, müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi çox məhsuldardır. Zoonimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən suffikslər təhlil edilmiş,

Azərbaycan dilində zoonimlərin düzəldilməsində ən çox fəal iştirak edən -an, -ən; -a, -ə; -çı, çi; -ı, -i, -u, -ü; -cıl; -ıq, -ik, -uq, -ük; -ca, -cə, -ça, -çə; -cıq; - aq, -ək, -q, -k; - al, -əl; - ız, -iz, -uz şəkilçiləri zəngin dil faktları ilə şərh olunmuşdur. Eləcə də fransız dilində zoonimlərin yaranma prosesi Azərbaycan dili ilə müqayisə edilmiş, məhsuldar və qeyri- məhsuldar şəkilçilərlə yaranan zoonim sözlər təhlil edilir. Tədqiqatlar nəticəsində fransız dilində zoonimdüzəldici şəkilçilər və onunla bağlı (-eul , -euil; -il, -ille; - ouil, -ouille; -on; -el, -eau; -esse; -et, -ette; -ain; -ier; -in, -ine; -ie; -uche; -is; -ade; -as, -asse; -aud, aude; -é , -ée; -elle; -ot, -otte; -ois, -oise; -ol, - ole; -ien, -ienne; -aille; -al; -eux; -eille; -ile; -ure və s.) zoonomik leksika geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Zoonimlər vasitəsilə əmələ gələn frazeoloji birləşmələr və onların əsas xüsusiyyətləri göstərilir. Hər bir dilin frazeologiyasına o dildə mövcud olan atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər, bəzi qoşa sözlər və s. daxil edilir. Bu ifadələrdə insanların məişəti, mədəniyyəti, əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan təsəvvürləri əks olunur. Zoofrazeologizmlərin müxtəlif dillərdə işlənməsi, ifadə etdiyi semantika, mənaca bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, bu yaxınlığın dərəcəsi bəzən müxtəlif olsa da, məfhumu eyni dərəcədə ifadə edə bilər. Heyvan adlarının əmələ gəlməsində istifadə olunan nominativ relevant əlamətlər aşkara çıxarılır, adların birinci və ikinci nominasiyası qeyd olunur. Birinci nominasiyalar dil daşıyıcıları tərəfindən ilk obrazlar kimi başa düşülməsi və belə nominasiyaların əmələ gəlmə üsulu tarixi və etimoloji təhlillər vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Zoonimlərin zoomorfizmlərlə əlaqəsi məsələləri, dillərin zoomorfik sisteminin milli-mədəni xüsusiyyətləri, müxtəlif antroposentrik aspektlər, kommunikativ xüsusiyyətləri əks etdirən semantik sahələr və bu sahələrə daxil olan mikrosahələri əmələ gətirən zoomorfizmlər müqayisə edilir. Fəslin sonunda zoonimlər vasitəsilə əmələ gələn frazeoloji birləşmələrdən söhbət açılır və hər bir dilin frazeologiyasına o dildə mövcud olan atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, aforizmləri, hikmətli sözləri, bəzi qoşa sözləri və s.

daxil edilir. Tədqiqat apararkən bir çox zoofrazeologizmlərin müxtəlif dillərdə ifadə tərz, mənaca bir - birinə yaxınlığı və onlar arasında əlaqələr təyin edilir. Göstərilir ki, ikinci nominasiyalar ya şüura, ya da morfoloji tərkibinə görə düzəltmə sözlər kimi qəbul edilir, ikinci nominasiyalara müasir dildə düzəltmə kimi baxılan zoonimlər aiddir. Motivasiyanın ən çox məhsuldar növü somatik yolla əmələ gələn heyvan adlarıdır, sonra etnoloji motivlərlə əmələ gələn heyvan adları, sonda isə onomastik yolla əmələ gələn heyvan adları qruplaşdırılır. Dil materiallarının təhlilindən aydın olur ki, ən çox məhsuldar motivlər tükün rəngi, bədən hər hansı bir üzvünün rəngi və xarakterik xüsusiyyəti, yaşayış yeri və nəhayət, qida obyekt, i, hərəkət xüsusiyyəti, antroponim və etnonimlərdir. Zoonimlərin əksər hissəsi metaforlaşma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Belə adların əmələ gəlmə səbəbləri heyvanların hər hansı bir əşyaya və ya canlı varlığa oxşarlığından törəyir. Zoonimlərin struktur və sözdüzəltmə imkanları, onların sintetik və həm də analitik yolla əmələ gəlməsi, analitik yolla əmələ gələn zoonimlər, mürəkkəb və düzəltmə zoonimlər tədqiq edilmişdir.

Vəfa Seyidova 2015-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi, 2019-cu ildə dosent elmi adını almışdır.

Onun 2007-ci ildə “Azərbaycanca-fransızca lüğət (F, İ, K, U, Ü)”, 2011-ci ildə “Fransızca-Azərbaycanca izahlı zoonimlər lüğəti”, 2016-cı ildə “Zoonimlər” adlı dərs vəsaiti, 2018-ci ildə “Fonetik intensiv” (İntensiv fonetika) adlı dərs vəsaiti və 2024-cü ildə “Terminologiya” adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə, xaricdə və yerli mətbuatda nəşr edilmiş 50-dən çox elmi məqalə və tezis müəllifidir.

2022-ci ildə Türkiyənin “Elger” tədris mərkəzi tərəfindən ilin tədqiqatçısı diplomu və Qafqaz media QHT tərəfindən “Heydər zirvəsi” medalı ilə təltif edilmişdir.

2023-cü ildə Azərbaycan KİV tərəfindən “Azərbaycanın fəxri” kuboku ilə mükafatlandırılmışdır. Vəfa Seyidova hazırda Azərbaycan Dillər Universitetində Roman dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikas katedrasının dosentidir.

ƏHRUZ ƏLİ QIZI MAHMUDOVA
(1964)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əhrüz Əli qızı Mahmudova 1964-cü ildə Şəhur rayonunun Qarxun kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1971-ci ildə Qarxun kənd orta məktəbinin 1-ci sinfinə qəbul olunmuş, 1981-ci ildə oranı bitirmişdir. Həmin ildə Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Tarix-filologiya fakül-

təsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasına daxil olmuşdur. 1986-cı ildə institutu bitirdikdən sonra Kəngərli rayon R. Rəhimov adına Təzəkənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

2006-cı ildə Naxçıvan şəhər 705 nömrəli Qarnizon məktəbində müəllim işləmiş, 2007-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda Tədris təşkilat kabinetinin inspektoru, 2008-ci ildən isə Tədris şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 2014-cü ildə İnstitutun “Dillər və ədəbiyyat” kafedrasına müəllim təyin olunmuşdur.

2014-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı olmuşdur. 2018-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdindəki Dissertasiya Şurasında “Naxçıvan dialekt və şivələrində heyvandarlıq leksikası (türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisədə)” mövzusunda dissertasiyanı müvəffəqiyyətlə müdafiə edərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 20 aprel 2021-ci il tarixli qərarı ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan və türk dilləri yüzilliklər boyu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Hər iki ədəbi dilin inkişafı ilə normaları sabitləşmiş, qədim tayfa dillərinin elementləri passiv mövqeyə keçmiş, orada əksini tapan bir çox sözlər isə

dialekt səviyyəsində möhkəmlənmişdir. Ədəbi dillə dialektlərin əlaqəsinin güclənməsi və ədəbi dilin nüfuzunun artması nəticəsində dialekt sözlərinin işlənmə sahəsi qismən məhdudlaşmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt sistemi zəngindir. Araşdırılan elmi ədəbiyyatlar da belə deməyə imkan verir ki, günümüzədək dilimizin dialekt və şivələri müxtəlif istiqamətlərdə və mövzularda tədqiq olunmuş, onların bir hissəsi öz coğrafi mövqeyi və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qruplaşdırılmışdır. Bu bir həqiqətdir ki, dialektlər qədim dil xüsusiyyətlərinə və aid olduğu region üçün xarakterik keyfiyyət daşmasına görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Dilimizin dialektlərinin sərhədlərində keçid şivələr yaranır ki, onlar da iki dialektin xüsusiyyətini daşması ilə xarakterizə olunur. Dialektizmlərin işlənmə arealı genişdir. Onlar respublikamızın sərhədlərindən kənarda da ünsiyyət vasitəsi kimi fəallıq göstərir. Belə ki, Cənubi Azərbaycanda cənub qrupu, Türkiyə ərazisində isə daha çox qərb qrupu dialekt elementlərinin işləndiyi qeyd edilir. Bu isə xalqımızın ulu keçmişi, zəngin tarixi ilə bağlı dəyərli faktdır. Əsrlər boyu türk tayfalarının köçləri, yerdəyişmələri, onların qarşılıqlı əlaqələri xalqımızın və dilimizin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamaqla bərabər, dialekt leksikasının yaranmasına da şərait yaratmışdır. Yüz illər keçsə də, dialekt leksikasına daxil olan söz qrupları tariximizi, dilimizin inkişaf yollarını günümüzədək çatmasında olduqca zəruri və dəyərli missiyanı yerinə yetirir. Tarixin açılmayan, qaranlıq qalan səhifələrinə işıq salınmasında, onun dərinədən öyrənilməsində dialektlərin tədqiqinin əhəmiyyəti böyükdür. Dialekt leksikası xalqımızın keçmişini, adət-ənənəsini, məişətini, həyat tərzini, təsərrüfat həyatını, folklor və etnoqrafiyasını yaşadıb mühafizə edir. Bu günədək Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası fərqli istiqamətlərdə, ayrı-ayrılıqda müxtəlif alimlər (M.Şirəliyev, R.Ə.Süleymanov, A.Həsənov, K.T.Ramazanov, B.M.İbrahimov, T.Həmzəyev, Ə.A.Quliyev, N.Y.Əliyeva, M.Zeynalov, K.İmamquliyeva, R.Ə.Zülfüqarov və b.) tərəfindən araşdırılmışdır. Müxtəlif bölgələrin leksikasına dair M.Çobanov, T.Qarayev, Ə.Hüseynov, İ.Bayramov,

sahə terminologiyası üzrə İ.Həsənov, Z.Xasıyev, tarixi istiqamətdə isə Ə.Tanrıverdiyev tədqiqatlar aparmışlar. Bütün bu araşdırmalarla yanaşı, hazırda dialekt və şivələrin müxtəlif türk dili şivələri ilə müqayisəli linqvistik təhlili zəngin faktlar verir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin hamısının, eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələrinin ümumiləşdirilmiş şəkildə müqayisəli tədqiqinə zərurət yaranmışdır. Tədqiqatda da Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası, xüsusilə heyvandarlıq leksikası türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisədə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bir faktı xüsusi vurğulamalıyıq ki, eyni dil ailəsinə məxsus, həmçinin türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupunda yer alan Azərbaycan və türk dili, onların dialekt və şivələri coğrafi baxımdan qonşu ərazidə yerləşməklə yanaşı, eyni tarixi inkişaf yolu keçmiş və ilkin dövrlərdə dialektizmlər ümumi xarakter daşımışdır. Daha sonralar xalqlar arasında etnoqrafik və etnolinqvistik əlaqələrin güclənməsi fonetik, bəzən də leksik baxımdan qismən fərqlənən dialektlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Zaman keçdikcə ədəbi dillər dialekt və şivə sözlərinin ümumi qanunauyğunluqlara tabe olması, başqa sözlə desək, yavaş-yavaş ümumişləklilik qazanması və xalqın böyük əksəriyyəti tərəfindən anlaşıla bilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Lakin tədricən ədəbi dil və dialekt leksikası arasında müəyyən fərqlər yaransa da, dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas mənbə rolunu oynayır. Təhlil olunan mənbələr, belə deməyə imkan verir ki, istər Azərbaycan, istərsə də türk dilinin dialekt və şivələrində qədim türk leksikası layı müxtəlif şəkildə - həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində qorunub saxlanmışdır. Belə ki, elə leksemlər var ki, onlar Azərbaycan dilində dialekt və ya şivə sözü, türk dilində isə ədəbi dil faktı kimi çıxış edir. Azərbaycan və türk dillərinin dialekt leksikasında işlənən məişət, oyun, təqvim, heyvan, rəng və hərəkət, bitki, yemək adları, qohumluq əlaqələri və bu kimi digər qrupları əks etdirən sözlər fonetik tərkibi baxımından müəyyən istisnaları nəzərə alınmasa, əsasən ümumilik təşkil edir. Dillərin inkişafı zamanı hər hansı bir dialektin leksikası

onun aid olduğu ədəbi dilin, dilin daxil olduğu dil ailəsinin, coğrafi baxımından qonşu dillərin təsiri, eyni zamanda hər bir dilin dialektizmlərinin daxili inkişafı ilə ortaya çıxmışdır. Bütün bu amillərə görə də Azərbaycan və türk dili dialekt və şivələrinin leksikası, xüsusilə heyvandarlıq leksikası müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Hər iki qohum dilin dialekt və şivələrində heyvandarlıq leksikasının müasir səviyyədə, qarşılıqlı müqayisə kontekstində tədqiqi, bu dillərin, onların dialekt və şivələrinin inkişaf istiqamətlərinin, qohumluq səviyyəsinin, bəhs etdiyimiz ədəbi dillərin dialektlərinə təsirinin, dialekt daxilində baş verən linqvistik proseslərin öyrənilməsi baxımından dil tarixinin aktual məsələləri aydınlaşdırılır. Dissertasiyada Naxçıvan və Qars şivələrində camış, keçi, qoyun, at adları təhlil edilmiş, ümumiyyətlə heyvandarlıqla bağlı leksik vahidlərin linqvistik təhlili aparılmışdır. Müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan və türk dillərinin hər birinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, zəngin lüğət tərkibi vardır. Bu dillər arasında orta qəhətlər qədim tarixi köklərlə bağlı yaranmış, fərdi əlamətlər isə müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyandan sonra tədricən formalaşmışdır. Qars şivəsi isə qarışıq xarakterlidir. Bu bölgədə Azərbaycan və türk dillərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri güclənmiş, Azərbaycan dilinin mövqeyi nisbətən zəifləmişdir. Birbaşa sərhədlər olmasa da Qars qarışıq şivəsi Azərbaycan dilinin Şərqi Anadolu dialekti ilə türk dili arasında meydana çıxmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin Naxçıvan və türk dilinin Qars şivələri arasında heyvandarlıq leksikası ilə bağlı ortaqlar sözlər qədim türk sözlərinin hər iki şivədə qorunub saxlanması və bu xalqlar arasında sıx əlaqələr nəticəsində yaranmışdır. Bu leksikaya daxil olan ortaqların bir hissəsi həm ədəbi dil, həm də dialektlərdə, digər hissəsi isə yalnız dialektlərdə işlənən sözlərdir. Bununla yanaşı, hər iki dialekti bir-birindən fərqləndirən fərdi cəhətlər də mövcuddur. Naxçıvan və Qars dialektlərinə aid heyvandarlıq leksikasına forma və mənaca fərqli və ya formaca eyni, mənaca fərqli sözlər daxildir. Heyvandarlıq leksikası ilə əlaqədar işlənən sözlər qədim türk sözlərinin areal

xarakter daşması və dialektizmlər hesabına meydana çıxmışdır. Naxçıvan və Qars şivələrində işlənən heyvandarlıq leksikası xalqımızın maddi və mənəvi dəyərlərini, dilini, tarixi keçmişini, milli mədəniyyətini, əxlaq və davranışlarını, təsərrüfat həyatını özündə qoruyub saxlayan, nəsildən-nəslə ötürərək yaşadan ən etibarlı mənbədir.

Alimin “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində heyvandarlıq leksikası” (türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisədə) monoqrafiyası, 3 metodik vəsaiti və 40-dan çox elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Əhruz Mahmudova Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda Tədris təşkilat kabinetinin inspektoru, 2008-ci ildən isə Tədris şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Hazırda Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda “Dillər və ədəbiyyat” kafedrasında müəllim işləyir.

ARİFƏ ƏZİZ QIZI ZEYNALOVA (1965)

Arifə Əziz qızı Zeynalova 1965-ci il aprel ayının 27-də Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1982-ci ildə Naxçıvan şəhər 6 saylı orta məktəbini bitirmiş, 1983-cü ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olmuş, 1988-ci ildə həmin institutun “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” ixtisasını fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Həmin tarixdən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında baş laborant, 2004-cü ildən isə kafedrada tam ştat müəllim vəzifəsində işləyir.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında dissertant yolu ilə “Nəsimi əsərlərinin dilində onomastik vahidlər” adlı dissertasiya üzərində işləmiş, 2005-ci ildə müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini almışdır.

Arifə Zeynalova tədqiqatında Azərbaycan onomalogiyasında ayrı-ayrı şəbələrə nəzərən nəzərən nəzərən inkişafını, xüsusilə toponomikaya, antoponimikaya dair araşdırmaları, uğurları vurğulamış, hətta onomalogiya elminin görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətlərini də sistemli şəkildə təhlil etmişdir.

Dil tarixinin öyrənilməsində Azərbaycan klassik ədəbiyyatı əvəzsiz mənbədir. Eyni səbəbdən tədqiqatların böyük bir qismi məhz klassik söz sənətimizə ünvanlanmış, eləcə də Nəsimi əsərlərinin dili haqqında ayrı-ayrı monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, bu mövzuda xeyli qiymətli mülahizələr, fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin Nəsimi əsərlərinə məxsus onomastik sistemi mükəmməl şəkildə öyrənmədən böyük şairin dünyagörüşünü, bədii-fəlsəfi ideyalarını, dini və dünyəvi amalını, kamil insan

uğrunda mübarizə üsullarını, sənətkarlıq qabiliyyətini, sözün müxtəlif məna çalarlarından istifadə bacarığını təyin etmək mümkün deyildir. Dissertasiyada tədqiqatın obyektı XIV əsrin böyük Azərbaycan şairi və filosofu İmadəddin Nəsimi əsərlərinin onomastik sistemidir. Bu tədqiqat işində Nəsimi yaradıcılığındakı bütün xüsusi adlar araşdırılmış, eyni zamanda həmin adlara dair elmi fikrin mövcud qənaət və mülahizələri də nəzərdən keçirilmişdir. İndiyədək Azərbaycan dilçiliyində bədii əsərlərin onomastikası, eləcə də Nəsimi dilinin onomastikası sistem halında öyrənilməyindən təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində tamamilə yeni tədqiqat işidir.

Elmi ədəbiyyatlardan bəlli olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin nisbətən gənc sahələrindən biri onomalogiyadır. Bu baxımdan onomalogiya qarşısında bir çox problemlər dayanır, həmin problemlər sırasında poetik onomastikanın tədqiqi xüsusi vurğu altında göstərilməkdədir. Eyni məqsədli araşdırmaların vacibliyi Azərbaycan onomalogiyasının inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan görkəmli alim A. Qurbanov tərəfindən ayrıca qeyd edilmişdir: “Bədii ədəbiyyatdakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, dialektalogiya, müasir dil və başqa sahələr üçün maraqlı faktlar verir”.

Demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində mikroonomastikaya, yəni hər hansı yazıçının yaradıcılığında yer tutan onomastik vahidlərə aid sistemli araşdırmaların aparılması sanki diqqətdən kənarda qalmışdır. Halbuki, hələ 1986-cı ildə Azərbaycan onomastikasına aid keçirilən konfransda bu problemdən genişliklə danışılmışdır. Buna baxmayaraq, poetik onomastikaya dair aparılan müəyyən tədqiqatlar əsasən son dövrlərin yazarlarının yaradıcılıqları həddlərində aparılmışdır, eyni prinsiplərlə orta əsrlərə aid poetik onomastikanı öyrənmək çox zaman özünü doğrultmuşdur. Xüsusən də ancaq yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər XIX-XX yüzillərin bədii nümunələrində yer tutmuşdur. Orta əsr müəllifləri isə bir qayda olaraq məlum və məşhur xüsusi adların qələmə alınmasını daha

məqsədəuyğun saymışlar. Digər tərəfdən, onomastik vahidlərin lirik, yaxud epik əsərlərdə işlədilməsi tamamilə fərqli şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış qüdrətli şair-filosof Nəsiminin əsərlərində xüsusi adların öyrənilməsi yalnız bir şairin yaradıcılığında yer tutan onomastik vahidlərin araşdırılması nöqteyi-nəzərindən deyil, həm də Azərbaycan poetik onomastikasının orta əsrlər mənzərəsini canlandırmaq, eyni zamanda, lirikada xüsusi adların bədii-estetik funksiyasını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Nəsiminin əsərlərində qələmə alınan antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, ideonimlər, kosmonimlər qeyri-adi həyatı və ölümü ilə insanlıq tarixini şöhrətləndirən bir şairin qədim dünya mədəniyyətini, dini və dünyəvi ədəbiyyatlarını mükəmməl şəkildə mənimsədiyini, eyni zamanda, özünəməxsus fəlsəfi mövqedən çıxış etdiyini təsdiqləməkdədir. Qüdrətli şair onomastik vahidlərə müxtəlif məqsədlərlə, xüsusən də çox zaman özünün hürufi görüşlərini qələmə alarkən, yaxud əsas fikrin daha təsirli ifadəsi naminə, bəzən də sadəcə poetik fiqur məqamında üz tutmuş, məlum bədii deyimlər vasitəsilə söz sənətinin geniş imkanlara malik olduğunu göstərmişdir.

Nəsimi şeirlərinin zəngin poetik onomastikası mövcuddur və həmin poetik onomastika müxtəlif növ xüsusi adları birləşdirən toponim, hidronim, zoonim və ideonimlərdən ibarət mükəmməl bir onomastik sistemi əks etdirməkdədir.

Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Nəsiminin əsərlərindəki antroponimləri əsas və köməkçi adlar bölgüsü ilə təsnifləşdirmək mümkündür. Əsas adlar “Quran” və “Quran”a qədərki digər dini kitablarda rast gəlinən antroponimlərlə, dünya, eləcə də Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarında yer tutan adlarla, həmçinin real tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Köməkçi adlar isə, əsasən, təxəllüs və ləqəblərdir. Nəsimi ayrı-ayrı məqamlarda yüzə yaxın şəxs adını qələmə almışdır və bu adlar Azərbaycan klassik ədəbiyyatındakı antroponimik sistem haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Bir fəlsəfi cərəyan nümayəndəsi kimi İmadəddin Nəsimi hürufizmi təmsil etmiş və hürufiliyi təbliğ edən əsərlərinə görə edam olunmuşdur. Eyni fakta istinadən bolşevik diktaturası dövründəki ədəbiyyatlarda hakim ideologiyaya uyğunluqla Nəsimi allahsız şair təqdimatında tanıtılmışdır. Lakin şairin öz əsərlərində qələmə aldığı antroponimlərin təhlili aydın şəkildə təsdiqləyir ki, şair səmavi kitablardan məlum olan şəxsiyyətlərə, eləcə də islamda müqəddəs tutulan insanlara hörmət və ehtiramla yanaşmış, insanların böyüklüyünü və əzəmətini onların islam elminə, “Quran”a vacifliyində görmüşdür.

XIV əsrə qədərki Şərq ədəbiyyatında xüsusi şöhrət qazanmış surət adları Nəsimi yaradıcılığında artıq bədiilik göstəricisidir. Həmin antroponimlər şairin əsərlərinin poetik dilini zənginləşdirən vasitələr sırasında ayrıca yer tutur. Nəsimi böyük əksəriyyətlə təzad, fərqləndirmə, rəmz, simvol, mübaliğə, bənzətmə yaratmaq məqamlarında Şərq ədəbiyyatının məşhur obrazları silsiləsinə daxil olan şəxs adlarından bəhrələnmişdir. Tədqiqatda o da göstərilir ki, xalqımıza məxsus antroponimlərin köməkçi adlar qrupundan Nəsimi yaradıcılığında ləqəblər və təxəllüslərə rast gəlirik. Şairin qələmə aldığı ləqəblərin böyük əksəriyyəti müqəddəsləşdirilmiş şəxsiyyətlərə aid olduğundan artıq dilimizdə əsas adlar sırasında tanınmaqdadır. Həmin adlar müəyyən dövrdə şəxsin hansısa keyfiyyətinə uyğun yaradılsa da, əsl ad qədər məşhurlaşmış, hətta tam şəkildə əsl adı əvəz etmişdir.

Qeyd edilir ki, İmadəddin Nəsiminin şerlərində qələmə alınan təxəllüslərin öyrənilməsi bu onomastik vahidlərin bədi-estetik mahiyyətinin üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu adların təhlili hürufizm ədəbiyyatında sələf və xələf probleminin tamamilə yeni həlli formasını üzə çıxarır, şairin eyni sözü müxtəlif, gözlənilməz məna çalarlarında ədəbi dil faktına çevrilmək bacarığını bir daha təsdiqləyir. Həmçinin Nəsiminin Şərq dünyasına bələdliyini təsdiqləyən faktlardan biri də şairin qələmə aldığı toponimlərdir ki, həmin toponimlərin tədqiqi nəticəsində klassik Azərbaycan ədəbiyyatının poetik sistemində

hansı toponimlərin yer tutmasını aydınlaşdırmaq mümkündür. Şair bəzən ekklezionim, astionim, xoronim və oronimləri lakonikcəsinə şerə gətirməklə eyni yer adları ilə əlaqədar yaranmış müəyyən ibrətamiz bir xalq ədəbiyyatı nümunəsini yada salmışdır.

Nəsimi özünün ictimai-fəlsəfi ideyalarını həm də su, heyvan, göy cisimləri və əsər adları vasitəsilə də ifadə etmiş, Azərbaycan ədəbi dilinin poetik fiqurlar sistemini məzmun və məna baxımından xeyli zənginləşdirmişdir. Məsələn, qüdrətli söz ustasının əsərlərində rast gəlinən 18 kosmonimin mətn daxilində öyrənilməsi nəticəsində aydın olur ki, Nəsimi insana kainat kimi yanaşdığından, onun vü-cudunda planetlərin, bürclərin də yerini müəyyənləşdirmişdir.

Şairin müraciət etdiyi ideonimlərin bir qismi Tanrı kitablarına, digərləri görkəmli şəxsiyyətlərə, qeyriləri isə muğam dünyasına məxsusdur ki, həmin adların işlədilmə məqamlarının öyrədilməsi Nəsiminin sənət və fəlsəfə dünyasının dərk olunması prosesində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işi ilə bağlı bir çox elmi məqalələri çap olunmuşdur. Arifə Əziz qızı Zeynalovanın 75 elmi məqaləsi, bir monoqrafiya, bir dərs vəsaiti, bir elmi-metodik vəsaiti, qəzet məqalələri çap olunmuşdur. Müəllifin “Atalar sözləri və məsəllərin poetik dili” adlı monoqrafiyası yeni nəşr olunmuşdur. Respublika, beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda çıxışlar etmiş, məqalə və tezisləri elmi jurnallarda çap olunmuşdur.

Tədris etdiyi fənnlərlə bağlı “Seçmə fənn – Onomalogiya”, (ADPU, Bakı, 2012); “Linqvistika və mətnşünaslıq” (NDU, 2016), “Azərbaycan dili orfoqrafiya və orfoepiyasının əsasları” (NDU, 2021), “Seçmə fənn” (Naxçıvan MR onomastikası, NDU, 2021), “Müasir Azərbaycan dili (Leksikologiya)”, (NU, 2021), “Müasir Azərbaycan dili” (Fonetika, NU, 2021) kimi proqramlar tərtib etmişdir. A.Zeynalova 2022-ci ildə “Naxçıvan” universitetindəki uğurlu pedaqoji fəaliyyətinə görə “İlin alimi” adına layiq görülmüşdür. Bundan əlavə, Arifə müəllimə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illiyi münasibətilə Ailə Qadın və uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin diplomunu almışdır.

2013-cü ildə “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası üzrə dosent elmi adını almışdır. “Müasir Azərbaycan dili”, “Bədii mətn və linqvistikaşünaslıq”, “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”, “Nitqin quruluşu”, “Ədəbi dil tarixi”, “Dilçiliyin istiqamətləri”, “Dilçilik tarixi” və s. mövzularda dərsləri müxtəlif ixtisaslarda və fakültələrdə tədris edir. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Dissertasiya Şurasının üzvüdür. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Arifə Zeynalova hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasının dosenti olaraq elmi fəaliyyətini davam etdirir.

ARİF MAMO OĞLU AĞALAROV (1968)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Arif Ağalarov 1968-ci ilin 21 iyulunda Şahbuz rayonunun Nursu kəndində anadan olmuşdur. 1976-1985-ci illərdə Nursu kənd orta məktəbində, 1985-1992-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində təhsil almışdır. 1992-ci ildə NDU-nun tədris şöbəsində inspektor, 1993-1996-cı illərdə rektor köməkçisi, 1995-ci ildən NDU-nun “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır. A. Ağalarov 2000-ci ildə professor N. Xudiyevin rəhbərliyi altında “Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda göstərilir ki, müasir elmi-texniki tərəqqinin və mədəniyyətin müxtəlif və çoxşaxəli sahələrindəki inkişafı dildə də öz əksini tapmaqdadır. Xüsusilə dilin fəal qollarından biri olan terminoloji leksika daima zənginləşir. Ona görə də milli dillərin lüğət tərkibində özünə yer tutmuş iqtisadiyyat terminlərinin araşdırılması aktual məsələlərdən biridir. Terminologiya və onun problemlərinin məqsədyönlü şəkildə həlli xüsusən son vaxtlarda Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqat obyektində önəmli yer tutmaqdadır. Buna görə də, Azərbaycan dili terminoloji leksikasının mühüm bir sahəsini təşkil edən iqtisadiyyat terminlərinin tərkibi, mənşəyi, yaranma yolları, bütövlükdə iqtisadi terminologiya sistemli şəkildə tarixi-linqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Çünki iqtisadi terminologiyanın hərtərəfli tədqiqi, onun formalaşması, yaranma mənbələrinin və üsullarının müəyyənləşdirilməsi dilimizin terminologiyasının inkişafına müsbət təsir göstərir. Odur ki, iqtisadiyyat terminlərinin struktur, leksik-semantik cəhətdən araşdırılması

zərurəti yaranmışdır. Qeyd edildiyi kimi, son vaxtlar keçirilən iqtisadi reforma və islahatlar müasir dövrün iqtisadi terminologiyasını yeni terminlər hesabına zənginləşdirmişdir. Azərbaycan dilinin iqtisadiyyat terminlərinin digər sahə leksik vahidlərindən fərqli və oxşar cəhətləri, bu terminlərin işlənmə dairəsi, onların leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi işin aktuallığını şərtləndirir. Dissertasiyada çoxsahəli iqtisadiyyat terminləri ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından, həm nəzəri, həm də praktik aspektdən tədqiq olunmuşdur. Terminoloji leksika ilə bağlı gedən dil prosesləri üzə çıxarılmış, müasir dövrdə işlədilən iqtisadiyyat terminlərinin struktur-semantik modelləri müəyyənləşdirilmişdir. Müasir dövr kütləvi informasiya vasitələrinin dilində iqtisadi terminologiya ilə əlaqədar yeni leksik normalaşma meyli dissertasiya işində açıqlanmışdır. Bütün bu məsələlər yalnız son dövrlərin qəzet və jurnal materialları əsasında yox, həmçinin əvvəlki illərin mətbuat materialları əsasında da öyrənilmiş, müxtəlif məqamlarda elmi müqayisələr aparılmışdır. İqtisadiyyat terminləri ilə bağlı dilin lüğət tərkibində dəyişikliklərin baş verdiyi leksik, morfoloji-sintaktik normaların inkişaf etdiyi unifikasiyanın yeni meyllər doğuran səbəbləri də aşkarlanmışdır. Azərbaycan dilinin iqtisadi terminologiyasının zənginləşmə və inkişafında sosial amillərin müəyyənləşdirilməsi, fərdi terminlərin və neologizmlərin əmələ gəlməsində subyektiv amillərin rolunun üzə çıxarılması, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində bu terminlərin işləklik qazanmasının səbəbləri və izahı verilmişdir. İqtisadi frazeologizmlərin yaranma yolları, ərəb, fars, rus və Avropa dillərindən dilimizə keçən iqtisadiyyat terminlərinin işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin mənbə və yaranma yolları təhlil edilmiş, iqtisadiyyat terminlərinin izahına ümumtürk kontekstində toxunulmuşdur. Dünyanın əksər dillərində sahə terminologiyalarından olan iqtisadi terminologiyanın inkişafı və zənginləşməsi idarəetmə, iqtisadi durum, ictimai-iqtisadi şərait və iqtisadi islahatlarla sıx surətdə bağlıdır. Bu baxımdan türk dillərində, o

cümlədən Azərbaycan dilində iqtisadi yönümlü terminlərin işlənmə tarixi çox qədimlərə təsadüf edir. A. Ağalarov dilimizdəki iqtisadiyyat terminlərinin iki yaranma yolunu qeyd edir: 1. Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan iqtisadiyyat terminləri; 2. Alınmalar hesabına yaranan iqtisadiyyat terminləri.

Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin semantik-struktur təhlili verilmiş, ayrı-ayrı semantik qrupları polisemiya, omonimlik, sinonimlik və antonimlik kimi semantik kateqoriyalar vasitəsilə izah edilmişdir. Eləcə də müasir Azərbaycan dilinin iqtisadiyyat terminologiyasının zənginləşməsində sosiolinqvistik amillərin və kütləvi informasiya vasitələrinin rolu xüsusi qeyd edilmişdir. İqtisadiyyat terminlərinin yaranması və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi zamanı aşağıdakılar nəzərdən keçirilmişdir: 1. Azərbaycanda gedən iqtisadi islahat və proseslərin iqtisadiyyat terminlərinə təsiri; 2. Bədii və iqtisadi ədəbiyyatların iqtisadiyyat terminlərinə göstərdiyi təsir; 3. Kütləvi informasiya vasitələrinin iqtisadiyyat terminlərinə göstərdiyi təsir.

Müəyyənləşdirilir ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən iqtisadiyyat terminlərinin formalaşması dilin öz daxili imkanları, həmçinin digər dillərdən terminlərin alınması və müxtəlif mənşəli sözlərə leksik şəkilçilərin artırılması ilə yeni leksik vahidlərin yaradılmasına söykənir. Azərbaycan dilində leksik, semantik, morfoloji-sintaktik və kalka üsulları ilə yaranan iqtisadiyyat terminləri iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. İqtisadiyyat terminlərinin yaranma prosesində dilin lüğət tərkibinə daxil olmasında kütləvi informasiya vasitələrinin, iqtisadiyyatla bağlı ədəbiyyatların və tərcümə əsərlərinin rolu xüsusi qeyd edilir. Çünki Azərbaycan dilinin öz tarixi qaynaqlarına əsaslanan iqtisadi terminlərinin yenidən dildə aktivləşməsi sosiolinqvistik amillərlə bağlıdır.

O, 2009-2018-ci illərdə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda “Dillər və ədəbiyyat” kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. A. Ağalarovun “İqtisadiyyat terminlərinin leksik- semantik təhlili” (“Qızıl dağ”, Naxçıvan, 2007, 127 s.), “Şairə məktub” (X. Kərimli haqqında məqalə, müsahibə, çıxışlar, məktublar. Bakı, “Qanun”,

2007, 260 s.), “Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər (Naxçıvan, “Məktəb”, 2010, 54 s.), “Azərbaycan dilindən praktik məşğələ” (fonetika və leksikologiya, Naxçıvan, “Məktəb”, 2014), “Çağdaş poeziyamıza baxış bucağı” (Naxçıvan, “Məktəb”, 2014), “Qeyri-məhsuldar şəkilçi morfemlərin tədqiqi” (Naxçıvan, “Məktəb”, 2014), “Ana dilindən praktik məşğələ” (Naxçıvan, “Məktəb”, 2015) monoqrafiya və kitabları nəşr olunmuşdur.

Alim namizədlik dissertasiyasını 2007-ci ildə “İqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik təhlili” adı ilə monoqrafiya şəklində nəşr etdirmişdir. Monoqrafiyada iqtisadiyyat terminlərinin yaranması, onların unifikasiyası, nizama salınması tədqiqat obyektı seçilmiş və sovet dövrü iqtisadiyyat terminləri ilə müstəqillik dövründə aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar yaranmış terminlərin sistemli şərhı verilmişdir.

“Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər” və “Qeyri-məhsuldar şəkilçi morfemlərin tədqiqi” adlı kitablarında müəllif Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq qeyri-məhsuldar şəkilçiləri sistemli olaraq tədqiq etmiş, əllidən çox qeyri-məhsuldar şəkilçinin sözyaratma imkanlarını araşdırmış, bu şəkilçiləri mənşə baxımından təsnif etmiş, söz-şəkilçilər haqqında məlumat vermişdir.

“Çağdaş poeziyamıza baxış bucağı” adlı monoqrafiyasında A. Ağalarovun Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış qələm sahibləri haqqında elmi məqalələri yer almışdır. Bu əsərdə həmin qələm sahiblərinin poetik düşüncələrinin təhlili ilə yanaşı, onların dil məsələlərinə də geniş şəkildə toxunulmuşdur.

A. Ağalarov eləcə də bir çox metodik vəsait və proqramların və 70 məqalənin müəllifidir. 2018-2021-ci illərdə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqoji fakültəsinin dekanı vəzifəsini icra etmişdir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanı ilə təltif olunmuşdur. “Müstəqillik dövrünün dil məsələləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Tarix-filologiya” fakültəsinin dekanıdır.

MƏHSƏTİ QASIM QIZI ƏSGƏROVA (1968)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhsəti Qasım qızı Əsgərova 1968-ci il yanvarın 26-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1975-1985-ci illərdə Şərur rayon N. Nərimanov adına orta məktəbdə təhsil almış, 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan Dillər Universitetinin Fransız dili fakültəsinin “Fransız və ingilis dili müəllimi” ixtisası üzrə təhsil almışdır. Təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vuraraq, təyinatla Şərur rayon Muğancıq-Mehrab kənd orta məktəbində fransız dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Ailə qurduqdan sonra Naxçıvan şəhərinə köçmüş və 1994-1999-cu illərdə Naxçıvan şəhərində 4 saylı orta məktəbdə ingilis dili müəllimi işləmişdir. 1998-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində “Fransız dili” ixtisası açıldıqdan bir il sonra, 1999-cu ildə Məhsəti Əsgərova “Qərbi Avropa və Şərq dilləri” kafedrasında fransız dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin, Fransanın Azərbaycandakı Səfirliyinin, Azərbaycan Fransız dili Müəllimləri Assosiasiyasının Bakıda və ölkəmizin müxtəlif bölgələrində birgə təşkil etdikləri bir çox seminarlarda iştirak etmişdir (1999-cu il 13-17 dekabr - Bakı, Sürix Müəllimləri formalaşdıran Universitet tipli İnstitutun köməyi ilə təşkil olunmuş “Kommunikativ metod və neyropedaqogika”; 2000-ci il 10-14 aprel - Bakı, Sürix Müəllimləri formalaşdıran Universitet tipli İnstitutun köməyi ilə təşkil olunmuş “Hərtərəfli bənzətmə”; 2005-ci il iyul Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin Mədəniyyət şöbəsi və Azərbaycan Fransız dili Müəllimləri Assosiasiyasının Qəbələdə təşkil etdikləri “Village Français 2005” Sivilizasiya və metodika üzrə seminar; 2007-ci il 22-28 iyul Fransanın Azərbaycandakı səfirliyinin

Mədəniyyət şöbəsi və Azərbaycan Fransız dili Müəllimləri Assosiasiyasının Şəkidə təşkil etdikləri “Village Français 2007” Sivilizasiya və metodika üzrə seminar; 2014-cü il 21-25 iyul Fransanın Azərbaycandakı səfirliyi və Fransız dili İnstitutunun təşkilatçılığı ilə NDU-da keçirilən “Village Français 2014” Sivilizasiya və metodika üzrə seminar; 26-30 noyabr 2018-ci ildə yenə də Fransanın Azərbaycandakı səfirliyi və Fransız dili İnstitutunun təşkilatçılığı ilə NDU-da keçirilən treyninq; 17-28 iyun 2019-cu ildə Fransanın Azərbaycandakı səfirliyi və Azərbaycanda Fransız İnstitutunun təşkilatçılığı ilə NDU-da keçirilən seminar).

Eyni zamanda Fransanın bir sıra universitetlərində - 2000-ci il 03-14 iyul Fransanın Strasburq şəhərində Fransız Təhsili Beynəlxalq Universitetinin yay kursları və 17-28 iyul Mark Blok Universiteti ixtisasartırma kursu, 2008-ci il 4-27 avqust Fransanın Bezanson şəhərində Franş-Konte Universitetinin Tətbiqi Dilçilik Mərkəzində, Fransanın Bordo Montan Universitetində fransız dili müəllimləri üçün təşkil edilmiş kurslarında iştirak etmişdir. 2022-ci il Tunisin Hammamet şəhərində təşkil olunmuş Beynəlxalq Fransız dili Müəllimləri Federasiyasının Ərəb Dünyasının V konqresində iştirak etmişdir.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransında məruzə ilə çıxış etmişdir.

Elmi-pedaqoji fəaliyyəti nəzərə alınaraq, 2013-cü ildən “Roman-german dilləri kafedrası”nın baş müəllimi seçilmişdir. 2009-cu ildən “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının dissertantı olmuş və 2014-cü il “Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi araşdırılmışdır. Fransa və Azərbaycan əlaqələrində baş verən proseslərin yeni mərhələsi tələb edir ki, fransız dilinin Azərbaycanda öyrənilməsi sahəsində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsin. Hazırda Azərbaycanda fransız dili dövlətlərarası mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələr vasitəsinə çevrilmiş, digər dillər (ingilis,

alman, ərəb və rus dilləri) kimi bu dilin də respublikamızda daha sürətlə yayılması imkanı genişlənmişdir. Bütün bunlar fransız dilinin Azərbaycanda necə yayılması və inkişaf etməsi tarixini öyrənməyi, ölkəmizin orta və ali məktəblərində onun tədrisinin vəziyyətini, fransız dilindən ədəbi-bədii əsərlərin tərcüməsinin hansı səviyyədə olmasını üzə çıxarmağı və bu dillə bağlı hansı tədqiqatlar aparıldığını ortaya qoymağı tələb edir.

M.Q.Əsgərovanın “Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi” adlı dissertasiyasının birinci fəslı “Azərbaycan və Fransa mədəni-ədəbi və dil əlaqələrinin tarixi” adlanır. “Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri Fransa mənbələrində” adlanan birinci yarımfəsildə Azərbaycan və Fransa dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi və xüsusilə mədəni əlaqələrin olduğu qeyd olunur və göstərilir ki, bu əlaqələr sırasında mədəni əlaqələr xüsusi yer tutur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və klassiklərimizdən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, M.F.Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir və başqalarının əsərləri fransız ədəbiyyatşünaslarını maraqlandırmış və həmin müəlliflərin əsərlərini öz ana dillərinə tərcümə etmişlər.

Tərcümə sahəsində A.Düperon, L.N.Klerambol, F.Şarmua, A.Berje, A.Masse, B. dö Meynard, L.Buva, L.Bazən və başqa şərqşünasların xidmətləri böyük olduğunu müəllif xüsusilə vurğulamışdır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fransız tədqiqatçılarının, ziyalılarının diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Azərbaycanın Fransada öyrənilməsnə XIX əsrdən başlanmışdır. Burada Fransız dilinin və ədəbiyyatının öyrənilməsində Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyəti, Azərbaycan alimlərinin, əsasən də, ədəbiyyatşünasların, dilçilərin fransız dilinə və ədəbiyyatına göstərdikləri maraqlar, fransız dilinin inkişaf mərhələləri, fransız dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdən danışılır.

Bu fəsildə eyni zamanda XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsindən, bu dilin öyrədilməsi ilə əlaqədar açılan

məktəblərdən, orada işlərin təşkilindən, yeni-yeni kursların, fakültələrin, institutların yaradılmasından, Naxçıvan Dövlət Universitetində xarici dillər fakültəsinin, o cümlədən fransız dili ixtisasının təşkilindən, bu dilin yüksək səviyyədə tədrisi üçün Fransa dövləti və universitetlərinin birgə həyata keçirdikləri tədbirlərdən bəhs edilir.

“Azərbaycanda fransız dilinin tədqiqi məsələləri” adlanan ikinci fəsilə Azərbaycan fransız dilinin fonetika və qrammatika ilə bağlı tədqiqatlar təhlil olunmuşdur. Keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlı alimlərdən M.Quliyeva, K.Dadaşov, Ə.Musayev, O.Əmirbəyov, B.İsmayılov, Ç.Babaxanova, M.Rəhimov, S.Nəcəfov, R.Cabbarov, Ə.Zeynalov və başqaları fransız dilinin fonetika və qrammatikasına dair tədqiqat işləri aparmış, bu sahələr üzrə elmi-nəzəri əsərlər yazıb tələbələrin istifadəsinə vermişlər. Müəyyənləşdirilmişdir ki, fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi və tədrisinə keçən əsrin ortalarından başlanılmış və bu iş günümüzə qədər davam etmişdir. Bu işdə Xarici Dillər İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dillər Universiteti) və orada çalışan professor-müəllim heyətinin xüsusi xidmətləri qeyd olunmuşdur. Yazılır ki, vaxtilə xarici dillər, xüsusən fransız dili üzrə kadr potensialı olmayan Azərbaycan Dillər Universiteti, indi yüksək səviyyəli mütəxəssislər ocağına çevrilmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, Azərbaycanda fransız dili ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusilə, müstəqillik illərində fransız-Azərbaycan ədəbi-elmi və mədəni əlaqələri geniş şəkildə inkişaf etmiş, dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar aparılmış, elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə lüğətlər hazırlanmış, dilimizə fransız ədəbiyyatından bədii tərcümə işi genişləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Əsgərovanın qeyd olunan dissertasiyası fransız dilinin Azərbaycanda tədqiqi tarixinə həsr edilmiş ilk sistemli monoqrafik əsərdir. Belə ki, burada göstərildiyi kimi, Azərbaycanda fransız dilinin tədqiqi və tədrisinin tarixini araşdırmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki Azərbaycan və fransız xalqlarının bir-birinin mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, dilinə olan

marağının hansı tarixdən, nə vaxtdan başladığını ortaya qoymaqla, bu xalqların tarixən necə yaxın olduqlarını göstərməklə hazırda onların ayrı-ayrı sahələr üzrə münasibətlərini bir daha yaxınlaşdırmaq və onların dostluğunu daha da möhkəmləndirmək mümkündür. Fransız dilinin Azərbaycanda tədqiq və tədris olunması, onun ölkəmizdə geniş yayılması bu sahəyə olan meyli daha da gücləndirmişdir. Məhz bu səbəbdən də tədqiqat işində bir çox məsələlərin bu aspektdən tədqiqinə və həll olunmasına səy göstərilmişdir.

M.Q.Əsgərova 2016-cı ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Roman-german dilləri” kafedrasının müdiri kimi fəaliyyət göstərir. 2017-ci ildən kafedranın dosentidir.

Azərbaycan Fransız dili Müəllimləri Assosiasiyasının (APFAZ) üzvüdür. 2019-cu ildə Fransa Dövlətinin Akademik Palma Ordeni ilə təltif edilmişdir. 2021-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi adına layiq görülmüşdür.

M.Q.Əsgərova “Azərbaycan və Azərbaycan ədəbiyyatı Fransa mənbələrində” (2000), “Fransız dili və Fransa ədəbiyyatı azərbaycanlı ziyalıların maraq dairəsində” (2009) kitablarının, bir neçə dərs vəsaitinin, bir monoqrafiya, ölkəmizdə və xaricdə çap olunmuş 30-dan artıq elmi məqalənin müəllifidir. Dosent M.Əsgərova hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Roman-german dilləri” kafedrasının müdürüdür.

ADİLƏ HƏSƏN QIZI NƏZƏROVA
(1969)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Adilə Həsən qızı Nəzərova 26 may 1969-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Şəhriyar kəndində doğulmuşdur. Orta məktəbi həmin kənddə (1975-1985-ci illərdə) oxumuşdur. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun bakalavr, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistr pilləsini “Azərbaycan dili

və ədəbiyyatı” ixtisası üzrə bitirmişdir.

2011-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertanturasına qəbul olmuşdur. A.H.Nəzərova 2015-ci ildə “Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik təhlili” mövzusunda müdafiə edərək, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

A.H.Nəzərovanın dissertasiyasında Müasir Azərbaycan dilində müstəqillik illərinin fəlsəfi fikri, fəlsəfi bazası əsasında yaranan terminoloji leksikanın lingvistik tədqiqi aparılmışdır. Fəlsəfə elminin yaranma tarixi daha qədimdir. Bu elm sahəsinin özünəməxsus terminoloji leksikası vardır. Bu terminoloji vahidlər real aləmin ən mühüm qanun və qanunauyğunluqlarını ifadə edir, müəyyən ictimai-siyasi prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar barədə çoxsaylı anlayışları adlandırır. Eyni zamanda fəlsəfə terminologiyasında həmin elmə dair terminoloji vahidlər və onların məna parametrləri koordinasiya olunur.

Qeyd olunduğu kimi, dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətinin mütləq şəkildə özünü göstərdiyini nəzərə aldıqda bunun təbii bir hadisə olduğu üzə çıxır. Çünki cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dilin bütün terminoloji qatında bu yeniləşmə

olmadan həmin sahələrlə bağlı anlayışların dildə ifadəsi mümkün olmazdı və beləliklə də, dilin ən mühüm vəzifələrindən biri olan kommunikativ proses reallaşa bilməzdi. Ona görə də, dilin bütün terminoloji sistemində özünü göstərən dəyişmə və yeniləşmənin araşdırılması, onun inkişaf qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilərək təhlil olunması əhəmiyyətli dilçilik araşdırmalarından hesab edilə bilər.

“Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiyada Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi tam və geniş şəkildə araşdırılaraq qeyd olunan məsələlər ciddi problem kimi önə çəkilir. Tədqiqatda Azərbaycan dili terminoloji sistemində fəlsəfə terminlərinin yeri və rolu, dilin terminoloji sahəsində baş verən dəyişikliklər və yeniləşmələrlə bağlı kifayət qədər məlumat verilir. Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin təşəkkülü və inkişafı, Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik səciyyəsi məsələləri geniş və əhatəli şəkildə təhlil olunur, irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil faktları vasitəsilə əsaslandırılır. Müxtəlif üsullarla fəlsəfə terminlərinin yaranması və bu prosesin dilin fəlsəfə terminologiyasının zənginləşmə və yeniləşməsindəki rolu, bu prosesdə özünü göstərən qanunauyğunluqlar və qrammatik təhlillər əsərin elmi dəyərini artırır.

Terminologiya bir elm kimi tədqiq olunmağa başladığı dövrdən bugünədək ən çox tədqiq olunan elm sahələrimizdəndir. Bu sahədə görkəmli dilçi alimlərimiz A.Axundov, T.Hacıyev, H.Həsənov, M.Qasimov, N.Xudiyev, N.Cəfərov, S.Sadıqova və başqalarının xüsusi xidmətləri vardır. Onlar öz əsərlərində ayrı-ayrı sahələri tədqiq edərək, terminologiyanın dilçilik sistemində ayrıca yer tutduğunu göstərmişlər. Burada da müasir Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminologiyasının formalaşma və inkişaf tarixi ilk dəfə geniş təhlil edilərək dövrləşdirilir. Azərbaycan fəlsəfi fikrinin tarixi inkişaf meyilləri, bunlar arasında əlaqənin dilxarici və dildaxili faktorları müəyyənləşdirilir, Azərbaycan dilinin materialları əsasında fəlsəfə terminlərinin məna-anlayış

spesifikasi, o cümlədən fəlsəfə terminləri - varlıq, şüur, idrak, elm, cəmiyyət və insan, əxlaq, din, mədəniyyət, sivilizasiya və s. kateqoriyaları üzrə təsnif olunur. Bu tədqiqatın özəlliyi fəlsəfi anlayışların ifadə imkanları, leksik-semantik, funksional-semantik perspektivləri milli dilin termin bazası əsasında kompleks şəkildə dərinlən araşdırılmasıdır. Dissertasiyada Azərbaycan fəlsəfi dilin milli spesifikasi, onun xüsusi sistemi tədqiq olunur; milli və alınma terminlərin semantikasi dəqiqləşdirilir.

Tədqiqatda fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik cəhətdən polisemantikliyə meyilliliyi, hər şeydən öncə, həmin vahidlərin funksionallaşan tətbiq sahələrinin artıb çoxalması, genişlənməsi aydınlaşdırılır. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik cəhətdən təhlili terminlərin leksik-semantik nüvəsini dəqiqləşdirərək, onların ümumi-əsas mənaları ilə yanaşı, əlavə mənalarını da üzə çıxarır. Qeyd edilir ki, fəlsəfə terminlərinin müəyyən bir qismi ismi və feili birləşmə şəklindədir. İsmi birləşmə şəklində olan fəlsəfə terminlərinin təhlili göstərir ki, termin yaradıcılığında ismi birləşmələrin əksər quruluş modellərindən (yanaşma əlaqəli, idarə əlaqəli, yanaşma-uzlaşma əlaqəli, uzlaşma idarə əlaqəli) istifadə edilmişdir. Sadə birləşmələrin komponentləri sözün quruluşuna görə fərqlənərək sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin yaranma mənbələri müəyyənəşdirilir. Tarixən ərəb və fars dillərində alınmalar əsasında yaranan terminlər, bununla yanaşı, müasir dövrdə fəlsəfə terminologiyasının inkişafında Avropa mənbələrindən alınan terminlər dil faktları ilə təhlil olunur. Tədqiqatdan aydın olur ki, fəlsəfə terminləri başqa dillərdən alınsa da, dilin daxili qanunları əsasında unifikasiya olunur. Qeyd olunur ki, bu terminlərinin mühüm bir qismini alınma sözlər təşkil edir, onlar fonetik, qrammatik və semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilimizə uyğunlaşdırılmışdır. Bununla da, müstəqillik dövründə Azərbaycan dilində fəlsəfə terminologiyası diaxronik və sinxronik aspektdə tədqiq olunmuş, terminin struktur-semantik, semantik-leksik

xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, müasir Azərbaycan dilinin fəlsəfə terminlərinin əsas əlamətləri Azərbaycanda fəlsəfə elminin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq tədqiq olunmuş, həmin terminlərin semantikasi, leksik mənalari, sözyaradıcılığında yeri, mənşə mənzərəsi və spesifik cəhətləri araşdırılmışdır. Ümumi ədəbi dil qanunlarından və inkişaf prosesindən təcrid olunmayan terminlərin yaranma prosesi, leksik-semantik inkişafı, semantik dəyişmələr fonunda müvafiq sosial mühitdə və şəraitdə yeni məna çalarlarının kəsiyində nəzərdən keçirilmiş, onların semasioloji və onomasioloji təbiəti, yeni dövrün fəlsəfə terminologiyasının inkişaf qanunauyğunluqları tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatla bağlı “Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti” (Bakı, Elm və təhsil, 2014, 224 s.), “Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” (Bakı, Elm və təhsil, 2017, 176 s.) adlı monoqrafiyası və 23 elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur.

A.Nəzərova 58 elmi, 45 publisistik məqalənin və 13 kitabın müəllifidir.

A.H.Nəzərova Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, 2023-cü ildən “Kitab Evi” İctimai Birliyinin sədridir. Elm və mədəniyyət sahəsindəki xidmətlərinə görə Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq Fondunun “San yarlığı” mükafatı (2017) “Atatürk medalı” (2023), “Əmir Teymur nişanı” (2023), “Turan Birliyi medalı” (2021), Qırğızıstan Respublikası Elm və Ədəbiyyat DF, Çingiz Aytmatov adına diploma (2019), “Aşıq Ələsgər-200” Aşıq Ələsgər adına Qızıl medala layiq görülmüşdür.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.H.Nəzərova hazırda Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisidir.

GÜLXANIM TOFIQ QIZI İSMİXANOVA (1971)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülxanım Tofiq qızı İsmixanova 23 fevral 1971-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1977-1987-ci illərdə Naxçıvan şəhərindəki Q.Vəzirov adına 6 sayılı orta məktəbdə təhsil almışdır. 1987-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1992-ci ildə həmin universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1993-2000-ci illərdə Naxçıvan şəhərindəki İnternat məktəbində müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2001-2004-cü illərdə Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında müəllim kimi çalışmışdır. 2004-cü ildən etibarən Bakı Slavyan Universitetinin “Türkologiya” kafedrasında, 2011-ci ildən isə “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasında baş müəllim kimi işləmiş, hazırda həmin kafedranın dosentidir.

2008-ci ildən Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı olmuş, 2015-ci ildə isə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Oğuz qrupu türk dillərində zaman anlayışı bildiren sözlər” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Zaman anlayışı semantik kateqoriya kimi həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik ifadə üsullarına malikdir. Dissertasiyada oğuz qrupu türk dillərinin leksik qatında zaman anlayışının ifadə forma və vahidləri tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılmışdır.

Tədqiqatda oğuz qrupu türk dillərində zaman leksikası, onların zənginləşmə və inkişaf meyilləri müəyyənəldirilmişdir. Zaman anlayışının linqvokulturoloji tərəflərinə nəzər yetirilmiş, insanların zamanı fərqləndirməsində, onların həyat təcrübəsi, iqtisadi marağı, təbiət haqqındakı mifoloji düşüncələri mühüm rol oynamışdır. Bu iqtisadi-mədəni-əxlaqi problemi il paradigmasından

olan ayların timsalında müqayisə edilərək araşdırılmışdır. Türk xalqlarında qeyd olunan təqvim ayları ilə yanaşı, xalq təqvimləri də vardır. Xalq təqvimi ümumi qəbul olunmuş təqvimlə müqayisədə nisbətən mifopoetik xüsusiyyət daşıyır.

Xalq təqvimlərində işlənən sözlərin hər biri böyük bir mətnin təmsilçiləridir. Belə ki, söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunan bu adlar min illərlə insanların şüurunda yaşayaraq bu günə gəlib çatmışdır. Ona görə də ili əhatə edən bir dövriyyənin adları məxsus olduğu dil daşıyıcılarının dünyagörüşü, il dövriyyəsinin zaman kontekstində dərk olunmasıdır. Şübhəsiz ki, təqvimdə mifopoetik adlandırma qədim tarixə malikdir. Lakin təsərrüfat baxımından adlandırma da tarixilik və zaman intervalı cəhətdən çox da fərqli deyildir. Çünki yaşayış üçün vacib olan məhsul tədarükü qədim insanların həyatı məşğuliyyəti, bir növ onların həyat tərzini olmuşdur. Ona görə də ilin təsərrüfat baxımından real fəaliyyətə görə bölünməsi və adlandırılması həmin etnosun şüurunda dərin kök salmış və min illərlə davam etmişdir. Zaman leksikası dilin lüğət tərkibinin çox az bir hissəsini əhatə etsə də, ünsiyyət prosesində insanların tez-tez müraciət etdiyi və onsuz ötürmədiyi dil vahidləridir. Onların bir qismi zaman məzmunlu isimləri, bir qismi isə zaman zərflərini əhatə edir. Mahiyyət etibarı ilə zaman leksikasına daxil olan zaman zərfləri ilə zaman məzmunlu isimlər arasında genetik yaxınlıq vardır. Qeyd olunduğu kimi, əslində semantik baxımdan istər gün, həftə, ay, istərsə də il, qərinə və s. ümumiləşdirici adlardır. Məsələ ondadır ki, ümumi nominasiyadan başqa, onları mücərrədlik də yaxınlaşdırır. Ancaq qeyd olunan sistemdə birinin digərinin struktur vahidi olması, daha doğrusu, özündən böyük strukturu təşkil etməsi onları zaman limiti baxımından fərqləndirir və zaman leksikasına aid vahidlərin ümumi sistemini yaratmağa imkan verir. Mahiyyətcə bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kiçikdən böyüyə prinsipinə söykənir. Qeyd olunan sistemə daxil olan anlayışların da öz yarım sistemləri vardır. Məsələn, oğuz qrupu türk dillərində insanların həyat tərzini, məişəti, etnokulturoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq *gün* leksemi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Oğuz qrupu türk dillərində zaman vahidlərini semantik tutum və ardıcılıq münasibətinə görə təhlil etmək prinsip etibarilə daha əlverişlidir. Semantik tutum məsələyə şaquli yanaşmadırsa, ardıcılıq üfüqi münasibətdir. Məsələyə bu istiqamətdən nəzər yetirdikdə semantik tutumun həcmi məsələsi ortaya çıxır. Daha bir xüsusiyyət isə zaman leksikasında türkmənşəli sözlərin bəzilərinin işlənmə aktivliyi ilə bağlıdır. Yazıldığı kimi, müasir türkmən dilində payız fəslə anlamında “güz” işlənirsə, buna Azərbaycan dilində “güzəm yun”, “güz alması” ifadələrində rast gəlinir. Bu leksem Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir. Türkmən dilində işlənən “güz” leksemi türk, Azərbaycan dilində işlənən “payız” isə ərəb mənşəlidir. Belə paradoksal hallar digər türk dilləri ilə müqayisələr zamanı da ortaya çıxır.

Oğuz qrupu türk dillərində zaman leksikasının il, fəsil, ay, həftə, gün və saatın hissələrinə görə bölgüsü daha məqsəduyğundur. Məzmununa görə həmin leksemləri belə qruplaşdırmaq olar: a) müddəti əsasən müəyyən olan zaman kəsiklərini bildirən leksik vahidlər; b) müddəti müəyyən olmayan zaman kəsiklərini bildirən leksik vahidlər.

Türkologiyada ilk dəfədir ki, zaman leksikası oğuz qrupu türk dilləri kontekstində tədqiq olunmuş, onların fəlsəfi, lingv-okulturoloji və lingvistik şərhə verilmişdir. Zaman anlayışına bu müstəvidə yanaşma sosiologiya, etnopsixologiya və kulturologiya üçün də aktualdır. Oğuz qrupu türk dillərində zaman leksikasının xüsusi vurğulanan spesifik cəhətləri aşkar edilərək müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Zaman anlayışı bildirən sözlərdə omonimliyin yaranması Azərbaycan və türk dili kontekstində nəzərdən keçirilir. Araşdırmadan aydın olur ki, istər Azərbaycan, istərsə də müasir Türkiyə türkcəsində həmin omonimlərin nominativ formalaşması eyni yolla getmişdir. Leksik-semantik söz qrupları içərisində sinonimlərin semantik cəhətdən yaxın olan sözləri əhatə etməsi, onların mütləq eyniliyi faktlarla izah edilir. Qeyd edilir ki, oğuz qrupu türk dillərində zaman məzmunlu sözlərin meydana gəlməsi və onların sözyaradıcılığında iştirakı dilin daxili

ehtiyaclarının ödənilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Zaman anlayışı bildirən sözlərdən bəziləri adlara, zaman məzmunlu sözlərə şəkilçi qoşularaq yaranır. Yəni zaman məzmunlu sözlərin bir qismi morfoloji üsulla yaranır. Zaman anlayışı bildirən sözlərin sintaktik yolla yaranma modelləri şərh olunur. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında ən azı iki leksem və yaxud da bir leksem, bir köməkçi sözün iştirak etməsi, onların bir qismi təkrarlar şəklində, bir qismi isə bir vurğu ilə deyilməklə mürəkkəb söz şəklində təzahür etməsi əsaslandırılır. Sintaktik yolla yaranan zaman mənalı sözlər müxtəlif qruplara ayrılmışdır: 1. İki sadə sözün təkrarı ilə əmələ gələn zaman mənalı sözlər; 2. Sözlərin arasına -ba, -bə şəkilçilərinin bitişdirilməsi ilə əmələ gələn zaman mənalı sözlər; 3. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn zaman mənalı sözlər; 4. Hər iki tərəfi müxtəlif şəkilçilərlə formalaşan sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn zaman mənalı sözlər; 5. Bir-birinə yaxın mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində düzələn zaman mənalı sözlər; 6. Bir-birinin antonimi olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan zaman mənalı sözlər.

Müəyyənləşdirilir ki, əksərən belə tərkiblər hərəkəti zamana görə tamamlayan feili bağlamalar və feili sifətlərlə ifadə olunur. Oğuz qrupu türk dillərində zaman ümumi türk dillərində olduğu kimi, hər bir dilin zaman leksikası üzrə ümumi cəhətləri ilə yanaşı, özünəməxsus cəhətlərini də görmək mümkündür. Özünəməxsusluq, adətən, türk dillərinin zaman leksikasına aid olan sözlərin qrammatik əlamətləri ilə yanaşı, həm də semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Onların bir qismi zaman məzmunlu isimləri, bir qismi isə zaman zərflərini əhatə edir. Mahiyyət etibarı ilə zaman leksikasına daxil olan zaman zərfləri ilə zaman məzmunlu isimlər arasında genetik yaxınlıq vardır. Bununla yanaşı oğuz qrupu türk dillərində zaman leksikasının il, fəsil, ay, həftə, gün və saatın hissələrinə görə bölgüsü verilərək təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işində dil səviyyələrinin dinamizmi fonunda leksik inkişafın parametrlərinin təsviri zamanı lingvistik və ekstralingvistik faktorları müəyyənləşdirir, leksik inkişafı etnokulturoloji inkişafın

tərkib hissəsi kimi təqdim edilir. Bu cür təhlil türk etnokulturoloji mühitinin leksikoloji inikasının aşkara çıxarılması üçün əhəmiyyətlidir.

G.İsmixanova 30-a yaxın elmi məqalənin, 2 metodik vəsaitin müəllifidir. Bir çox beynəlxalq və ümumrespublika konfranslarında məruzə və tezislərlə çıxış etmişdir.

Həmçinin 2017-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dillər” kafedrasında dosent kimi fəaliyyət göstərir. Filologiya üzrə elmlər doktoru dərəcəsi almaq üçün “Oğuz qrupu türk dillərində tibb terminləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir. G. İsmixanova hazırda Bakı Slavyan Universitetinin “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasının dosentidir.

ZƏHRA YUNİS QIZI QULAMOVA (1971)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Yunis qızı Qulamova 1971-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa şəhərində anadan olmuşdur. Culfa şəhəri 38 sayılı orta məktəbində 1978-1989 illərdə təhsil almışdır. Orta məktəbi bitirdikdən sonra M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun Rus dili və ədəbiyyatı fakültəsinə qəbul olmuş və 1994-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə həmin ali məktəbi bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1994-cü ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun “Ümumi və rus dilçiliyi” kafedrasının laborantı kimi başlamışdır. 2001-ci ildən Bakı Slavyan Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasında müəllim, 2004-cü ildən isə baş müəllim kimi işləmişdir. 2015-ci ildə isə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Rus dilinin sabit müqayisələr sistemində tarixi-mədəni mənalardan əks olunması prinsipləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Tədqiqatda rus dilinin sabit müqayisələr sistemində tarixi-mədəni mənalardan əks olunması prinsipləri ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyi sistem-struktur dilçiliyindən, həmçinin bu iki paradigmanı ultramüasir koqnitiv dilçilikdən ayırmaq üçün heç bir əsas yoxdur. Dilçilik tədqiqatlarının həqiqi mərhələsi konkret obyektə asılı olmayaraq bütün lingvistik vahidlərin forma və məzmun əlaqəsinin paradigmalarına müraciət etməlidir. Bu baxımdan dilçilik elmini müqayisəli-tarixi və tipoloji dilçilik sahələri vacib nisbilik prinsipi ilə zənginləşdirmişdir. Belə ki, bu və ya digər dilin ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir faktı nəzərdən keçirilsə də, tədqiqat digər dillərdə analoji faktlarla tutuşdurma fonunda aparılır. Bu cür müqayisə implisit xarakter daşısa da, daim mövcud olmuşdur.

Tədqiqatda sistem-struktur dilçiliyinin vacib prinsipləri əsas götürülmüşdür. Bunlar arasında dil faktlarının bir-birindən asılılığı, eyni obyektlər sırasında işarənin fərqləndirici əlamətini üzə çıxarmağa imkan verən və onun semiotik əhəmiyyətini təmin edən və sistemin potensial imkanlarını üzə çıxaran adi, sistemyaradıcı və törəmə faktlarının ayırd edilməsi əsasdır. Bu baxımdan sistem üçün relevant olan konfiqurasiyaların yaranması ilə nəticələnən valentliyin sistemli şəkildə məhdudlaşdırılması prinsipini vurğulamaq vacibdir. Məhz sabit ifadələr sistemində sistem-struktur dilçiliyin göstərilən prinsipləri xüsusən aktual olur və bu, ilk növbədə müqayisənin ümumiyyətlə universal xarakteri və nitqdə müqayisələrin yaranması ilə bağlıdır. Müqayisələrin yaranması arasıkəsilməyən nitq prosesidir və onun mexanizmi faktların epistemoloji seçiminə və onların tutuşdurulmasına, yeni və dərk edilməyənin köhnə və dərk edilənlə, mövcud təcrübə ilə müqayisəsinə uyğundur. Buna görə də müqayisə sahəsində dil və nitq hadisələrinin fərqləndirilməsi müasir koqnitiv dilçilikdə dilin sabit müqayisələrinin tədqiqi üçün əsas faktlar verir. Dilçilikdə məhz bu yeni istiqamət milli təfəkkür standartlarının üzə çıxarılması və standartlaşdırılmasına xüsusi diqqət ayırır. Bunlar arasında vacib yeri onun istiqamətləndiyi oriyentirlər tutur. Hər bir sabit müqayisə mentalitet üçün nümunə, standart olan əşya və ya hadisə üzərində qurulur. Müəllifin qənaətinə, dilçilikdə poststrukturalizm bilavasitə dilin təkamülündə etnik təfəkkürün rolunun dərkilə bağlı olmuşdur. Elə buradan da milli mentalitetə və onun izlərinin dil formalarında axtarışına müraciət qaynaqlanmışdır. Bu da məhz dilçilikdə antroposentrik adlandırılan müasir elmi paradigmanın formalaşması üçün əsas olmuşdur.

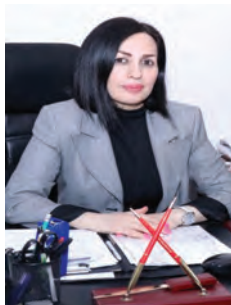
Terminin özünün daxili formasında ifadə edildiyi kimi, antroposentrik paradigma insana doğru yönəlmişdir və müasir dilçilik dil vasitələrində etnik mentalitet və milli mədəniyyət izlərinin aşkar edilməsinə yönəlmişdir. Qeyd edək ki, bütün dil vasitələri mentalitet və mədəniyyət xüsusiyyətlərini heç də eyni dərəcədə əks etdirmir. Hətta heç bir lingvistik tədqiqat aparmadan belə anlaşılr ki, bəzi dil vahidləri təbiətinə və sistem statusuna görə etnopsixomədəni reallıqları nümayiş etdirir. Bu mənada birinci

yerdə metaforlar, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər durur. Şübhəsiz ki, istənilən dildə müqayisəli birləşmələr mümkün dərəcədə xalqın dünyagörüşü və dünyaya baxışını nümayiş etdirir. Bu baxımdan həm müqayisə obyektləri, həm də müqayisənin özünün xarakteri təsadüfi deyildir. Sabit birləşmələr əsrlərlə yaranır və yaşam şərtləri, fauna və flora, tarix və mədəniyyətin parlaq tarixini ehtiva edir. Aparılan tədqiqat müqayisəli ifadələrin əsas dil funksiyasına görə frazeoloji vahidlərdən fərqlənmədiyini deməyə imkan verir. Başqa sözlə, sabit müqayisəli birləşmələr frazeoloji vahidlərdir. İstənilən vahid öz sistem statusunu üç əsas parametrlər üzrə müəyyən edir. Bu parametrlər forma, məzmun və dil vahidinin funksiyalarıdır. Formal mənada müqayisəli ifadə dilə sabit şəkildə qeyd olunan müəyyən konstruksiya. Müqayisəli ifadə, əlbəttə, milli mentalitet üçün məlum reallığın istənilən obyektinə münasibətdə qurula bilər. Bu mənada müqayisə obyekti adi reallıq ola bilər. Belə ki, müqayisəli ifadələr sabitlik, hazır şəkildə istifadə, nominasiyanın qloballığı, deaktualaşma və frazeoloji vahidlərin bütün digər əlamətləri ilə səciyyələnir. Müqayisəli ifadə eyni zamanda onu milli frazeologiya sistemində fərqləndirən əlamətlərə də malikdir. İlk növbədə burada komparativin strukturunda müqayisə obyektinin nisbi sərbəstliyi özünü göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müqayisə obyektlərinin özü sabitliklə səciyyələnir.

Mədəniyyət motivləri ilə bağlı müqayisəli ifadələrin semantik strukturunun mədəni mənə ilə tərkibinin müəyyən edilməsi baxımından sistemləşdirilməsi və təhlili, həmçinin motivləşmənin xarakterinin üzə çıxarılması tədqiqatın aktuallığını özündə ehtiva edir. Beləliklə, mədəni motivlərlə bağlı müqayisəli ifadələr sistemləşdirilmiş, semantik strukturun təsviri və ifadələrin motivləşmə bazasının izahı, mədəni mənası olan ifadənin semantikasının onomasioloji təyini və xarakteri verilmişdir.

Z.Qulamova “Rus və Azərbaycan media diskursunda zaman konsepti” mövzusunda doktorluq işi üzərində tədqiqat aparır. Hazırda Bakı Slavyan Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasının dosentidir.

LALƏ ZAKİR QIZI PİRİYEVA (1971)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Lalə Zakir qızı Piriyeva 21 may 1971-ci ildə Naxçıvan MR Culfa şəhərində anadan olmuşdur. 1978-ci ildə birinci sinfə getmiş və 1988-ci ildə Binəqədi rayonu 276 nömrəli orta məktəbi bitirmişdir. 1989-1994-cü illər BDU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır.

1994-cü ildən Ali Diplomatıya Kollecinə əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Əvvəlcə elmi katib, daha sonra Elm şöbəsinin müdiri, Elmi-tədqiqat və tədris mərkəzinin müdir müavini, Tədris şöbəsinin müdir müavini, Magistratura üzrə məsul şəxs, “Dillər” kafedrasının müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2002-ci ildən 2011-ci ilədək Bakı Dövlət Universitetində Magistratura, aspirantura və doktorantura şöbəsində inspektor vəzifəsində işləmişdir.

1996-cı ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı olmuşdur. 1998-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda 1906-1931-ci illərdə Tiflis, Təbriz, Bakı şəhərlərində çap olunmuş məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalında qeydə alınmış onomastik vahidlər-toponim və antroponimlər linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur. Göstərilmişdir ki, jurnalda çox geniş bir regionu əhatə edən onomastik vahidlər müxtəlif fonetik variantlarda, orfoqrafiyalarda verilmişdir. Onların bəziləri müasir Azərbaycan dilində ya qismən, ya da tamamilə fərqli şəkildə verilmişdir. Tədqiqat prosesində bu müxtəlifliyin səbəbləri, onları doğuran linqvistik və ekstralingvistik amillər araşdırılmış, bir çox toponim və antroponimlərin geniş təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı onomastik vahidlər leksik və semantik baxımdan tədqiqata cəlb edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan onomastikasında baş verən proseslər bu tədqiqatda aşkarlanmış, ilk dəfə olaraq jurnalda qeydə alınmış onomastik vahidlərin sistemli təsnifi verilmiş, leksik-qrammatik səciyyələri açıqlanmışdır. Müxtəlif dillərə məxsus onomastik vahidlər təhlil olunduğundan müqayisəli və tipoloji tədqiqat metodlarından da istifadə edilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında toponim və ktematonimlərin tarixi-lingvistik təhlili verilmişdir. Toponim və ktematonimlərin tədqiqinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl göstərilən onomastik vahidlərin özlərinin təbiətindən, yaranma yollarının müxtəlifliyi və rəngarəngliyindən doğur. Məhz buna görə də toponim və ktematonimlərə hər şeydən əvvəl onomastik vahid kimi baxılır və tarixilik baxımından təhlil edilir.

Tədqiqatın digər hissəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalında antroponimlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Hər bir xalqın tarixinin, mənşəyinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsində antroponimlərin - şəxs adlarının, soyadların, ləqəb, titul və təxəllüslərin tədqiqi və təhlilinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, şəxs adları sabit kateqoriya deyildir. Tarixin müxtəlif inkişaf pillələrində onlar da dəyişir, təkmilləşir, yeniləri yaranır, unudulur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı qiymətli mənbə kimi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və ona qohum olan bir çox ərazilərdə mövcud olmuş onomastik vahidləri hifz edib saxlamış, indiki nəslə çatdırmışdır. Jurnalda bir çox yer adları müxtəlif variantlarda işlənmişdir ki, bu da hərtərəfli lingvistik təhlil üçün geniş imkanlar açır.

Lalə Zakir qızı Piriyeva 2018-ci ildən AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmlər doktorluğu hazırlığı üzrə doktorantıdır. Hal-hazırda “Azərbaycan dilçiliyində orfoqrafiyanın tədqiqinin yeni istiqamətləri” adlı mövzu üzərində araşdırma aparır. Bildiyiniz kimi orfoqrafiya tətbiqi dilçilik məsələlərinə aid olduğundan əməli vərdişlər aşılayır, bu səbəbdən bu qaydaların sabit olması

daha məqsəduyğundur və faydalıdır. Ancaq bu o nəticəyə gəlməyə əsas vermir ki, onlar dəyişməzdir. Dildəki dəyişikliklər bu qaydalarda da yeniləşmələrin aparılmasını tələb edir – köhnə qaydalar yeniləri ilə əvəz olunur, bəzi qaydalar təkmilləşdirilir, bir sıra yeni qaydalar əlavə olunur.

Onu da qeyd etmək ki, fonetikaya dair tədqiqatlar rəngarəng və çoxsahəlidir. Belə ki, fonetikanın öyrəndiyi məsələlərdən biri də orfoqrafiyadır. “Orfoqrafiya” termini özündə ədəbi dilin əsas normalarını əks etdirən və ədəbi dilin yazılı formasında istifadə olunan düzgün yazı qaydaları sistemini ehtiva edir. Deməli, yazılı ədəbi dildə istifadə olunan orfoqrafiya qaydalarının tərtibi ədəbi dilin inkişafını özündə əks etdirməlidir.

Bu baxımdan orfoqrafiya qaydaları düzgün yazı normalarının nəzəri əsaslarını özündə əks etdirir və həmçinin əməli vərdislər aşılır. Düzgün yazı şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının, yüksək mədəniyyətinin, ədəbi dilin normalarına bələd olmasının təzahürüdür. Ümumiyyətlə, orfoqrafiya vahid yazı qaydalarını müəyyən edən, bu qaydaları öyrənən, yaxud qaydalar sistemini formalaşdıran dilçilik sahəsidir. Bu yöndən məsələyə yanaşsaq, orfoqrafiya qaydaları və onun əsas prinsipləri dilçiliyin yalnız tətbiqi sahəsi olmayıb, həm də bir elmə çevrilmişdir. Demək olar ki, orfoqrafiya qaydaları mövcud olduğu vaxtdan dilin səs sistemini yazıda əks etdirmişdir, lakin dildə baş verən bir çox dəyişikliklər orfoqrafiya qaydalarının da yenilənməsini zəruri etmişdir. Tarixən az dəyişikliyə uğramış Azərbaycan dilinin fonetik sistemi həm də sözlərin fonetik tərkibinin yazıda doğru ifadəsinin göstəricisidir. Bu qaydalar həm də sözlərin tarixən yazıldığı şəkildə günümüzdə də saxlanılmasına imkan verir.

Şübhəsiz ki, orfoqrafiya qaydaları ümumxalq, dövlət əhəmiyyətli hadisədir. Yazı qaydalarının təkmilləşdirilməsi və sadələşdirilməsi, kütləvi şəkllə salınması xalqın savadlanması, sözlərin və morfemlərin düzgün yazılması, yazı mədəniyyətinin və geniş əhali kütləsinin mədəni səviyyəsinin inkişafında müstəsna rol oynayır. Cəmiyyət və dövlət bu qaydaların həyata keçməsinə

nəzarət edir, çünki orfoqrafiya normalarının və qaydalarının sistemə salınması dövlət sənədidir.

Müasir Azərbaycan orfoqrafiyası bir sıra prinsiplər əsasındaurulmuşdur. Bunlar fonetik və ya fonematik, morfoloji, tarixi-ənənəvi, fərqləndirici və semantik prinsiplərdir. Yekun olaraq demək olar ki, dildə baş verən yeniliklər, ilk növbədə, orfoqrafiya qaydalarında öz əksini tapır. Belə ki, köhnə qaydalar yeniləri ilə əvəz olunur, əvvəlki qaydalardakı nöqsanlar, dolaşlıq məsələlər yeni qaydalarda təkrarlanmır. Həmçinin doğru olaraq yazıda möhkəmlənmiş bəzi qaydalar olduğu kimi saxlanılır, dolaşlıq yaradan bir çox qaydalar isə daha da təkmilləşdirilir, dəqiqləşdirilir, bir sıra yeni qaydalar əlavə olunur. Qeyd edilir ki, bu baxımdan hazırda istifadə etdiyimiz orfoqrafiya qaydalarını mükəmməl qaydalar olaraq qəbul etmək olar. Son nəticədə dilimizin ahəngdarlığı, incəliyi, gözəlliyi, səlisliyi qorunub saxlanılır, mühafizə olunur, həm yazılı, həm də şifahi nitqimiz orfoqrafiya qaydalarına düzgün əməl etməklə inkişaf edir, düzgün tənzimlənir.

L.Piriyeva “Molla Nəsrəddin” jurnalında onomastik vahidlər” adlı monoqrafiyanın, “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” adlı dərs vəsaitinin, “Azərbaycan dili” fənni üzrə proqramın, 20 məqalə və konfrans materialının, 1 indeksli jurnalda məqalənin müəllifidir.

2015-ci ildə Azərbaycan Texniki Universitetində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 2017-ci ildən 2020-ci ilədək Azərbaycan Texniki Universitetində Keyfiyyət və qiymətləndirmə şöbəsinin müdiri, daha sonra Keyfiyyətin təminatı şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Hazırda Azərbaycan Texniki Universitetinin İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekan müavini, eyni zamanda “Humanitar fənlər” kafedrasının dosenti olaraq fəaliyyət göstərir.

MEHRİBAN ADIGÖZƏL QIZI
ƏSƏDULLASOY (QULİYEVƏ)
(1973)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehriban Adigözəl qızı Quliyeva 1973-cü ildə Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. 1979-cu ildə Hüseyn Cavid adına 5№-li orta məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 1990-cı ildə həmin məktəbi bitirmişdir. Həmin il Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi” ixtisasına qəbul olmuş, 1995-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Mehriban Quliyeva təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurduğu üçün təyinatı Naxçıvan Dövlət Universitetinə verilmiş, “Fənlərin tədrisi metodikası və texnologiya müəllimliyi” kafedrasında əvvəlcə baş laborant, baş müəllim, hazırda isə dosent olaraq fəaliyyətini davam etdirir.

Mehriban Adigözəl qızı Quliyeva 2007-ci ildə “Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Dissertasiya işinə AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Qulu oğlu Cəfərov və AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Aman oğlu Quliyev rəhbərlik etmişdir. Alim göstərmişdir ki, Ə.Cəfəroğlu istər ümumtürk dil tarixinin, dialektologiyasının, onomastikasının, istərsə də Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və praktik məsələlərinin öyrənilməsi sahəsində misilsiz xidmət göstərən şəxsiyyətlərdən olmuşdur. M.A.Quliyevanın bu mövzudakı tədqiqatı Türkiyədə türkologiyanın inkişafına, türk dünyasının birliyinin qədim ortaq kökləri olan bir mədəniyyət kimi tanınması və təbliği işinə mühüm bir töhfə olmuşdur. Ə.Cəfəroğlunun çoxcəhətli yaradıcılığında onun dilçilik görüşləri mühüm yer tutduğu əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işində Ə.Cəfəroğlunun dialektologiya, onomastika və etimologiya ilə bağlı dilçilik görüşləri təhlil olunmuşdur. Ə.Cəfəroğlunun dialekt materialı toplama fəaliyyəti doqquz cildlik silsilə əsəri ilə nəticələnmişdir. Ə.Cəfəroğlunun Türkiyə dialektologiyasına verdiyi misilsiz töhfələr içərisində Qafqaz, Azərbaycan dialekt və şivələrinə aid olan tədqiqatlar da başlıca təşkil etmişdir. Alimin 1937-1939-cü illərdə topladığı materiallarda Afyonkarahisarda yaşayan azərbaycanlıların şivə xüsusiyyətlərinə aid maraqlı faktlar özünü göstərir.

M.Quliyevanın əsərində dialekt və şivə materialı toplayıcısı kimi Ə.Cəfəroğlunun fəaliyyətinin elmi mənzərəsi yaradılmış və tanınmış şəxsiyyətin bu istiqamətdə xidmətləri dəyərləndirilmişdir. Onun onomastika sahəsindəki tədqiqatlarının da əhəmiyyəti göstərilmişdir. Ə.Cəfəroğlunun bu sahədəki fəaliyyəti araşdırılaraq belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Türkiyədə onomastikanın əsasını Ə.Cəfəroğlu qoymuşdur. M.Quliyeva Türkiyədə onomastika elmində Ə.Cəfəroğlu tədqiqatlarının yerini və dəyərini aydınlaşdırmışdır. Araşdırmada alimin etimoloji tədqiqatları məsələsinə də toxunulmuşdur. Ə.Cəfəroğlunun etimoloji tədqiqatları ümumiləşdirilmiş, bu tədqiqatların türkologiyanın inkişafında rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Həmçinin Ə.Cəfəroğlunun Azərbaycan dili ilə bağlı görüşləri araşdırılmışdır. Azərbaycan dilinə aid Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatları ümumiləşdirilmiş, onun bu sahədəki fəaliyyətinə elmi qiymət verilmişdir. Ə.Cəfəroğlunun türkoloji görüşlərinin təmsalında mühacirət türkologiyası elmimizin məqsəd və mahiyyəti açıqlanmışdır. Alimin dilçilik görüşlərinə XX əsr Azərbaycan dilçilik elminin tarixi inkişaf kontekstində qiymət verilmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə sistemli şəkildə Ə. Cəfəroğlunun dilçilik fəaliyyəti araşdırılmış və təsdiqlənmişdir ki, Ə. Cəfəroğlunun linqvistik görüşləri türkoloji dilçiliyin tarixində, XX əsr elmi-mədəni fikrində bütöv bir mərhələ təşkil edir.

M.Quliyeva “Professor Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri” kitabında Əhməd Cəfəroğlunun həyatını, elmi və ictimai fəaliyyətini geniş şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Göstərilmişdir ki, Türkiyə

türkoloqlarının böyük əksəriyyəti fəxrlə onu öz müəllimi, ustadı adlandırır. Onun ikicildlik “Türk dilinin tarixi” əsəri ölkənin bütün universitetlərində dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Əsaslı Avropa elmi məktəbi keçmiş Əhməd Cəfəroğlunu Qərbi Avropada da yaxşı tanıyır və ona böyük ehtiramla yanaşırlar. Bütün ömrünü doğma dilimizin, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin tədqiqinə həsr etmiş bu fədakar elm adamının, vətənpərvər alimin adı həqiqətən milli düşüncə tariximizə böyük hərflərlə yazılmağa layiq olan görkəmli ziyalının öz Vətəninə tanınması mərhələsi başlanmışdır. Kitabda Əhməd Cəfəroğlunun həyatı və elmi yaradıcılığı ilə bir sırada onun 1932-ci ildə İstanbulda nəşrinə başladığı “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalının araşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Tam əsasla 30-cu illərin “Azərbaycan ensiklopediyası” adlandırıla biləcək bu jurnalda Azərbaycan xalqının dili, tarixi, etnik mənşəyi, qonşu mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, türk dünyasındakı yeri və rolu, musiqisi, folkloru, etnoqrafiyası və s. ilə bağlı onlarca maraqlı faktla zəngin olan məqalələr dərc edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, Əhməd Cəfəroğlu özünə dünya miqyasında şöhrət qazandıran əsərləri yazmasaydı belə, təkcə “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı ilə türk dünyasında tanınacaqdı. Təbii ki, xalqımızın tarixi, dili daha çox filoloji aspektdən araşdırılmışdır. Amma filologiya ilə bir sırada tarixçilər, coğrafiyaşünaslar, etnoqraflar və b. da bu jurnalın səhifələrində xalqımızın maddi mədəniyyəti ilə bağlı çoxlu yeni və maraqlı məlumatlar nəşr etdirmişlər. Əhməd Cəfəroğlu Gəncədə doğulmuş, İstanbulda dünyasını dəyişmişdir. Lakin o öz elmi fəaliyyətində və şəxsiyyətində bütün türk dünyasının ən yüksək mənəvi dəyərlərini birləşdirmiş, türklüyə və insanlığa xidmət etmişdir.

“Əhməd Cəfəroğlunun türk dili tarixi ilə bağlı görüşləri” kitabında Əhməd Cəfəroğlunun türk dili tarixi ilə bağlı araşdırmalarından geniş şəkildə bəhs olunur. Türk lüğətçiliyini Mahmud Kaşğaridən başlayaraq Anadolu türkcəsinin son dövrlərinə qədər geniş şəkildə incələyən Ə.Cəfəroğlu, xüsusilə qıpçaq və çağatay lüğətçilik məktəbi haqqında araşdırmalarını “Türk dili tarixi”

əsərində toplamışdır. Həmçinin, 1934-1936-cı illərdə çap etdirdiyi “Uyğur sözlüyü” adlı əsərini daha sonra genişləndirərək “Əski uyğur türkcəsi sözlüyü” (İstanbul, 1968) adı ilə yenidən nəşr etdirmişdir. Ə. Cəfəroğlunun lüğətçiliklə bağlı digər bir araşdırması da Əbu Həyyanın “Kitabül - idrak li - lisanil - ətrak” adlı qıpçaqlara aid əsərinin iki nüsxəsinə əsaslanan lüğətidir (İstanbul, 1931). Həmçinin, ilk türk leksikoqrafi Mahmud Kaşğari haqqında “Kaşğarlı Mahmud” (İstanbul, 1938) adlı əsər yazmışdır. Bütün bu türk dünyası ilə bağlı araşdırmaların elmi təhlili “Əhməd Cəfəroğlunun türk dili tarixi ilə bağlı görüşləri” kitabında öz əksini tapmışdır.

M.Quliyeva “Kiçik yaşlı məktəblilərin nitq mədəniyyəti və nitq inkişafı məsələləri” kitabında azyaşlıların nitqin bütün istiqamətlərdə inkişafının təmin olunması, bununla yanaşı olaraq oxu vərdişinə və yazılı nitqə yiyələnməyə başladıqlarından geniş şəkildə bəhs olunur. Məktəbəqədər yaşda uşaqların inkişaf etdirilməsi üzrə bütün işlər onların hərtərəfli inkişafını və məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxumalarını təmin etməyə imkan verməlidir. Kitabın belə bir vacib problemə həsr edilməsi də onun aktuallığını şərtləndirir.

M.Quliyevanın “Nitq inkişafı üzrə işin sistemi və təşkili metodikası” kitabında nitqin inkişafının əsasən kiçik yaşlarından formalaşmağa başlamasından bəhs olunur. Nitq inkişafı dedikdə, şagirdlərin xarici aləmi düzgün qavramaları, onu qrammatik və üslubi cəhətdən savadlı cümlələrlə ifadə etmələri nəzərdə tutulur. Bu zaman şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dəqiq-ləşdirilməsi, fəallaşdırılması, təmizliyi, düzgün tələffüz və cümlə üzrə iş prosesində qazandığı vərdislərdən istifadə olunur. Uşaqların nitqinin normal inkişaf etməsi onların ədəbi dilin normalarına nə dərəcədə yiyələnməsindən çox asılıdır. Bu dövrdə başlıca ünsiyyət forması şifahi nitq olduğundan onun təmizliyinə, düzgünlüyünə, vahid normalar əsasında qurulmasına fikir verilməlidir. Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində lüğət üzrə işlər xüsusi yer tutur. Kitabın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, nitqin

növlərindən əlavə, ibtidai siniflərdə onların lüğət ehtiyatlarının inkişafına, düzgün oxunun rəvanlığına kömək olacaq nümunələr də göstərilib.

Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva) 2013-cü ildə dosent elmi adını almışdır. O, “Professor Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri”, “Əhməd Cəfəroğlunun türk dili tarixi ilə bağlı görüşləri”, “Kiçik yaşlı məktəblilərin nitq mədəniyyəti və nitq inkişafı məsələləri”, “Nitq inkişafı üzrə işin sistemi və təşkili metodikası” adlı kitabların, 100-dən çox elmi məqalənin müəllifidir.

O, Beynəlxalq konfrans, seminar və toplantıların aktiv iştirakçısı olmuşdur. Elmi məqalələri Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, Çin, Braziliya və digər ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Bir neçə “Xatirə kitabı”na məqalə, eləcə də yeni nəşr olunan kitablara ön söz yazmışdır. Yerli mətbuatda, eləcə də GAXA-da (Gürcüstan azərbaycanlılarının xəbər agentliyi) publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. “Digital Communication Journal” adlı beynəlxalq indeksləri olan elmi - metodik jurnalın idarə heyətinin üzvüdür.

Hazırda Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva) “XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin bədii dil xüsusiyyətləri” mövzusunda filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işini yekunlaşdırmışdır.

Dosent M.Quliyeva Naxçıvan Dövlət Universitetində bir neçə il müdafiə şurasının üzvü, 2021-2023-cü illərdə müdafiə şurası üzrə elmi seminarın katibi olmuşdur. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetində Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosentidir.

SAMİRƏ ZAKİR QIZI HƏSƏNOVA (1975)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Zakir qızı Həsənova 1975-ci ildə Culfa rayonunun Qazançı kəndində ziyalı ailəsində doğulmuş, 1982-ci ildə Qazançı kənd orta məktəbinin birinci sinfinə qəbul olunmuş, 1992-ci ildə isə Naxçıvan şəhərindəki 7№-li orta məktəbi bitirmişdir. Həmin ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” ixtisasına daxil olmuş, 1997-ci ildə universiteti bitirdikdən sonra 7 №-li məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsinə təyin edilmişdir.

2002-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun nəşriyyat şöbəsində redaktor vəzifəsində işə başlamış, 2004-cü ildə isə həmin institutun “Dillər və ədəbiyyat” kafedrasına müəllim təyin olunmuşdur.

2008-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı olaraq “Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşləri” mövzusunda tədqiqat aparmışdır. 2012-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdindəki Dissertasiya Şurasında “Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşləri” mövzusunda müvəffəqiyyətlə dissertasiya müdafiə etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 14 may 2013-cü il tarixli qərarı ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Tədqiqatda Azərbaycanın ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan böyük maarifçi, ictimai xadim, ədib, naşir Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşləri təhlil olunmuşdur. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı mədəniyyət və maarifimizin tarixində, hər şeydən əvvəl, M.F.Axundzadənin əlifba və yazı fəaliyyətinin layiqli davamçısı, XX əsrin ilk mətbu orqanının naşiri kimi məşhurdur.

Amma M.Şahtaxtlının həyatı, elmi və maarifçi fəaliyyəti demək olar ki, son dövrlərə qədər öyrənilməmiş, onun zəngin ədəbi-elmi irsi tam şəkildə işıq üzü görməmişdir. Bu sahədə akad. İ.Həbibbəyli son dövrlərdə mühüm elmi tədqiqatlar aparmış, görkəmli maarifçinin publisistik və elmi əsərlərinin bir qismini ədəbi və elmi ictimaiyyətə təqdim etmiş, görkəmli ədibin elmi tərcümeyi-halının dəqiqləşdirilməsində dəyərli arxiv materiallarını üzə çıxarmışdır. Qeyd olunduğu kimi, M.Şahtaxtlının yaradıcılıq aləmi hələ də ədəbi-elmi ictimaiyyət qarşısında kifayət qədər açılmamış, bu azman şəxsiyyətin məqalələri, kitabları və digər yaradıcılıq nümunələri indiyə qədər küll halında çap olunub oxucuların ixtiyarına verilməmişdir. Digər tərəfdən, bu görkəmli maarif xadiminin siyasi baxışları, dilçilik görüşləri demək olar ki, tamamilə tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Avropa mühitində yetişmiş ən böyük dilçilərindən biri böyük ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlı olmuşdur. Bu baxımdan görkəmli maarif xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşləri, M.Şahtaxtlının həyatı və yaradıcılığı sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatda M.Şahtaxtlının XIX əsr yaradıcılığında dil məsələləri önə çəkilmiş, böyük ədibin Yaxın Şərq ölkələri üzrə müxbir işləyərkən, xüsusilə “Qafqaz” qəzetində çap etdirdiyi məqalələri əsasında onun dilçilik görüşləri araşdırılmışdır.

XIX əsrin sonlarında ümumazərbaycan maarifçiləri kontekstində M.Şahtaxtlı rusdilli mətbuatdakı yazıları ilə Azərbaycan məktəblərində fənlərin ana dili əvəzinə, ərəb və fars dillərində tədris olunmasından söz açaraq hökumətin milli siyasətinin düzgün istiqamətdə tətbiq olunmadığını açıq şəkildə tənqid etmişdir. Xüsusilə “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” adlı silsilə məqalədə o, ana dilində tədrisi dövlət orqanları qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə olaraq irəli sürürdü. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı yaradıcılığının Avropa dövründə mədəniyyət və əlifba məsələsindən, böyük ədibin Avropada dilçilik sahəsində əldə etdiyi təcrübələrdən bəhs edilir. M.Şahtaxtlının Avropa mətbuatında çap etdirdiyi “Biz nə

haqda düşünürük?”, “Əlifba və mədəniyyət” məqalələrində Avropa maarif və mədəniyyəti örnək olaraq göstərilir.

Məlumdur ki, 1879-1902-ci illər arasında M.Şahtaxtlı ərəb əlifbasının islahı ilə əlaqədar çox səmərəli fəaliyyət göstərmiş, bütün elmi və publisistik məqalələrində bu məsələyə toxunmuşdur. O, hətta həmin dövrdə bu mövzuda Azərbaycan, rus və fransız dillərində olmaqla 6 əsər çap etdirmişdir. Bu əsərlərin hər biri haqqında tədqiqatda geniş məlumat verilir. Bununla yanaşı alimin “Şərqi-Rus” qəzetində terminologiya məsələləri, termin yaradıcılığı prosesi ilə bağlı fikirləri, eləcə də XX əsrin ilk mətbu orqanında həyata keçirilən terminologiya məsələlərindən bəhs olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə işi M.Şahtaxtlının yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bu nəzərə alınaraq “Şərqi-Rus” qəzetində tərcümə məsələləri və ümumiyyətlə, M.Şahtaxtlı yaradıcılığında tərcümə məsələləri və ona verilən tələblər müəyyənləşdirilir.

M.Şahtaxtlının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki dilçilik fəaliyyəti geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Böyük ədibin Azərbaycan Darülfünunun yaradılmasındakı rolundan və bu universitetin ilk professorlarından biri kimi fəaliyyətindən bəhs olunur. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı ana mövzu olan əlifba məsələsi ilə yanaşı leksika, dilin lüğət tərkibi, xüsusilə istilah məsələsi ilə bağlı müzakirələrdə bir təcrübəli dilçi-filoloq kimi fəal iştirak edir, irəliləyən yaşlarında olmasına baxmayaraq, dilimizin təmizliyi, sadələşdirilməsi və ümumiyyətlə, ədəbi dilimizin inkişafı istiqamətində yorulmadan çalışırdı. Dil məsələlərinin təhlil və tədqiqində alim həmişə nəzəri-elmi dilçiliyin qanunlarına əsaslanmağı başlıca şərt hesab edirdi. Bütün bu məsələlər zəngin dil materialları əsasında təhlil olunmuşdur. Qeyd olunduğu kimi, alimin bu mövzuda yazdığı məqalələr bu gün üçün də öz elmi əhəmiyyətini, aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

M.Şahtaxtlı Avropada, Fransanın paytaxtı Paris şəhərində oxuyub işləyərkən görkəmli dilçi kimi yetişmiş və Avropa mətbuatında Şərq mədəniyyəti, Azərbaycan maarifinin inkişafı, ərəb əlifbasının islahı mövzusunda sanballı məqalələrlə çıxış etmişdir. Qafqazın rusdilli

mətbuatında publisistik məqalələrlə çıxış edən M. Şahtaxtlı maarifçilik ideyalarını həyata keçirməyə çalışmış, mətbuat vasitəsilə xalqın maarifləndirilməsi işinin vacibliyini dövlət dairələri qarşısında qaldırmış, bu işdə əlifbanın islah edilməsinin zəruri olduğunu təbliğ etmişdir.

M.Şahtaxtlı milli dilin inkişafında terminologiya sisteminin zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, alınma terminlərin qarşılıqlının yaradılması məsələsini gündəmə gətirmişdir. Dilin inkişafında tərcümə sənətinin mühüm rolu olduğunu dərk edərək öz ədəbi-elmi yaradıcılığında tərcüməçilik fəaliyyətinə geniş yer vermiş, hətta Azərbaycanda elmi tərcümənin əsasını qoymuşdur. M.Şahtaxtlı türk və fars dillərindən rus dilinə, eləcə də rus dilindən Azərbaycan dilinə mühüm tərcümələrin müəllifidir.

İlk Azərbaycan universitetinin yaradılmasında M.Şahtaxtlı yaxından iştirak etmiş, bu universitetin ilk azərbaycanlı professoru kimi fəaliyyət göstərmiş, universitetdə tədrisin ana dilində aparılmasında, universitet üçün milli kadrların hazırlanmasında böyük əmək sərf etmişdir. O, eyni zamanda universitetdə Azərbaycan dilinin məcburi fənn kimi tədris planına salınmasına cəhd göstərmişdir. Görkəmli ədib sovet hakimiyyəti illərində dil quruculuğu sahəsində xeyli iş görmüşdür. O, ədəbi dilin sadələşdirilməsi, qəliz ərəb-fars tərkiblərinin istifadə dairəsindən çıxarılması, alınma söz və terminlərin işlədilməsində Azərbaycan dilinin qanun-qaydalarına, daxili inkişaf qanunlarına əməl olunması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatda M. Şahtaxtlının dilçilik görüşləri sistemləşdirilərək təhlil olunmuşdur.

S.Həsənova Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 27 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə “Dillər və ədəbiyyat” kafedrası üzrə dosent elmi adını almışdır.

S.Həsənovanın bir monoqrafiyası, iki dərs vəsaiti, bir metodik göstərişi, dörd fənn proqramı və 70-dən çox elmi-metodiki məqaləsi nəşr olunmuşdur.

O, 2021-ci ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqoji fakültəsinin dekanı vəzifəsinə təyin olunmuş və hazırda həmin vəzifədə işləyir.

AFAQ MƏMMƏD QIZI ƏSGƏROVA (1975)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afaq Məmməd qızı Əsgərova 1975-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Orta təhsilini Naxçıvanda başa vurduqdan sonra 1993-cü ildə N.Tusi adına ADPU-nun filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1999-cu ildə isə həmin universitetin bakalavr və magistr dərəcəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

A.Əsgərova 2001-2006-cı illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili” kafedrasının müəllimi və eyni zamanda universitetin dissertantı olmuşdur. O, bu illərdə akademik Tofiq Hacıyevin rəhbərliyi ilə “XVI-XVII əsrlərdə yazıya alınmış” “Oğuznamə”nin leksika və frazeologiyası” adlı namizədlik dissertasiyası üzərində işləyərək, abidənin lüğət tərkibini geniş tədqiqata cəlb etmişdir. A.Əsgərova 2006-cı ildə tamamladığı tədqiqat əsərini müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Tədqiqatda XVI-XVII əsrlərdə yazıya alınmış “Oğuznamə”lərin leksikası və frazeologiyası araşdırılmışdır. Yaranış yaşı bəlli olmayan “Oğuznamə”lərin məzmunu, zəngin leksikası, dil və üslub xüsusiyyətləri isə təkcə köçürüldüyü dövrün deyil, ondan çox-çox əvvəllərə aid qədim dil faktlarını da əks etdirir. Bu mənada, abidənin dilinin leksik-semantik cəhətdən təhlili Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində çox aktualdır. Abidənin lüğət tərkibi on mindən artıq sözü təşkil edir ki, onların da böyük bir qismi arxaizmlərdir. Bu arxaizmlərin və türk dillərində müştərək olan bir çox vahidlərin hərəkəli nəsx xətt ilə yazılmış “Oğuznamə”də fonetik cəhətdən dəqiq oxunuşu və düzgün leksik-semantik təhlili tarixi leksikologiyada təhrif olunmuşdur. Bu nəzərə alınaraq bəzi

fikirlərə aydınlıq gətirilir. “Oğuznamə” həm də milliləşmə mərhələsində üslubların integrasiyası, leksik-qrammatik normalar və onların inkişafı məsələsinin həllində istinad ediləcək milli ədəbi dil abidəsidir. Ona görə də, türk-oğuz təfəkkürünün ümumi məhsulu olan bu abidənin linqvistik təhlili aparılmış, ümumxalq dili əsasında milliləşən Oğuz dillərinin əsas varisi və potensial üstünlüyü ilə bağlı fikirlərə də aydınlıq gətirilmişdir. Bu tədqiqatda XVII əsrə aid şifahi ədəbi dil abidəsi olan “Oğuznamə” ilk dəfə olaraq dilçilik istiqamətində sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bununla da, ədəbi dil tarixi və tarixi qrammatika sahəsində daha bir dil abidəsinin mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatda “Oğuznamə”də işlənən arxaizmlərin leksik-semantik təhlili ilə yanaşı, onların tarixi inkişaf prosesi də izlənilmişdir. “Oğuznamə”nin tədqiqi göstərir ki, bu abidə təkcə dövrünün yox, minillərin fikri ifadəsidir və məhz bu səbəbdən o, yazılı və şifahi dilin milli normalarını əks etdirməklə dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, oğuzcanı təmsil edən və türk dillərinin milliləşmə mərhələsində yazıya alınmış bu abidənin araşdırılması Azərbaycan dilinin ümumi türkcədə və diferensiallaşma mövqeyində milli inkişaf xüsusiyyətlərini, ədəbi normalarını dəqiq aydınlaşdırır. Abidənin leksika və frazeologiyası öyrənilmiş, onların əcnəbi dillərlə nisbəti müəyyənləşdirilmişdir. Bu nisbət konkret tarixi mərhələlərdə ədəbi dilin xəlqilik və ya qeyri-xəlqilik dərəcəsini əks etdirir. A.Əsgərova milli leksikanın böyük üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu qənaət tarixi gerçəkliyə tam uyğundur. Çünki “Oğuznamə” atalar sözü külliyyatı olaraq folklor materialının yazıya alınmasıdır. Ona görə də, burada xalq danışığı dili, türk leksikası təbii olaraq aparıcı olmuşdur. Bu prinsip bütün tədqiqat boyu əsas götürülmüş, hətta arxaikləşən leksik vahidlərdə diferensiallaşma, əcnəbi leksika ilə müqavimətdə nitq hissələrinin mövqeyi kimi faktlar da nəzərə alınmışdır. Tədqiqatda abidənin frazeologiyası da semantik qruplar halında yüksək şəkildə təhlil olunmuşdur. Müəllif dilçilik tədqiqatlarında istifadə olunan ənənəvi metodla deyil, spesifik yanaşma

ilə idiomların təhlilini aparmışdır. Bu tədqiqat ədəbi dilin tarixi leksikasının tədqiqinə zəngin faktlar verir. A.Əsgərovanın tədqiqatının nəticəsi olaraq “Oğuznamə”nin dili” (Bakı, 2011) monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Əsərdə tarixi abidənin lüğət tərkibi leksik-semantik cəhətdən geniş tədqiqata cəlb edilmişdir.

Afaq Əsgərova 2007-ci ildən Azərbaycan Texniki Universitetinin “Azərbaycan dili və pedaqogika” kafedrasının baş müəllimi kimi işə başlamış, 2015-ci ildən həmin universitetin “Humanitar fənlər” kafedrasının dosentidir. Alim eyni zamanda 2019-cu ildən AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin doktorantıdır.

A.Əsgərova 2000-ci ildən elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur. O, müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dilinin tədrisi, Azərbaycan ədəbi dil tarixi, türk dillərinin müqayisəli təhlili, tarixi qrammatikası və üslubiyyəti sahəsində bir çox tədqiqat əsərlərinin, elmi məqalələrin müəllifidir. Bu dövr ərzində elmi mətbuatda 50-dən çox elmi məqaləsi, 2 dərslisi, 1 dərs vəsaiti, metodik vəsait və proqramları çap olunmuş, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda çıxış etmişdir.

A.Əsgərovanın “Oğuznamə”nin dili “ (Bakı, Təhsil, 2011), “Azərbaycan dili” (Bakı, Təhsil, 2012) dərslikləri nəşr olunmuşdur. Afaq Əsgərova elmi- pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğu müddətcə tələbələrin dil biliklərinin formalaşmasında yaxından iştirak etmiş, müasir metodlar sayəsində uğurlu tədris fəaliyyəti üçün metodik vəsaitlər, fənn proqramları və dərsliklər hazırlamışdır. 2012-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dili” dərslisi bakalavr səviyyəsində təhsil alan rus dilli tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitabda Azərbaycan dilinin bütün struktur bölmələri haqqında nəzəri məlumatlar, möhkəmləndirici çalışmalar, test tapşırıqları və nitq inkişafını formalaşdıran mətnlər yer alır. Mövzulararası əlaqə və kompleks yanaşma üsulu əsasında tərtib olunan dərslik müasir tədris metodunun bütün tələblərinə cavab verir.

Müəllifin 2019-cu ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dili” dərslisi bakalavr səviyyəsində təhsil alan əcnəbi tələbələr üçün nəzərdə

tutulmuşdur. Dərslikdə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sistemli şəkildə ingilis dili ilə müqayisə edilərək və tərcümə ilə verilmişdir. Sadədən mürəkkəbə doğru prinsipilə hazırlanan nəzəri materiallar praktik çalışmalar və test tapşırıqları ilə tamamlanır. Biliyin dərinləşməsi üçün hazırlanan oxu mətnləri azərbaycanşünaslığın təbliği və tədrisi məsələlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Dərslik müasir tədris metodları əsasında hazırlanmışdır.

O, bu istiqamətdə araşdırmalarını respublika və beynəlxalq konfranslarda təqdim edir. Ədəbi dilin qrammatik normaları, qanunauyğunluqları, üslubi imkanları və onun inkişaf xüsusiyyətləri, dildaxili və diltarici təsirlərin mövqeyi müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan Türk dilləri ailəsində mövcud olan bir çox dillərin diferensiallaşması nəticəsində qazandığı milli və müasir normalar özünü daha çox üslubi elementlərdə göstərir. Onun məqalələrində Oğuz qrupu türk dillərində bədii üslubun normaları, inkişaf meyilləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, Türkiyə, Türkmən və Qaqauz türklərinin oğuzcanı təmsil edən ədəbi-bədii dil normaları, onların üslubi inkişafında birləşdirici ümumtürk elementləri, diferensiallaşma mərhələsində yaranan milli dil xüsusiyyətləri, fərqli cəhətlər geniş linqvopoetik təhlilə cəlb edilir. XIII əsrdə oğuzcaya aid olan ilkin bədii nümunələr Anadolu və Azərbaycanda yaşayan mütəfəkkir şairlərin qələmi ilə yaranırdı və bu dövrdə həmin coğrafiyalarda iqtisadi-mədəni mühit də, demək olar ki, eyni idi. Belə ki, dövrün ictimai-siyasi hadisələri dil proseslərinə də öz təsirini göstərir, zaman-zaman ədəbi dilin milli müqaviməti zəifləyir və müstəqil inkişafı ləngiyir. Bu da ədəbi dilin aparıcı üslubunda - bədii üslubda özünü daha bariz şəkildə əks etdirir.

Bədii üsluba aid nümunələrdə normativ xüsusiyyətlər hər iki türkcədə milli dil elementlərinin xarici dil təsirləri ilə müqavimətinin, mübarizəsinin fonunda inkişaf edir. Bu dövrdə yazılmış, qəbul edilmiş sabit dil normaları olmadığı üçün ədiblər ümumxalq dili əsasında ənənəvi şeir üslubunda yazıb yaradır və bu təcrübə əsasında ədəbi dil normaları formalaşır. Oğuz qrupuna aid dillərin

bədii üslubunda nəzərə çarpan oxşar və fərqli xüsusiyyətlər bütün normalara aid (fonetik, leksik və sintaktik) vahidlərdə bu və digər dərəcədə müşahidə olunur. Əldə olunan dil faktları tədqiqata cəlb olunan hər bir dilin bədii nümunələri üzərində aparılan müqayisəli təhlillər əsasında tutuşdurulmuş, dövrün dil qanunauyğunluqları və inkişafı nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilmişdir. Onun dissertasiya işi ilə bağlı müxtəlif mövzularda məqalələri nəşr olunmuşdur.

A.Əsgərova hazırda Azərbaycan Texnika Universitetinin “Azərbaycan dili və pedaqogika” kafedrasının dosentidir

ARZU ABBASOVA YUSİF QIZI
(1975)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Arzu Yusif qızı Abbasova 1975-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1983-cü ildə Naxçıvan şəhər 7 saylı məktəbə daxil olmuş, 1993-cü ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1994-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” ixtisasının bakalavr pilləsinə daxil olmuş və 1998-ci ildə oranı bitirmişdir. Həmin ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Magistratura şöbəsinin “Azərbaycan dili” ixtisasına daxil olmuş və 2000-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2001-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində aspiranturaya daxil olmuş və 2005-ci ildə başa vurmuşdur. 2001-2002-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Televiziya və Radio Komitəsində “Ədəbi-bədii proqramlar” redaksiyasında redaktor vəzifəsində, 2002-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında baş laborant vəzifəsində işləmişdir.

2011-ci ildə “XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və ətrafının onomastikası” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Monoqrafiyada Naxçıvan bölgəsinin və ətrafının XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında qeydə alınmış onomastik vahidləri tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılmışdır. Onomastik vahidlərin əsas növləri, əmələgəlmə yolları, semantik xüsusiyyətləri, etimologiyası geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda qeyd edildiyi kimi çağdaş dövrdə yazılmış bir çox əsərlərdə Azərbaycan toponimlərinin müxtəlif bölgələr üzrə müasir vəziyyəti haqqında aparılmış tədqiqatlar nəzərə alınmazsa, bu ərazidəki onomastik vahidlər sırf tarixi qaynaqlar əsasında tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bəllidir ki, tarixi

proseslər nəticəsində Azərbaycan toponimlərinin bir çoxu müxtəlif səbəblərdən dəyişikliyə uğramış və müxtəlif təsirə məruz qalmışdır. Məhz bu baxımdan, tarixi qaynaqların ayrı-ayrı regionlar üzrə onomastik tədqiqata cəlb edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu onomastik mənbələr Azərbaycanın tarixi keçmiş, coğrafi mövqeyi və əhalisinin etnik tərkibi barədə məlumat verən ilkin tutarlı qaynaqlardandır. Elə buna görə də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası və tarixən ona aid ətraf ərazilərin onomastik mənzərəsini qədim qaynaqlar əsasında hərtərəfli araşdırmaq, bu ərazidə mövcud olan onomastik vahidlərin struktur-semantik tiplərini, oykonim, oronim, etnonim, antroponim və hidronimlər sistemini, onların yaranma və törəmə yollarını ayrıca tədqiqata cəlb etmək, qrammatik cəhətdən dəyişikliklərinə sistemli şəkildə diqqət yetirmək olduqca zəruridir. Qədim tarixi qaynaqlar üzrə Naxçıvan və onun ətraf bölgələrindəki mövcud olan onomastik vahidlərin elmi tədqiqata cəlb edilməsi dilçilik, tarix və coğrafiya elmləri üçün qiymətli faktları üzə çıxarır. XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında rast gəldiyimiz onomastik vahidlərin araşdırılması bir çox tarixi problemlərin aydınlaşması üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqları üzrə aparılan elmi araşdırma vasitəsilə coğrafiya, tarix, eyni zamanda dilçilik elmi üçün dəyərli olan bəzi dil faktlarının aşkarlanması müəyyən tarixi mübahisələrin də həll olunmasına zəmin yaradır.

Osmanlı qaynaqlarında rast gəlinən bu coğrafi adlarda izi qalan tayfa və qəbilə adlarının çağdaş dövrümüzdə Naxçıvan və Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olması faktı Azərbaycana qarşı yönəldilmiş çox qərəzli iddialara ən tutarlı cavabdır. A. Abbasovanın tədqiqatında XVI- XVIII əsrlərə aid Azərbaycan onomastik mənzərəsini əks etdirən Osmanlı mənbələri haqqında ümumi məlumat verilmişdir. XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqları və onlarda öz əksini tapan onomastik vahidlər inzibati ərazi bölgüsünə görə təsnif edilmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində “XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və ətrafının

toponimləri, onların linqvistik xüsusiyyətləri” araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində qədim Osmanlı qaynaqlarındakı toponimlər sistemləşdirilərək müxtəlif növlərə görə qruplaşdırılmış, onların mənşəyi, etimologiyası, yaranma tarixi, tarixi-coğrafi mövqeyi və dil xüsusiyyətləri, sözlərdə baş verən dəyişikliklər və onların yaranma səbəbləri açıqlanmışdır.

Obyekt seçilmiş ərazi toponimlərinin tədqiqi müəyyən tarixi dövrün, mərhələnin inkişaf ənənələrinə əsaslanır. Tədqiqat göstərir ki, yer adlarının verilməsində təbii hadisələr, obyektlərin daxili mahiyyəti, ərazinin tarixi şəraiti, miqrasiyası, qonşuluq və qohumluq əlaqələri başlıca rol oynamışdır. XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında adı keçən türkmənşəli toponimlərin tarixi-coğrafi mövqeyi və etimoloji təhlili bu ərazilərin qədim Azərbaycan-türk torpaqları olmasını toponimik faktlarla əsaslandırır.

Tədqiqatda antroponimlər və etnonimlər, onların linqvistik xüsusiyyətləri zəngin dil faktları ilə təhlil edilmişdir. Qədim Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və ətrafının antroponimləri üzrə tədqiqatın nəticələri göstərir ki, onomastik vahidlərin növləri içərisində tarixi təsirə daha çox məruz qalan antroponimlərdir. Qeyd edilir ki, XVI-XVIII əsrlər Naxçıvanın tarixi antroponimiyasının Osmanlı qaynaqları üzrə tədqiqatında İslam dininin təsiri çox geniş şəkildə öz əksini tapır. Qədim türk antroponimik sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri də qədim şəxs adlarının qəbilə və tayfalarla əlaqəsidir. Bu əlaqə müəyyən tarixi proseslərdə, o cümlədən Osmanlı dövrü antroponimlərində də müşahidə olunmaqdadır. Antroponimlər müxtəlif xalqların ictimai-siyasi, mədəni həyatı, estetik dünyagörüşü, dini baxışları ilə bağlı inkişaf edib formalaşsa da, tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində qədim dil elementlərinin köməyi ilə öz milliliyini qoruyub saxlayır.

Tədqiqat göstərir ki, bu ərazidə ilkin məskunlaşan türk tayfalarının adları tarixi proseslər nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrilmişdir. Naxçıvan və ətrafına məxsus etnonimlərdən yaranmış etnotoponimlərin linqvistik istiqamətdəki təhlili göstərir ki, bu ərazidəki etnotoponimlər qədim leksik

vahidlərdən olub, həmin ərazilərin tarixən müəyyən türk tayfalarına aidliyini bildirir. Tədqiqatda ümumiyyətlə, XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında öz əksini tapan türkmənşəli toponimlərin tarixi-coğrafi mövqeyi və etimoloji təhlili zəngin dil faktları ilə təhlil olunmuşdur. Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, bu ərazilərin qədim Azərbaycan-türk torpaqları olmasını toponimik faktlar özündə əks etdirir. Toponimlərin struktur tədqiqi nəticəsində toponimləri təşkil edən elementlərdə qədim arxaik və dialektal vahidlər müəyyənləşdirilmiş, tədqiq olunan ərazinin toponimik vahidlərində yazılış və tələffüz fərqləri yerli şivə ilə əlaqədar aşkar olunmuşdur. Tarix boyu Azərbaycanın etnogenezində rol oynamış oğuz, qıpçaq, peçeneq, sak, suvar, xəzər, hun, əfşar, xələc, kəngər etnoslarının adlarını əks etdirən bir çox toponimlərin bu ərazilərdə mövcud olması tarixi faktları özündə təsdiq edir.

A.Abbasova bu dissertasiya işini “Osmanlı qaynaqlarına görə Naxçıvan və ətrafının onomastikası” adı ilə monoqrafiya şəklində nəşr etdirmişdir (Bakı, Elm və təhsil, 2018, 159 s.). Müəllifin “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı” (2017) adlı dərs vəsaitində XVII əsrdə yaşamış söz ustalarının əsərləri əsasında sistemli şəkildə dilimizin morfoloji yolla zənginləşməsi yolları araşdırılmış, müasir dillə müqayisələr aparılmışdır.

A.Abbasova “Toponimlərin lingvistik xüsusiyyətləri” (Bakı, Elm və təhsil, 2012, 56 səh.), “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində sifət” (Bakı, Elm və təhsil, 2013, 88 səh.), “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı” (Bakı, Elm və təhsil, 2017, 94 səh.), “Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və ətrafının onomastikası” (Bakı, Elm və təhsil, 2018, 159 səh.) monoqrafiyalarının və 50-yə qədər elmi məqalənin müəllifidir.

2013-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında müəllim, 2015-ci ildə isə baş müəllim işləmişdir. Uzun illərdir bu kafedrada çalışan Arzu Abbasova 2023-cü ildə AAK tərəfindən dosent elmi adını almışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Abbasova hazırda Azərbaycan dili kafedrasının dosentidir.

İLHAMƏ MƏMMƏDTAĞI QIZI MƏMMƏDOVA (1975)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlhamə Məmmədtəği qızı Məmmədova 1975-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Dəstə kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. Orta məktəbi fərqlənmə attestatı ilə bitirmiş və gümüş medalla təltif olunmuşdur. 1991-ci ildə ADDU-nun (indiki Azərbaycan Dillər Universiteti) alman dili fakültəsinə daxil olmuş və 1996-cı ildə həmin universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2005-ci ildən Bakı şəhəri Nərimanov rayonundakı Məktəb-Lisey Kompleksində alman dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Uzun müddət Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Qiymətləndirmə və Monitoring şöbəsində ekspert kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu müddətdə “Test bankı 2” (2010) kitabçasında alman dili fənni üzrə rəyçi olmuşdur. Daha sonra alman dili fənni üzrə kurikulumun tələbləri daxilində “Qiymətləndirmə standartları”nın hazırlanmasında iştirak etmiş və bu sənədin eksperti olmuşdur. 2011-ci ildə ADU-nun “Ümumi dilçilik” kafedrasının dissertantı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun hazırladığı “Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün ikinci xarici dil (alman dili) fənn kurikulumu (V-VII siniflər) üzrə metodiki tövsiyələr” (2015) kitabının alman dili fənni üzrə müəllifidir.

2013 -cü ildən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin əmri əsasında kurikulum üzrə ilk dəfə yazılan 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 və 11-ci siniflərin alman dili qrifli dərslik komplektlərinin (dərslik və müəllimlər üçün metodik vəsaitlər) müəllifi və həmmüəllifidir. 2016-2017-ci illərdə Almanıyanın ZFA təşkilatının təşkil etdiyi “DSD I der Blended-Learning-Fortbildung” kursunu uğurla başa

vurub beynəlxalq Prüferzertifikat DSD I sertifikatını almışdır. 2016-cı ildə Almanıyanın Maysen şəhərində (Meißen) alman dili müəllimlərinin təkmilləşdirmə kursunda iştirak etmişdir. Daha sonra hər il Almanıyanın Höte İnsititutu (Goethe Institut) və onun yerli filialları tərəfindən təşkil olunan dil kurslarında iştirak edərək sertifikatlar əldə etmişdir.

2018-ci ildə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında “Diskursun koheziya xüsusiyyətləri” (Alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) dissertasiya işini müdafiə etmişdir. 2019-cu ildə isə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Tədqiqatda diskursun bağlılığını təmin edən koheziya vasitələri, bu koheziya vasitələrinin elmi diskursda yerinə yetirdiyi funksiyalar alman və azərbaycandilli diskurs nümunələri əsasında ilk dəfə müqayisəli təhlil edilmişdir. Diskursun formal və qrammatik bağlılığı konkret dil materialları əsasında təhlil edilərək mətndə bağlılıq və əlaqəlilik münasibətini təmin edən koheziya və koherensiya vasitələri arasında dəqiq sərhədlər müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat işində elmi diskursda bu bağlılığı həyata keçirən koheziya vasitələri təhlil edilmişdir. Göstərilir ki, mətn dilçiliyində diskurs və mətnə tarixi yanaşma göstərir ki, diskurs termini başlanğıc mərhələdə mətn termininin sinonimi kimi işlənmişdir. Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, bu terminlər fərqli anlayışdır. Çünki diskurs daha çox iki mənada kommunikativ hadisə kimi və diskurs şifahi və yazılı mətnin institutlaşmış tipi kimi inkişaf etmiş və mətnin əsasında reallaşmışdır. Bəzi məqamlarda mətn və diskurs anlayışlarının üst-üstə düşməsi, lakin diskursun mətnə xas olmayan xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirməsi təyin edilir. Qeyd edilir ki, kontekst, situasiya, ünsiyyət iştirakçıları, ekstra-lingvistik faktorlar, bir və ya bir neçə mətnədir. Eyni zamanda mətn-dən fərqli olaraq diskursun öz “xüsusi qrammatikası” var və bu qrammatika situasiya və kontekst daxilində ünsiyyət iştirakçılarının dünyagörüşü və bilikləri fonunda spontan formalaşır. Diskurs da-nışığın əsas funksiyalarını daşıyan paralingvistik faktorlarını (jest,

mimika), deyktik jestləri, emosional təsirləri özündə əks etdirir. O öz “qrammatikası”, öz “leksikonu” ilə mövcud olan məfhum deyil, lakin elə mətnlərdə reallaşır ki, onların xüsusi qrammatikası, xüsusi leksikonu, sözlərin işlədilməsinin xüsusi qaydaları, xüsusi sintaksisi və semantikası mövcuddur. Hər bir diskursda özünəməxsus sinonim əvəzləmələri qaydaları, etiket qaydaları hökm sürür. Qeyd edilir ki, “diskursun “aktual söylənilən mətn” olması fikri şifahi diskurs üçün tamamilə qəbulediləndir. Lakin yazılı diskursda da aktualıq özünü göstərir və bu aktualıq şifahi diskursdan fərqlənir. Bu fərq müəllif və oxucu, danışan və dinləyən arasındakı “zaman və məkan”, həmçinin mental ünsiyyət zamanı özünü göstərir. Yazılmış mətnə də müəllif və oxucu arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Əks təqdirdə oxucu müəllifin nə demək istədiyini anlaya bilməz. Həmçinin müəllifin nə demək istədiyini də hər bir oxucu özünəməxsus şəkildə anlaya bilər. Araşdırmadan aydın olur ki, diskurs müasir elmi ədəbiyyatda təkcə rəhbərlik mətni, dialoq, şifahi söylənilən mətn və s. kimi deyil, həmçinin ekstralingvistik və sosial - kulturoloji faktorları özündə cəmləşdirən kommunikativ aktdır. Yəni, mətn müəllif, formal konstruksiya, diskurs isə ekstralingvistik faktorlarla bağlı olan mental proseslər baxımından mətnin konsituasiyada aktuallaşmasının müxtəlif formalarıdır. Ona görə də, diskursun təşkilində əsaslı rol malik olan mətn təkcə diskursu yarada bilmir və mətnlə yanaşı konsituasiya, ekstralingvistik faktorlar da diskursun təşkilində eyni dərəcədə ləzəmdir. Dissertasiyada diskursda başlıca amil olan əlaqəlilik və bütövlük məsələləri qabardılır və diskursun yaranmasında koheziya və koherentliyin rolu təhlil edilir. Müəyyənləşdirilir ki, diskursu təşkil edən cümlələr daxilindəki əlaqə onlar arasındakı tabesiz və ya tabeli əlaqədən deyil, fikrin ardıcıl və əlaqəli davamını təmin edən xüsusi bağlılıq münasibətlərindən asılıdır. Bununla da, koheziya vasitələri dedikdə, münasibətləri təmin edən vasitələr nəzərdə tutulur. Diskursda koherentlik münasibətlərinin şaquli, koheziv münasibətlərin isə üfüqi bağlılığa və əlaqələnməyə aid olduğu göstərilir. “Elmi diskursun lingvistik təhlili” başlığı altında

diskursun tip və janrları, diskursun funksional üslublara görə (bədi, elmi, publisistik, məişət və rəsmi-işgüzar) tipologiyası, institutlaşmış diskurs tipləri, həmçinin diskursun reallaşmasını şərtləndirən amillər təhlil edilir. Tədqiqat işində diskursun tipologiyasına funksional üslublar mövqeyindən yanaşılır və diskursun əsas tipləri, müxtəlif alt diskursları, “elmi mətn”, “elmi diskurs” və “elmi üslub” anlayışları təhlil edilir. Elmi diskursu formalaşdıran “elmi dilin” leksik-morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri alman və Azərbaycan dillində nümunələr əsasında izah edilir. Elmi diskurs üçün növbəti informasiyanın çatdırılmasında feillər, müəyyən modal sözlər və leksik vahidlərdən istifadə edilməsi, şəxs kateqoriyasının özünəməxsusluğu, xüsusilə elmi diskursda informasiyanın I şəxsin təkində və cəmində verilməsi qeyd edilir. Elmi mətnlərdə feillərin daha çox məchul növdə işlənməsi bütün diqqəti fəaliyyətin təsvirini verənə deyil, məhz prosesə yönəlməsini təmin edir. Elmi diskursun janrlarından kommunikasiya iştirakçıları arasındakı münasibətdən asılı olaraq diskurs 2 əsas institutlaşmış və şəxsiyyət yönümlü qrupa bölünür. Elmi diskurs institutlaşmış ünsiyyətin növlərindən biri hesab edilir və şəxsiyyət yönümlü mətndən fərqli olaraq institutlaşmış ünsiyyət ictimai institutlarda sosial vəziyyətə söykənən qismən və ya bütövlükdə elmi ünsiyyət hesab edilir. Diskursu formalaşdıran koheziya vasitələrinin alman və Azərbaycan dil materialları əsasında praktik təhlilinə geniş yer verilmişdir. Hər iki dilin elmi diskurs nümunələri əsasında müqayisəli təhlilləri koheziyanın ifadə vasitələrinin bu dillərdə eyni və ya fərqli məqamlarını müəyyənləşdirir. Xüsusilə, koheziyanın ifadə vasitələri ilə bağlı ümumi fikirlər qeyd edilərək vasitələrin bölgüsü aparılır. Müəyyənləşdirilir ki, diskursu yaradan faktorlar mətni yaradan faktorlarla üst-üstə düşsə də, diskursun yaranmasında ekstralingvistik faktorlar, situasiya, ünsiyyət iştirakçıları və kontekst də mühüm rol oynayır. Diskursun təşkilində koheziya və koherentlik, diskursun üfüqi bağlanması formal qrammatik vasitələri, yəni koheziya vasitələri, diskursun şaquli əlaqələnməsini və bütövləşməsini isə koherent vasitələr həyata keçirir. Segmentləşmədə morfoloji

formanın mühüm rol oynaması, bağlayıcıların diskurs komponentlərinin zəncirvari bağlanması xüsusi yeri, mürəkkəb cümlələrdə yerinə yetirdikləri funksiyası da təyin edilir. Diskursda bağlayıcılardan əvvəl intonasiya bitkinliyi, bu cümlələrin məna müstəqilliyinə malikliyi faktlarla şərh olunur. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də alman dilində tabesizlik və tabelilik əlaqələri yaradan bağlayıcıların mürəkkəb cümlə daxilində deyil, məhz diskursun komponentləri arasındakı bağlılıq funksiyası da geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

İlhamə Məmmədova bir sıra dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, elmi məqalə və tezislərin müəllifidir. O, hazırda Bakı şəhərində Nərimanov rayonunda Məktəb Lisey Kompleksində alman dili müəllimi işləyir.

ZÜLFİYYƏ HÜSEYN QIZI İSMAYIL (1976)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zülfıyyə Hüseyn qızı İsmayıl 22 dekabr 1976-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1982-ci ildə Qarabağlar kəndinin 2 Nəli tam orta məktəbinin birinci sinfində təhsilə başlamış, 1991-ci ildə məktəblilər arasında keçirilən olimpiada yarışında “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” fənni üzrə respublika ikincisi olmuş və 1992-ci ildə həmin məktəbi fərqlənmə attestatı ilə bitirmişdir.

Zülfıyyə İsmayıl orta məktəbdə təhsil almasına baxmayaraq paralel olaraq (ikinci növbə) Azərbaycan Respublikası QAC Naxçıvan Vilayət Komitəsinin nəzdində olan tibb bacısı kursunu (1990-1992) fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1989-cu ildən respublikamızın elmi, ictimai və siyasi həyatı ilə bağlı publisist yazıları nəşr olunmuşdur. Hələ məktəbli ikən “Şərq qapısı” qəzetində və “Göyərçin” jurnalında, tələbəlik illərində isə NDU-nun “Fikir” qəzetində onlarla publisist məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Z.İsmayıl orta məktəbi bitirdiyi il (1992) Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Təhsildəki uğurlarına görə ona “Cəlil Məmmədquluzadə” adına fəxri təqaüd verilmişdir. Təhsil aldığı illərdə göstərdiyi nailiyyətlərə görə universitet rəhbərliyi tərəfindən dəfələrlə Fəxri fərmanla təltif edilmişdir. O, Tələbə Elmi Cəmiyyətində fəal iştirak etmiş və hər il qazandığı müvəffəqiyyətə görə I və II kursda – II dərəcəli diplom, III kursda – həvəsləndirici yer, IV və V kursda I dərəcəli diplomla təltif edilmişdir. “C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında əlifba məsələsi” adlı ilk elmi məqaləsi 1995-ci ildə nəşr

olunmuşdur. Zülfiyyə İsmayıl 1997-ci ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1997-ci ildə Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində (indiki AMEA Naxçıvan Bölməsi) kiçik elmi işçi kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Sonralar isə elmi işçi, böyük elmi işçi, elmi katib, aparıcı elmi işçi kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

Zülfiyyə İsmayılın bir dilçi kimi yetişməsində elmi rəhbəri olan Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Seyidovun əməyi çox böyükdür. O, 2011-ci ildə “Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr” mövzusunda dissertasiya işini uğurla müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Onun dissertasiya işi Azərbaycan dilçilik elminin ən əhəmiyyətli sahələrindən birinə - söz birləşmələrinə həsr olunmuşdur. Bu tədqiqat məhz dilimizin daha müfəssəl, incəliklə tədqiqi nöqteyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Sintaksisin iki böyük bəhsindən biri olan söz birləşmələri sistemində mühüm yer tutan qeyri-təyini ismi birləşmələrin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərin aktuallığı mühümdür. Dissertasiyada qeyri-təyini ismi birləşmələrin tədqiqi tarixi nəzərdən keçirilmiş, sözügedən sintaktik vahidlərə ümumilikdə ismi birləşmələr fonunda üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərə malik birləşmələrlə bağlı sintaktik əlaqələrdən bəhs edilərkən toxunulduğu qeyd olunmuşdur. Tədqiqatçı əsas sözü adlardan ibarət olan bütün birləşmələrin ismi birləşmə olduğunu arqument kimi irəli sürərək, təyini söz birləşmələrinin üç növünün ismi birləşmələri əhatə etmədiyini əsaslandırmışdır. “Təyini söz birləşmələri” termininin bəzi mənbələrdə daha uğurlu və müvafiq “ismi birləşmələr” termini ilə əvəz olunduğunu təqdir edən müəllif əksər mənbələrdə “ismi birləşmələr” adı altında da ancaq ənənəvi təyini söz birləşmələrindən bəhs olunduğunu qeyd etmişdir. Bunlar nəzərə alınaraq monoqrafiyada ismi birləşmələr şərti olaraq “təyini ismi birləşmələr” və “qeyri-təyini ismi birləşmələr” adı altında iki qrupa bölünmüşdür. Beləliklə, bu tədqiqatda “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” adı əvəzinə “qeyri-təyini ismi birləşmələr” terminindən istifadə

olunmuşdur. Göstərilmişdir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir qismi intonasiya, söz sırası və şəkilçilərin köməyi ilə, digər qismi isə qoşma, əlavələr və saylar vasitəsilə formalaşır.

Dissertasiyada həmçinin qeyri-təyini ismi birləşmələrin ilk dəfə tarixi təkamülü də geniş şəkildə tədqiq olunur. Tarixi planda qeyri-təyini ismi birləşmələrə dair bir işarəyə belə rast gəlmədiyini qeyd edən müəllif son dərəcə zəngin dil faktları əsasında sözügedən birləşmələrin tarixi inkişafını izləmişdir. XIII-XVI əsrlər, XVII-XVIII əsrlər və XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə xüsusiyyətləri və tezliyi öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, XIII əsr şairi İzzəddin Həsənoğlunun dövrümüzə gəlib çıxan bir neçə şeirindən başlayaraq “Dastani-Əhməd Hərəmi” poeması, “Oğuznamə”, Qazi Bürhanəddin və Nəsimi poeziyası, Həbibinin əldə olan şeirləri, Kişvəri poeziyası, əslən Naxçıvanlı olan Bayrak Quşçuoğlunun 100-dən artıq qəzəli və bir neçə rübaisi, Xətəinin əsərləri, Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı, Fədəinin “Bəxtiyarnamə” poeması və s. tədqiqat obyektı olmuşdur. XVII-XVIII əsrlər, eləcə də XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələri araşdırmaq üçün Məlik bəy Ovçunun şeirləri, Məsihi, Saib Təbrizi, Əlican Qövsi Təbrizinin yaradıcılığı, Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vəqif poeziyası, Seyid Əbülqasim Nəbatinin, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri, Aşıq Ələsgər şeiriyyəti tədqiq olunmuşdur.

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən ixtisas üzrə dosent elmi adı verilmişdir. O, 27 ildir ki, yorulmadan maraqlı tədqiqatlar aparır, böyük həvəslə Azərbaycan dilçilik elminə xidmət edir. Eyni zamanda 1997-ci ildən indiyədək Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur.

2015-2020-ci illərdə elmlər doktoru proqramı üzrə AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı olmuşdur. “Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatologiya problemləri” mövzusunda doktorluq işini tamamlamışdır.

Z.İsmayıl məsuldar alim kimi diqqəti cəlb edir. Onun Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinə həsr olunmuş 220-dən çox elmi məqaləsi Azərbaycan, ABŞ, Braziliya, Kuba, Avstraliya, İtaliya, Polşa, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Gürcüstan, Türkiyə, İran və digər ölkələrdə ən sanballı akademik jurnallarda, həmçinin “Web of Science” və “Scopus” elmmetrik bazasına daxil olan nəşrlərdə çap olunaraq elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. O, 500-dən çox publisistik məqalə, oçerk, esse və resenziyanın da müəllifidir. 100-dən çox respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfrans, simpozium və konqresdə elmi məruzələri dinlənilib və sertifikatlarla, təşəkkürnamələrlə təltif olunmuşdur.

Zülfüyyə İsmayılın Almaniya 2 (ingilis və türk dilində), Moskvada 1 olmaqla 1 kitab və monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

Onun ilk monoqrafiyası “Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr” (Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 192 s.) adlanır. Əsər üç fəsildən ibarətdir. Müəllif Azərbaycan dilində ismi birləşmələr haqqında ətraflı məlumat verir və ismi birləşmələrin söz birləşmələri sistemində yerini aydınlaşdırır. Ümumən türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin sintaktik strukturunda kifayət qədər yer tutan, lakin monoqrafik tədqiqatlarda belə sistemli təhlilə cəlb olunmayan, diaxronik nöqtəyi-nəzərdən isə ümumiyyətlə, araşdırma obyektı olmamış qeyri-təyini söz birləşmələrinin ciddi şəkildə elmi-nəzəri cəhətdən təhlil etməsi əsərin elmi yeniliyini şərtləndirir. M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov kimi görkəmli dilçilərimizin mövzu ilə bağlı tezislərini yüksək qiymətləndirən müəllif həmin alimlərin fikirlərini müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmiş, tamamilə yeni və inandırıcı arqumentlər irəli sürmüşdür. Həmçinin feili birləşmələrlə fərqli və oxşar cəhətlərini, forma və modellərini göstərir, onları nümunələr əsasında təhlildən keçirir.

“Theoretical problems of word creation in the dialects and accents of Nakhchivan and the Eastern Anatolia” (Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016, 124 p. ISBN: 978-3-659-97732-9) adlı növbəti monoqrafiyası ingilis dilində

nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyada əsasən Naxçıvan və Doğu Anadolu dialektlərinin ortaq türk mədəniyyətində rolu araşdırılır və faktlarla sübuta yetirilir. Həmçinin, dil, dialekt və mədəniyyət üçbucağının tarixi keçidlərinə aydınlıq gətirilir. Naxçıvan dialekt və şivələrindəki termin səciyyəli sözlərin müqayisəli tədqiqindən məlum olur ki, qədim dil elementləri ən çox bu bölgədə qorunub saxlanılmışdır. Bəllidir ki, şivələr dilin qədim dövrlərinə aid mövcud faktları qoruyub saxlayan ən etibarlı mənbədir. Bunların konseptual tədqiqi Azərbaycan dilinin dialektologiyası, ədəbi dilimizin tarixi, lüğətçiliyimiz, şifahi söz sənətimiz, bütünlükdə xalqımızın soy kökü, etnoqrafiyası, tarixi üçün faydalıdır.

“Müstəqillik yollarında: Liderlik missiyası” (Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 218 s.) əsərində Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi qazanmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin göstərdiyi misilsiz xidmətləri, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, siyasi xəttin inkişaf konsepsiyasının müəyyənləşməsində ulu öndərin uzaqgörən zəkasının oynadığı rolu, qazanılan nailiyyətləri təhlil edilir.

“Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və azərbaycançılıq ideologiyası” (Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 192 s. həmmüəllif) adlı monoqrafiyada Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncənin yaranması, keçdiyi inkişaf yolu və milli ideologiya kimi formalaşması geniş şəkildə araşdırılmışdır. Əsərdə azərbaycançılıq ideologiyası anlayışı, bu barədə verilən fikirlər şərh olunmuş, bu sahənin tədqiqatçılarının fikirlərinə istinadən ümumiləşdirmələr aparılaraq yeni, orijinal fikirlər verilmişdir. Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, azərbaycançılıq bir ideya-mənəvi hadisə kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxsada, milli mənsubiyyət, azərbaycançılıq düşüncəsi Azərbaycan xalqının var olduğu tarixdən mövcud olmuşdur. Müəlliflər çox haqlı olaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və digər bədii nümunələrdə, xüsusilə Azərbaycan xalqının ana abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mövcud olan, özünə yer tapan milli mənsubiyyət və düşüncə konsepsiyası, azərbaycançılıq ide-

yasının mənbəyini araşdırmış, olduqca maraqlı faktlar və nümunələr təqdim etmişlər.

“Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri” (Bakı: Elm və təhsil, 2018, 200 s.) monoqrafiyası Azərbaycan dilinin dialektologiyası fonunda Naxçıvan bölgəsinə həsr olunmuşdur. Müəllif Naxçıvanın dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələlərindən geniş şəkildə bəhs edir. Belə ki, ərazidəki dialekt və şivələrin tədqiqi, zəngin dil faktları əsasında sözyaradıcılığının müqayisəli-tipoloji, struktur-semantik təhlili, həmçinin ədəbi dillə əlaqəsi və s. problemlər təhlil müstəvisinə gətirilir.

“Ortak türk kultüründə Naxçıvan ağızları” (Türkçe özel seri. Almaniya, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2019, 126 s.) monoqrafiyasında Oğuz qrupu dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilinin inkişaf tarixindən bəhs edən müəllif zəngin dialektoloji materiallar əsasında Naxçıvanın dialekt və şivə materiallarını ümumtürk dilləri kontekstində qədim türk abidələri, müasir türk dilləri və onların dialektləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edib.

Dosent Zülfiyyə İsmayılın müxtəlif illərdə çap olunan üç cildə “Ədəbi-bədii dil və dilçilik araşdırmaları” seriyası mövzu və mündəricə baxımından diqqəti cəlb edir.

Zülfiyyə İsmayılın “Theoretical problems of derivatology in the dialects and accents of Nakhchivan” (Moskva: Nauka, 2024, 310 p.), “Naxçıvanın dialekt və şivələrində derivatologiyanın nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyası Naxçıvanın dialekt və şivələrini öyrənmək üçün mühüm mənbədir. Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində derivatologiyanın nəzəri məsələləri sistem halında ilk dəfə bu tədqiqat işində aparılır. Monoqrafiyada Naxçıvan dialekt və şivələrində derivatologiya məsələləri geniş şəkildə təhlil olunur. Həmçinin, birhecalı söz köklərinin biri-birinə keçidləri, bir, iki və üçqat şəkildəli söz köklərinin sadə sözə çevrilməsi prosesi və ümumi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilir. Müəllifin fikrincə, əvvəllər mürəkkəb quruluşlu olmuş sözlərdə sadə sözə keçmə prosesi var və bu

ümumi sözyaradıcılığı üsuludur. Zülfıyyə İsmayıl əsasən dilçilikdə sintaksis, dialektologiya və ədəbi-bədii dil istiqamətində tədqiqatlar aparır.

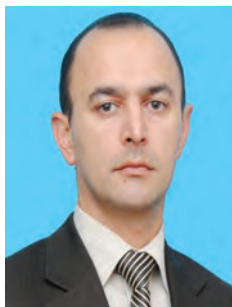
Dosent Zülfıyyə İsmayıl kadr hazırlığı işinə də can yandırır. Onun elmi rəhbərliyi ilə 2 nəfər uğurla müdafiə etmiş və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. O, dərəcələrlə gənc doktorant və dissertantlara rəsmi opponentlik etmiş, neçə-neçə əsərin elmi redaktoru və rəyçisi olmuşdur. 2011-ci ildə İctimai və humanitar elmlər sahəsindəki nailiyyətlərinə görə AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət heyətinin qərarı ilə “İlin alimi” fəxri adına layiq görülüb, diplom və mükafatla təltif olunmuşdur. 2012-ci ildə Naxçıvan MR üzrə “İlin ən yaxşı gənc alimi”, 2015-ci ildə Naxçıvan MR Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin elm sahəsindəki diplomuna layiq görülmüş, 2024-cü ildə AMEA-nın təşəkkürnaməsini almışdır.

2020-ci il tarixində Rusiya Federasiyası Elmi ictimai təşkilatının “İnterclover” beynəlxalq layihəsinin elmi-tədqiqat və tədris-metodiki müəssisə əməkdaşlarının və ali məktəb müəllimlərinin iştirak etdiyi müsabiqəyə “Naxçıvan və Şərqi Anadolu dialekt və şivələrində sözyaradıcılığı problemi” adlı ingilis dilindəki monoqrafiyanı layihə şəklində təqdim etmiş və Beynəlxalq müsabiqənin Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki II dərəcəli diplomuna layiq görülmüşdür.

2020-ci ildə “Sosial məkanda ana dilinin saflığının qorunması: problemlər, perspektivlər” adlı layihəsi Rusiyada keçirilən “Elmə start” IX Beynəlxalq müsabiqəsi”ndə III dərəcəli diploma layiq görülmüş və pedaqoji sahədə innovativ tədqiqatların aparılmasındakı uğurlu fəaliyyətə görə “Şəhadətnamə” ilə təltif edilmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zülfıyyə İsmayıl hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi katibidir.

İSLAM ƏHMƏD OĞLU HÜSEYNOV (1977)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İslam Əhməd oğlu Hüseynov 11 sentyabr 1977-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Düylün kəndində mühəndis ailəsində anadan olmuşdur. 1995-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, 1999-cu ildə filologiya fakültəsinə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Həmin il ADPU-nun magistratura şöbəsinə daxil olmuş, 2001-ci ildə bu fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirərək “Ümumi dilçilik” ixtisaslaşması üzrə magistr dərəcəsi almışdır. 2001-ci ildə ADPU-nun aspirantura şöbəsinə daxil olmuş, 2007-ci ildə “Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin linqvistik tədqiqi” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. İ.Ə.Hüseynovun “Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin linqvistik tədqiqi” mövzusundakı araşdırması onomastikanın ən aktual probleminə həsr olunmuşdur. O, gənclik illərindən şəhər və kəndlərimizin yaranma tarixi, adları ilə yaxından maraqlanmışdır. Tədqiqatda da bu bölgədəki yer adlarının tam və sistemli şəkildə öyrənilməsi, qruplaşdırılması, linqvistik təhlil edilməsi, türkmənşəli etnonimlərin, toponimlərin yaranmasında iştirakı məsələləri istiqmətində təhlillər aparmışdır. Xüsusən bu coğrafi adların quruluşundakı fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri və s. istər dilçilik, istər tarixi, istərsə də coğrafi baxımdan təhlil etmişdir. Naxçıvan diyarının geniş ərazisindəki toponimlərin linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, leksika və semasiologiyası, qrammatika məsələlərini öyrənməkdə, ayrı-ayrı topoformantların

arxaik formasını dəqiqləşdirməkdə mühüm və zəngin material verir. Bununla yanaşı, Naxçıvan zonasındakı, o cümlədən Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki toponimlərin linqvistik tədqiqi əzəldən bəri türk torpağı olmuş bu bölgə ilə bağlı ərazi iddialarında olan qonşu dövlətlərin, onların havadarlarının və əlaltılarının uydurma tarixi yozumlarına tutarlı cavabdır.

Dissertasiyada Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin dil mənsubiyyətinə görə təsnifi verilərək təhlil olunmuşdur. Müəllif Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin dil mənsubluğunu araşdırmış və müəyyənləşdirmişdir ki, bu bölgələrdəki toponimlərin əsasını türkmənşəli toponimlər, yəni bölgənin toponimlərinin 97 %-dən çoxunu türkmənşəli yer adları təşkil edir.

Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki türkmənşəli toponimlərin etimoloji araşdırılmasından müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, belə coğrafi adların bir hissəsi qədim türkdilli tayfaların adından yaranmışdır. Məsələn, Xəzəryurd, Qazandərə, Qazançı, Yayı, Boyəhməd və s. Türkmənşəli toponimlərin bir hissəsini də arxaıqlaşmış, qədim türk dillərinə məxsus coğrafi terminlər və müxtəlif leksemlərin köməyi ilə yaranmış coğrafi adlar təşkil edir. Toponimlərin tərkibində bat (dağ döşü), cigi (dar dərə), əlik//alığ (hündür, yüksək), tey (təpə) və s. kimi arxaik terminlər iştirak etmişdir. Zonanın toponimikasında ərəb-fars mənşəli apelyativlərin iştirakı ilə yaranmış coğrafi adlara, çox az da olsa, rast gəlinir. Belə adların əksəriyyəti dinlə bağlı olub, dini müəssisə adları və s. ilə əlaqədar yaranmışdır. Məsələn: Dər, Xanəgah və s.

İ. Hüseynov Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki toponimlərin linqvistik təhlilini aparmış və göstərmişdir ki, burada türk mənşəli və ərəb-fars dillərinə məxsus sözlərin birləşməsindən yaranmış hibrid toponimlər də mövcuddur. Belə toponimlərdə əsas mənə yükü türkmənşəli sözün üzərinə düşür. Bu qrupa Kotam, Qarovulxana, və s. kimi yer adları misal göstərilir.

Ordubad və Culfa rayonunun toponimlərinin və mikrotoponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri geniş şəkildə şərh

olunmuşdur. Ərazinin müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmış toponimləri üzərində genetik və etnolinqvistik təhlillər aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlanmasında müəyyən meyillər olmuşdur, bu baxımdan da toponimlər leksik-semantik cəhətdən müxtəlif qruplara bölünür. Toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri zəngin dil faktları ilə izah olunur. Toponimlərin qruplaşdırılıb təhlil edilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazidə etnonimlər (Qoruqlar, Kilit, Sakkarsu və s.), antroponimlər (Xəlilyurdu, Əbülqasimdərə) hidronimlər (Gözləmi, Çayıçı), zoonimlər (Ayıdərəsi, Qaplantəpə) və fitonimlər (Ərikli dərə, Biyan düzü, Yarpaqlı) əsasında formalaşan toponimlər üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı təsviri toponimlərin də (Uzundərə, Plovdağ, Dəvəboynu, Qırxhektar və s.) bu zonada geniş yayılması qeyd olunur. (Q.Əsgərova. Müstəqillik illərində Naxçıvanda dilçiliyin inkişafı. Naxçıvan. Əcəmi. 2017, s.98)

Göstərilir ki, Ordubad və Culfa rayonları ərazisi toponimlərinin bir hissəsini baş vermiş hadisə (Şaxsey vurulan, Qasım-soyulan, Qaçaqqlar, Yatandaş, Qanlıyar və s.), əfsanə (Gəmiqaya, İsmət qayası və s.) və əhalinin dini-mövhumatla bağlı inancları, mifik dünyagörüşünə uyğun (Cindağ, Oyuqludağ, Fələkbaba və s.) yaranmış toponimlər təşkil edir.

Dissertasiyada Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin yaranma yolları, quruluşu və formalaşması zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır. Müəllif leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yaranan toponimlər və mikrotoponimləri təhlil etmişdir. Ərazi toponimlərinin quruluşuna görə də müxtəlif olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Leksik üsulla yaranmış toponimik vahidlər Azərbaycan toponimikasında olduğu kimi, Ordubad və Culfa rayonlarının toponimik leksikasında da qeyri-məhsuldar derivatoloji hadisədir.

Morfoloji yol sözyaradıcılığında məhsuldar üsullardandır. Bu yolla yaranmış toponimlər İ.Hüseynov tərəfindən təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, morfoloji üsulla düzələn toponimlər dilimizə məxsus -lı, -li, -lu, -lü (Muncuqlu, Çınqıllı, Yarpaqlı və

s.), -lıq, -liq, -luq, -lük (Almalıq, Süpürgəlik, Dağdağanlıq və s.), -lar, -lər (Şəkilər, Dərələr, Qaralar, Taxtalar və s.) və s. bu kimi məhsuldar şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Bununla yanaşı, bu ərazidə öz əksini tapan toponimlər qeyri-məhsuldar olan -ma (Damlama), -caq (Sovacaq), -stan (Gülüstan), -çı (Qazançı) və s. kimi şəkilçilərin köməyi ilə də yaranmışdır. Linqvistik təhlil zamanı bu ərazidə qeydə alınan toponimlərin tərkibindəki bəzi arxaik sözlərin (Tau, art, van, ordu) və arxaik şəkilçilərin (-in, -sin, -an) mövcudluğu da özünü təbii hal kimi göstərir.

Zonanın toponimik leksikasında sintaktik yolla düzələn toponimlər də geniş yayılmışdır. Belə coğrafi adlar hər üç növ ismi birləşmələr və feili sifət tərkibi əsasında yaranmışdır. Məsələn: Yağlı dərə, Sınıqtəpə dərəsi, Əlibəyin yeri, Palantökən, İldırımdüşən və s. Linqvistik təhlil zamanı göstərilir ki, bu ərazidə qeydə alınan toponimlərin tərkibində arxaik sözlər və şəkilçilər işlənmişdir və həmin ərazidə dialekt materialları ilə yanaşı, türkdilli xalqların əksəriyyəti üçün ortaq olan sözlər əsasında da coğrafi adlar formalaşmışdır.

İ.Hüseynov 20-dən çox elmi məqalənin, bir biblioqrafiya, bir dərs vəsaitinin müəllifidir. 2008-ci ildən Qafqaz Universitetinin (indiki Bakı Mühəndislik Universiteti) Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi bölməsində müəllim və baş müəllim, 2011-ci ildən dosent kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin Bakı Mühəndislik Universitetdə Pedaqoji fakültənin dekanı vəzifəsində çalışmışdır. 2019-cu ildən Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasında Tədris-metodika işinin təşkili şöbəsinin rəisidir. Elmi və pedaqoji fəaliyyətinə görə 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin və Abşeron Rayon İcra hakimiyyətinin Fəxri Fərmanı ilə təltif edilmişdir. 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Fəxri Fərmanı və Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Azərbaycan Respublikası qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanına, 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən “Tərəqqi” medalına layiq görülmüşdür.

FATİMA MAYİS QIZI VƏLİYEVA (1978)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Fatima Mayis qızı Vəliyeva 7 may 1978-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1985-ci ildə Naxçıvan şəhərində Cəmişid Naxçıvanski adına 11 №-li orta məktəbə getmiş, 1995-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir.

1995-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetinin “Filologiya” ixtisasına qəbul olmuş, 1999-cu ildə bakalavr pilləsini fərqlənmə ilə bitirmişdir. 1999-cu ildə elə həmin universitetin “Dilşünaslıq ingilis dili” ixtisası üzrə magistr pilləsinə qəbul olmuşdur. 2001-ci ildə magistr pilləsini fərqlənmə ilə bitirmişdir. 2002-ci ildən etibarən Bakı Slavyan Universitetində müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. 2012-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantura şöbəsinə qəbul olmuşdur. 2015-ci ildə “Azərbaycan və ingilis dillərində ornitonim adlı frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiyasını müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Dissertasiya Azərbaycan və ingilis dillərində ornitonim adlı frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Belə araşdırmalar frazeoloji vahidlərin aid olduqları dillərin, ümumilikdə, qarşılaşdırılması ilə bərabər, bu dilin daşıyıcılarının yaşam tərzinin, adət-ənənlərinin, bütövlükdə, etnokulturoloji dəyərlər sisteminin və eləcə də keçdiyi tarixi inkişaf yolunun müqayisə edilməsi ilə müəyyən nəticələr əldə edilməsinə yardımçı olur. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində yer alan ornitonimli vahidlərin müqayisəsi adı çəkilən hər iki dilin metaforik kodlaşdırma sistemi haqqında, habelə antroposentrik əsaslı metafora törəmə potensialı barədə yetərinə vacib məlumatların əldə edilməsinə istiqamət verir.

Çünkü frazeoloji vahidlər təfəkkürün mücərrədləşdirmə qabiliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bunun nəticəsində, insan özünün antroposentizmi ilə ətraf aləm, öz hiss və həyəcanlarını ifadə edir. Ətraf aləmdəki əşya və varlıqlar ona (insana) xas xüsusiyyətlərin daşıyıcısına çevrilir və əksinə, insanın empirik müşahidələri nəticəsində heyvan və bitkilər haqqında əldə etdiyi informasiyalar digər insanların “boyuna biçilir”. Bu abstraktlaşdırma prosesi zamanı insan ətraf aləmdə müşahidə etdiyi əşya və varlıqların əlamət və xüsusiyyətlərini öz parametrlərinə “uyğunlaşdırır” bilir, müəyyən yaşanan hadisələrin təcrübəsindən çıxan ümumiləşdirmələri metaforikləşdirməyə müvəffəq olur. Həmin antroposentrik metaforikləşmə potensialının tam dolğunluqla ifadə tapdığı frazeoloji vahidlər sırasında ornitonimli frazeologizmləri xüsusilə qeyd etmək olar. Ornitonimli frazeoloji vahidlərin müqayisəli tədqiq işi xalqın antroposentrik metaforikləşmə üçün animalistik seçimi haqqında ilkin təəssürat əldə edir, xalqın özünün prioritet saydığı insan xüsusiyyətləri, daxili və xarici aləm gözəlliyi standartları ilə bağlı informasiyanın formalaşdırılmasına yardımçı olur. Həmin məlumatların müqayisəli şəkildə araşdırılması frazeoloji sistemlərin, yəni frazeoloji vahidlərin, o cümlədən, ornitonim komponentli frazeologizmlər xalqın koqnisiya özünəməxsusluğunu şərtləndirən amilləri açıqlayır. Digər tərəfdən, elə həmin koqnitiv qavramaya əsaslanan yeni frazeologizm “yaradıcılığı”nın standartlarını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu baxımdan aparılan tədqiqat xalqın koqnitiv standartı, ətraf aləmin dərk edilməsində, qavranılmasında və onunla bağlı problemlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir addımdır. Eləcə də ornitonimli frazeoloji vahidlər dilin özəllikləri və dil daşıyıcılarının etnokulturoloji dəyərlər sistemi haqqında vacib məlumat daşıyıcısı olmaqla bərabər, həmin dilin yayıldığı coğrafi arealın ornitofaunası haqqında ətraflı məlumat vermiş olur. Tədqiq edilən araşdırmada ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilindəki ornitonimli frazeoloji vahidlər leksik-semantik cəhətdən müqayisəli təhlil edilmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki ornitonimli frazeoloji

vahidlərin tərcüməsi zamanı leksik-semantik adekvatlığın qorunması məsələlərinə, o cümlədən, həmin adekvatlıq və ya qeyri-adekvatlıq situasiyalarının xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərdə variantlılıq, sinonimiya, antonimiya, omonimiya və çoxmənalılıq məsələləri təhlil edilmişdir.

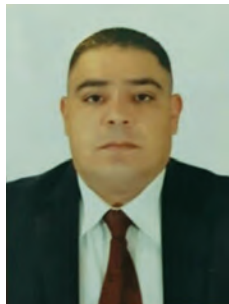
Ornitonimli frazeologizmlərin geniş üslubi istifadə potensialının mövcud olduğu müəyyənləşdirilmişdir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilli ədəbiyyatın korifey nümayəndələrinin əsərlərindən gətirilən iqtibaslar əsasında ornitonim komponentli frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları təhlil edilmişdir. Azərbaycan və ingilis dillərindəki ornitonim komponentli frazeoloji vahidlərin etimoloji əsası və leksik-semantik təkamülünü izləyərkən burada etnoqrafik – tarixi səciyyəli, habelə mifoloji əsaslı frazeoloji vahidlərin xüsusi çəkiyə malik olduğu ortaya çıxmışdır. Tədqiqat əsnasında Azərbaycan və ingilis dillərindəki ornitonim komponentli frazeologizmlərin yaranmasında metaforanın rolu təyin edilmiş və həmin təfəkkür abstraksiyasının verbal reallaşma faktları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma boyu aparılan qarşılaşdırmalar hər bir dilin özünün semantik xüsusiyyətinin olması fikrini əyani şəkildə sübuta yetirir.

F.Vəliyeva 2016-cı ildən etibarən Bakı Slavyan Universitetinin “Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası” kafedrasında müdir vəzifəsinə seçilmişdir. 2017-ci ildə isə dosent adını almışdır. Fəaliyyəti dövründə bir sıra tədqiqatlar aparmış, respublika və xaricdə çap olunan 30 məqalənin, “Ornitonim tərkibli frazeologizmlər (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)” və “Şifahi tərcümənin prinsipləri” adlı dərs vəsaitlərinin, “İngilis, Azərbaycan və rus dillərində ornitonim komponentli frazeoloji lüğət”in müəllifidir.

2017-ci ildə AMEA Naxçıvan bölməsində dissertantura şöbəsinə qəbul olmuş və “Azərbaycan dilində aforizmlər, onların linqvostruktur təhlili və lüğətlərdə istifadə formaları” adlı doktorluq dissertasiyası işini başa çatdırmışdır. Dosent F.Vəliyeva hazırda Bakı Slavyan Universitetinin “Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası” kafedrasının müdiri vəzifəsində işləyir.

ELBURUS ƏLİ OĞLU VƏLİYEV (1979)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elburus Əli oğlu Vəliyev 1979-cu ildə Ordubad rayonunun Behrud kəndində anadan olmuşdur. 1986-1996-cı illərdə Behrud kənd orta məktəbində orta təhsil, 1996-2000-ci illərdə NDU-nun Tarix-Filologiya fakültəsində “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” ixtisasında ali təhsil almışdır. 2000-2002-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində “Filologiya” istiqaməti üzrə magistr təhsili almışdır. 2002-ci ildə NDU-da baş laborant kimi işləmişdir. 2003-cü ildə hərbi xidmətdə olmuş, 2004-cü ildən NDU “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında baş laborant vəzifəsində çalışmışdır. Elburus Vəliyev 2012-ci ildə NDU-nun dissertasiya şurasında “Azərbaycan dilində formadüzəldici şəkilçilər” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda qrammatikanın bir bölməsi olan morfologiyanın tədqiq etdiyi sahələrdən biri kimi şəkilçi morfemlər, dilin qrammatik quruluşunda tutduğu mövqe, onların yerinə yetirdiyi funksiyalar, şəkilçi morfemlərin təsnifi kimi bir sıra məsələlər araşdırılmışdır. Xüsusilə kök və şəkilçi problemi morfologiyanın tədqiqat dairəsinə daxil olan ən vacib məsələlərdən biri olması əsaslandırılmışdır. Yəni, nəzəri dilçilikdə şəkilçi morfem problemi daha çox flektiv dillərin materialları əsasında tədqiq olunduğundan və türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili aqlütinativ dillərə aid olduğundan, bu dillərin materiallarından az istifadə olunması və Azərbaycan dilçiliyi daim rusistikanın təsiri altında olduğundan bir çox hallarda rus dili ilə bağlı deyilmiş fikirlər mexaniki olaraq Azərbaycan dilinin faktlarına da şamil edilməsi qeyd edilir. Bu da öz növbəsində Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğun gəlməyən bir sıra faktların

dilçilikdə özünə yer tapması ilə nəticələnmişdir. İstər flektiv dillərin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş əsərlərdə, istərsə də nəzəri dilçilikdə kök və əsas anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Formal tipologiya baxımından bir-birindən fərqlənən dillərdə həm kök, həm əsas, həm də şəkilçi məsələsinə müxtəlif prizmalardan yanaşılaraq, hər bir dilin özünə xas olan səciyyəvi qrammatik cəhətlərinə fikir vermək tələb olunur. Buna görə də Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərinin yerinə yetirdiyi funksiya, şəkilçi morfemlərin təsnifi prinsipləri kimi məsələlərdə mübahisələrin hələ də qaldığını və bu problemlərin həllinin vacibliyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu nəzərə alınaraq dissertasiyada müasir Azərbaycan dilindəki formadüzəldici şəkilçilər qohum türk dillərinin, o cümlədən qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin faktları kimi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Formadüzəldici şəkilçilər bu tədqiqat əsərində ilk dəfə olaraq tam şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuş, formadüzəldici şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqli cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Tədqiqat işində şəkilçi morfemlərin təsnifi prinsipləri dəqiqləşdirilmiş, əvvəllər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə aid edilən bir sıra morfemlər formadüzəldici şəkilçilər kimi təsvir olunmuşdur. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində sözün morfoloji quruluşu söz-formaları düzəltməyin və qrammatik mənanın ifadə edilməsinin xüsusi üsulu olan iltisqaqlıqla bağlılığı, məhz bu cəhətinə görə Azərbaycan dili, eləcə də türk dilləri dünyanın digər dil ailələrindən fərqlənirlər. Sözün morfoloji quruluşu anlayışı ilə sözün fonetik quruluşu anlayışları fərqli kateqoriyalardır və bu problemlərlə dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələri – qrammatika və fonetika məşğul olur. Sözün morfoloji quruluşunun onun fonetik quruluşu ilə əlaqəsi məsələsi, ortaq nöqtələri zəngin dil faktları ilə təhlil olunur. Dilçilikdə “forma”, “sözün forması”, “sözün qrammatik forması” anlayışları şərh olunmuşdur. Formadüzəltmə problemi türkoloji dilçiliyin həll edilməmiş aktual problemlərindən biri olaraq fərqli şəkildə şərh olunur. Müəyyənləşdirilir ki, geniş mənada formadüzəltmə anlayışına təkcə şəkilçilər vasitəsilə

formadüzəltmə deyil, eləcə də analitik (sintaktik) və sözdəyişdirici formadüzəltmə də daxil edilir. Dar mənada formadüzəltmə dedikdə isə yalnız morfoloji yolla, yəni müəyyən şəkilçilərin sözə əlavəsi ilə yaranan formadüzəltmə nəzərdə tutulur və formadüzəltmə anlayışı forma anlayışı ilə bağlıdır və forma anlayışının necə qavranılmasından birbaşa asılıdır. Morfemlərin funksional təsnifi problemi tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində şəkilçi termini dedikdə, lüğəvi mənaya malik olmayıb, qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edən qrammatik vasitə – morfem nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiliyi tarixində şəkilçi morfemlərin rolu, yeri, funksiyası haqqında müxtəlif fikirlər nəzərdən keçirilərək, şəkilçi morfemlər bir-birindən fərqli qaydada təsnif edilmişdir. Şəkilçi morfemlərin təsnifi aparılaraq, bu barədə vahid prinsipdən, eyni kriteriyadan çıxış edilmişdir. Şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə ayrılması dilçilik ənənəsinə malik olduğu kimi, funksional baxımdan da özünü doğruldur. Tədqiqatda Azərbaycan dilində adların formadüzəldici şəkilçiləri funksional baxımdan təhlil edilir. Cəmlik forması, onu yaradan iki variantlı -lar, -lər şəkilçisinin funksiyaları araşdırılır. Qeyd edilir ki, bu morfemi qəbul etmiş söz kəmiyyət baxımından tək olan sözlərlə opposisiya təşkil edir. Burada şəkilçinin bir cəhətinə xüsusi fikir verilir. Belə ki, sözlərin tək və cəm formalarından başqa, həm də mütləq formaları var və müasir türk dilləri və şivələrində bu şəkilçinin 30-dan artıq fonetik variantı qeydə alınmışdır. Müasir özbək ədəbi dilində yalnız bir varianta malik olan bu şəkilçi müasir yakut dilində on altı, müasir qırğız dilinin tüleyken şivəsində on beş, müasir Altay və qırğız dillərində isə on iki varianta malik olması şərh olunur. Azərbaycan dilinə dair yazılmış tədqiqat əsərlərində -gil morfeminin bəzən sözdüzəldici, bəzən də sözdəyişdirici şəkilçi kimi işlənmə formaları təhlil edilir. Müasir dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində geniş dairədə istifadə olunan -lar, -lər şəkilçisi cəmlik formasını, -gil şəkilçisi isə reprezentativ topluluq formasını ortaya çıxaran formadüzəldici morfem kimi xarakterizə edilir. Araşdırmadan aydın olur ki,

subyektiv münasibəti ifadə edən şəkilçilər (-ça 2 , -cıq 4 , -cığaz4) sözün leksik mənasını dəyişmir və ona yeni məna verə bilmir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında qrammatik münasibətlərin ifadə olunmasında da heç bir rol oynamır və bu cəhətlərinə görə, Azərbaycan dilində subyektiv münasibəti ifadə edən şəkilçilər formadüzəldici şəkilçilər kimi xarakterizə olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində -ınkı, -inki şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxan forma sahiblik forması kimi götürülmüş, -lı, li, -lu, -lü şəkilçisi iki cür, yəni həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici morphem kimi şərh olunmuşdur. Azərbaycan dilində -dakı, -dəki şəkilçisi ilə əmələ gələn forma nisbət forması adlandırılmış və -sız, -siz, -suz, süz və -lı, -li, -lu, lü şəkilçisi kateqorial əlamətlərini dəyişirsə onlar sözdüzəldici, dəyişmirsə formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə edilmişdir. Aydınlaşdırılır ki, sifətin dərəcə şəkilçiləri bir sözdən yeni bir söz yaratmır, sadəcə, hər hansı bir sifətdə əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən az, yaxud çox olduğunu bildirir. Bu şəkilçilər yeni söz yarada bilmədiyi kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmaq funksiyasını da yerinə yetirə bilmir və bu xüsusiyyətləri ilə sifətin dərəcə şəkilçiləri özlərini əsil formadüzəldici şəkilçilər kimi aparılması şərh olunur. Məlumdur ki, feilin şəkil kateqoriyası iş, hal, hərəkətin gerçək ələmə olan münasibətini bildirməyə xidmət edir və bu kateqoriya feilin zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. Bu şəkilçinin müasir özbək, tatar, türk, türkmən, qazax, qaraçay-balkar dillərində feilin 4, müasir uyuğur dilində 6, müasir Azərbaycan dilində isə 6-dan 9-a qədər şəklinin qeyd olunması təhlil olunur. Yazılır ki, Azərbaycan dilində, o cümlədən də digər türk dillərində feil şəkillərinin müxtəlif kəmiyyətdə göstərilməsi obyektiv deyil, subyektiv əsasla söykənir. Feilin lazım, vacib, arzu və şərt şəkillərini əmələ gətirən şəkilçi morfemlər formadüzəldici şəkilçilər kimi səciyyələndirilir. Tədqiqat işi Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə aparılacaq araşdırmalara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və mübahisəli şəkildə qalmış bir sıra problemlərin həllinə kömək edir.

E.Vəliyev “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”(Naxçıvan, 2018, (proqram), “Azərbaycan dilində adların formadüzəldici şəkilçi morfemləri” (Naxçıvan, 2018, Dərs vəsaiti, həmmüəllif), “Müasir Azərbaycan dili fonetikasının əsasları” (Naxçıvan, 2021, həmmüəllif), “Qrammatik məfhumların tədrisində bədii ədəbiyyatlardan istifadə” (Naxçıvan, 2022) dərsliklərinin və 30 elmi məqalənin müəllifidir. 2014-cü ildə filologiya üzə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 2014-cü ildə həmin kafedranın 0,5 ştat müəllimi və metodist kimi çalışmışdır. 2015-ci ildən NDU-nun “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında müəllim, 2016-cı ildən Tarix-filologiya fakültəsində dekan müavini vəzifəsində işləmişdir. 2022-ci ildə dosent elmi adını almışdır. Dosent E.Vəliyev 2022-ci il tarixdən “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır.

RƏŞAD ƏLİ OĞLU ZÜLFÜQAROV (1981)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəşad Əli oğlu Zülfüqarov 10 oktyabr 1981-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun Saltaq kəndində anadan olmuşdur. 1988-ci ildə Culfa rayon Saltaq kənd tam orta məktəbinin birinci sinfinə getmiş, 1999-cu ildə həmin məktəbi fərqlənmə attestatı ilə bitirmişdir. 2003-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tarix-filologiya fakültəsinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” ixtisasını fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2003-2004-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri sıralarında həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdur. 2004-2005-ci illərdə Saltaq kənd tam orta məktəbində ixtisası üzrə müəllim işləmiş, 2005-2007-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin magistratura pilləsində təhsil almış, Azərbaycan dili ixtisasını fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2005-2006-cı illərdə “Şərq qapısı” qəzetində korrektor vəzifəsində işləmişdir. 2006-cı ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Dilçilik şöbəsində böyük laborant kimi işə başlamış, 2008-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “5706. 01-Azərbaycan dili” ixtisası üzrə doktorantura pilləsinə qəbul olunmuşdur. 2015-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında)” fəlsəfə doktoru dissertasiyasını uğurla müdafiə etmiş, 2016-cı ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının hərtərəfli, həm müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələri, həm də ümumtürk və qədim yazılı mənbələri ilə müqayisə aspektində etnolinqvistik təhlili aparılmışdır. Eyni zamanda dilin dialekt leksikasının zəngin, çoxşaxəli sözlər

sistemində terminlərin yeri müəyyənləşdirilmiş, Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin ədəbi dilimizdən, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiyada bu fərqli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən dialekt materialları toplanmış, toplanan materiallar sistemləşdirilərək qohum dillər və onların dialekt və şivələri ilə, qədim yazılı abidələrimizdəki materiallarla müqayisə edilmişdir. Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasında yer tutan leksik vahidlərin özünəməxsus cəhətləri, dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivə materialları ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təyin edilmişdir. Həmin leksik vahidlərin linqvistik təhlili sübut edir ki, onlar özünə xas olan bir sıra cəhətlərinə görə ədəbi dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqlənir. Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının qohum dillər, onların dialekt və şivələrinin, qədim türk yazılı abidlərinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, bir sıra lüğətlərin materialları ilə müqayisəli, etimoloji və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, bu terminlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli sözlər olmaqla ümumtürk leksikasının ən mühüm laylarını təşkil edir. Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminoloji leksikasının öyrənilməsi bunu əsaslandırmağa imkan verir ki, bir sıra dialekt termini ədəbi dilimizə gətirilərək ümumişlək leksikaya daxil edilə bilər. Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin terminlər sisteminin müasir dilçilik aspektindən öyrənilməsi göstərdi ki, əvvəlki tədqiqatlar zamanı qeydə alınmış bəzi dialekt fərqləri müəyyən dərəcədə aradan qalxmışdır. Qeyd edilir ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrinin heyvandarlıqla bağlı terminoloji leksikası zənginliyi, çoxşaxəliliyi ilə dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqlənir. Ayrı-ayrı türk dili dialekt və şivələri ilə həm oxşar, həm də bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müqayisəli təhlillərin nəticəsində aydınlaşdırılır ki, bu bölgədə işlədilən heyvandarlıq terminləri qədim dil elementlərini özündə yaşatmaqdadır. Bəhs olunan terminlərin böyük əksəriyyətinin türk dili elementləri əsasında etimoloji, linqvistik təhlili aparılmışdır. Sübut edilir ki,

Ordubad, Culfa bölgələri, buradakı dialekt və şivə terminləri milli mədəniyyətimizin və tariximizin tərkib hissəsi kimi qədim dövrlərdən günümüzədək qorunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının bir çox bölgələrində olduğu kimi qoyunçuluq Ordubad və Culfa rayonunun təsərrüfat həyatında ən geniş yayılan və inkişaf etmiş sahələrdən biridir.

Dialekt və şivələrdə maldarlıqla bağlı işlədilən terminlər etno-lingvistik təhlilə cəlb olunmuşdur. Erkən tunc dövründə insanların həyatında baş verən ictimai əmək bölgüsü nəticəsində əkinçilik maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi, maldarlığın sürətli inkişafı, bu inkişafın məntiqi davamı kimi maldarlıqla bağlı zəngin dialekt və şivə materialları sistemli şəkildə araşdırılır. Qeyd edilir ki, hər hansı bir təsərrüfat sahəsinin güclü və sürətli yüksəlişi bir tərəfdən insanların ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi daşıyarsa, digər tərəfdən əhalinin məskunlaşdığı təbii-coğrafi şəraitin verdiyi imkanlardan asılı olur. Maldarlıqla bağlı işlədilən terminlər yaşa, rəngə, əlamətə, xasiyyətə və s. kimi xüsusiyyətlərə uyğun olaraq qruplaşdırılaraq müqayisəli təhlil olunur. Eləcə də əkinçilik ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qədim tarixi kökləri olan təsərrüfat sahəsidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində ibtidai əkinçilik təsərrüfatının yaranması bizim eradan 8 min il əvvələ - Neolit dövrünə gedib çıxır və artıq Erkən Tunc dövründə əkinçilik qədim insanların həyatında müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Ordubad və Culfa rayonlarının Araz, Əlincə, Gilan çayları boyunca yerləşməsi bu torpaqların ən qədim türk yurdu, eyni zamanda əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik yer olmasından xəbər verir. Tədqiqatda təsərrüfatın maldarlıq, qoyunçuluq, üzümçülük, bağçılıq, atçılıq sahələri ilə yanaşı, əkinçilik təsərrüfatının da yüksək inkişafını özündə əks etdirən terminoloji leksika təhlil edilmişdir. Ta qədim zamanlardan ulu babalarımız əkinçilikdə istifadə etdikləri alət və əşyalara, əkin əkmə adətlərinə görə əkinçilik təqvimləri qruplaşdırılmışdır.

Qeyd edilir ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində adət-ənənə ilə bağlı terminlərin böyük əksəriyyətini toy, yas mərasimləri,

Novruz, Xıdır bayramı ilə bağlı terminlər təşkil edir. Onlar arasında ən zəngin olanı nişan və toy adətlərini bildirən terminlər xarakterizə edilmişdir. Bu terminlər isə ədəbi dilimiz və digər dialekt və şivələrimizdən müəyyən fonetik tərkib və mənasına görə fərqlənir. Alət və əşya adlarını bildirən terminlər qruplaşdırılmış və zəngin dil materialları ilə təhlil edilmişdir. Bəhs olunan dialekt və şivələrdə qadın və kişi geyimlərini bildirən terminlər də ayrıca “Geyim adlarını bildirən terminlər” başlığı altında sistemli, etnolingvistik baxımdan araşdırılmışdır. Araşdırmalarla sübut olunur ki, tədqiq olunan terminlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli sözlər olmaqla ümumtürk leksikasında mühüm yer tutur. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən bir çox terminlərin qədim türk yazılı mənbə və abidələri, qohum dillərin dialekt və şivə materialları, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, lüğətlərlə müqayisəli, etnolingvistik və etimoloji baxımdan təhlili göstərir ki, dialektlər qədim türk dili elementlərini özündə saxlayır. Konkret dil faktları sübut edir ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən terminlər xalqımızın tarixi, soykökü, adət-ənənələri, təsərrüfat həyatı, milli-mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Bütövlükdə, dissertasiyada Ordubad dialekti və Culfa şivələrində adət-ənənə, yatacaq, məişətdə işlədilən alət və əşya adları, yemək, geyim adları və toxuculuqla bağlı işlədilən terminlər toplanaraq sistemləşdirilmişdir. Həmin terminlər dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələri, türk dilləri, onların dialekt və şivələri, qədim yazılı mənbə və ədəbiyyatlarla müqayisəli etnolingvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Təhlillərdən aydın olur ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələri bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə həm Azərbaycan ədəbi dili, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənir. Culfa, Ordubad dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasının hərtərəfli araşdırılması türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir, dialekt və şivəni yaşadan xalqın milli tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, adət-ənənəsi daha da aydınlaşır və zənginləşir. Bu baxımdan tədqiqat Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasının öyrənilməsi sahəsində atılan ilk addımdır.

Rəşad Zülfüqarov bir kitab və 70-dən çox məqalənin müəllifidir. Bir neçə fəlsəfə doktoru dissertasiyasına rəsmi opponentlik etmiş, 4 kitaba, 10-dək avtoreferata rəy vermişdir. Hazırda “Naxçıvan dialekt və şivələrində termin səciyyəli sözlərin etnolinqvistik təhlili (Türk dilləri ilə müqayisə kontekstində)” adlı elmlər doktoru dissertasiyası üzərində tədqiqatlar aparır. Beynəlxalq və respublika səviyyəli simpozium, konfrans və tədbirlərdə fəal iştirak etmişdir. 2010-cu ildən AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin elmi katibi kimi fəaliyyət göstərir.

LEYLA ABBAS QIZI SƏFƏROVA (ƏLƏKBƏROVA)
(1981)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Leyla Abbas qızı Səfərova (Ələkbərova) 25 iyul 1981-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1987-1997-ci illərdə Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 № li orta məktəbdə, 1997-1998-ci tədris ilində isə M.C.Cəfərov adına 14 №-li orta məktəbdə təhsil almış və 1998-ci ildə bu məktəbi fərqlənmə attestatı ilə bitirərək məzun olmuşdur. Elə həmin il Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin “İngilis dili və roman-german dilləri filologiyası” fakültəsinə daxil olmuş, 2002-ci ildə isə Azərbaycan Dillər Universitetinin “Filologiya” fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Həmin il Naxçıvan şəhər 14 № li orta məktəbdə ingilis dili müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Paralel olaraq, 2003-2004-cü tədris ilində Naxçıvan şəhərindəki Heydər Əliyev adına Hərbi Liseydə ingilis dili müəllimi işləmişdir. 2004-2006-cı illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində Dilşünaslıq ixtisamətində “Xarici dillər – İngilis dili” ixtisası üzrə magistr pilləsində təhsil almışdır. 2004-2006-cı illərdə AMEA Naxçıvan Bölməsi Mərkəzi Aparatının Köməkçi Heyətində baş mütəxəssis (xarici əlaqələr üzrə), 2006-2020-cı illərdə həmin müəssisənin Təhsil və kadrlar şöbəsində baş mütəxəssis vəzifəsində işləmişdir. 2004-cü ildən Yeni Azərbaycan Partiyasının, 2021-ci ildən “Azad qələm” ədəbi jurnalının redaksiya heyətinin, 2022-ci ildən Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

2008-2012-ci illərdə AMEA Naxçıvan Bölməsində dissertant olmuş, 2015-ci ildə “Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikasının tədqiqi tarixi” adlı dissertasiya müdafiə edərək 2016-cı ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Tədqiqatda qeyd edilir ki, hər hansı bir dilin öyrənilməsində qrammatikanın mühüm əhəmiyyəti nəzərə alınaraq XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq azərbaycanlı alimlər İngilis dilçiliyi sahəsində bir sıra tədqiqatlar aparmışdır.

Xarici dillərin öyrənilməsi bütün dövrlərdə əhəmiyyətli hadisələrdən olmuşdur. Xüsusilə, elmi-texniki tərəqqinin geniş vüsət aldığı, ölkəmizin dünyaya inteqrasiya etdiyi və ən aparıcı dövlətlərlə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurduğu bir dövrdə bu daha çox ictimai əhəmiyyət kəsb edən bir hadisədir. Belə ki, beynəlxalq əlaqələrin genişləndiyi, tələbə mobilliyinin artdığı bir şəraitdə ingilis dilinin öyrənilməsi və tədqiqi bir sıra baxımdan zərurətə çevrilmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq ali təhsil sahəsində, elmdə, ümumiyyətlə düşünürük ki, iş həyatında uğur qazanmaq istəyən hər bir şəxs xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini dərinlən bilməlidir. Ümummilli liderimizin bir fikrini burada xüsusi olaraq qeyd etmək istədik: “Arzum ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycanlı çox dil bilsin”. Hal-hazırda ingilis dilinin aparıcı dünya dilləri sırasında birinci yeri tutduğunu və hər hansı bir dilin öyrənilməsində qrammatik aspektin böyük əhəmiyyətini nəzərə alsaq, bunlar Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının öyrənilməsinin, araşdırılması tarixinin geniş tədqiqata cəlb olunmasını şərtləndirir. Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi tarixi 1936-cı ilə təsadüf edir. Həmin dövrdə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarından biri idi. Buna görə də xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisi və onun tədqiqi ilə bağlı bütün məsələlər, demək olar ki, Moskvadan idarə olunurdu. Tədqiqatda germanistikanın təşəkkülü və inkişafı tədqiq olunduğu üçün həm ingilis, həm də alman dili tədqiqata cəlb olunmuşdur. Yalnız ayrı-ayrı tədqiqat işlərinin təhlili aparılmamış, həm də ingilis dilinin qrammatikası ilə bağlı dərslik və əsərlər tədqiqata cəlb olunaraq Azərbaycanda çap edilən qrammatika kitabları ayrı-ayrılıqda linqvistik təhlil edilir, bu və ya digər məsələyə ingilis dilinə dair yazılmış nəzəri mənbələr əsasında aydınlıq gətirilməyə cəhd

edilir, konkret olaraq ingilis dilinin morfoloji və sintaktik quruluşuna aid məsələlərə toxunulur.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində ingilis dili qrammatikasının azərbaycanlı dilçilər tərəfindən necə və hansı prinsiplər əsasında yerinə yetirilməsi araşdırılmışdır.

Leyla Səfərovanın “Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqi tarixi” monoqrafiyası (Bakı, ADPU, 2017) onun fəlsəfə doktoru dissertasiyası əsasında qələmə alınmışdır. Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqinin təşəkkülü 1957-1960-cı illərə təsadüf edir. Bu illərdən sonra ingilis dilinin qrammatikası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar genişləndirilmişdir.

Leyla Səfərova (Ələkbərova) “Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqi tarixi” və Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 95 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilinin Culfa şivələri” adlı iki monoqrafiya, “İnsansız küçələr” adlı bədii kitab, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşlarının elmi əsərləri” adlı bibliografik göstəricinin tərtibatı, ölkə daxilində və xaricdə nəşr olunan 52 elmi məqalə, konfrans materialı və tezin, 20 qəzet, 11 sayt məqaləsinin, o cümlədən 4 ədəbi nəşrin müəllifidir. IELTS, TESOL, TEFL, OPEN kimi beynəlxalq və bir sıra yerli sertifikatları vardır. “Akademik yazı” fənni üzrə dərş proqramı və Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Foundations of Academic Writing” (Akademik yazının əsasları) adlı dərş vəsaiti nəşr olunmuşdur.

Dosent L.Səfərovanın “Azərbaycan dilinin Culfa rayon şivələrinin fonetikasi” monoqrafiyası (Bakı, Elm və təhsil, 2019) nəşr olunmuşdur. Fonetik sistemi indiyədək əsaslı şəkildə tədqiqata cəlb olunmamış Culfa şivələrinin öyrənilməsi, fonetik hadisə və qanunlar nəticəsində dəyişikliklərə uğrayaraq müasir vəziyyət alan sözlərin səs tərkibinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, o cümlədən qohum dillərdəki dil faktları, onların qədim yazılı mənbələri, ədəbi dil dialekt və şivələri ilə tarixi-müqayisəli

kontekstdə tədqiqi dilimizin tarixi köklərinin araşdırılması baxımından olduqca zəruri məsələdir. Bu baxımdan belə bir monoqrafiyanın ərşəyə gəlməsi dialektlərin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Naxçıvan dialekt və şivələri içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən Culfa şivələrinin fonetikasının tədqiqinə böyük töhfədir. Culfa şivələrinin səs sistemi, saitləri, samitləri, fonetik hadisə və qanunlar, səs əvəzlənmələri, səs uzanmaları və s. məsələlər tədqiqat əsərinin əsas obyektidir. Təhlil və tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Culfa şivələrinin saitlər sistemində uzun, qısa və burun saitləri mövcuddur. Bu şivə üçün ikinci uzanma daha çox xarakterikdir. Qısa saitlər o qədər də səciyyəvi deyildir. Bu şivə üçün tam alçalın diftonqlar xarakterikdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Culfa şivələrində ahəng qanunu bir çox hallarda pozulur. Ahəng qanunu pozulan şivələr qrupuna daxil olub, əsasən damaq və dodaq ahənginin pozulması ilə xarakterizə olunur. Monoqrafiyanın əlavələr bölməsində Culfa bölgəsinin müxtəlif yaşayış məntəqələrindən toplanmış dialekt mətnləri verilmişdir.

L.Səfərova 2018-ci ildən AMEA Naxçıvan Bölməsində “Müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilik” ixtisasında elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantdır. “İngilis və Azərbaycan dillərində növ paradigmanın ifadə vasitələri və törəmə qrammatikasında bu problemin həlli məsələləri” mövzusunda dissertasiya işi üzərində işləyir. 2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin bakalavr təhsil pilləsində, 2023-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda Yekun Attestasiya Komissiyasının sədri təyin olunmuşdur.

2018-2022-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında, 2020-2022-ci illərdə isə Naxçıvan Universitetinin “Xarici dillər” kafedrasında saathesabı müəllim işləmişdir. 2020-2021-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsində Elm və təhsil şöbəsində baş mütəxəssis vəzifəsini icra etmişdir. 2021-2022-ci illərdə Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda böyük elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 2022-2023-cü

tədris ilində Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və metodika” kafedrasında tam ştat müəllim işləmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Leyla Səfərova 2023-cü ilin iyul ayında seçki yolu ilə “Naxçıvan” Universitetinin “Xarici dillər” fakültəsinə dekan təyin olunmuşdur.

NİCAT ƏSGƏR OĞLU YAQUBOV
(1982)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nicat Əsgər oğlu Yaqubov 27 may 1982-ci ildə Culfa rayon Bənəniyar kəndində anadan olmuşdur. 2002-2006-cı illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində bakalavr, 2007-2009-cu illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində magistraturada təhsili almışdır. 2006-2007-ci illərdə Culfa rayon Əbrəqunus kənd orta internat məktəbində müəllim, 2007-2010-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında direktor müavini, 2009-2011-ci illərdə Yeni Azərbaycan Partiyası Naxçıvan şəhər təşkilatında aparıcı məsləhətçi, 2014-2019-cü illərdə “Naxçıvan” Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında müəllim, 2014-2016-cı illərdə “Naxçıvan” Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsində koordinator işləmişdir. 2014-2018-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində dissertant olmuşdur. 2021-ci ildə “Azərbaycan dilində arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” mövzusunda müdafiə edib, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan dilində arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, yaranma prosesi, dilçilikdə arxaizmlərə verilən tələblər, müasir tədqiqatlarda arxaizmlərin öyrənilməsi prinsipləri çoxsaylı mənbələrə istinad edilərək təhlil olunmuşdur. Təhlil zamanı xüsusi olaraq vurğulanır ki, köhnəlmiş söz anlayışı altında dilin aktiv fondunda işlənməyən, lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçmiş sözlər və ifadələr nəzərdə tutulur. Bununla da dildə leksik vahidlərin aktivləşməsi və leksik vahidlərin passivləşməsi hadisəsi dil faktları ilə araşdırılmışdır. Dildə leksik vahidlərin bir tərəfdən yenilənməsi, digər tərəfdən isə köhnəlməsi prosesinin tarixi faktorla bağlılığı, sözün özünün aktivliyini itirməsi, bu prosesin dövrlə, mədəniyyətlə və dillə bağlı baş verməsi məsələləri təhlil

edilərək yazılır ki, arxaikləşmə tamamilə yox olma deyildir. Doğru olaraq müəyyənləşdirilir ki, söz arxaikləşdiyi zaman həmin dilin dialektlərində və ya hər hansı bir dialektində, həmin dilin qohum olduğu dillərdən hər hansı birində və həmin dilin abidələrində qorunub saxlanılır. Dildə leksik vahidlərin dəyişməsi, lüğətdəki yenilənmə və köhnəlməyə təsir göstərən amillər nəzəri baxımdan təyin edilmişdir. Bu fəsildə Azərbaycan dilçilik elmində arxaizmlərə müxtəlif istiqamətdə elmi-nəzəri baxışlar da tədqiq olunmuşdur. Belə bir yanaşma əsasında dildə gedən arxaikləşmə prosesi haqqında aydın elmi təsəvvür yaratmaq mümkündür. Dildə elmi texniki inkişafı ilə bağlı leksik vahidlərin bir tərəfdən yenilənməsi, digər tərəfdən isə köhnəlməsi prosesi ilk növbədə tarixi faktorla bağlıdır. Tarixi inkişaf, ictimai-siyasi proses dilə yeni sözlər gətirir və bu yeni sözlər bir sıra sözlərin dildən çıxmasına səbəb olur. Dildə leksik vahidlərin köhnəlməsinə ən böyük təsir göstərən amillərdən bəhs edilən zaman onlar iki əsas istiqamətə ayrılır: 1. Qloballaşma faktoru; 2. Müasirləşmə faktoru.

Qloballaşma faktoru ictimai həyatın və mədəniyyətin bütün sahələrinə yeni dil vahidləri gətirdiyi kimi, ünsiyyət vasitələrini, dilləri də öz təsirinə məruz qoyur. Bununla da bir tərəfdən, qloballaşmanın gətirdi yeniliklər dilə təsir edir, digər tərəfdən isə dillərin özlərinin arasında integrasiya prosesləri sürətlənir və dillərin lüğət tərkibində ortaq resursların həcmi genişlənir. Müasirləşmə faktoru da dilə öz təsirini göstərir və predmetlərin yenilənməsi eyni zamanda, digər predmetlərin də köhnəlməsinə səbəb olur. Müvafiq olaraq istifadədən çıxan predmetlərin adları da köhnəlmiş olur. Buna görə də yeni leksika dilin fonetik, leksik, morfoloji, qrammatik, sintaktik səviyyələrində dəyişiklik yaranmasına gətirib çıxarır. Bu prosesdə dildə təkcə sözlər deyil, onun daşıdığı mənalar da passivləşir. Bu passivləşmə, sözün özünün aktivliyini itirməsinə səbəb olur. Belə köhnəlmə dövrlərin dəyişməsi, yeni mədəniyyətlərin, elmi tərəqqinin baş verməsi ilə bağlı olaraq dilə də təsir edir. Bəzi sözlər yeni ekvivalentlər qazanır və bir növ, tərəqqiyə uyğun sözlər yaranır, digərləri isə istifadədən çıxır.

Qeyd edildiyi kimi, qloballaşma faktoru ictimai həyatın və mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, ünsiyyət vasitələrini, dilləri də öz təsirinə məruz qoyur. Digər tərəfdən isə dillərin özlərinin arasında integrasiya prosesləri sürətlənir və dillərin lüğət tərkibində ortaq resursların həcmi genişlənir. Belə bir təsir dildə köhnəlmiş sözlərin payını, lüğətdəki sayını artırmış olur. Ümumiyyətlə, arxaikləşmə probleminin nəzəri müstəvidə öyrənilməsi bu linqvistik hadisənin əsas mahiyyətini özündə əks etdirən səbəb-nəticə əlaqələrini ortaya qoyur. Bu nəzərə alınaraq dilin lüğət tərkibi daxilində arxaizmlər və onu səciyyələndirən əlamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Yazılır ki, Azərbaycan dilində gedən leksik köhnəlmə prosesi bir-birinə zidd olan və dilin inkişaf dinamikasını şərtləndirən iki əsas hadisə ilə bağlıdır. Bunlardan biri dildə fasiləsiz şəkildə baş verən leksik yeniləşmə, digəri isə müxtəlif səbəblərlə bağlı leksik köhnəlmə hadisəsidir. Əslində bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan bu ziddiyyət dilin leksik dialektikasını, lüğətin inkişafının əsas qanunauyğunluğunu şərtləndirməkdədir. Arxaizmlərin önəmli bir qismini təşkil edən tarixizmlər birbaşa tarixi inkişaf ilə bağlı olaraq yaranır və işlənmə intensivliyini zəiflədir və istifadədən çıxırlar. Cəmiyyətin həyatında baş verən iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafın hər bir hadisəsi yeni anlayışlar doğurur, bəzi hadisələr və predmetlər öz işləkliyini daraldır və ya tamamilə itirirlər. Elmi kəşflərlə, tarixi inkişaf ilə bağlı olaraq dildə müəyyən qrup sözlər tarixi inkişafa görə dəyişməyə məruz qalır və ya lüğətin passiv fonduna daxil olur. Bu sözlərin əksəriyyəti dildə istifadədən tamamilə çıxmır və passiv fond da qalmağa davam edir. Keçmişlə bağlı elmi və ya bədii əsərlərin dilində, keçmişlə bağlı söhbətlərdə tarixizmlər yenidən aktivləşərək dildə işlənir və lazım olan hadisə və predmetləri ifadə edirlər. Tarix və zamanla bağlı olan belə “xronizmlər” dar sahədə işləmə bilirlər. Qeyd edilir ki, qədim türk hərbi leksikasının əksər nümunələri (ox, yay, kaman, qılınç, qalxan, nizə, əmud, mızraq, sapand, çəri (qoşun), sü (ordu), sübaşı (komandır) və s. tarixizmə çevrilmişdir. Belə sözlərin işlənmə məqamları, funksionallaşması da aydınlaşdırılır. Ədəbi-bədii düşüncənin obraz yaradıcılığı kipriyi oxa, qaşı kamana, yaya bənzədərək dildə

bu sözlərin işlənməsinə imkan yaratmışdır. Eləcə də müasir dövrdə bir sıra idman oyunları vasitəsilə əski hərbi terminlər yenidən aktiv işlənməyə başlayır. Onbaşı, yüzbaşı, minbaşı kimi hərbi vəzifələr qismən də olsa müasir dövrdə işlənməsi də şərh olunur. Göstərilir ki, bu vahidlərin dildə aktiv və ya passiv işlənməsindən asılı olmayaraq, onlar anadilli sözlərdən ibarət olduğu üçün anlayış elementini qoruya bilir. Azərbaycan tarixi qədim, orta əsrlər və müasir dövr olmaqla üç böyük mərhələni əhatə edir. Tarixşünaslıq baxımından bu mərhələlərin sayı və əhatəsi genişləndirilə bilər. Məsələyə dildən baxdığımız zaman görürük ki, hər bir dövr öz izlərini dildə saxlayır. Belə sözlərin işarələdiyi hadisə və ya predmet istifadədən çıxır və həmin sözün də bu səbəbdən işlənmə tezliyi zəifləyir. Əski Azərbaycan siyasi gerçəkliyi tarixi inkişaf nəticəsində dəyişdikdən sonra bu gerçəkliyin ifadə olunduğu bir sıra sözlər də köhnəlmiş olur. Tədqiqatda köhnəlmiş sözlər aşağıdakı qruplara ayrılmışdır: 1. Qədim Azərbaycan siyasi gerçəkliyi, monarxiya üsul-idarəsi; 2. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan hərbi gerçəkliyi; 3. Əski dövlət atributları.

Köhnəlmə prosesində çoxmənalı sözlərin mövqeyi də təhlil edilir və yazılır ki, belə sözlərin dövrün gerçəkliklərindən irəli gələn təsirlər nəticəsində dəyişməyə məruz qaldıqda onların ifadə etdikləri mənələrdən biri ümumişlək leksikaya daxil olaraq öz işləkliyi qoruya bilir. Ona görə də dil təkcə dil tarixi deyil, eyni zamanda tarixin də dili olur. Tarix öz dövrünün dilində danışır və ünsiyyətini öz dövrünə aid olan termin və tarixizmlərlə qorunur.

Dissertasiyada ləksik vahidlərin inkişafı və köhnəlmə prosesi, sözün ümumişləklik dərəcəsi, tarixi-siyasi proseslər nəticəsində arxaikləşməsi və buna təsir edən digər amillər təhlil edilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan dilində gedən ləksik köhnəlmə prosesi bir-birinə zidd olan və dilin inkişaf dinamikasını şərtləndirən iki əsas hadisə ilə bağlıdır. Bunlardan biri dildə fasiləsiz şəkildə baş verən ləksik yeniləşmə, digəri isə müxtəlif səbəblərlə bağlı ləksik köhnəlmə hadisəsidir. Əsaslandırılır ki, Azərbaycan dilinin ləksik inkişafı onun bütün dövrlərində fasiləsiz olaraq davam etmiş, tarix və epoxalar, mədəniyyət və sivilizasiyalar dilin ləksikasına öz təsirini

göstərmiş və dildə müəyyən yeniliklərin yaranmasına və bəzi sözlərin də köhnəlməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiqatda Azərbaycan dilində öz oğuz başlanğıcından gələn əski türk sözləri yeni dövrdə və yeni şəraitdə bir sıra təsirlərə məruz qalması, bəzi sözlərin yeni türk sözləri ilə, bəzilərinin də alınmalarla əvəzlənməsi, islam dininin qəbuluna qədər Azərbaycan dilində dini terminologiya qədim türk tanrıçılıq görüşləri əsasında formalaşması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və digər qədim yazılı mənbələri, xalq yaradıcılığı nümunələri əsasında şərh edilmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yenilənməsində İslam dininin qəbulu yeni mərhələ açmışdır. İslamın qəbulundan sonra ərəb dilindən alınan sözlər təkcə dini terminologiya ilə deyil, çox geniş sahəni əhatə etməsi zəngin dil faktları ilə izah edilərək, dildəki leksik köhnəlmənin üç əsas faktoru- qlobal faktor, regional faktor və lokal faktor məsələləri aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı köhnəlmiş predmet və anlayışlar birinci və ikinci tip arxaizmlər şəklində səciyyələndirilmiş, köhnəlmiş predmet və anlayışlar və onunla bağlı sözlərin işlənmə tezliyi və onların dildə fasiləsiz və dinamik bir proses kimi işlənmə məqamları təhlil olunur. Aydınlaşdırılır ki, dil bütün təşəkkül tarixi boyu fasiləsiz şəkildə inkişafda olur və bu inkişafın ən çox dinamik və sürətlə dəyişən hissəsi də leksik səviyyə olur. Azərbaycan dilinin leksik inkişafı onun bütün dövrlərində fasiləsiz olaraq davam etmiş, tarix və epoxalar, mədəniyyət və sivilizasiyalar dilin leksikasına öz təsirini göstərmiş və dildə müəyyən yeniliklərin yaranmasına və bəzi sözlərin də köhnəlməsinə səbəb olmuşdur. O da qeyd edilir ki, dildə sözlərin işlənmə tezliyinin zəifləməsinə arxaikləşmə prosesi çərçivəsində baxarkən bunu arxaikləşmə ilə tam eyniləşdirmirik. Bu nəzərə alınaraq köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər, arxaizmlər və onların əsas xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Bununla da tədqiqatda Azərbaycan dilində arxaizmlərin, tarixizmlərin semantikasi və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri zəngin dil faktları ilə tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyada köhnəlmiş sözlərin işlənmə dairəsi, buna təsir edən amillər, onların üslubi məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Sözüün ədəbi dildə işləklikdən düşməsi prosesi, dialektlərdə qorunub

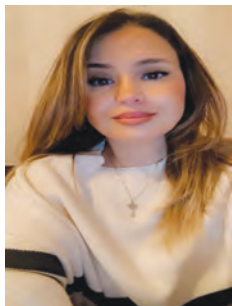
saxlanan, lakin işlənmə dairəsi zəifləmiş sözlərin leksik və üslubi imkanları, bədii ədəbiyyatda işlənən köhnəlmiş sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı bu sözlərin işləkliyinə zəifləməsinə səbəb olan amillər, dildaxili proseslərin dəyişən zamandakı izləri, ayrı-ayrı tarixi dövərdə sözün işləkliyinə zəifləməsinin yaratdığı zəmin izlənmişdir. Bu zaman sözün leksik mənasında tarixi inkişaf prosesində müəyyən dəyişmələrin baş verməsi halları əsasən tarixi, ictimai-siyasi və antropoloji amillərlə bağlı olması izah edilmişdir. Tədqiqatda bu tipli sözlər ədəbi dildə işləkliyini itirərək qeyri-fəal lüğət fonduna qayıtmış sözlər, uzun müddət ədəbi dilimizdə işlənərək sonradan köhnəlib qeyri-fəal lüğət fonduna qayıtmış sözlər, vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş, ictimai quruluşun dəyişməsi nəticəsində ümumişləkliyini itirərək köhnələn sözlər kimi qruplaşdırılaraq diaxronik istiqamətdə təhlil olunmuşdur. Həmçinin müasir Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən arxaizmlərin işlənmə məqamları, bu tipli sözlərin dialektlərdə izləri, eləcə də müasir ədəbi dilimizdə sözün qrammatik dəyişmələrlə işlənmə xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bədii dildə arxaizmlərin üslubi imkanları, xüsusilə klassik ədəbiyyatdan çağdaş ədəbiyyatımıza qədərki dövrdə ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərlərində işlənən köhnəlmiş sözlər, bu sözlərin işlənmə dərəcəsi, ədəbi dildə bu sözlərin işlənmə məqamları, üslubi imkanları müəyyənləşdirilmiş və spesifik xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bununla da dissertasiyada ilk dəfə olaraq arxaizmlər sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, arxaikləşmə prosesinin keçdiyi tarixi yoldakı müəyyən mərhələləri sistemləşdirilmiş və müəyyən təsnifatlar aparılmışdır. Tədqiqat işində arxaizmlərin yaranma yolları, buna təsir edən dildaxili və dilxarici səbəblər müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində daha çox konkret abidələrin, ədəbi əsərlərin dillərindəki arxaizmlər araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Problemin ümumi müstəviyə çıxarılması arxaizm və tarixizmlərlə bağlı bir sıra məsələlərin həllinə imkan yaradır. Çünki arxaikləşmə prosesi həm müxtəlif dövrlərin ədəbi abidələrini, həm müasir dili, həm də

dialektləri özündə ehtiva edir. Beləliklə, Azərbaycan dilində arxaik sözlər tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, arxaizmlərin passivləşmə dərəcəsi, arxaik leksik vahidlərin strukturu, funksional-semantik aspektləri, ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir. Tədqiqatda tarixizmlər və arxaizmlər haqqında dilçilikdəki yanaşmalar, münasibətlər, fərqli fikirlər təhlil edilərək ümumiləşdirilmiş, elmi qənaətlər formalaşdırılmışdır. Eləcə də arxaik leksikanın formalaşması prosesi, buraya daxil olan sözlərin ədəbi dildə, dialektlərdə işlənmə tezliyi, arxaizmlərin sözyaradıcılığı prosesindəki rolu müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, arxaizmlərin qorunduğu əsas baza olan klassik ədəbiyyatımızda müxtəlif tarixi dövrlərdə işləkliyi itirən sözlər sonrakı proseslərdə yenidən işləklik dairəsini genişləndirmişdir. Belə söz qrupları tədqiqata cəlb olunmaqla yanaşı onların semantikasi, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri də təyin edilmişdir. Tədqiqatda arxaizmlərin funksional xüsusiyyətləri araşdırılaraq təsnifatı aparılmış, klassik ədəbiyyatımızda işlənən, müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən, müasir ədəbi dilimizdə məhdud dairədə işlənən, dialektlərdə öz varlığını qoruyub saxlayan və s. qruplarda sistemləşdirilən arxaizmlərin yaranma yolları, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, etimologiyası və s. əlamətləri müasir elmi prinsiplər əsasında tədqiq olunmuşdur.

N.Yaqubov üç dərs vəsaiti, 31 elmi məqalə və konfrans materialının müəllifidir. 2019-2020-ci illərdə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun “Məktəb” nəşriyyatında direktor, 2020-ci ildən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun “Dillər və ədəbiyyat” kafedrasında, 2020-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” kafedrasında baş müəllim, 2014-2019-cu illərdə “Naxçıvan” Universiteti “Elmi Əsərlər” jurnalının redaktoru, 2019-2021-ci illərdə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun “Elmi Əsərlər” jurnalında məsul katib olmuşdur. Dosent Nicat Yaqubov hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədridir.

ALİYƏ ƏBÜLFƏZ QIZI QULİYEVA (1982)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aliyə Əbülfəz qızı Quliyeva 1982-ci il dekabrın 9-da Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 2001-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki Afıyyəddin Cəlilov adına 12 nömrəli tam orta məktəbi bitirərək Naxçıvan Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. 2005-ci ildə həmin universitetin tarix-filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat ixtisasını əla qiymətlərlə başa vurmuş, 2007-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin magistratura fakültəsinin Azərbaycan dili ixtisasına daxil olmuş, 2009-cu ildə magistraturanı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2013-cü ildə Bakı Slavyan Universitetində laborant vəzifəsinə işə qəbul olunmuşdur. 2015-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsində dissertantura şöbəsinə daxil olmuş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Professor Yusif Seyidovun dilçilik görüşləri” mövzusunda dissertasiya işi yazmışdır. Aliyə Quliyeva həmin dissertasiya işini 24 sentyabr 2018-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasında müdafiə etmişdir. 2019-cu ilin sentyabr ayında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

A.Quliyevanın tədqiqatı Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin araşdırılmasında mühüm rolunu oynayan Yusif Seyidovun elmi irsinə həsr olunmuşdur. Alimin elmi irsi ədəbi dilimizin çoxsaylı problemlərinin həllini göstərən nəzəri materiallarla zəngindir. Bu mənada alimin yaradıcılığının tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilçilik elmi qarşısında duran məsələlərdən biridir. İlk dəfədir ki, alimin elmi-nəzəri irsi sistemli araşdırmaya cəlb edilmişdir. Dissertasiyada professor Y.Seyidovun həyat və yaradıcılığı

geniş şəkildə araşdırılmışdır. Y.Seyidovun dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı çoxcəhətli yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Onun elmi yaradıcılığı dilçiliyin müxtəlif problemlərinin həllini verən fikir və mülahizələrlə zəngindir.

Y.Seyidov çoxcəhətli elmi yaradıcılığı olan görkəmli azərbaycanşünas türkoloqlardan biridir. Yaradıcılığının birinci dövründə o, daha çox Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Belə ki, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının hər ikisi də bilavasitə sintaksis problemlərinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan qrammatikasında ilk dəfə feilin təsriflənməyən formalarının elmi mahiyyətini izah etmiş, o zamana qədər budaq cümlələrlə eyniləşdirilən tərkiblərin qrammatik mövqeyinə aydınlıq gətirmişdir. Azərbaycan qrammatikasında sintaktik əlaqələrin geniş və hərtərəfli tədqiqi də professor Y. Seyidovun adı ilə bağlıdır. O, türkologiyada ilk dəfə olaraq təbəsislik və tabelilik əlaqələrinin bütün sintaktik vahidlər üzrə təzahür hallarını müəyyən etmiş, bu sahədə bir sıra yeni elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Bu fikirlər təhlil olunaraq yazılır ki, Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası zəifdir, çox vaxt diqqəti cəlb etmir, özünü məhdud halda zaman kateqoriyası tərkibində göstərir. Yazılır ki, “feil indiki zamanda bitməmiş tərzdə olur, feilin indiki zamanında zaman anlayışı ilə tərz anlayışı üst-üstə düşür, indiki zaman şəkilsiz zaman şəkilsiz kimi öz funksiyasını itirir, tərz əlamətinə çevrilir”. Bununla yanaşı alim birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri və həmin quruluşa uyğun yaranan mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu tipli mürəkkəb sözlərin bur vurğuya malik olduğunu, cəmlənməsində, hallanmasında, mənsubiyyətə görə dəyişməsində söz birləşmələrindən fərqləndiyini diqqətə çatdırmışdır. Söz birləşmələrinin komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini saxlayır. Mürəkkəb sözlərdə isə tərkib hissələri öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmir. Onlar ayrılıqda ifadə etdikləri mənanı tamamilə, bəzən də qismən itirir.

Tədqiqatda Y. Seyidovun yaradıcılığı iki mərhələyə ayrılmışdır. Birinci mərhələ 1980-ci illərə qədər olan mərhələdir. Yaradıcılığının

birinci dövründə o, daha çox Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Alimin 1956-cı ildə nəşr etdirdiyi “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər”(sonralar alim bu silsiləyə “Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr” bəhsini də əlavə etmişdir) əsəri dilimizin sintaksisinin öyrənilməsində xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Professor Yusif Seyidov ilk dəfə təkcə Azərbaycan dilçiliyinə deyil, ümumən türkologiyaya əlavə söz və əlavə cümlə anlayışını gətirmiş, bu sintaktik kateqoriyaların nəzəri əsaslarını müəyyən etmiş və konkret şəkildə Azərbaycan dilində onların təzahür formalarını müəyyənləşdirmişdir.

O, eyni zamanda 1972-ci ildə nəşr olunan və Dövlət mükafatına layiq görülən “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis) dərsliyinin də əsas müəlliflərindən biridir. Bu əsərlərdə birinci dəfə olaraq feili tərkiblərin qrammatik mahiyyəti açılmış, tərkiblərlə budaq cümlələrin eyniləşdirilməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri, fəlsəfi əsasları elmi şəkildə müəyyən edilmiş və nəticə etibarilə cümlə ilə fikri, dil ilə təfəkkürü, forma ilə məzmunu eyniləşdirmək kimi qiymətləndirilmişdir. Professor Yusif Seyidov türkologiyada tərkib və budaq cümlə məsələsində üç mövqeyin olduğunu müəyyənləşdirmiş və bu bölgü sonralar mürəkkəb cümlə və tərkiblər haqqında yazılan əsərlərin, demək olar ki, hamısında qeyd-şərtsiz təkrar edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqələrin elmi əsaslarla geniş tədqiqi professor Y. Seyidovun adı ilə bağlıdır. O, türkologiyada ilk dəfə olaraq tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin bütün sintaktik vahidlər üzrə (söz birləşmələrindən mürəkkəb cümləyə qədər) təzahür hallarını müəyyən etmiş, bu sahədə bir sıra yeni elmi fikirlər irəli sürmüşdür. “Bu qəbildən olan ciddi elmi-nəzəri qənaətlər, ilk növbədə, Azərbaycan dilçilik elmini və ümumən türkologiyanı yeni elmi müddəalarla zənginləşdirmişdir”.

Professor Yusif Seyidov 1980-ci illərdən sonrakı yaradıcılıq dövründə həm qrammatika məsələlərini, həm də yazıçı və dil problemini araşdırmışdır. Bu baxımdan görkəmli alimin “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” (Bakı Universiteti nəşri, 2000)

və “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” (Bakı Universiteti nəşri, 2008) əsərləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Qeyd olunduğu kimi, monoqrafik dərs vəsaiti adlandırdığı “Morfologiya” əsəri ilə müəllif çoxillik təcrübə və müşahidələri əsasında qrammatikanın bu mühüm bəhsinin elmi və nəzəri təhlilini vermişdir. Müəllif bir vaxtlar fonetika bəhsinin, eləcə də leksikologiya bəhsinin morfologiyaya daxil edilməsinin yanlış olduğunu faktlarla əsaslandırırmışdır. Məlumdur ki, morfologiyanın tədqiqat obyektı sözün morfoloji quruluşundan ibarətdir. Sözün morfoloji quruluşu şəkilçi və nitq hissələrini əhatə edir. Müəllif nitq hissələrinin təsnifi problemi üzərində geniş dayanır və bu problemin nəzəri əsaslarını müəyyən edir. Eyni zamanda nitq hissələrinin üç qrupa bölünməsinə də elmi cəhətdən əsassız hal hesab edir və fikrini faktlarla əsaslandıraraq bu qənaətə gəlir ki, nitq hissələri iki qrupa ayrılmalıdır. “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri” əsərində isə həm morfologiya, həm sintaksisin tədqiqi tarixi araşdırılır. Burada problemin öyrənilmə səviyyəsi nəzərdən keçirilir, mövzu ilə bağlı əsərlərin müsbət və mənfi cəhətləri konkret faktlarla göstərilir, eyni zamanda bu sahədə qarşıda duran vəzifələr sərf-nəzər edilir.

1985-ci ildə çap olunan “Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis)” kitabının müəlliflərindən biri professor Y.Seyidov olmuşdur. Onun cümlə mövzusu ilə bağlı araşdırmaları genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatda yazılır ki, alimin cümlə mövzusuna nəzəri yanaşması bir yanlış əənənin düzgün həllini həyata keçirməyə imkan yaradır. Belə ki, 1950-ci illərdə belə bir fikir ortaya atılmışdı ki, neçə sözdən ibarət olmasından asılı olmayaraq, feili tərkiblər bir cümlə üzvü kimi təhlil edilsin. Halbuki bu fikrin heç bir elmi əsası yox idi. Y. Seyidov cümlə üzvü haqqında nəzəri fikrə əsaslanaraq, bu, tərkiblərin “tərkibidir”- deyə bütöv halda bir cümlə üzvü kimi götürülməsinin yanlış olduğunu müəyyən-ləşdirdi.

Y.Seyidovun qrammatika məsələləri ilə yanaşı, dilçiliyimizdə tamamilə yeni sahə olan yazıçı və dil probleminin tədqiqi ilə

məşğul olması da təhlil edilir. Yazıçı və dil problemi ilə bilavasitə bağlı ümumiləşdirici bir əsər olan “Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi tarixinə bir nəzər” adlı tədqiqat əsəri Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinə aid olan ən sanballı elmi-nəzəri araşdırma kimi qeyd edilərək yazılır ki, təxminən 160 səhifədən ibarət olan bu tədqiqat işində alim Azərbaycan ədəbi dili tarixi elminin yaranması və inkişafı məsələlərini geniş ümumiləşdirmələr apararaq tədqiq etmişdir. Alim bu elm sahəsinin əsas nümayəndəsi kimi Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatlarına xüsusi yer ayırmışdır. Çünki Azərbaycan ədəbi dili tarixini ilk dövrləşdirənlərdən, onun elmi prinsiplərini işləyib hazırlayanlardan biri Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. O, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında (1979) dövrləşdirmənin meyarını verir və bu əsasda yeni dövrləşdirmə təklif edir. Qeyd edilir ki, professor Y.Seyidov Azərbaycanın yeganə filoloq alimidir ki, yazıçı və dil problemini qədim dövrlərdən XX əsrin sonuna, müstəqillik dövrünə qədər sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. XI-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dil məsələləri alimin “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında”, “Nəsiminin dili” və “Yazıçı və dil” adlı monoqrafiyalarında ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bu nəzərə alınaraq dissertasiyada alimin yazıçı və dil problemi ilə bağlı apardığı tədqiqatlar, yəni qədim dövrlərdən XX əsrin sonuna, müstəqillik dövrünə qədər olan elmi əsərləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Yusif Seyidov tərəfindən XI-XV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili məsələləri “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Dastani-Əhməd Hərami” əsərlərində, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, M.Əvhədi, Arif Ərdəbili və İ.Nəsimi poeziyası əsasında bədii dil məsələləri araşdırılır. Bu dövrə aid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə yanaşı, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında dil məsələləri daha geniş şəkildə təhlil edilir. Y.Seyidov “Nəsimi dili” adlı monoqrafiyada şairin dilini müxtəlif istiqamətdə təhlil etmişdir. Xüsusilə, feili tərkiblər şərh olunaraq yazılır ki, bu tərkiblər şairin şeirlərinin dilində öz qrammatik ekvivalentlərini (budaq cümlələri) inkar etmir. Nəsiminin dili bu cəhətdən də tədqiq olunmuşdur. Burada budaq cümlələrin ayrı-ayrı növləri

forma və əlaqələnmə qaydalarının kamilliyi və müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Y.Seyidov Nəsiminin dili ilə bağlı yeni araşdırmalara istiqamət vermişdir.

Dissertasiyada yazılır ki, Y.Seyidov İ.Nəsiminin dildə adi faktlar kimi görünən sintaktik vahidlərindən hələ XIV yüzillikdə ədəbi dilimizin bugünkü tələbləri səviyyəsində işlətmə qabiliyyətindən danışır, bu baxımdan, sual cümlələrinin indi bizə məlum olan bütün formalarından istifadəni mühüm üslub keyfiyyəti hesab edir və Nəsimi dilinin morfoloqiyası, sözlərin dəyişməsi, sözlər arasında əlaqə vasitələri və sözyaratma üsulları bütöv bir sistem halında araşdırılır. Böyük alim Azərbaycan dilində feillərin təkcə müstəqil şəkildə deyil, həm də köməkçi mövqedən çıxış etməsini, ərəb və fars sözlərinin leksik-sintaktik vahidlər yaratmasını zəngin dil faktları ilə təhlil edir. Y.Seyidovun İ.Nəsiminin dili ilə bağlı araşdırmasında şeirin tələblərinə baxmayaraq, çox möhkəm və qaydalı söz sırasını görür, bu faktın yalnız Nəsimi dilini deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilini səciyyələndirdiyini düşünür və həmin fikri xarakterik dil materialları ilə əsaslandırır. Qeyd edir ki, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, söz mülkünün sultanı Füzuli kimi böyük sənətkarların Nəsimi təsirindən qurtarmaması onun sənətkarlığı ilə bağlıdır. Nəsiminin dili ilə bağlı Y. Seyidovun tədqiqatı təsdiqləyir ki, şairin dilindəki bir sıra leksik-qrammatik faktlar arxaikləşmə prosesinə məruz qalsa da, hətta bəzi qrammatik formalarda dəyişiklik özünü göstərsə də, XIV yüzillikdəki Azərbaycan ədəbi dilinə xas olan bir çox mühüm xüsusiyyətlər indi də mövcuddur. Əsaslandırılır ki, İ.Nəsimi özündən sonra böyük bir poetik yolun açılmasına imkan yaratmış və beləliklə də, ədəbi dilimizdə böyük bir inkişaf dövrü başlanmışdır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimiz Nəsimi dilinin təsirindən azad ola bilməmişdir. Prof. Y.Seyidov XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi proseslərdən, yazıçı və şairlərin yaradıcılığında dil məsələlərindən bəhs edərkən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyli, Abdulla Şaiq, S.S.Axundov, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Möcüz, Abbas Səhhət, M.Hadi,

Y.Çəmənzəminli, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nemanzadə və F.Köçərli yaradıcılığından geniş şəkildə bəhs etmiş, dil düşüncələrini təhlil etmişdir. Bu dövrdə professor Y.Seyidov XX əsrin görkəmli Azərbaycan dilçilərindən M.Şirəliyev, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadənin elmi yaradıcılığı haqqında sanballı məqalələr yazmışdır. Bu məqalələr dilçilik elminin inkişafını özündə əks etdirir.

Dissertasiyada “Y.Seyidov və XX əsr Azərbaycan şerində ədəbi dil məsələləri”yarımfəslində həmin dövrün H.Cavid, M.Müşfiq, S.Rüstəm, Ə.Vahid, O.Sarıvəlli, M.Rahim, İ.Səfərli, M.Araz, B.Azəroğlu, B.Vahabzadə və s. şairlərinin bədii dil haqqında fikirləri saf-çürük edilmişdir. R.Rza və S.Vurğun yaradıcılığındakı bədii dil məsələləri ayrıca araşdırılmışdır. “Sözün şöhrəti” monoqrafiyasında müəllif XX əsrin I yarısında Azərbaycan poeziyasında R.Rza yaradıcılığına nəzər saldıqdan sonra böyük sənətkarın dilimizin qorunub inkişaf etdirilməsi, termin və bədii ifadə yaradıcılığı məsələlərində R.Rzanın rolu haqqında geniş tədqiqat aparmışdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, R.Rza bütün yaradıcılığı boyu bu və ya digər mənada, sözə münasibətini bildirmişdir. R.Rzanın fikrincə, söz ümumən incədir, gözəldir, mənalıdır, qüvvətlidir. Lakin ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək olar; onu müsbət qüvvəyə də, mənfi qüvvəyə də çevirmək mümkündür; söz xoş əhvalruhiyyə də yarada bilər. Tədqiqatda S.Vurğun yaradıcılığında dil problemi də geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Məlumdur ki, Y.Seyidov “Sözün şöhrəti” adlı əsərində yuxarıda göstəriləndi kimi, XX əsrin 30-cu illərindən etibarən yüksələn Azərbaycan poeziyasını ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzərdən keçirmiş, diqqəti cəlb edən ədəbi dil məsələlərinin tədqiqinə xüsusi yer vermişdir. Alim bu kitabda Səməd Vurğun yaradıcılığında dil məsələlərinin öyrənilməsinə geniş yer vermiş, şairin ədəbi dil, yazıçı və dil, Azərbaycan dili və onun yazı məsələləri haqqında fikirlərini araşdırmışdır. Amma tədqiqatçı bu araşdırmanı kifayət hesab etməyərək sonralar böyük Səməd Vurğun poeziyası, oradakı dil məsələləri haqqında təxminən 250 səhifədən ibarət olan “Şairin dərdi” adlı

əsərini qələmə almışdır. Bu əsərin əvvəlində Y.Seyidovun S.Vurğun haqqında aşağıdakı cümləsi şairə verilən dəyərdən başqa, həm də araşdırmanın nəticəsi kimi səslənir. Doğrudan da, heca vəznindəki böyük poemaları ilə şair dilimizin axarına, şirinliyinə, məzmunca zənginləşməsinə, poetik dilimizin bədii cəhətdən dolğunlaşmasına xidmət etmişdir. Bundan başqa, onun dram əsərlərini də bu baxımdan qiymətləndirmək zəruridir. Bu baxımdan Yusif Seyidov ədəbi dil məsələlərini davamlı olaraq araşdırmış və silsilə əsərlər yazmışdır. Qeyd olunduğu kimi, alimin Azərbaycan ədəbi dilimizə dərinədən nüfuzu və yeni, ən yeni dövr ədəbi prosesini araşdırmalarında ardıcıl izləməsi nəticəsində ortaya qoyduğu monoqrafiyalar, onlarla elmi əsər və gəldiyi elmi qənaətlər diqqəti cəlb edir. Onun “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında”, “Yazıçı və dil”, “Sözün şöhrəti”, “Sözün qüdrəti”, “Sözün hikməti” və b. kimi sanballı monoqrafiyalarındakı konkret nümunələrdən gəlinən nəticələrlə dəqiq faktlar və göstəricilər təqdim etməsi dilçi-ədəbiyyatşünas və tənqidçi alimin bu kontekstdə min illik (XI-XXI əsrlər) Azərbaycan yazıçılarının klassik şeir dilinə məxsus yüksəlişi və xalq dilinə məxsus təbiiliyini təhlil etmiş, söz haqqındakı düşüncələrini, xidmətlərini, fikirlərini sistemə salmış, tarixi ardıcılığı izləmiş və salnamə yaratmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Professor Y.Seyidov və XX əsr Azərbaycan ədəbi dili məsələləri” adlanır. Bu fəsildə həmin dövrdə yazıb yaradan H.Cavid, M.Müşfiq, S.Rüstəm, Ə.Vahid, O.Sarıvəlli, M.Rahim, İslam Səfərli, M.Araz, B.Vahabzadə, B.Azəroğlu kimi şairlərin bədii dil haqqında fikirləri saf-çürük edilmişdir. XX əsr Azərbaycan nəsrində ədəbi dil məsələlərinin qoyuluşu və ümumiyyətlə, yazıçı və ədəbi dil məsələsi haqqında məlumat verdikdən sonra o dövrün görkəmli söz ustalarından M.İbrahimov, M.Cəlal və Elçin yaradıcılığında ədəbi dil məsələləri ayrıca tədqiq olunmuşdur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Quliyevanın iki monoqrafiyası və 21 məqaləsi nəşr olunmuşdur. A.Quliyevanın nəşr etdirdiyi “Professor Y.Seyidovun elmi irsində yazıçı və dil məsələləri” adlı

monoqrafiyada (Naxçıvan, Əcəmi, 2020) dilçiliyimizin görkəmli nümayəndələrindən biri olan professor Y. Seyidovun yazıçı və dil probleminə aid araşdırmalarından bəhs olunur. Müəllifin digər monoqrafiyası “Heydər Əliyev: tariximizdə və taleyimizdə” (Naxçıvan, Əcəmi, 2023) adlanır. Bu kitab ulu öndərin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuşdur. Kitab “Heydər Əliyev və Azərbaycan”, “Heydər Əliyev və türk dünyası strategiyası”, “Heydər Əliyevin dil və ədəbiyyat siyasəti”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti”, “Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti araşdırmalar işığında”, “Oxşar talelər işığında Heydər Əliyev” adlı 6 bölmədən ibarətdir. A.Quliyeva 2019-cu il 13 sentyabr tarixində AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna elmi işçi vəzifəsinə qəbul olunmuşdur. 2021-ci ildən Azərbaycan Dillər Universitetində işləyir.

ÇINARƏ VAQİF QIZI RZAYEVA (1982)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çinarə Vaqif qızı Rzaeva 1982-ci ildə Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1988-ci ildə Naxçıvan şəhər C.Naxçıvanski adına 11 saylı orta məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 1998-ci ildə həmin məktəbi fərqlənmə ilə bitirmişdir. 1999-2003-cü illərdə “Naxçıvan” Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” ixtisası üzrə bakalavr pilləsini, 2003-2005-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Folklorşünaslıq və mifologiya” ixtisası üzrə magistr pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2015-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında “Regional idarəetmə” ixtisası üzrə ikinci magistr təhsili almışdır.

2009-cu ildə AMEA Naxçıvan Bölməsində fəlsəfə doktorluğu hazırlığı üzrə dissertanturaya qəbul olmuşdur. 2013-cü ildə “Hüseyn Cavid dilinin leksikası” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda görkəmli Azərbaycan şairinin bədii dilinin leksikası tədqiq olunmuşdur. H.Cavid ana dilinin leksik zənginliyini, leksik - semantik ifadə imkanlarını, linqvopoetik gücünü nümayiş etdirən ən böyük mütəfəkkir sənətkarlarımızdan biridir. Ona görə də Hüseyn Cavidin əsərlərinin dili Azərbaycan ədəbiyyatında istər öz nəsildəşləri, istərsə də özündən əvvəlki və sonrakı şair və yazıçılardan dil faktına görə kəskin şəkildə fərqlənir. Bu gün türk dillərinin integrasiyası - ortaq türkcə axtarışları, xüsusilə Türkiyə türkcəsinin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyəti genişlənir. Bu baxımdan H.Cavidin dil təcrübəsinin öyrənilməsi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin görkəmli dramaturqu H.Cavidin dilinin

leksikası sistemli tədqiq olunur. N. Cavid dilində işlənən arxaizmlərin leksik təhlili ilə yanaşı, ədəbi dildəki inkişaf prosesi izlənilir. Bəzi arxaizmlərin müasir Türkiyə türkcəsində, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunması müqayisələr əsasında araşdırılır. Qeyd edilir ki, H. Cavid yaradıcılığının ilk dövrlərində, xüsusilə şeirlərində, İstanbul şivəsindən məharətlə və yerli-yerində istifadə etmiş, sonralar yaratdığı əsərlərində İstanbul şivəsini Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmışdır. Sənətkar demək olar ki, bu işdə öz məqsədinə nail olmuşdur. Bunun üçün də Hüseyn Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan türkcəsi demək olar. Sənətkarın əsərlərini təhlil etdikdən sonra onu deyə bilərik ki, H. Cavid bu iki türkcə şivə arasında körpü yaratmışdır. Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca sadə, gözəl və hamı tərəfindən çox asan başa düşülən bir türkcədir. Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilini Ziya Göyalpın, Rza Tofiq bəyin və Məmməd Əmin Yurdaqulun eyni dövrdə yazılmış əsərlərinin dilindən fərqləndirmək o qədər də asan deyildir. Elə buna görə H.Cavidin əsərlərinin dili ümumtürk ədəbi dili adlandırıla bilər.

Çinarə Rzayeva dissertasiyada ilk dəfə olaraq H.Cavidin “İblis” əsərinin sözlüyünü hazırlamış və mənşə baxımından araşdırmışdır. H. Cavidin əsərlərində işlənən ərəb-fars sözlərinin həm fonetik, həm də leksik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. H.Cavidin əsərlərində işlənən Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsinə aid olan sözləri leksik cəhətdən təhlilə cəlb etmişdir. H. Cavidin əsərlərinin dilində bu gün üçün Azərbaycan ədəbi dilində köhnəlmiş hesab edilən, istər türk, istərsə də ərəb və fars mənşəli sözlər seçilmiş və lüğəvi mənası izah edilmişdir. Eyni zamanda dissertasiyada H. Cavid əsərlərinin leksikasının üslubi-poetik xüsusiyyətləri dilçilik baxımından şərh edilmişdir. Hüseyn Cavidin əsərlərinin leksikası mənşəcə tədqiqat süzgəcindən keçirilmişdir. Belə ki, Cavidin əsərlərinin leksikasında Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi və arxaik türk sözləri olmaqla türk mənşəli sözlər zəngin dil faktları ilə araşdırılır. Bununla yanaşı ərəb və fars mənşəli

sözlər, onların məna qrupları, fonetik xüsusiyyətləri və ədəbi dildə sabitləşməyən ərəb və fars mənşəli sözlər də ayrıca şərh edilmişdir.

Yüksək sənətkarlıqla yaradılmış Hüseyn Cavid poeziyası sözün, ifadənin poetik effekt və emosionallığı, səmimiyyəti və təsir qüvvəsi ilə fərqlənir. Hüseyn Cavidin əsərlərinin dili bədii təsvir vasitələri və üslubi fiqurlar cəhətdən olduqca zəngin, dolğun və əhatəlidir. Çınarə Rzayeva bu fəsildə Cavid dilinə olduqca həssaslıqla və diqqətlə yanaşaraq görkəmli şairin dilindəki rus və Avropa mənşəli sözləri tədqiqatə cəlb etmişdir. Bu zaman müəllif həmin dillərdən dilimizə keçmiş ümumişlək sözləri, terminləri, antroponimləri və toponimləri də ayrı-ayrılıqla araşdırmışdır. Böyük dramaturqun əsərlərində ifadələrin aydın və səlisliyi, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, sözlərin ifadəliliyi, obrazlılıq yaradan idiomatik ifadələr sistemləşdirilmiş və nümunələr əsasında şərh olunmuşdur. Əsərlərindən dəqiq seçilmiş epitetlər, gözəl bənzətmə və müqayisələr seçilmiş və fikrin ifadəsində sözlərin poetik imkanları təyin edilmişdir. Qeyd edilir ki, üslubi fiqur və təsvir vasitələri romantik şair Hüseyn Cavid poeziyasına yeni lirik ricətlər gətirir. Hüseyn Cavidin əsərlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq özünü göstərməkdədir. Cavidin fəlsəfəsi, əslində onun dil siyasətinin fəlsəfəsidir. Bu baxımdan H.Cavid yaradıcılığı orijinaldır, təkraredilməzdir, yalnız özünə, öz sənətinə xas olan poetik ifadə və vasitələrin müəllifi kimi çox uğurlu bir dəst-xətti vardır. Bu baxımdan, H.Cavidin dil təcrübəsinin öyrənilməsi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. H.Cavidin yaradıcılığı ana dilinin leksik zənginliyini, leksik - semantik ifadə imkanlarını, linqvopoetik gücünü nümayiş etdirir. Şairin böyük bir dövrü əhatə edən yaradıcılığının hansı linqvistik normalar əsasında qurulduğu, həmin üslubi normativliyin müxtəlif dövrlərə məxsus milli ədəbi normativliyə uyğunluğu müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq XX əsrin görkəmli dramaturqu H.Cavidin dili sistemli tədqiq olunmuşdur. Təhlillərdən aydın olur ki, H.Cavidin əsərlərinin leksikasında

işlənən sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir və onlar bu gün də Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fondunda mühafizə olunur. Hüseyn Cavid əsərlərində əsasən Azərbaycan dilinin leksikası üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı ədəbin əsərlərində Osmanlı türkcəsinə də geniş yer verilmişdir. Buna görə də Türkiyə türkcəsinə aid olan nümunələr seçilmiş və leksik baxımdan təhlilə cəlb olunmuşdur. Qeyri türk elementlər də leksik təhlilə cəlb edilmiş, əsasən ərəb və fars mənşəli sözlərin ədəbi dildəki ümumi mövqeyi nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edilir ki, digər türk dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan ədəbi dilində də fəal lüğətə daxil olan bu sözlərin bir hissəsi elmi, dini, məişət məzmunlu ərəb və fars, bir hissəsi isə arxaikleşmiş ərəb - fars sözləridir.

Ç.Rzayeva 2005-2011-ci illərdə Naxçıvan Özəl Universitetində “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında baş laborant vəzifəsində çalışmışdır. 2007-2015-ci illərdə Naxçıvan şəhər Ə. Ağayev adına 8 sayılı tam orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş, 2015-2016-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində məsləhətçi vəzifəsində çalışmışdır. 2016-cı ilin avqust ayından AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklorşünaslıq şöbəsində elmi işçi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Ç.Rzayevanın 2017-ci ildə “Hüseyn Cavid və folklor” monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyada Cavid yaradıcılığında mifoloji obrazlar, Dərviş obrazı, Cavidin əsərlərində atalar sözləri və məsəllərin işlənmə xüsusiyyəti, alqışlar və qarğışlar, aşiq yaradıcılığı məsələləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Cavidin yaradıcılığının xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı, folklorda öz əksini tapan obrazlar, şairin əsərlərinə folklor qaynaqlarının təsir səviyyəsi önə çəkilmişdir. Şairin xalq folklorundan yaradıcı bəhrələnməsi, eləcə də H. Cavid əsərlərində folklordan gələn motivlər ətraflı şəkildə nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur. Monoqrafiyanın ilk səhifələrində H. Cavidin yaradıcılığında işlənən aforizmləşmiş misraları təqdim olunur. Bu aforizmlər xalqın nitqinə keçərək folklor nümunəsi mahiyyətində işləklilik qazanmışlar. Əsərlərində

verilən “Qadın gülərsə şu ıssız mühitimiz güləcək”, “Kəssə hər kim tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü” və sair misralar seçilib oxuculara təqdim edilir. Aparılan təhlillərdə öz fikirlərini nümunələrlə əsaslandırmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”-dan üzü bu yana xalq ədəbiyyatı materiallarına, Hüseyn Cavidin ilk mətbu əsərlərindən yarımçıq buraxdığı əlyazmalarına qədər yazılı mənbələrə istinad edir, ədibin həyatı və yaradıcılığının bəzi məqamları ilə bağlı konkret faktlara, sənədlərə diqqəti yönəldir. O, mövzu ilə bağlı mövcud elmi-nəzər ədəbiyyatı tədqiqata cəlb edərək qənaətlərini əsaslandırma bilir.

Məhəbbət dastanlarının Hüseyn Cavid yaradıcılığına təsiri geniş şəkildə araşdırılır, “Şeyx Sənan” mənzum dramı ilə “Əsli və Kərəm” dastanı arasında paralelliklər verilir. Eləcə də “Qurbani”, “Tahir və Zöhrə” dastanları ilə Cavid yaradıcılığının üst-üstə düşən cəhətləri təhlil edilir. Həmçinin “Fərhad və Şirin”, “Taleh və Valeh”, “Arzu-Qəmbər”, “Alı xan”, “Ziyad və Şövkət” kimi xalq dastanları ilə “Topal Teymur”, “Şeyda”, “Ana”, “Maral”, “Afət” əsərləri ilə müqayisəli təhlillər və elmi ümumiləşdirmələr öz əksini tapmışdır.

“Məhəbbət dastanlarında əğyar və Hüseyn Cavid dramlarında üçüncü adam obrazı” hissəsi yeniliyi ilə seçilir. Müəllif nümunələr əsasında dastanlardakı əğyar obrazlarını mərkəzə çəkərək Hüseyn Cavidin dramlarındakı üçüncü adam obrazından bəhs edərkən “Afət” əsərində Afətin özünü üçüncü adam kimi təqdim edir. Afət əsərin baş qəhrəmanı kimi sevgi mövzusunda üçüncü adam obrazı kimi verilir. Xüsusilə, təhlil zamanı nümunə gətirdiyi parçalarla məntiqi fikirlər ortaya qoyulur.

Monoqrafiyada “Qəhrəmanlıq dastanları və Hüseyn Cavid” mövzusunda araşdırmalar aparılaraq Azərbaycan dastanlarında qəhrəmanın sevgisi uğrunda mübarizəsi və Hüseyn Cavid əsərlərinə təsiri aydınlaşdırılır. “Koroğlu”, “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq Nəbi” və bu kimi dastanlarda qəhrəmanın öz sevgisi uğrunda mübarizəsi təhlil edilir və bu məqamların Cavid əsərlərindəki işlənmə xüsusiyyətləri, motiv bəhrələnməsi və süjetə təsiri məsələləri araşdırılır.

2019-cu ildə AMEA Naxçıvan Bölməsində elmlər doktorluğu hazırlığı üzrə dokturanturaya qəbul olmuş və 2024-cü ildə dissertasiya işini müdafiəyə təqdim etmişdir.

Ç.Rzayeva “Hüseyn Cavid dilinin leksikası”, “Hüseyn Cavid və folklor”, “Türk xalqlarının ortaq folkloruna müqayisəli baxış”, “Folklor mətnlərinin uşaqların formalaşmasında rolu” monoqrafiyalarının müəllifidir. “Söhbətin ardı qaldı...” kitabının tərtibçisi, “Naxçıvan şəhər folklorundan örnəklər” kitabının toplayıcısı və tərtibçisidir.

Bir sıra beynəlxalq miqyaslı (Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya) konfrans və simpoziumların iştirakçısı olmuşdur. Respublikada və xaricdə olmaqla 100-dən çox elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur.

2016-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi yanında Gənclər Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən tədbirdə “İlin ən fəal gənc alimi” diplomu ilə təltif olunmuşdur. 2024-cü ilin fevral ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi mühitində və ictimai həyatında fəal iştirakına görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Təşəkkürnamə”si ilə təltif edilmişdir. 2021-ci ildə dosent elmi adını almışdır. 2022-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü seçilmişdir. Hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklorşünaslıq şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışır.

AYNUR AKİF QIZI MƏMMƏDOVA
(1982)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Akif qızı Məmmədova 8 iyun 1982-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1999-cu ildə Naxçıvan şəhər Puşkin adına 3 saylı orta məktəbi qurtarıb, həmin il Naxçıvan Dövlət Universitetinin Filologiya (İngilis dili) fakültəsinə qəbul olmuş və 2003-cü ildə bakalavr səviyyəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2005-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində magistratura təhsilini başa vurmuşdur. 2005-2006-cı illərdə ADPU-nun “Xarici Dillər” kafedrasında baş laborant işləmiş, 2006-cı ildən isə ADPU-nun “İngilis dili” kafedrasında (indiki Xarici Dillər Mərkəzi) ingilis dili müəllimi olaraq çalışır.

2021-ci ildə “Ceyn Ostin romanlarının dil və üslub xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiyası işini müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşayan görkəmli ingilis yazıçısı Ceyn Ostinin romanlarının dilinin leksik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətləri, onun romanlarında müəllif nitqi, qəhrəmanların nitq xarakteristikası, istifadə olunan üslubi fiqurlar, personajların dialoji və monoloji nitqinin səciyyəvi cəhətləri, dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. C.Ostinin ən böyük xidmətlərindən biri ingilis əyalət cəmiyyətinin həyat və məişətini, adətlərini, danışiq tərzini ədəbiyyata gətirməsindən, realist nəsrini yeni mövzu və motivlərlə, yazı manerası ilə zənginləşdirməsindən ibarət olmuşdur. Ona görə də onun yaradıcılığı XIX əsrin 30-cu illərində ingilis ədəbiyyatının yeni qolu, budağı kimi həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik baxımından zəngindir. C.Ostinin yaradıcılığının tədqiq olunmasının aktuallığı onun üslubu ilə

bağlıdır. Yazıçı öz dövründə, yəni XIX əsr viktorian dövründə özünəməxsus xüsusi dil üslubu ilə seçilir. Müəllif dili ilə personajların nitqi arasında spesifik əlaqələrin yaradılmasında, obrazların xarakteristikalarının verilməsində, onların portretlərinin təsvirində, habelə cəmiyyət üzvlərinin arasındakı münasibətlərin xarakterinin açılmasında aparıcı rol personajların öz dialoji və monoloji nitqləri oynayır. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan dilçiliyində yazıçının yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri müəllifin ayrı-ayrı romanlarının mətnləri əsasında ilk dəfə tədqiq olunmuşdur. Mətndə koheziya və koherensiya məsələləri məntiqi əlaqələr sistemində özünəməxsus yer tutur. Bu baxımdan koherensiya və kogeziyanın tədqiqi mətnin məntiqi əlaqələr sisteminin araşdırılması prosesində diqqət mərkəzində olur. Müəllif konseptinin əsasları klassik kompozisiya nitq formalarında özünü əks etdirir. Bura təsvir, nəqletmə və mülahizələr aid edilir və onlar məntiqi və nitq mətni universaliləri kimi götürülür. Qeyd olunduğu kimi, mətnin konseptual-variantiv komponentlərinin təsviri son dövrlərdə yalnız leksik, morfoloji, sintaktik vasitələrin deyil, eləcə də semantik-sintaktik elementlərin cəlb olunması yolu ilə aparılır. Bədii mətnə, əsasən nəsr əsərlərində müəllif nitqi mətnin təşkili və qurulmasında, mətn hissələrinin həcmi-praqmatik vahidlərinin bir-birinə semantik bağlanması, nitq situasiyalarının, qeyri verbal ifadə vasitələrinin təsvirində, özgə nitqinin və dialoqların daxil edilməsində, qəhrəmanların, personajların xarakterinin açılmasında, hadisələrin, bədii məkanın, bədii zamanın təyində mühüm rol oynayır. Bu nəzərə alınaraq romanlarda müəllif şərhinin onun əsas məqsədinin açılmasına xidmət etməsi qeyd edilir. Qeyd olunduğu kimi, müəllif şərh, müəllif mövqeyi və onun qiymətləndirilməsinin əsas funksiyası başqa kompozisiya elementləri ilə müqayisədə oxucunun dərk etmə fəaliyyətini birbaşa idarə etməkdir, həmçinin qiymətləndirmə, informasiya və xarakteroloji funksiyaları da yerinə yetirir. Tədqiqatda müəllif şərhinin bütün funksiyalarda istifadə olunması aşkar edilir və romanda üç əsas süjet xətti qruplaşdırılır. Birinci xətt lirik dramatik təqdimat xətti olub Elizabet, Darsi,

Ceyn və Binqli obrazlarında cəmləşir. İkinci xətt istehzalı-yumoristik xətt olub komik personaj missis Bannet, satirik personajlar Ledi Ketrin de Bur və Kollinz surətləri ilə bağlı aşkara çıxır. Üçüncü xətt avanturist-meşşan münasibətlərinə əsaslanır, Lidiya Bennet və Uikhem obrazlarına aid olur.

Yazıcının romanlarının leksikası geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Təhlillərdən aydın olur ki, bədii mətndə leksik vahidlər bir-biri ilə və mətnin başqa elementləri ilə əlaqədə yeni mənalar qazanır, ümumi məzmunla bağlı üslubi keyfiyyətlər əldə edir, emosional, ekspressiv fon əmələ gətirir. Linqvistik və ekstralingvistik amillərin leksemlərə təsiri kontekstdə aşkara çıxarmaqla müəllifin nəzərdə tutduğu mühitin formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Sözünlüğəvi mənəsi onun potensial mənəsidir. Kübar cəmiyyətindəki nitq jarqon sözlər və slenqlə zənginliyi ilə seçilir. Belə fikir vardır ki, kübar jarqonunu dövrün tanınmış yaradıcıları yaratmışlar. Bir çox söz və ifadələr centri leksikonuna daxil olmuş və beləliklə, yalnız cəmiyyət üzvlərinin başa düşdüyü jarqon sözlərə çevrilmişlər. Bunların hər biri yazıcının romanları əsasında zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır.

Dissertasiyada Ceyn Ostinin roman dilinin qrammatik xüsusiyyətləri də tədqiq olunmuşdur. Araşdırmadan aydın olur ki, C. Ostin yaradıcılığında dilin bütün səviyyə vahidlərindən üslubi məqamlarda özünəməxsus şəkildə istifadə etməklə obrazlılıq, ifadəlilik, ahəngdarlıq, sadəlik yaratmaq və bununla əsərin ideya-estetik təsirini artırır. Onun dilində işlənən cümlələrin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri də bu baxımdan istisna təşkil etmir və müəllif üslubunun rəngarəngliyini bir daha təsdiq edir. Nümunələr əsasında təhlillər göstərir ki, cümlə strukturunda müxtəlif feillərin işlədilməsindəki spesifik xüsusiyyətlər bu cür cümlə formalarını qrammatik üslubi keyfiyyət kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bununla da C.Ostinin ayrı-ayrı romanları üzrə qrammatik xüsusiyyətləri geniş tədqiq edilmişdir.

C.Ostin yaradıcılığında ironiyanın mətnyaratma xüsusiyyətləri təhlil edilərək qeyd edilir ki, bədii mətndə ədəbi və linqvistik hadisə kimi aşkara çıxan ironiya real gerçəklikdə şəxslərarası

münasibətin, insan hərəkətinin, fəaliyyətinin, xarakterinin neqativ qiymətləndirilməsi və belə qiymətləndirmənin qismən implisit formada ifadə olunmasıdır. Bədii dildə müəllif xarakterləri, obrazları, personajları fərqli şəkildə təqdim edərkən onların daxili aləmini, səciyyəvi xarakter xüsusiyyətlərini açıb göstərir. Bu zaman obrazın xarakterinə aid bəzi cəhətlər diqqəti cəlb edən yumoristik formada ironiya vasitəsilə verilir. Bu baxımdan ironiya, yumor, satira, ümumiyyətlə komizm vasitəsi müəllifin romanlarında geniş istifadə olunur. Yalnız müəllif nitqində deyil, personajların da nitqində ironiyalara geniş yer verilir. Çünki bədii əsərdə baş verən, cərəyan edən hadisələrin iştirakçılarının bir-birinə münasibəti də mətnin ümumi məzmununun açılmasında həlledici rol oynayır. Ceyn Ostin dilinin koqnitiv-üslubi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. C.Ostinin əsərlərində məkan “ev”, “mülk”, “malikanə”, “saray”, “qəsr” kimi altkonseptlərə bölünür və ayrı-ayrı konseptlərin müəyyən diskurs tiplərinin formalaşmasına, belə diskurslara bədii əsərlərin də aid olması təhlil edilir. Aşkara çıxarılmış dəyərlər sistemi daxilində “malikanə” konsepti və onun əsərdə spesifik reallaşdırma, eləcə də verballaşdırma aspektləri araşdırılmışdır. Bu konseptin seçilməsi yazıçının əsas romanlarından birində onun əyalət kübar cəmiyyətinin münasibətlər sistemində təyinedici rol oynaması ilə bağlıdır.

Ətraflı təhlillər göstərir ki, bədii əsərdə əsas personajların, bir qədər də dəqiq desək, qəhrəmanların nitq portreti yaradılır və qəhrəmanın nitq portreti müəllif nəqletməsi, digər personajların, eləcə də qəhrəmanın özünün dialoji və daxili nitqi vasitəsilə formalaşdırılır. Romanlarda personajın obrazı onun zahiri görkəmi, nitq xüsusiyyətləri, hərəkətləri, davranış tərzı, sosial status, hadisələrə, həmçinin başqalarına münasibəti ilə aşkarlanır. Bununla yanaşı C.Ostin qəhrəmanlarının nitqlərində üslubi xüsusiyyət daşıyan sözlər, söz birləşmələri, cümlələrin işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Müəllif hər bir obrazın daxili keyfiyyətlərini, düşüncə tərzini, sosial statusunu nəzərə alır və onun nitqini qurarkən dilin müvafiq ifadə vasitələrindən istifadə edir. Onun

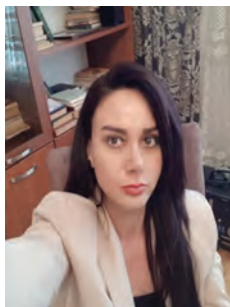
üslubunu fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də ingilis dilində söz sırası gözlənilməklə genişlənmiş cümlələrin işlənməsi daha xarakterikdir. C.Ostinin romanlarında punktuasiya sxemləri təhlil edilərək qeyd edilir ki, əsas durğu işarələrindən nöqtə az işlədilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, onun romanlarında qeyri-məxsusi vasitəsiz nitq və tez-tez bu cür nitq formasına vasitəli nitqin qoşulması səciyyəvidir. Qeyd edilir ki, Ceyn Ostinin romanlarında dövrü üçün səciyyəvi olmayan cümlə tiplərindən istifadə edilmişdir. Bu fakt bir tərəfdən yazıçının dövründəki ingilis dilinin quruluş xüsusiyyətlərini əks etdirirsə, digər tərəfdən Ostin dilinin fərdi üslubi xüsusiyyətlərinin spesifikasını göstərir. Aparılan araşdırma göstərir ki, Ceyn Ostin romanlarında dialoji nitqə üstünlük verilmiş, onun qəhrəmanları, personajları müxtəlif məkan və zamanlarda fərqli nitq situasiyaları ilə fərdi xüsusiyyətləri özündə əks etdirmişdir. Yazıçının dilində sözünü, sifət və bağlayıcılar, sözünülərin buraxılması üsulundan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda C.Ostin həm xüsusi, həm də ümumi adların müvafiq artikkelərlə işlənməsinin üslubi komplekslərindən məharətlə faydalanmışdır.

C.Ostinin romanları ilə yanaşı məktublarının dili də araşdırılmışdır. Yazıçının yalnız məktublar şəklində yazdığı ilk romanı 41 məktubdan ibarətdir. Bu məktublarda əsərin baş qəhrəmanı Susan Vernunun qardaşına yazdığı məktubun dil xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Strukturuna görə məktubda diqqəti cəlb edən birinci parametrlə onun başlıq hissəsidir. Burada baş hərflərlə məktubun kimdən kimə yazılması qeyd olunmuşdur. Obrazın yaradılmasında dilin zəngin imkanlarından istifadə edilmişdir. Məktublardakı cümlələr, əsasən mürəkkəbdir. Burada tabeli və tabesiz, həmçinin qarışıq mürəkkəb cümlə tipləri də vardır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr bir-birinə “and” bağlayıcısı ilə bağlanır. Təbii ki, məktublarda sadə cümlələr də vardır. Lakin sadə cümlələr azlıq təşkil edir.

A.Məmmədova tədrisdə müasir yanaşmalara üstünlük verir, bilik və bacarığın qiymətləndirilməsində fərdi yanaşma, motivasiya, liderlik və başqa mövzulardakı təlimlərdə iştirak edərək ümumilikdə

56-dan çox beynəlxalq sertifikatla layiq görülmüşdür. 2023-cü ildən “İctimai fikir” xəbər portalı redaksiya heyətinin Fəxri üzvüdür. Çoxsaylı beynəlxalq seminar və konfransların iştirakçısıdır. İctimai fikir.az xəbər portalının keçirdiyi sorğuya əsasən “Dəmir yumruq” şüarına sığınaraq Azərbaycanın işıqlı gələcəyi naminə çalışdığı sahədə göstərdiyi nümunəvi xidmətlərinə və uğurlu nailiyyətlərinə görə “Heydər Əliyev-100” fəxri mükafatına layiq görülmüşdür. NDU nəzdindəki Dissertasiya şurası seminar heyətinin üzvüdür. Hazırda ADPU-nun “İngilis dili” kafedrasında (indiki Xarici Dillər Mərkəzi) ingilis dili müəllimidir.

TÜRKAN MİRZƏ QIZI ƏSGƏROVA (1983)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Türkan Mirzə qızı Əsgərova 1983-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun Şahbuz qəsəbəsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1989-cu ildə Şahbuz rayonunda Cəlil Məmmədquluzadə adına orta məktəbə getmiş və 2000-ci ildə həmin məktəbi qurtarmışdır. Həmin ildə Naxçıvan Dövlət Univer-

sitetinin Filologiya fakültəsinin Xarici dil (Fransız dili) ixtisasına daxil olmuş, 2004-cü ildə bitirmişdir. 2004-2006-cı illərdə həmin Universitetin Dilşünaslıq istiqamətində Xarici dillər (Fransız dili) ixtisası üzrə magistraturanı bitirmişdir. 2006-2008-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetində xarici dillər fakültəsində müəllim işləmişdir. 2009-2011-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspirantı olmuşdur. 2012-ci ildə Azərbaycan dili tarixi şöbəsinə kiçik elmi işçi vəzifəsinə keçirilmişdir. 2012-ci ildə attestasiyaya qədər elmi işçi vəzifəsinə və 2015-ci ildə böyük elmi işçi vəzifəsinə seçilmişdir. 2019-cu ildən aparıcı elmi işçi vəzifəsinə keçmişdir.

2013-cü ildə “Nəsimi dilinin frazeologiyası” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində Nəsimi əsərləri əsasında frazeoloji vahidlərin üslubi özəllikləri, ədəbi dilin xalq dili zəminində zənginləşməsi, Azərbaycan dilinin tarixi frazeologiyasının nəzəri məsələləri monoqrafik şəkildə araşdırılır. Məlumdur ki, Nəsiminin bədii yaradıcılığının rüşeymi Azərbaycan xalq yaradıcılığı qaynaqlarından qidalandığı üçün şairin şeir dili xəlqiliklə yığılmış, yüksək istedadla düzülüb-qoşulmuş, milliliyi ilə diqqəti çəkən ədəbi dil nümunəsidir. Nəsiminin təkrarsız bədii

yaradıcılığında Ana dilinin zənginlikləri üstünlük təşkil edir. Nəsimi dövrün bir nəhəng söz sahibi, dahi şairi kimi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nəsimi bilavasitə Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri ilə bağlı olmuş, bu xalqın dilinə, dil mədəniyyətinə əsaslanmış, onu inkişaf etdirmişdir. Buna görə də, Nəsiminin qüdrətli bədii yaradıcılığı müxtəlif istiqamətdə tədqiq edilir. Çünki Nəsiminin dili xalq dilinin ədəbi səviyyədə inkişaf etdirilməsində, səlislik meyarından keçirilmiş ən yüksək mərhələsi, zirvəsidir və Azərbaycan dilinin, habelə türk dillərinin tarixi frazeologiyasının, XIV-XV əsr Azərbaycan ədəbi dil tarixinin üslubi məsələlərinin araşdırılmasına zəngin faktlar verir. Bu nəzərə alınaraq, onun yaradıcılığında söz birləşmələri və söz şəklində frazeoloji vahidləri araşdırılır, onların Nəsiminin poetik dilində ifadə etdiyi üslubi özəllikləri şərh edilir. Qeyd edilir ki, Nəsimi Azərbaycan türk dili sözləri ilə ərəb və fars sözləri arasında yüksək səviyyədə canlı rəqabət yaratmış, hər iki mənbədən məharətlə istifadə etməklə ana dilində təkrarsız poeziya nümunələrini yaratmaqla Azərbaycan klassik poeziyasını inkişaf etdirmişdir. Nəsimi dilinin milli koloritini, xalqı təbiətini nümayiş etdirən birinci vasitə şairin dilində zəngin mənə çalarlıqlarına malik milli sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, qapalı cümlə səviyyəli müdrik cümlələr, atalar sözü, məsəl xarakterli hikmətli sözlər və hikmətli ifadələrdir. Bu ifadələr Nəsiminin poetik dilində məcazlaşmış metaforik mənalı sözlər qrammatik cəhətdən söz səviyyəli ismi frazeoloji vahidlər kimi formalaşmışdır. Nəsiminin dilində işlənmiş frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsini şairin bədii-estetik təxəyyülünün məhsulu olan bədii ifadə vasitələri kimi ismi frazeoloji vahidlər və məcazi mənə kəsb edən ərəb, fars izafət birləşmələri təşkil edir. Müəyyən edilir ki, Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlərin mühüm bir hissəsini şairin dilində külli miqdarda məcazlaşmış izafət birləşmələri təşkil edir. Bu tip izafət birləşmələrində atributiv funksiya zəifləyir, substantivlik (əşyavilik) funksiyası üstünlük qazanır. İzafət birləşmələrindən isə şairin dilində sifət+isim modelləri daha fəaldır. Bunun səbəbi poetik dil

və üslub məsələləri ilə izah olunur. Şairin dilində müşahidə edilən birinci növ ismi frazeoloji vahidlərdə ya iki tərəf, ya da tərəflərdən biri məcazi mənə əsasında formalaşır. Şeir dilinin xarakterinə uyğun olaraq Nəsiminin poetik dilində üslubi məqamlarla bağlı frazeoloji vahidlərdə komponentlər yerini dəyişir. Dissertasiyada belə hallar şairin məqsədinə uyğun olaraq işlədilməsi ilə əlaqələndirilərək qeyd edilir ki, şair lirik qəhrəmanın obrazını yaratmaq üçün onun fiziki və ya mənəvi keyfiyyətini ön plana çəkmişdir.

Poetik mətndə İ.Nəsiminin birinci növ ismi söz birləşməsi quruluşlu frazeoloji vahidlərini işlətməsi xüsusi vurğulanır və bu şairin sözü emosional mənə ilə yükləmək məharəti kimi izah edilir. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrində əsasən poeziya dili üçün səciyyəvi hal birinci növ təyini söz birləşmələrinin geniş işlənməsidir. Qeyd edilir ki, ikinci növ ismi frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən ya biri, ya da hər ikisi məcazi mənə daşıyır, tərəflər arasında əsasən uzlaşma əlaqəsi mövcud olur, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Müəyyənləşdirilir ki, Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlərin mühüm bir hissəsini şairin dilində külli miqdarda məcazlaşmış izafət birləşmələri təşkil edir. Nəsimi dilində ismi frazeoloji vahidlərin mənşəyinə görə təsnif edilmiş və onların semantik-üslubi xüsusiyyətləri zəngin faktlarla şərh olunmuşdur. Nəsimi dilində işlənmiş hər iki komponenti türk mənşəli Azərbaycan dili sözlərindən ibarət ismi frazeoloji vahidlər, komponentlərdən biri alınma (ərəb, fars) sözlərdən ibarət ismi frazeoloji vahidlər, hər iki komponenti alınma (ərəb, fars) sözlərdən ibarət ismi frazeoloji vahidlər kimi qruplaşdırılaraq, onların Nəsimi dilində mövcud semantik-üslubi özəlliklərinin linqvistik-poetik təhlili verilir. Aparılan təhlillər əsasında şairin poetik dilində ismi frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinin mənşə etibarilə (hər iki komponenti) türk mənşəli sözlərdən ibarət olması müəyyən edilir və frazemlər daxili linqvistik qruplar üzrə təhlil edilir: Faktlarla izah edilir ki, bu tip izafət birləşmələrində atributiv funksiya zəifləyir, substantivlik

funksiyası üstünlük qazanır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq şairin poetikasında ərəb, fars izafətlərindən məharətlə istifadə edilməsi və onların Nəsimi dilində poetik - üslubi məqamları açıqlanır. Alınma izafətlər tərkiblər əsasında qruplaşdırılır və Nəsimidən gətirilən faktlarla şərh olunur. Xüsusilə, şairin dilində müşahidə edilən söz səviyyəli frazeoloji vahidlər müəyyən edilmiş və semantik xüsusiyyətlərinə görə tədqiqata cəlb edilmişdir. Söz birləşmələri quruluşunda frazeoloji vahidlərlə yanaşı, Azərbaycan dilində öz ilkin mənasından uzaqlaşaraq metaforik məna daşıyan bir sıra sözlər də frazeoloji vahidlər sırasına daxil edilmişdir. Zəngin dil faktlarının təhlili ilə əsaslandırılır ki, Nəsiminin poetik dilinin daha cazibəli olmasında türkmənşəli Azərbaycan dili ismi söz birləşmələri ilə yanaşı, ərəb və fars dillərindən alınmalar hesabına düzəlmiş ismi frazemlər, eləcə də izafət birləşmələrinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatda Nəsimi dilində feili (predikativ) frazeoloji vahidlər, hikmətli sözlər və onların lingvistik-struktur təhlili, lingvistik-poetik əlamətləri, feili frazeoloji vahidlərin mənşəcə təhlili və onların üslubi-poetik özəllikləri, müdrik sözlər, cümlələr və onların üslubi özəllikləri təyin edilmişdir. Qeyd edilir ki, Nəsiminin dilində işlənmiş feili (predikativ) frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti quruluş etibarilə mürəkkəb feillərə uyğun gəlir. Azərbaycan dilçiliyində sabit söz birləşmələri quruluşuna görə mürəkkəb sözlərə daxil edilir və mürəkkəb sözlərin idiomatik səciyyə daşması əsas götürülərək Nəsimi poetikasının üslubu xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Sabitlik dərəcəsi müxtəlif olan, leksik tərkibi və quruluşunun daimliyi, ümumi məna bütövlüyü və ya semantik monolitliyi, hazır dil vahidi kimi təzahür etməsi ilə səciyyələnən sözlər, söz birləşmələri və cümlələr frazeologiyanın predmeti kimi tədqiq edilir. Bu mənada feillər xüsusi mövqedə durur, çünki “feillər qədim tarixi olan bir nitq hissəsidir, onlar həqiqi mənada işləndiyi kimi, əksəriyyət etibarilə məcaziləşərək başqa bir sözlə (adlarla) birləşir və frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Nəsiminin dilində adların feillərlə birləşməsi nəticəsində

yaranan mürəkkəb feil quruluşlu feili frazeoloji vahidlər mənə və qrammatik cəhətdən birləşərək bir mənə ifadə etməsi əsaslandırılır və semantik-struktur cəhətdən linqvistik-poetik özəllikləri araşdırılır. Göstərilir ki, Nəsiminin dilində dinamikaya malik feili frazeoloji frazeqlər azlıq təşkil edir və bunun əksinə lirik qəhrəmanın psixoloji durumunu, ekspressiv-emosional vəziyyətini tərənnüm edən statik feili frazeoloji vahidlər daha çoxdur. Təhlillər göstərir ki, lüğət tərkibi etibarilə Nəsimi daha çox Azərbaycan türk xalqına bağlı olmuş, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin xalq dili bünövrəsi üzərində inkişafını və zənginləşməsini təmin etmişdir.

Müəyyənləşdirilir ki, Nəsiminin həruflı-fəlsəfi məzmunlu şeirləri üçün xüsusi emosional-ekspressiv semantikalı feili frazeqlər səciyyəvidir və bunlar Nəsiminin dili-üslubu, xüsusən həruflılığı təbliğ edən fəlsəfi ideyalarını yaymaq vasitəsi kimi Nəsimi dilinin məxsusi özəlliklərindəndir. Nəsimi poeziyası müdrik, düşündürücü poeziyadır və bu səbəbdən şairin dilində külli miqdarda atalar sözü və məsəllər, hikmətli cümlələr, misralar və onların ifadə etdiyi mənalar şərh olunaraq yazılır ki, bunlar öz rüşeymini, kökünü ümumxalq Azərbaycan dilindən alır və şairin qüdrətli qələmində iki qat müdrikləşir, orijinal sözü səviyyəsinə qaldırılır. Belə poetik birləşmələr vasitəsi ilə Nəsimi Ana dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış, Ana dilinin zənginlikləri Nəsimi poetikasında öz əksini tapmışdır. Bununla da müəyyənləşdirilir ki, Nəsimi XIV – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində üç dildə - fars, ərəb və xüsusən ana dilində yazıb-yaratmış ən nəhəng və ən milli şair olaraq, həmin mərhələdə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün səviyyələrində inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini öz bədii - ədəbi əsərlərində mükəmməl şəkildə əks etdirən dahi Azərbaycan şairidir. Onun poetik dili isə zəngin Azərbaycan türk ədəbi dilidir. Nəsimi dilinin rüşeymi Azərbaycan xalqının özü qədər qədim şifahi xalq dili folklor ənənələrinə əsaslanır və Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilinin öz xalqı leksik tərkibi, milli ifadə vasitələri, yüksək poetikliyi, cilalanmış emosional ahəngi, dərin fəlsəfi mahiyyəti ilə XIV-XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalq

dilinin istedadlı şair üslubunda tənzimlənmiş, cilalanmış xalq ədəbi dilinin ən yüksək səviyyəsi, zirvəsidir. Nəsimi yaradıcılığının böyük bir hissəsini ana dilində yaratmaqla özündən sonra gələn azərbaycandilli şairlərin yetişməsi üçün mükəmməl zəmin yaratmış, bununla da XIV əsrdən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmində inkişafına məqsədyönlü istiqamət vermişdir. Nəsiminin şeir dilinin poetik səviyyəsi sübut edir ki, XIV əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu, onun şeir qolu bu dövrdə Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dahi söz ustadlarını yarada biləcək bir səviyyədə olmuşdur. Bununla yanaşı, Nəsimi Şərqin nəhəng bədii söz ustadı kimi bir çox şərq xalqlarının ədəbiyyat, şeir xəzinəsinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

T. Əsgərova 2013-2014-cü tədris illərində Hacıtəpə Universitetinin Türk dilləri və ədəbiyyatları və Fransız ədəbiyyatı bölümündə post-doktora təhsili almışdır.

T. Əsgərova “Nəsimi dilinin frazeologiyası” (Bakı, “Elm və Təhsil” 2005, 240 səh.), “Nəsimi: Dili və üslubu” (Bakı, 2019, həmmüəllif, “AFpoliqraf” nəşriyyatı, -576 səh.) monoqrafiyasının və 50-dən çox ölkə və xaricdə nəşr olunan məqalənin müəllifidir.

T. Əsgərova 2019-cu ildən “XIII-XVIII əsr Azərbaycan dilinin tarixi leksikası” mövzusu üzərində tədqiqat aparır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisidir.

ELMİRA ABDULLA QIZI HÜSEYNOVA (1986)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Abdulla qızı Hüseynova 1986-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayon Badaşqan kəndində anadan olmuşdur. 1993-cü ildə Babək rayon Yarımcə kənd orta məktəbində birinci sinfə getmiş, sonra orta təhsilini Culfa şəhər 1 saylı orta məktəbində davam etdirmişdir. 2004-cü ildə məktəbi bitirib, “Naxçıvan” Universitetinin “Xarici dil və ədəbiyyatı (İngilis dili)” ixtisasına qəbul olmuşdur. 2008-ci ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, Culfa şəhər 1 saylı orta məktəbdə ingilis dili müəllimi olaraq işləməyə başlamışdır. 2009-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Xarici dil (ingilis dili)” ixtisası üzrə magistratura pilləsinə daxil olmuşdur. Həmin ildən “Naxçıvan” Universitetində ingilis dili müəllimi işləməyə başlamış, 2011-ci ildə magistraturanı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

2013-cü ilin yanvar ayından 2014-cü ilin sentyabr ayına qədər Naxçıvan Universitetində müəllimliklə yanaşı, Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinə qrant layihələr üzrə məsləhətçi vəzifəsində işləmişdir. 2016-cı ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantura üzrə “German dilləri” ixtisasına qəbul olmuşdur. 2017-ci ilin sentyabr ayından Naxçıvan Universitetində 1 ştat dil koordinatoru və yarım ştat müəllim olaraq fəaliyyətinə davam etmişdir. 2021-ci ildə “İngilis dilində qayıdış əvəzliliklərinin pragmatikası” mövzusunda müdafiə etmiş, 2022-ci ildə isə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. Tədqiqatda qayıdış əvəzliliklərinin ifadə etdiyi məna semantik deyil, pragmatik nöqteyi-nəzərdən təhlil edilmiş, məna dəyişikliklərində kontekstin rolu və kontekstin dəyişməsi ilə mənanın dəyişməsi sistemli şəkildə praktik formada

araşdırılmışdır. Semantika cümlələrin leksik mənalardan və birləşmə şəklindən asılı olaraq həqiqət şərtlərinin cümlələrlə sistemli şəkildə əlaqələndirilməsini öyrənir. Praqmatika isə danışanın və dinləyicinin psixoloji vəziyyətinin və digər kontekstual xüsusiyyətlərin semantik mənaya necə təsir etdiyini aydınlaşdırır.

Bu nəzərə alınaraq əvəzliliklərin mətn daxilində işlənməsi mətnin yarandığı sosial situasiyada nominal varlıq kimi nəzərdə tutulur və əvəzliyin şərh diskursda nominal elementlərin müəyyən edilməsindən asılı olaraq araşdırılır. Kontekst modelləri dil istifadəçilərinin diskurslarını mövcud sosial və kommunikativ situasiyaya necə uyğunlaşdırdığını izah edib uyğunluq anlayışını müəyyənləşdirir. Tədqiqatda ingilis dilində qayıdış əvəzlilikləri fərqli işlənmə yerlərinə görə ixtiyari qayıdırlar, gözlənilməyən şəxs əvəzlilikləri, ayrılmayan qayıdış feilləri, intensivlər, zərflər kimi işlənmə qayıdış əvəzlilikləri, sərbəst self formaları kimi qruplaşdırılır. Praqmatik modellər dedikdə isə nitq aktlarının, janrların, ümumi mövzuların, semantik strategiyaların, habelə sintaktik, leksik, fonetik və ya başqa cür sentiotik ifadələrin seçilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatda əvəzliliklərin praqmatik təhlili dedikdə isə onların referenti olaraq kimin və yaxud nəyin nəzərdə tutulmasının araşdırılması başa düşülür və fərqli cümlələrdə işlənmə eyni əvəzlilik müxtəlif referentləri ifadə etmək bacarığına malik olması təyin edilir. Qayıdış əvəzliliklərinin sintaktik, semantik və praqmatik xüsusiyyətləri praqmatika nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilir. Qeyd olunduğu kimi, əvəzlilik əsas nitq hissələrinin tərkibinə daxildir və bir çox xüsusiyyətlərinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Əvəzliliklər həm mənasına, həm də sintaktik funksiyasına görə də bir-birindən fərqlənir. Lakin əvəzliliklərin mətn daxilində ən vacib funksiyaları birləşdirmə və əlaqədir. Ona görə əvəzliliklər mətn daxilində mənanın müxtəlif aspektlərini yaradırlar. Əlaqəli vasitəçi kimi əvəzliliklərin təyin olunan sözlə əlaqələri olduğu üçün mətndə məna çalarlarının yaranmasına kömək edir və onların mətn daxilində mövcudluğu mətnin yarandığı sosial situasiyada nominal varlıq kimi nəzərdə tutulur. Qeyd edilir ki, “deyixsis situasiya ilə

birbaşa əlaqəli elementləri göstərmək üçün istifadə olunur. Onlar həmçinin mətnin hissələrinin bir-birinə uyğunlaşdırılmasını və əlaqələndirilməsini də təmin edirlər. Deyitdik sözlər danışan və yazan tərəfindən müəyyən edilən istinad nöqtələrini bildirirlər” Bununla yanaşı qayıdış əvəzliliklərinin kontekstual işlənmə xüsusiyyətləri təhlil olunur. Təyin edilir ki, kontekst modelləri təcrübə modellərinin xüsusi bir növüdür və kommunikativ situasiyaları təmsil edirlər. Buna görə də kontekst modelləri digər təcrübə modelləri kimi eyni sxematik quruluşa malikdir, lakin xüsusi kateqoriyalar vasitəsilə kommunikativ situasiyalar ilə uyğunlaşırlar.

Tədqiqatda əsaslandırılır ki, kontekst üçün sadalanan xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, o verilən situasiyalara, dünyanın obyektiv faktlarına əks olaraq davam edən subyektiv fikrin məhsuludur.

E.Hüseynova “English for Everyone 1”, “English for Everyone 2” adlı iki tədris vəsaitinin və “Azərbaycan dilində halların İngilis dilinə tərcümə edilməsi” adlı bir monoqrafiyanın və 28 elmi məqalənin müəllifidir.

2022-ci ildə “Fulbrayt Fakültə İnkişaf Proqramı”na (Fulbright Faculty Development Program) müraciət etmiş və qalıblərdən biri olaraq seçilmişdir.

2022-ci ilin yanvarında Amerikanın Los Anceles şəhərində yerləşən Cənubi Kaliforniya Universitetində 5 ay müddətində TESOL üzrə təcrübə keçmiş və tədqiqat aparmışdır. Amerikadan qayıtdıqdan sonra Naxçıvan Dövlət Universitetində və “Naxçıvan” Universitetində müəllim kimi elmi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 2023-cü ildə Bakıya köçmüş, Frilans olaraq Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işi üzrə Komitədə layihə mütəxəssisi kimi işə başlamışdır. Hal-hazırda Amerika Səfirliyinin “Empowering the internally displaced adolescents through ESL classes” adlı layihəsinin koordinatoru işləyir.

ŞƏKƏR HEYVƏLİ QIZI MƏMMƏDOVA
(1986)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəkər Məmmədova 29 dekabr 1986-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1993-cü ildə Naxçıvan şəhərindəki 15 Nəli orta məktəbə getmiş və 2004-cü ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 2005-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasına qəbul olmuş, 2010-cu ildə həmin fakültəni bitirmişdir. 2012-2014-cü illərdə Qafqaz Universitetində Azərbaycan dili ixtisası üzrə magistr təhsili almışdır. 2014-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsində “Azərbaycan dili” ixtisası üzrə doktoranturaya qəbul olmuşdur. 2022-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində “Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, 2023-cü ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Dissertasiyada Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin paradiqmatik formaları, frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri, dialekt və şivələrdə işlənmə dairəsinə aydınlıq gətirilmiş, həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olan dialekt səciyyəli frazeoloji vahidlər nitq hissələrinə görə təsnif edilmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən əsas tərəfi adlarla ifadə olunan sabit söz birləşmələri araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Müəyyənləşdirilir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində ismi birləşmələrin əsas tərəfi isimlərlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunur. Naxçıvan dialekt və şivələrində ismi frazeoloji birləşmələrin I, II və III növ təyini söz birləşmələri modelləri əsasında yaranan üç növü təyin edilmişdir. Birinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında formalaşan frazeoloji vahidlərdən seçilən nümunələr

tərəflərin ifadə vasitələrinə görə hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan, birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan, birinci tərəfi feili sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan şəklində qruplaşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinə xas frazeoloji birləşmələrin əsas hissəsini təşkil edən feili frazeoloji vahidlər işlənmə xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində ədəbi dildə olduğu kimi feillər mənə zənginliyinə, çoxmənalılığına, omonimliyinə, sinonimliyinə və ümumiyyətlə, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə zəngindir. Bu xüsusiyyət feili frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsindəki önəmli məsələləri ortaya çıxardır. Bu nəzərə alınaraq Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan feili frazeoloji birləşmələr birinci komponentinin forma və ifadə vasitəsinə görə də qruplaşdırılaraq təsnif edilmişdir. Dissertasiyada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də “Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji vahidlər” ayrıca fəsildə tədqiq olunmasıdır. Azərbaycan dilçiliyində zərf birləşmələrin digər birləşmələr – ismi və feili birləşmələr kimi ayrıca verilmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdə olduğu kimi, əsas tərəfi zərflə ifadə olunan frazeoloji vahidlərin dil xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Dissertasiyanın ikinci fəslində “Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin semantik təbiəti” araşdırılmışdır. Bu fəsildə şivələrə məxsus frazeoloji vahidlər ekvivalentliyə, ədəbi dillə və digər şivələrlə ortaq xüsusiyyətlərinə və mənə növlərinə görə ayrılaraq təhlil edilmişdir. Özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənən Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin ədəbi dildəki nümunələrlə ekvivalentliyi təyin edilmiş və iki qrupa ayrılmışdır. Əsas tərəfi isimlə ifadə olunan ekvivalent frazeoloji vahidlər ismi frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi, əsas tərəfi feillə ifadə olunan ekvivalent frazeoloji vahidlər isə feili frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi adı altında tədqiq edilmişdir. Qeyd olunur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən, bölgə şivələrinə xas olan feili frazeoloji vahidlər ədəbi dilimizdə işlənən sabit söz birləşmələrinin ekvivalenti kimi çıxış

edə bilir və müəyyən məqamlarda bu vahidlər bir-birinin ifadə etdiyi anlamı tam, bəzi məqamlarda isə məna çalarındakı müəyyən fərqlərlə ifadə edə bilir. Müəyyənləşdirilir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi dilimizin digər dialekt və şivələri ilə ortaq dil vahidləridir. Aydınlaşdırılır ki, Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Tədqiqatda dialekt və şivələrdə işlənən frazeoloji vahidlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi həmin dialekt və şivələr arasındakı əlaqəni, fərqliliyi və oxşarlığı üzə çıxarmağa imkan verir. Bu nəzərə alınaraq Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növləri, variantlılıq və sinonimlik araşdırılmışdır. Bu cür variantlılıq frazeoloji vahidlərin fonetik variantlarının tərkib hissələrinin birində və ya hamısında səslərin dəyişməsi, xüsusilə səs fərqləşməsi – dissimilyasiya ilə yaranması zəngin dil faktları ilə şərh edilir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji qatının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, burada birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin bütün paradigmatik formaları özünü göstərir və bu baxımdan şivələr çox zəngin material verir. Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanılan ismi frazeoloji vahidlər quruluş etibarilə ədəbi dillə tam uyğun gəlir. Yəni burada da ismi sabit birləşmələr ədəbi dilimizdəki birləşmə modelləri əsasında formalaşmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri, quruluşu, söz və cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər araşdırılmışdır. Cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlər içərisində Naxçıvan bölgəsinə məxsus alqış və qarğışlar da regional xüsusiyyətləri ilə seçilir. Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər quruluş etibarilə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənsə də, onların məcazi mahiyyəti və məzmunca tamlığı əsas götürülmüş və onlara bir cümlə kimi sintaktik cəhətdən deyil, semantik cəhətdən yanaşılmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən folklordan mənbə kimi geniş istifadə olunmuşdur. Folklor nümunələri əsasında adi sözlə ifadəsi mümkün olmayan

hissləri, duyğuları dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərin məna çalarları geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin yazılı ədəbi-bədii nümunələrdə izlərinə elmi yanaşma öz əksini tapmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeoloji sistemi yazılı ədəbiyyata da təsir etmiş və ədəbi şəxsiyyətlər öz obrazlarının dilində yeri gəldikcə şivə sözlərindən istifadə etmişlər. Dialektizmlər müəllifin nitqində səciyyəvi olmadığı halda, bədii qəhrəmanın dilini fərdiləşdirmək üçün istifadə edilir. Naxçıvan dialekt və şivələrinə xas frazeoloji vahidlər də bədii ədəbiyyata şair və yazıçılar tərəfindən gətirilmişdir. Xüsusən C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, H.Cavid, Y.V.Çəmənzəminli, S.Rəhimov, M.Araz, N.Nağıyev və s. kimi yazıçıların əsərlərində bu dialekt vahidlərindən çox maraqlı şəkildə, xalq danışq dilinə yaxın formada yaradıcılıqla istifadə olunmuşdur. Dialekt və şivə frazeologiyasının bədii ədəbiyyat nümunələrində əksi müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Obrazın yaşadığı mühit və onun daxili aləminin oxucuya tam açılması üçün yazıçı tərəfindən məqsədli şəkildə, bilərəkdən bu cür xalq dilinə məxsus vahidlər bədii üsluba gətirilir və onlardan yerli-yerində istifadə çox yaxşı nəticələr verir, əsərin uğurlu alınmasına kömək edən vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Bədii dildə arxaizmlərin üslubi imkanları, xüsusilə klassik ədəbiyyatdan çağdaş ədəbiyyatımıza qədərki dövrdə ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərlərində işlənən köhnəmiş sözlər, bu sözlərin işlənmə dərəcəsi, ədəbi dildə bu sözlərin işlənmə məqamları, üslubi imkanları müəyyənləşdirilmiş və spesifik xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bununla da dissertasiyada ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlər sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuş, məcazlaşma prosesinin keçdiyi müəyyən mərhələlər sistemləşdirilmiş və müəyyən təsnifatlar aparılmışdır. Tədqiqat işində Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin yaranma yolları, buna təsir edən dildaxili və dilxarici səbəblər müəyyənləşdirilmişdir. Ş.Məmmədova mövzu ilə bağlı 12 məqalənin müəllifidir.

2011-ci ildə müəllimlərin işə qəbulu imtahanında iştirak etmiş və 2011-2023-cü illərdə Bakı şəhər 113 saylı tam orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. 2023-cü ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Türkoloji Mərkəzin direktorudur.

LEYLA KAZIM QIZI ZEYNALOVA
(1986)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Leyla Kazım qızı Zeynalova 1986-cı ildə Naxçıvan MR Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1992-ci ildə Naxçıvan şəhəri 3 saylı orta məktəbə getmiş, 2002-ci ildə fərqlənmə ilə həmin məktəbi bitirmişdir. Həmin il Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Filologiya” fakültəsinin “Xarici dil - İngilis dili müəllimliyi” ixtisasına qəbul olmuş, 2006-cı ildə həmin ixtisas üzrə bakalavr pilləsini bitirmişdir. 2010-cu ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin filologiya ixtisamətli “Dilşünaslıq” ixtisasına qəbul olmuş, 2012-ci ildə buranı bitirərək magistr dərəcəsi almışdır. 2016-cı ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və Metodika” kafedrasında müəllim vəzifəsində işləmişdir. 2018-ci ildən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün NDU-nun “German dilləri” ixtisası üzrə “İngilis dili və Tərcümə” kafedrasının dissertantı olmuşdur. 2022-ci ildə “İngilis dilində antonim komponentli frazeologizmlər” mövzusunda müdafiə etmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ingilis dilində antonim komponentli frazeologizmlər kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Qeyd edildiyi kimi, antonim münasibət zidd, qarşılıqlı əks münasibətdir. Belə münasibətdə iki tərəf arasında ziddiyyətin mövcudluğu vacib və zəruri şərtidir. Antonimik münasibət tərəflər arasındakı ziddiyyəti dəqiqləşdirməyi tələb edir. Belə ki, əgər leksik antonimlikdə iki tərəfin hər birində bir leksik vahid durursa, məntiqə əsaslanaraq, onda frazeoloji antonimlikdə də iki frazeoloji vahidin qarşılaşdırılması ortaya çıxır və bu zaman frazeoloji vahidlərin antonimliyinin birinci meyarı eyni və ya yaxın hadisə ilə bağlı əks münasibəti ifadə olunmasıdır. Antonimliyin ikinci meyarı qarşılaşdırılan dil

vahidlərinin məzmun strukturundakı inkardır və mənanın əksliyi antonim münasibətin zəruri şərti olsa da, kafi şərt kimi çıxış edə bilmir. Bununla yanaşı sabit birləşmələrin frazeoloji sistemin element bazasını təşkil etməsi, bu bazaya daxil edilən vahidlər, sabit birləşmələrin frazeologiyaya mənsubluğu faktlarla şərh olunmuşdur. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin freym və səviyyə təhlili zamanı frazeoloji modelləşdirmə metodundan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda qlobal təsirlərə uyğun olaraq milli-mədəni amillərin dildə ifadəsi ilə bağlı olaraq dillərdə beynəlxalq leksik qat formalaşdığı kimi, internasional frazeologizmlərdən də istifadə olunması və onların xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Hazırda yeni tipli frazeologiyanın yaranmasında kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin, sosial şəbəkələrin rolu və dillər arasında əlaqələr əsas götürülür. Təhlillər göstərir ki, bu istiqamətdə araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların işlərində müəyyən sayda antonim frazeoloji cütlər, paralellər verilmişdir. Tədqiqatda frazeologiyada antonim münasibətlərinin təyini prinsipləri leksikologiyada istifadə olunan prinsiplərlə müəyyən səviyyədə eynilik təşkil edir və antonimlik əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsində semantik, sintaktik, funksional kriteriyalar əsas götürülür. Semantik kriteriya əsasında aparılan tədqiqatda bir-birini qarşılıqlı istisna edən əks semlərin mövcudluğu, frazeoloji antonimlərin eyni kateqoriyalı məna tipinə aidliyi və eyni semantik-qrammatik sinfə mənsubluğu, frazeoloji antonimliyin obrazlı komponent əsasında təyini və antonimlik prinsipləri aşkara çıxır. Birinci əlamət, daha dəqiq desək, bir-birini istisna edən kontrastiv semlərin mövcudluğu məsələsində antonim frazeologizmlərdə belə semlərin eyni miqdarda olub-olmaması ətrafında tədqiqatçıların fikirləri araşdırılır. Müəyyənləşdirilir ki, qarşılaşdırılan semlərin eyni miqdarda olması məntiqi cəhətdən daha düzgündür. Belə hallarda bir sem xətti ilə əkslik təsdiqini taparsa, digər məna istiqamətində antonimlik meydana çıxmır. Qeyd olunur ki, “frazeoloji vahidlərin eyni nitq hissəsinə aidliyi onların antonimliyinə semantik əlamətlərindən biri hesab olunur. Eyni nitq hissələrinə aidlik halında antonimlik daha məhsuldardır.

Bununla belə, semantik əksliyin sözlərin fərqli leksik-qrammatik sinifləri ilə ifadəsini tapması istisna edilmir. Belə antonimlik dil vahidlərinin kateqorial mənası ilə bağlı aşkara çıxır”. Frazeoloji vahidlərin formalaşma və işləklilik qazanmasının mürəkkəb bir proses olması, bu prosesdə dil daşıyıcıları təcrübədə müəyyən obrazların dərk edilərək mənimsənilməsi nümunələr əsasında şərh olunur. Əsaslandırılır ki, frazeoloji vahid üçün obrazlılıq səciyyəvi xüsusiyyətdir və bir sara frazeoloji antonimlərdə əkslik obraza əsaslanır.

İngilis dilində frazeoloji vahidlər əsas komponentin hansı nitq hissəsinə aidliyinə görə substantiv, adyektiv, adverbial, söz-zönülü, feili, nidalı, modal, kommunikativ struktur-semantik tipə ayrılır. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif siniflərinin aşkara çıxarılması, frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı əlaqələrin təyini, birləşmələrin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili frazeoloji sistemin və ona xas olan asimmetriyanın təsvirinə, sözlərin sabit birləşmələrinin müxtəlif tiplərinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

Lalə Zeynalova 2023-cü ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Bir çox yerli və beynəlxalq konfranslarda 25 məqaləsi, 4 kitabı (“English for Sports Students”, “Guidebook for IELTS”, “English from level to level”və), “Rus məktəbləri üçün qrammatika kitabı” (tərcüməsi), 3 proqram və 3 dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və Metodika” kafedrasında müəllim vəzifəsində işləyir.

RƏCƏB CƏMALƏDDİN OĞLU CƏFƏRLİ (1987)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəcəb Cəmaləddin oğlu Cəfərli 1987-ci ildə Culfa şəhərində anadan olmuşdur. Culfa şəhərində orta təhsilini başa vurmuş və 2004-2008-ci illərdə Naxçıvan Özəl Universitetinin İngilis dili müəllimliyi ixtisasında, 2009-2011-ci illərdə həmin universitetin magistraturasında təhsil almışdır. 2009-cu ildən pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Rəcəb Cəfərli 2013-cü ildən “Naxçıvan” Universitetində İngilis dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2022-ci ildə “Müasir Britaniya slenqinin semantik xüsusiyyətləri və onların Azərbaycan dilində ifadə yolları” mövzusunda müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda Azərbaycan ingilissünashlığında Britaniya slenq sözləri ilk dəfə əhatəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur. Slenqləri tədqiq edərkən qeyri-rəsmi layın növləri olan arqo, jarqon və slenq arasında fərqliliklərin araşdırılması zərurəti yaranır. Arqo, jarqon və slenq yalnız dilçilər tərəfindən deyil, həm də gündəlik həyatda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri tərəfindən istifadə olunan sözlərdir. Bu sözlərin gündəlik istifadəsi, onların istifadə edilməsi səbəbləri, bu dil fenomenləri arasında fərqlər şərh olunur. Qeyd edilir ki, slenq geniş mənada, müəyyən bir qrup və ya sinif tərəfindən istifadə edilən və ümumi cəmiyyətdə hamının başa düşmədiyi hər hansı bir xüsusi lüğət və ya ifadələr toplusudur. Jarqon terminologiyada dəqiqliyin və qısaltmaların geniş tətbiqi ilə xarakterizə olunan dil vahididir. Jarqon sözlər arasında alınma sözlərə, birləşmələrə, xüsusi ön şəkilçilər və metaforalara çox rast gəlinir. Jarqon, müəyyən bir peşə sahəsində çalışan insanlar (proqramçı, dilçi və ya müəllimlər) tərəfindən istifadə olunur və insanların həmin

sahədə bilikli olduqlarını göstərmək üçün bilərəkdən leksikon formalaşdırılır. Jarqon və slenqin ən əhəmiyyətli fərqi rəsmi sənəd və yazışmalarda işlənmə ilə müəyyənləşə bilər. Həmçinin, dil istifadəçisi bildirmək istədiklərini ətrafdakı dostlarından başqa digərlərindən gizlətmək üçün slenqdən yararlandığı halda, hər hansı bir şəxs müəyyən bir qrupa aid olduğunu göstərmək üçün jarqondan istifadə edir. Britaniya slenqi, təşəkkülü, tədqiq tarixi və müasir problemləri, slenq anlayışının dildə təzahürü, onun mənşəyi, slenq anlayışının formalaşması, təşəkkülü və inkişaf dövrləri çoxsaylı mənbələrə istinad edilərək geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Dissertasiyada slenqlərdən istifadə tarixi, onların funksional-semantik aspektləri ilk dəfə olaraq təhlil olunur, slenqlərin işlənməsinə təsir edən linqvistik faktorlar aydınlaşdırılır. Tədqiqatda müasir Britaniya slenqi haqqında müxtəlif ölkələrin dilçilik elmində olan yanaşmalar, fərqli fikirlər ilk dəfə diqqət mərkəzinə çəkilərək ümumiləşdirilmiş və elmi qənaətlər formalaşdırılmışdır. Müxtəlif dilçi alimlərin və leksikoqrafların yanaşmalarından belə nəticəyə gəlinir ki, slenqlər lüğət tərkibinə, işlənmə xarakterinə görə ümumxalq dilindən fərqlənir. Çünki danışmaq prosesində sözlər fikrin ifadə olunmasına uyğun olaraq müəyyən formadan başqa şkilə salınır. Bu prosesdə sözün forması ilə yanaşı adətən onlar tamamilə yeni (daha çox metaforik) məna kəsb edir, ya da sözlər başqa dillərdən alınır. Ona görə də belə sözlərin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri dilin normalarına uyğun olaraq formalaşır.

Həmçinin tədqiqatda müasir dilçilikdə slenq, arqo və jarqon sözlər arasında fərqlər aydın göstərilmiş, slenqlərin növ kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif ədəbi materiallar və seçilmiş nümunələr dilçilik nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilmişdir. Azərbaycan ingilisşünaslığında ilk dəfə olaraq müasir Britaniya slenqi geniş və ətraflı şəkildə öyrənilir. Qeyri-rəsmi layın bu növü dilçilikdə ayrıca tədqiqat obyektinə kimi götürülür və slenq, onun məna növləri fərqləndirilir, tarixi inkişafı, onların xüsusiyyətləri araşdırılır və tematik təsnifatı verilir. Şlenqlər, hərbcilər, gənclər, qumarbazlar,

məhbuslar və s. eləcə də müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan insanlar tərəfindən istifadə olunan qeyri-rəsmi layın bir növüdür. Slenqlər ünsiyyətdə bir növ kod kimi çıxış edir və qeyri-rəsmi layın bu növündən istifadə etmək qrup üzvləri arasında mənsubiyyət hissi yaradır və kənar şəxsləri təsirli şəkildə istisna edir. Sözügedən qrupdan kənar insanlar anlamadıqları və ya səhv yozduqları üçün bu cür sözləri ümumi kontekstlərdə istifadə etməkdən çəkinirlər. Slenq terminləri çox vaxt qısaömürlü olur, əksəriyyəti heç vaxt ümumişlək sözə çevrilmir. Ancaq o sözlərdən bəziləri müəyyən dövrlərdə standart ingilis dilinə keçir. Bu halda həmin söz və ifadələr müəyyən sosial qrupa mənsubluq xüsusiyyətini itirərək ümumişlək sözlərə çevrilir. Slenqlərin daha çox danışq dilində təzahür etməsi səbəbindən onların yaranma tarixindən danışmaq bir az çətinidir. Slenqlər əsasən müəyyən bir sosial qrupa xitab edir, digər qruplar üçün onlar çox əhəmiyyət daşımır və ya belə sözlərin mənasının cəmiyyətdən gizli qalması məqsədəuyğun olur. Bu səbəbdən də, Böyük Britaniyada slenqlərdən yazılı ədəbiyyatda istifadənin tarixi müəyyənləşdirilir. Dilçilik, kulturoloji və sosial qrupların özünəməxsusluğunun öyrənilməsi baxımdan tədqiqatda slenqlərin təsnifatı və təhlili, leksik və semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. “İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan növləri rəsmi və qeyri rəsmi lay kontekstində sistemli şəkildə izlənilmiş, rəsmi layın dilin leksikonunda yeri və təsiri izah edilmiş, qeyri rəsmi layın xüsusi ilə də slenq fenomeninin növ kateqoriyasının geniş təsviri verilmişdir. İngilis dilində slenq leksikası diqqət mərkəzinə çəkilmiş və müasir Britaniya slenqlərinin növ kateqoriyasına aydınlıq gətirilmişdir. Bu gün minlərlə insan gündəlik kommunikasiyada slenqlərə tez-tez müraciət edir. Əvvəllər insanlar dilin bu qeyri-rəsmi layına alçaldıcı, təhqiredici dil variasiyası kimi yanaşsa da, bu gün artıq insanlar özlərini fərqləndirmək, hər hansı bir zümrənin, peşə sahəsinin bir parçası olduqlarını təsdiqləmək üçün slenqlərdən istifadə edir. Slenqlə dilin bu münasibətləri onu deməyə əsas verir ki, dil mövcud olduğu müddətdə slenq də öz varlığını

qoruyur. Dil inkişaf etdikcə onun slenq leksikonu da inkişaf edir. Slenqlərdən istifadəyə yaş, cins, sosial status kimi sosial faktorların təsiri danılmazdır. Altı əsrlik bir tarixi əhatə edən slenqlər əhatə dairəsinin genişliyinə görə də dilin qeyri-rəsmi layının növləri arasında xüsusi yer tutur. Slenqlər cəmiyyətin bir çox zümrələri tərəfindən istifadə olunur və bu da növ kateqoriyasının zənginliyinə gətirib çıxarır. Bu kontekstdən yanaşaraq dil tədqiqatlarında slenqləri müxtəlif sayda kateqoriyalara bölürlər. XXI əsrdə elm və texnikada, eləcə də mədəniyyət və sosial həyatda baş verən yeniliklər, dəyişikliklər nəzərə alınaraq slenqlər müxtəlif növ kateqoriyalara bölünərək təhlil olunur. Xüsusən, usta, peşə slenqləri ictimai slenqlərlə oxşarlıq və hətta eynilik təşkil etməsi, slenqin bu növünün əsas xarakteristik xüsusiyyəti əşyaların və anlayışların real adlarını deyil, öz aralarında istifadə edilən sözlərdən təkrar istifadə edilməsi ilə yeni mənaların yüklənməsi zəngin dil faktları ilə izah olunur.

Rəcəb Cəfərli 2015-2023-cü illərdə “Naxçıvan” Universitetinin Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Altı irimiqyaslı beynəlxalq layihənin universitet üzrə koordinatordur. İngiltərə, İsveç, İspaniya, Fransa, Avstriya, Portuqaliya, Litva, Ukrayna, Belorusiya, Gürcüstan və Türkiyə kimi ölkələrdə təşkil edilmiş beynəlxalq təlim və konfransların iştirakçısı olmuş və sertifikatlarla təltif edilmişdir. Rəcəb Cəfərlinin tədqiqat işi ilə əlaqədar 17 məqaləsi nəşr olunmuşdur. 2023-cü ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində rektor müşaviri vəzifəsində çalışır.

SƏKİNƏ VİDADİ QIZI ŞƏRİFOVA (1988)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səkinə Vidadi qızı Şərifova 17 mart 1988-ci ildə Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1994-2005-ci illərdə Bakı şəhər 83 saylı məktəb-liseydə orta təhsil almış, respublika üzrə keçirilən fənn olimpiadalarının, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr edilmiş inşa müsabiqəsinin qalibi olmuş və Binəqədi Rayon İcra Hakimiyyətinin birillik xüsusi təqaüdü ilə mükafatlandırılmışdır. 2005-2009-cu illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat ixtisası üzrə bakalavr təhsili, 2009-2011-ci illərdə həmin universitetin dilşünaslıq fakültəsində Azərbaycan dili ixtisası üzrə magistr təhsili almışdır. Universitetdə oxuduğu zaman müxtəlif konfranslarda məqalə və tezislərlə çıxış etmişdir. 2011-2014-cü illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani doktorantı olmuşdur. O, professor Qəzənfər Kazımovun rəhbərliyi ilə “Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya mövzusu üzərində işləyərək maraqlı nəticələr əldə etmişdir. S.Şərifova bu dissertasiyanı 2022-ci ilin noyabr ayında uğurla müdafiə etmiş, 2023-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə ona filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik, struktur xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. XIX əsrdə ədibin yazılmış əsərlərində tabeli, tabesiz, həmçinin qarışıq tipli mürəkkəb

cümlələr zəngin dil faktları ilə sintaktik bütövlər kontekstində araşdırılmışdır. Tədqiqat əsasında mürəkkəb cümlələrin qrammatik və məntiqi-semantik cəhətdən əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlənin funksionallaşma yolları və semantik bağlılığı və s. məsələlər şərh olunur.

Tədqiqatçı bu əsərində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı materialları sintaktik bütövlər kontekstində təhlil etmiş, sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşməsi, dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlələrin təqdimi, semantik differensiallaşma və s. məsələlərin həllinə nail olmuşdur. Tədqiqatda M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlələr ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə semantik-sintaktik cəhətdən, həmçinin mətn dilçiliyi kontekstində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dürğu işarələrinin işlənmədiyi bir dövrdə qələmə alınmış bu yazılı nümunələrdə mürəkkəb cümlənin, yaxud sintaktik bütövlərin semantik-struktur sərhədi müəyyənləşdirilir, dialoji və monoloji mətnlərdə, zəncirvari mürəkkəb cümlələrdə əlaqələndirici vasitələrin köməyi ilə həm məntiqi-semantik, həm də kommunikativ-funksional tamlıq bərpa olunaraq təhlil edilir. Sintaktik və semantik paralelliklər üzə çıxarılır və bərabərhüquqlu cümlələr əsasında formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərarası məna əlaqələri sadalama, səbəb-nəticə, qarşılaşdırma-ziddiyyət, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qoşulma anlayışları əsasında müəyyənləşdirilir. Tədqiqatda M.F.Axundzadənin, əsasən, səhnə əsərlərinin dilində işlənən ardıcılzamanlı cümlələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri nümunələr əsasında izah olunur. Qeyd olunur ki, dilçilikdə bu tipli cümlələr “eynizamanlı”, “ardıcılzamanlı” terminləri adı altında tədqiq olunur. İstər eynizamanlı, istərsə də ardıcılzamanlı “birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələldir, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç-dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər. Bu nəzərə alınaraq çoxkomponentli eynizamanlı cümlələr, çoxkomponentli ardıcılzamanlı

cümlələr, eynizamanlı və ardıcılzamanlı cümlələrin qarışığından yaranan çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr dram əsərlərindən gətirilən faktlarla araşdırılır.

Tədqiqatda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də M.F.Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin sintaktik bütövlər kontekstində araşdırılmasıdır. Bu kontekstdə sintaktik bütövlərin sərhədi müəyyənləşdirilmiş, monoloji və dialoji nitqdə mətni mürəkkəb cümlələr və M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində sintaktik bütövlərin semantik diferensiallaşması tədqiq edilmişdir. Çünki bir cümlənin sərhədindən kənara çıxmadan təhlillər aparmaq, yalnız cümlə çərçivəsində fikir yürütmək semantik cəhətdən bir çox məsələləri tədqiqatdan kənarda qoyur və M.F.Axundzadənin mətnaltı mənalardan, eyhamlardan, satirik və yumoristik priyomlardan istifadəsi bəzən bir cümlə daxilində deyil, sintaktik bütövlər kontekstində aydınlaşır. Tədqiqatda müəyyənləşdirilmişdir ki, M.F.Axundzadənin yaradıcılığında mürəkkəb cümlələr standart quruluşa malik olmaqla yanaşı, həm də spesifik xüsusiyyətə malikdir. Çünki qrammatik dəyişmələrin semantik, semantik dəyişmələrin də qrammatik struktura təsiri böyükdür və müəyyən qrammatik dəyişmələr baş versə də, cümlə semantik dəyişməyə məruz qalmır. Eləcə də mürəkkəb cümlələrdə qrammatik cəhətdən heç bir dəyişmə baş vermir, lakin semantik cəhətdən şaxələnmə, məna genişlənməsi özünü göstərir. Sadə cümlənin mürəkkəbə, mürəkkəb cümlənin sadəyə doğru inkişafı faktlar əsasında təhlil edilir və sadə cümləni genişləndirən vasitələr mürəkkəb cümlələrin sadələşməyə doğru inkişafını şərtləndirən amillər kimi götürülür. Hətta mürəkkəb cümlənin daha mürəkkəb konstruksiyaya malik cümlələrə çevrilməsi, fikir mürəkkəbləşdikcə sintaktik bütöv komponentlərinin sayca artıb mürəkkəb konstruksiyalar yaratması labüd hesab edilir.

2022-ci ildə “Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri” mono-

qrafiyası nəşr edilmişdir. Səkinə Şərifova 2015-ci ildən bu günədək Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində çalışır. “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”nın (2015) dialektoloji material toplanışında, nəşrə hazırlanmasında gənc mütəxəssisin mühüm rolu vardır. Dialektologiya sahəsində zəngin praktikasını olan S. Şərifova davamlı dialektoloji işlərə qoşulmuş və onun da həmmüəllifliyi ilə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti” tərtib olunmuşdur (Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 304 səh.). Müəllif Ə, Ş, Z hərflərinin tərtibi zamanı, əsasən 2014-2015-ci illərdə dialektoloji ekspedisiya zamanı topladığı dialekt materiallarından istifadə etmişdir.

2015-2022-ci illərdə böyük elmi işçi kimi çalışdığı Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində ikinci atlasın nəşr olunması üçün böyük işlər görmüşdür. İlk olaraq “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasının proqramı” tərtib olundu (Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, 160 səh.). Hazırlanmış proqram əsasında Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Tərtər, Xocalı, Şuşa, Xocavənd, Cəbrayıl, Füzuli rayonları və Xankəndi şəhər zonası üzrə minə yaxın yaşayış məntəqəsindən material toplanmışdır. Toplanan materiallar əsasında “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, 358 səh.) çap olunmuşdur. Atlasda xəritələrin tərtibi məqsədilə izoqlor verə biləcək 692 yaşayış məntəqəsi kodlaşdırılmışdır. “Sintaksis” bölməsinin müəllifi olan S.Şərifova topladığı dil faktlarını 192-210-cu xəritələr üzərinə köçürmüş, əlavə şərhlərlə izahlar vermişdir. Müəllif hal əvəzlənmələri, məntiqi vurğu, aktual üzvlənmə, vasitəli, vasitəsiz nitqlə bağlı xəritələr tərtib etmiş, sual cümlələrinin, müraciət formalarının, budaq cümlələrin maraqlı formalarını aşkara çıxarmışdır. Dialektologiya şöbəsində “Qərbi Azərbaycan dialektoloji atlası”nın tərtibi və Borçalı şivələri ilə bağlı elmi işlər görülür. O da müəlliflərdən biri olaraq dialektoloji material toplayır. Səkinə Şərifova Azərbaycanda, o cümlədən Türkiyə, Rusiya, Ukraynada

təşkil olunmuş beynəlxalq konfranslarda çıxış etmiş və 40-a yaxın məqalənin müəllifidir.

Hazırda Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışmaqla bərabər, 2023-cü ildən AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda “Qərbi Azərbaycan şivələrinin qrammatikası” doktorluq dissertasiyası üzərində işləyir.

YASİN İSRAFİL OĞLU BABAZADƏ (1990)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Yasın İsrail oğlu Babazadə 1990-cı il dekabrın 10-da Şərur rayon Aşağı Yaycı kəndində anadan olmuş, ibtidai təhsilini N.Tusi adına A.Yaycı tam orta məktəbində almışdır. 2009-2013-cü illərdə Naxçıvan Özəl Universitetinin bakalavr səviyyəsi üzrə Xarici (ingilis) dil müəllimliyi ixtisasını bitirmişdir. 2014-2016-cı illərdə

Naxçıvan Dövlət Universitetinin magistratura səviyyəsinin İngilis dili (dilşünaslıq) ixtisasını bitirmişdir. 2016-2017-ci tədris ilində isə Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı olmuşdur. Yasın Babazadə 2013-cü ildən Naxçıvan Özəl Universitetində fəaliyyət göstərən İKT şöbəsində WEB Designer, 2014-cü ildən isə Xarici dillər fakültəsində tyutor, 2015-ci ildən Xarici Dillər fakültəsinin dekan müavini və “Xarici dillər” kafedrasının müəllimi vəzifəsində işləmişdir.

Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətində Akdəniz Universitetində fəaliyyət göstərən dil və kompüter hazırlığı üzrə ixtisasartırma kurslarının iştirakçısı olmuşdur. Eyni zamanda İtaliya və Polşa Respublikalarında keçirilən müxtəlif dil kurslarının iştirakçısıdır. 2023-cü ildə Yasın Babazadə AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Ə.A.Quliyevin elmi rəhbərliyi ilə “İngilisdilli lüğətlərin tarixi, quruluşu və tipologiyası” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Ona Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq ingilisdilli lüğətlər, ingilis leksikoqrafiyasının tarixi, lüğətlərin növləri və onların tərtibi üçün əsas nəzəri məsələlər təhlil edilmişdir. Lüğətçilik dilçiliyin

mühüm sahələrindən biri kimi inkişaf etmişdir. Bu nəzərə alınaraq ingilis və amerikan nümunələri əsasında lüğətçiliyin tarixi iki dövrə bölünmüşdür. Birinci dövrə VII-XVI əsrlər daxil edilmiş və bu, glossarizasiya mərhələsi adlanır. İkinci dövr isə XVII əsrdən başlayaraq XVIII əsrin əvvəllərini əhatə edir və çətin sözlər lüğəti dövrü kimi xarakterizə olunur. Dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi lüğətçiliyin XX əsrin birinci yarısında formalaşma tarixi, eləcə də ikidilli lüğətlərin yaranma prinsipləri araşdırılmışdır. İngilisdilli lüğətlərin yaranmasında XV əsrdə nəşr olunan Rayt Velker (Wright Wueleker) tərəfindən tərtib edilən “Latın-ingilis lüğəti” leksikoqrafik baxımdan tərtib edilmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunur ki, sözləri ingilis ekvalentləri ilə verilən ilk birdilli ingilis lüğəti 1604-cü ildə nəşr edilmişdir. Daha sonra 1721-ci ildə nəşr olunan lüğətlər və sözlərin verilməsi və etimologiya məsləhlərindən bəhs edilir. Həmçinin 1884-cü ildə “Oxford english dictionary” nəşr edilən yeni və ən mükəmməl lüğət olması və lüğətçilik tarixinin ən mükəmməl nəşrlərindən biri kimi xarakterizə edilir. İngilis və amerikan lüğətçiliyinin inkişafından bəhs edərkən “Universal etymological english dictionary”, S.Consonun (S.Jonson) N.Uebsterin (N.Webster) lüğəti buna ən yaxşı nümunə hesab edilir. Lüğətlərin vəzifə və əhatə dairəsi təyin edilir. Müasir ədəbi dil, etimoloji, tarixi, sinonimik, dialektoloji, frazeoloji və s. kimi lüğətlər qruplaşdırılaraq onların tərtib edilmə prinsipləri müəyyənləşdirilir. Vurğulanır ki, ingilisdilli lüğətlərin bir çox növləri vardır. Bunlardan “Böyük Oxford lüğəti” (The Oxford english dictionary) (izahlı), “Qısa Oksford dilçilik lüğəti” (The concise Oxford dictionary of linguistics) (lingvistik), “Duden şəkilli lüğət ensiklopediyası” (Duden pictorial dictionary encyclopedia) (ensiklopedik), “Mövcud ingilis dili idiomlarının lüğəti” (Dictionary of current english idioms) və onların spesifikasiyası şərh olunur. İngilis leksikoqrafiyasının qızıl dövrü XIX əsrin sonları hesab edilir. Bu dövrdə İngilis Filoloji Cəmiyyətinin “Oksford ingilis dili lüğəti” (The Oxford english dictionary) çap olunmuşdur. Lüğətdə ingilis sözlərinin qədim ingilis dilindəki formaları, dilə

nə zaman daxil olduqları və mənaları, eyni zamanda hər bir mənənin inkişafı aydınlaşdırılır. Bu lüğətlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, lüğətçilik xüsusi bir sahə kimi inkişaf etmiş və müəyyən zaman ərzində özünün ən yüksək inkişafı mərhələsinə çatmışdır. Lüğətdə məqsəd ingilis sözlərinin qədim ingilis dilindəki formalarını, köhnə ingilis dilində işlənmə formalarını, dilə nə zaman daxil olduqlarını göstərmək və eyni zamanda hər bir mənənin inkişafını aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

XX əsrdə lüğətçilik təcrübəsində əldə olunan nailiyyətləri özündə əks etdirən sanballı lüğətlər çap olunmuş və bu proses indi də davam etməkdədir. Müasir nəzəri leksikoqrafiyada lüğətlərin tipologiyası və təsnifi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Müxtəlif meyarlar üzrə təsnifat aparılaraq, lüğət növlərinin tipləri müəyyənləşdirilir. Hazırda yeni informasiya texnologiyalarının sürətlə yayılması, internetin yaranması, maşın tərcüməsi, avtomatik və maşın lüğətləri problemlərinin həlli istiqamətində görülən işlər tədqiq edilir. Qeyd olunur ki, müasir dünyamızda elektron lüğətlərin tərtib olunması leksikoqrafiyada ayrıca istiqamət kimi sürətlə inkişaf edir. Müasir dövrün elmi tədqiqat istiqamətlərinə verilən tələblərdən biri kimi leksikoqrafiyanın müasir problemlərinin, lüğətçilik tarixinin və təcrübəsinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi elmimiz qarşısında duran mühüm vəzifələrin həllinə istiqamət verir. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi və inkişafı daha çox izahlı, ikidilli, terminoloji və orfoqrafiya lüğətlərində özünü göstərir. Dilin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək, insanların lüğətə olan ehtiyacını ödəmək üçün dövrün tələblərinə cavab verəcək müasir lüğətlər tərtib olunur. Bu mənada, məhz XIX-XX əsrlərdə tərcümə və ya ikidilli lüğətlər biznes dilinə, tarixiliyə olan ehtiyacın zəruriliyindən irəli gələrək çap olunmuşdur. Təhlillərdən aydın olur ki, “Kembridc qabaqcıl öyrənlər lüğəti” (Cambridge advanced learner’s dictionary), “Kembridc akademik məzmun lüğəti” (Cambridge academic content dictionary), “Kembridc biznes ingilis dili lüğəti” (Cambridge business english dictionary), “Kembridc öyrənənlərin lüğəti” (Cambridge learner’s dictionary), “Tarixi

prinsiplərin yeni ingilis dili lüğəti” (New english dictionary of historical principles), “Cib lüğəti” (A pocket dictionary) zamanın tələbinə uyğun çap olunmuş lüğətlərdir. Bu lüğətlərin tipləri təhlil edilir və hər birinə verilən tələblər müəyyənləşdirilir. Xüsusən də ensiklopedik lüğətlərin obyektı müəyyənləşdirilir və yazılır ki, bu lüğətlər hadisələr, şərtlər, fənlər, elmi sənaye haqqında məlumat daşıyan məlumat kitablarıdır və bu səpkili lüğətlər təkcə konsepti yox, həmçinin işin strukturuna, tərkibinə, fəaliyyət mexanizminə və prinsiplərinə dair qısa məlumat verir. Ensiklopedik lüğətlərin əsas xüsusiyyətləri xarakterizə edilərək yazılır ki, lingvistik lüğətlərdə ensiklopedik lüğətlərdən fərqli olaraq, bir obyekt və ya anlayış təsvir olunmur, ancaq sözün özü, yəni sözün xarakteristikası bir dil vahidi kimi verilir və sözün əhəmiyyəti onun qrammatik, orfoepik xüsusiyyətləri, onun stilistik məxsusluğu göstərilir. Bununla yanaşı tərcümə lüğətlərinin əhəmiyyəti şərh olunur. Tərcümə lüğətlərinin funksiyaları, dilin lüğət tərkibinin inkişafında rolu, sözlərin başqa bir dilə və ya bəzi xarici dillərə tərcümə prinsipləri şərh olunur. Qeyd edilir ki, tərcümə lüğətləri funksiyalarına və adresat statusuna görə bölünür. Tərcümə lüğətləri ikidilli və çoxdilli lüğətlərə ayrılaraq, onun əsas xüsusiyyətləri təhlil edilir. Birdilli, çoxdilli lüğətlərin və elektron lüğətlərin yaranması və bunu zəruri edən tarixi şərait dəyərləndirilir. Əlbəttə müasir dünyamızda texnoloji yeniliklərin verdiyi imkanlardan leksikoqrafiyada da geniş istifadə olunmaqdadır. Çünki çağdaş dövrümüzdə elektron lüğət anlayışı geniş auditoriya qazandığı kimi, elektron lüğətçilik sahəsində də leksikoqrafik tədqiqatlar üçün mənbə formalaşmaqdadır. Elektron lüğətlərdə multimedia vasitələrindən istifadə olunur ki, bu lüğətlərin ən böyük üstünlüyü axtarışın yüksək sürətidir.

Tədqiqatda birdilli lüğətlərin funksiyaları da geniş şəkildə araşdırılmışdır. Dildəki sözlərin mənalарının izah edilməsi və ikidilli lüğətlərdən fərqli olan xüsusiyyətləri verilir. İkidilli lüğətlərdə ana dilində sözlərin tərcüməsi ilə yanaşı izahı da verilir. Qeyd edilir ki, birdilli lüğətlər ikidilli lüğətlərə nisbətən daha az istifadə olunur. Birdilli lüğətlər həm xarici dil öyrənənlərin, həm

də həmin dilin daşıyıcılarının istinad etmələri üçün hazırlanmış bir lüğət növüdür. Verilən Swanepoelə (2001) görə, “pedaqoji lüğətlər ana dilində danışmayanların səriştəsi və çeşidlərini deşifrə edən birdilli lüğətlər, eləcə də MeriamUebster (Webster), “Longman lüğəti” (Longman Dictionary), “Oksford öyrənənlər lüğəti” (Oxford Learners Dictionary), “Cambridge Dictionary” (Kembric lüğəti) və Advanced Learners üçün “Macmillan ingilis dili lüğəti” (Macmillan English Dictionary) nümunə kimi verilərək fərqləri təhlil edilir. Bu nəticəyə gəlinir ki, birdilli lüğətlərdə eyni dildəki bəzi sözlər haqqında daha mürəkkəb izahlar verilir. Həmçinin əks əlifba lüğətlərində söz siyahılarının verilməsi və əlifbaya görə sözlərin axırından başlayaraq yerləşdirilməsi qeyd edilərək yazılır ki, belə lüğətlərdə əvvəl əlifbanın birinci hərfinə uyğun sözlər, sonra ikinci hərfinə uyğun sözlər gəlir. Belə ardıcılıqla sözlər qeyd edilərək əks əlifba lüğətlərində verilməsi, sözlərin işlənməsi haqqında məlumatlar sistemə uyğun şəkildə təqdim edilir. Tədqiqatda izahlı lüğətlərdə lüğət məqaləsinin strukturu və verilən tələblər müəyyənləşdirilir. Lüğət məqaləsinin komponent və strukturunda təsvir olunan lüğət vahidlərinin obyektiv mürəkkəbliyi, leksikoqrafik janrların özünəməxsusluğu əks olunur, linqvistik janr kimi lüğət məqaləsinin özünəməxsusluğu ilə şərtlənən məsələlərlə yanaşı, müasir leksikoqrafiya və onun xüsusiyyətləri qeyd edilir. Göstərilir ki, lüğət istifadəçisi üçün lüğət məqaləsinin struktur komponentlər toplusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və ona görə də toplu söz haqqında, onun linqvistik və ekstralingvistik əhatəsi barəsində dəqiq informasiya verməlidir. Onlardan daha çox əhəmiyyət daşıyanı lüğət izahatı və metadilinin (lüğəvi təsvirin dili) işlənilməsidir. Lüğət məqaləsi və onun metadili leksikoqrafiya nəzəriyyəsində, sözün leksikoqrafik işlənilməsi lüğət məqaləsinin informativliyini müəyyən edir. Bununla yanaşı definisiya prosesinin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, lüğətçilikdə bu hadisənin formalarına nəzər salınır. Lüğətlərin definisiyası dedikdə, lüğətlərdə verilmiş sözlərin düzgün izahı, şərhli nəzərdə tutulur.

Lüğətçilik sahəsində böyük uğurlara və nailiyyətlərə baxmayaraq, XX əsr lüğətçiliyin tarixində dönüş mərhələsi kimi təsbit olunur. Lüğətçiliyin inkişafı tələb edir ki, onun ayrı-ayrı sahələrinə uyğun lüğətlər hazırlansın. Həm dilçilik elminin inkişafı, həm də lüğətçilik sahəsində gedən diferensiasiya prosesi bu tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Zamanla, dövrlə, ictimai-siyasi həyatla, iqtisadi, mədəni mühitlə bağlı olaraq çap olunmuş lüğətlər lüğətçiliyin zəngin ənənəyə söykəndiyini təsdiqləyir ki, dissertasiyada həmin ənənələr müəyyənləşdirilmiş və obyektiv elmi qiymətini almışdır. Leksikoqrafik tədqiqatlar kompleks şəkildə dəyərləndirilmiş, amerikan, Britaniya ingiliscəsi ilə yanaşı, digər ingilisdilli ölkələrdə də ingilisdilli lüğətlərə verilən tələblər tədqiqat işində müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. İlk dəfə olaraq ingilisdilli lüğətlərin təkmilləşmiş, yenidən işlənmiş variantları ilə ilkin variant arasında ciddi müqayisələr aparılmış, təkmilləşməyə səbəb olan sosial, siyasi və digər proseslər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Çağdaş leksikoqrafik tədqiqatlarda bəhs olunan elektron lüğətlər, internet lüğətlərinin yaranmasını zəruri edən səbəblər diqqət mərkəzinə çəkilmiş, bu tipli lüğətlərin tipoloji xüsusiyyətləri, quruluşu geniş spektrdə araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Tədqiqat işində müasir dövrdə leksikoqrafiya sahəsindəki mühüm elmi istiqamətlərdən, lüğətçiliyin bir elm sahəsi kimi perspektivlərindən geniş şəkildə bəhs olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi prinsipləri, tipoloji xüsusiyyətləri, quruluşu, lüğətçiliyə verilən tələblər nəzəri şəkildə şərh olunmuşdur. Tədqiqat işində elektron leksikoqrafiya sahəsi ayrıca elmi istiqamət kimi qiymətləndirilmiş, bu sahədəki dünyəvi araşdırmalara istinad olunaraq elmi qənaətlər formalaşdırılmışdır. Definisiyalar iki kateqoriya üzrə təsnif olunmuşdur. Definisiyalar hər hansı bir terminin mənasının dəqiq verilməsinə imkan yaradır. Belə ki, definisiyalar sözün mənasını daha genişifadə edir, terminə aid olan bütün əlamətləri izah etməklə onu digər obyektlərdən fərqləndirən mənanı təyin edir. Bu nəzərə alınaraq definisiyaların formal, qeyri-formal, genişləndirilmiş növləri qruplaşdırılır. Tədqiqat işində lüğətlər yalnız dilçilik hadisəsi kimi

qiymətləndirilməmiş, həm də insan mədəniyyətlərinin çoxsaylı və müxtəlif konseptuallaşdırmaları haqqında mənbə funksiyası kimi dəyərləndirilmişdir. Bununla da tədqiqat işində müasir dövrdə leksikoqrafiya sahəsindəki mühüm elmi istiqamətlərdən, lüğətçiliyin bir elm sahəsi kimi perspektivlərindən geniş şəkildə bəhs olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi prinsipləri, tipoloji xüsusiyyətləri, quruluşu, lüğətçiliyə verilən tələblər nəzəri şəkildə şərh olunmuşdur.

Müəllifin “English under 2000 subtitles” (Naxçıvan, Əcəmi nəşriyyatı, həmmüəllif. 150 səh.), “English - Naxçıvan” (Əcəmi nəşriyyatı, həmmüəllif, 230 səh.) kitabı və 30 məqaləsi, “Maddi mənəvi irsimiz fənninin tədrisi ilə bağlı fənn proqramı”, “İngilis dilinin tarixi fənninin tədrisi ilə bağlı fənn proqramı”, “Nitq praktikas 1+4 layihəsi üzrə fənn proqramı” nəşr olunmuşdur. 2017-ci ildən 2022-ci ilədək “Naxçıvan” Universitetinin Xarici dillər fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışmışdır. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetində Xarici dillər fakültəsində dekan müavini vəzifəsində çalışır.

GÜLNAR TAHİR QIZI KƏRİMLİ (1990)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülnar Tahir qızı Kərimli 1990-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1997-ci ildə H.Cavid adına 5 sayılı orta məktəbin birinci sinfinə getmiş, 2008-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 2008-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq əlaqələr və Xarici dillər” fakültəsinə daxil olmuş, 2012-ci ildə bakalavr səviyyəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Həmin il magistraturaya daxil olmuş və 2014-cü ildə magistraturanı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2015-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində baş laborant, 2016-cı ildən həmin universitetdə müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Bir çox təlimlərdə iştirak etmiş və bir sıra sertifikatlar almışdır.

2016-cı ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktoranturasına daxil olmuş və 2020-ci ildə həmin universitetin doktoranturasını bitirmişdir. Gülnar Kərimli 2022-ci ilin aprel ayında “İngilis dilində ədatların rematik funksiyası” mövzusunda dissertasiya işini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş, 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda ingilis dilində aktual üzvlənmə fonunda kommunikativ prosesdə ədatların mövqeyi, onların rematik funksiyası bütövlükdə bir dil vahidi kimi yeni yanaşmada araşdırılır. İngilis dilində ədatların linqvistik vahidlər, dil işarələri və nitqdə xüsusi kommunikativ funksiyalar yerinə yetirən aktualizatorlar kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, istər ümumi dilçilik nəzəriyyəsində, istərsə də ayrı-ayrı dillərin təhlili zamanı ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri nitq hissələrinin təsnifidir.

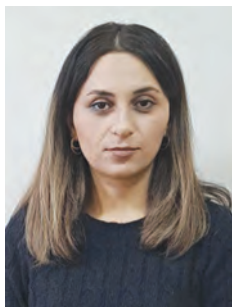
Qərb dilçilərinin əsərlərində ədat ayrıca bir nitq hissəsi kimi təqdim edilmir. Sovet müəllifləri isə ədatları ayrıca nitq hissəsi hesab etmişlər. Müasir Qərb dilçiliyində informasiya nəzəriyyəsinin kommunikativ yanaşmanın, funksional semantikanın, pragmatik linqvistikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ədatlarla bağlı bir çox müxtəlif məsələlər öz həllini tapmaqdadır. Ədatların rematik vəzifəsinin tədqiqi istər cümlənin, istərsə də mətnin funksional məzmununu daha dərinədən dərk etməyə imkan verir. Məsələ ilə bağlı ənənəvi yanaşmalardan olan qrammatik və məntiqi səviyyələr fərqləndirilir. Qeyd edilir ki, aktual üzvlənmənin tema, rema və onlar arasındakı əlaqələndirici vasitələrdən ibarətdir və formal və aktual üzvlənmə arasında ciddi bağlılıq mövcuddur və aktual üzvlənmə formal üzvlənmənin əsasında yaranır. Aktual üzvlənmə yeni bir üzvlənmə forması əmələ gətirsə də, formal üzvlənmədən fərqlənsə də, formal üzvlənmənin potensial invariantı kimi təzahür edir və onu inkar etmir. “Məntiqi subyekt” və “məntiqi predikat”, “psixoloji subyekt” və “psixoloji predikat” anlayışları şərh edilərək yazılır ki, aktual üzvlənmə sadəcə linqvistik hadisə olmayıb, eyni zamanda məntiqi-psixoloji hadisədir. Mövcud cümlənin semantikasi onun məntiqi bazasını təşkil edir, cümlə üzvləri arasında semantik əməliyyat aparılır, məntiqin tələbindən irəli gələrək cümlənin semantik üzvlənməsi baş verir. Burada çıxış hissəsinin (temanın) – məlumatın məlum hissəsindən və yaxud situasiyaya uyğun olaraq təxmin edilən məlumatdan və kommunikativ məqsədin (remanın) resipiyentə məlum olmayan yeni məlumatdan ibarət olduğu vurğulanır.

Beləliklə, ingilis dilində modal ədatların kommunikasiya prosesinin uğurlu axarını təmin etmək məqsədilə nitq təsir vasitəsi kimi həmsöhbətlərin müraciət etdikləri əlavə illokutiv operatorlar, söyləmədə semantik yüksəlişi gerçəkləşdirməyə qadir olan (əlavə informasiya verən) vahidlər – modifikatorlar, müxtəlif nitq konstruksiyalarında eksplisit mənanın ifadəsinə xidmət edən dil vahidləri – söz-konnektorlar (bu xüsusi dil vasitələri müqayisə və güzəşt münasibətlərini ifadə edir), kommunikantların emosional-

ekspressiv reaksiyasının ifadəsinə xidmət edən yardımçı vasitələr – modal markerlər kimi əlamətləri müəyyənləşdirilir. Aparılmış təhlillərdən belə nəticəyə gəlinir ki, monorematik (yalnız remadan ibarət) və dirematik (həm tema, həm remadan ibarət) söyləmələrdə cümlənin kommunikativ üzvlənməsində ədatların rolu, onları cümlədə söyləmədən fərqləndirən məna komponentinə münasibətdə mövqeyi və yerləşməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, ədatlar cümlənin aktual üzvlənməsində dəqiqləşdirici və yaxud yardımçı funksiya daşıyan elementlərdir, söz sırası və intonasiya ilə birlikdə cümlədə kommunikativ mərkəzi təyin edən yardımçı vasitədirilər. Qeyd edilir ki, məhz tema-rematik dinamika sayəsində ümumi mövzunun əvvəlki cümlənin bir hissəsinin növbəti cümlədə inkişaf etməsi və çatışmayan halqanın bərpasına imkan verdiyi üçün mətnə informasiyanın daha tam şəkildə açılması mümkündür. Cümlələrarası bağlılıq təkrarlar, perifrazlar, söz sırası, əvəzliliklər, sinonim əvəzlənmələr, antonim sözlər və ədatlar vasitəsilə gerçəkləşir. Müəyyənləşdirilir ki, yerinə yetirdiyi funksiya görə ingilis dilində ədatlar – inkar, qüvvətləndirici, məhdudlaşdırıcı, dəqiqləşdirici, birləşdirici, tamamlayıcı və diskurs növlərinə bölünür.

Gülzar Kərimlinin xaricdə 1, respublika daxilində 8 elmi məqaləsi, 2 beynəlxalq konfrans materialı və bir respublika konfrans materialı, həmmüəllifi olduğu bir kitabı nəşr olunmuşdur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülzar Kərimli hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimidir.

TÜRKAN MEHRAC QIZI İSMAYILLI (1990)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Türkan Mehrac qızı İsmayilli 8 iyul 1990-cı il tarixində Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayon Cəhri qəsəbəsində anadan olmuşdur. 1996-cı il sentyabrın 1-də Q.Əkbərov adına 1 nömrəli tam orta məktəbə daxil olmuşdur. 2007-ci ildə həmin məktəbi əla qiymətlərlə bitirərək Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xarici dil fakültəsinə qəbul olmuşdur. 2011-ci ildə həmin ixtisası əla qiymətlərlə başa vuraraq Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Dilşünaslıq” ixtisası üzrə magistratura pilləsinə daxil olmuşdur. 2013-cü ildə magistraturanı bitirərək, NDU-da müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 2014-cü ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili”, 2015-ci ildən isə “İngilis dili və metodika” kafedrasında müəllimdir. 2018-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “German dilləri” ixtisası üzrə doktorantura pilləsinə daxil olmuşdur. 2022-ci ildə “Affirmativliyin koqnitiv təhlili (ingilis dili materialları əsasında)” mövzusunda dissertasiya işini uğurla müdafiə edib, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Tədqiqatda affirmativlik koqnitiv aspektdən sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Affirmativlik təsdiq etmənin əsas ifadə vasitəsi olduğuna görə, nitq-təfəkkür fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Universal dilçilik hadisəsi olan affirmativlik bütün dillərdə və dil sistemlərinin müxtəlif səviyyələrində müşahidə edilir. Çünki dünyanın bütün dillərində inkarlılıq və təsdiqlilik dilin ən geniş yayılmış kateqoriyalarıdır. Həmçinin affirmativliyin funksional-semantik xüsusiyyəti, bu kateqoriyanın semantik dərəcələnməsi, mənə və qütbləşməsi, dil sistemində affirmativliyin linqvistik strukturu və müxtəlif səviyyələrində ifadə edilməsi, onun mental proses

olaraq inkişafı bu kateqoriyanın koqnitiv analizinə maraq yaratmışdır.

Son dövrdə istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də germanınşunaslıqda həm koqnitologiya, həm də dilin linqvo-psixoloji problemləri ilə əlaqəli araşdırma və tədqiqatların sayının sürətlə artmasının səbəblərindən biri dilin linqvo-psixoloji fenomen mahiyyəti daşması və dildəki bütün kateqoriya və anlayışların ünsiyyət məqsədini ödəməyə xidmət etməsidir. Bu nəzərə alınaraq tədqiqatda affirmativliyin növləri, onların verballaşması zamanı koqnitiv modelləşmənin – konstruksiyaların yaranması, dil sisteminin mühüm semantik kateqoriyası olaraq affirmativlik kateqoriyasının semantik dərəcələnmə, məna və çoxmənalılığının qütbləşməsi araşdırılmışdır. Affirmativliyin modallığın ifadə olunmasındakı imkanları, Azərbaycan germanınşunaslığında affirmativliyin koqnitiv aspektdən linqvistik və qeyri-linqvistik ifadə vasitələri tədqiqata cəlb edilmişdir.

İngilis dilinin hazırda geniş işləklik qazanması, inkişafı, onun beynəlxalq dil olması tələb edir ki, dilin ən geniş yayılmış kateqoriyalarından olan affirmativliyi bir funksional-semantik müstəvidə analiz edilsin. Bu baxımdan affirmativliyə koordinatları dəyişkən olan semantik kateqoriya kimi yanaşılmış və kommunikativ nitq aktı kimi müxtəlif funksional dil səviyyələrində tədqiqata cəlb edilmişdir. Koqnitiv paradigma çərçivəsində affirmativliyin ilk dəfə olaraq gradual, implisit, eksplisit, pragmatik vahidləri təhlil edilmişdir. Həmçinin affirmativləri formalaşdıran çoxsaylı konstruksiyalar və yarımkonstruksiyalar ətraflı tədqiqata cəlb edilmişdir.

Affirmativlik konsepti dilçilik və fəlsəfi baxımdan dünya dilçilərinin əsərlərindəki nəzəri fikirlərə əsaslanaraq dilçilik baxımından araşdırmaya cəlb edilmişdir. Məsələnin fəlsəfi yöndən təhlili hər hansı bir dil hadisəsinə fəlsəfi yanaşmanın önə çəkilməsi, dünya filosoflarının əsərlərində affirmativliyin semantikasının insan idrakı ilə əlaqəsini də açıb göstərməyə imkan yaradır. Çünki affirmativlik geniş şəkildə funksional dil

üslublarında ifadə edilir. Affirmativliyin funksional-semantik kateqoriya kimi həm məntiqi və psixoloji əsası, həm də modallıq xarakterinə malik olduğunu qeyd edərək onun bir sıra ifadə yolları – birbaşa və dolaylı affirmativlik təhlil olunur. Belə ki, dilin qrammatik səviyyələrində aşkar görünməyən vasitələrlə, yəni hiss-həyəcan bildirən sözlərlə, ritorik suallarla və eləcə də zərflər, qiymətləndirmə leksemləri, bir sıra leksik vahidlər, müxtəlif nitq hissələri, frazeoloji vahidlərlə ifadəsi çoxsaylı nümunələr əsasında izah və şərh edilmişdir. Affirmativliyin çatdırılmasında jest və mimikaların rolu aydınlaşdırılmış, affirmativliyin ifadə olunmasında bədən dilinin simvolik üsulları tədqiq edilmişdir. Bu məqamda mədəniyyətlərarası fərqliliklərin müşahidə olunmasına baxmayaraq, tədqiqatçı sübut etməyə çalışmışdır ki, jest və mimikalarla, hətta bəzən səs tonu ilə affirmativliyin ifadəsi arasında mühüm bir bağlılıq mövcuddur. Gətirilmiş faktlar və nümunələrlə deyilən fikirlər öz əsasını tapmışdır. İnkarlığın ifadə etdiyi affirmativlik nə qədər inkarlığa zidd olsa da, bəzi hallarda affirmativlik istər fəlsəfi anlamda, istərsə də dilçilik baxımından öz ifadəsini inkar yollarla da tapa bilir. Cümlənin semantik istiqamətindən və modal çalarlarından asılı olaraq iddiaçı inkar cümlələrdə affirmativliyin müxtəlif təzahür üsullarını diqqətə çatdırmaqla bərabər, gətirdiyi hər bir faktı nümunələr və bəzi hallarda diaqramlar əsasında şərh edilmişdir. Affirmativlik və koqnitiv dilçilik modelləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, strukturalistlər və funksionistlərin dilə yanaşması müqayisə edilmiş, konsept anlayışının idrakla bağlılığı göstərilərək bəzi modellər müəyyənləşdirilmişdir. Kod sxemi, metafor, me-tonomiya və simvolik modellər kimi koqnitiv modellər göstərilərək affirmativliyin bu modellərdə ifadəsi izah edilmişdir. Bununla yanaşı affirmativliyin ifadə etdiyi idraki modallıq, affirmativ konstruksiyalar, affirmativ formalar geniş şəkildə izaha cəlb edilmişdir. Burada mürəkkəb cümlələrin hissələrində tətbiq edilən güclü modallıq müəyyən bir məlumatın əhəmiyyətli fakt kimi hesab edildiyi zaman işlədildiyi vurğulanmışdır.

Türkan İsmayılı 20-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. 2021-ci ildə “İngiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə əczaçılıq terminləri” lüğəti nəşr olunmuşdur. 2023-cü ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində “İngilis dili və Metodika” kafedrasının müdürüdür.

FATMA NAZİM QIZI QURBANZADƏ
(1990)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Fatma Nazim qızı Qurbanzadə, 1990-cı ildə Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunda anadan olmuşdur. 1996-cı il Binəqədi rayonu 100 sayılı orta məktəbə daxil olmuş, 2007-ci ildə məktəbi qızıl medalla bitirmişdir. Həmin il Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili fakültəsinə daxil olmuş, 2011-ci ildə bakalavr pilləsini, 2013-cü ildə isə magistratura pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2013-cü ildə Azərbaycan Dillər Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasının dissertantı olmuşdur. 2014-2015-ci illərdə İspaniyanın Bask ölkə universitetində dissertasiya ilə bağlı tədqiqat aparmışdır. 2011-ci ildən etibarən Azərbaycan Dillər Universitetində laborant, baş laborant, müəllim, tədris işləri üzrə dekan müavini vəzifələrində çalışmışdır. 2022-ci ildə Fatma Qurbanzadə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Müxtəlif sistemli dillərdə ellipsisin funksional-koqnitiv xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Tədqiqatda müxtəlif sistemli dillərdə – ingilis, Azərbaycan dillərində ellipsisin həddləri linqvistik aspektdən araşdırılmışdır. Ellipsisin funksional-koqnitiv xüsusiyyətləri daha geniş müstəvidə, daha dəqiq desək, koqnitiv psixologiyanın, psixolinqvistika istiqamətində kompleks və çoxaspektli təhlili aparılmış və həmin dillərdə elliptik cümlələrin təsviri verilmişdir. Fərqli qrammatik və fonetik quruluşlu dillərdə elliptik cümlələrin struktur tipləri təsvir edilmiş, müxtəlif strukturlu elliptik cümlələrin semantik səciyyəsi verilmişdir.

Son illər dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqinə maraq xeyli artmış və bu sahədə müəyyən uğurlar qazanılmışdır. Qeyd edildiyi kimi, ellipsis, dil fenomeni

kimi, dəfələrlə linqvistik araşdırmaların və müzakirələrin obyektinə olmuşdur. Xüsusilə ellipsis ritorika və ya qrammatikanın hadisəsi kimi yarımçıq və elliptik cümlələrlə fərqi, əsas cümlə üzvlərini deyil, ikinci dərəcəli üzvləri buraxılmış cümlələrə elliptik cümlələr hesab etmək olarmı kimi məsələlər daima müzakirələrin predmeti olmuşdur. Lakin bu məsələlərə münasibətdə dilçilər arasında ortaq fikir hələ də mövcud deyildir. Müqayisəli-tipoloji tədqiqatların artması isə yeni bir sahənin – kontensiv tipologiyanın meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Dil faktlarına funksional-koqnitiv aspektdən yanaşma linqvistik tədqiqatlarda sintetizmə xüsusi meydan açmışdır. Bunun nəticəsi kimi müxtəlif dil hadisələrinin funksional-koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi bu gün antroposentrik tədqiqatların diqqət mərkəzindədir. Ellipsis söyləmin strukturunda bu və ya digər elementin ifadə olunmamasında özünü büruzə verən mətnyaradıcı kateqoriyadır. Söyləm tərkibində komponentlərin verballaşmaması olaraq konkret kommunikativ situasiya ilə şərtlənir və sintaqmatikada kontekstlə birlikdə dərk olunur. Buna görə də müxtəlif dil hadisələri funksional-koqnitiv kontekstdə ellipsis funksional-koqnitiv baxımdan araşdırılır və ellipsis müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə reallaşdığı göstərilir. Sintaktik hadisələr arasındakı ortaq xüsusiyyətlər 1) ellipsis kimi, adları çəkilən sintaktik vahidlər də kontekstdə buraxılmış mənanı bərpa etməyə xidmət göstərir; 2) ellipsis kimi, digər sintaktik vahidlər anlama, idrak (koqnitiv) ifadə etmə (ekspressiv) funksiyaları daşıyır; 3) ellipsis kimi, digər sintaktik vahidlər quruluş etibarilə söz, N birləşmə və cümlə şəklində qruplaşdırılmışdır.

Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində ellipsis hadisəsi məntiqi-semantik aspektdən maraq doğurmuşdur. Təəssüflər olsun ki, indiyə qədər ellipsisə sırf “elliptik cümlə” problemi kimi yanaşılmış, sintaktik fenomen kimi araşdırılmış və hadisənin əsas koqnitiv tərəfi kölgədə qalmışdır. Ellipsis probleminə daha yaxın yanaşma onun “yarımçıq cümlə prinsipi” ilə üst-üstə düşməsidir. Elliptik quruluşu tam məzmunu ilə anlamaq üçün “ellipsis” və “yarımçıq cümlə” terminləri bir-birindən fərqləndirilmişdir. Fərqli

cəhət nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilir ki, üzvlərindən biri və ya hər ikisi buraxılmış yarımçıq cümlədəki natamamlıq cümlənin öz daxili imkanları hesabına bərpa oluna bilirsə, elliptik struktur yalnız cümlənin və ya mətnin məzmunu və kontekstual bazası hesabına tamamlanır. “Elliptik cümlə” anlayışından danışarkən bu tip cümlələr quruluş baxımından olmasa da, məna baxımından bütövlükdə cümlə meyarlarına uyğun olması əsas götürülür. Quruluş etibarilə adlıq cümləyə oxşayan bu növ elliptik cümlələr iki konkret situativ imkanlar daxilində formalaşması və buraxılmış hissə (əsasən, xəbər) asanlıqla bərpa oluna bilər kimi mühüm xüsusiyyətinə görə fərqləndirilir. Qeyd edilir ki, adlıq cümlə poetik təfəkkürün məhsuludur, bədii ədəbi nümunələrdə geniş istifadə olunur, obrazın və ya hadisənin ifadə tərzini daha da dolğunlaşdırır, mətnin əvvəlində verilir. Ona görə də elliptik konstruksiyaları yarımçıq konstruksiyalarla eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyildir. Yarımçıq cümlələr tam variantda (kanonik strukturlar adlandırılan) bərpa olunmayan kompressiv törəmələridir. Elliptik cümlələr də öz təbiətinə görə kompressivdir, lakin onların mövcudluğunun əsas şərti dildə sinxron səviyyədə fəaliyyət göstərən tam korrelyatın mövcudluğundan ibarətdir. Sıfır işarə diaxron, ellipsis isə sinxron planın hadisələrinə aiddir. Ellipsis kontekstdə asanlıqla bərpa edilə bilən, düşünülen işarə kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Sıfır komponent isə yalnız bərpası mümkün olmayan hallarda özünə yer tutur. Bununla yanaşı ellipsis danışq (diskurs) və ya mətnə düşünülen dil vahidinin buraxılması, sintaktik konstruksiyaların “struktur natamamlığı” Avropa, rus və Azərbaycan dilçiliklərində həm ayrıca qrammatik hadisə kimi, həm də dilin digər faktlarını müşayiət edən hadisə kimi araşdırılmışdır. Dilin inkişafının iki meyli – qənaət və genişlənmə ilə müəyyən edilərək, dildə qənaət prinsipinin fəaliyyətinin təzahürü dil strukturlarının onlardakı informasiyanı dəyişmədən ixtisar prosesini təmsil edən, sistemli və üslubi baxımdan nişanlanmamış linqvistik kompressiya hesab edilir. Müəyyənləşdirilir ki, ellipsis əsas funksiyası dil vasitələrinə qənaətdən, ayrı-ayrı sözlərin buraxılması hesabına

cümlələrin ixtisarından ibarətdir. Tədqiqatda ellipsis və dilin üslubi imkanları zəngin dil faktları ilə araşdırılır. Danışq üslubu danışanın (və ya yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə etmək tərzı və sistemi kimi izah edilir. Qeyd edilir ki, ellipsis dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanları sayəsində yaranır, danışğa üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır. Mətnin elementləri kimi çıxış edən elliptik konstruksiyalar müəyyən kommunikatıv situasiyada işlənərək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, müəyyən kommunikatıv-praqmatik funksıyanı yerinə yetirir və ellipsis yalnız sintaktik fenomen kimi deyil, həm də praqmatik aspektdən təhlil olunur. Buna görə də ellipsis kommunikasiya qabiliyyətli mətnin yaranmasında iştirak edən sintaktik funksiya kimi nəzərdən keçirilmişdir. Müqayisə olunan dillərin materiallarının təhlili göstərir ki, onların hər birinə qənaət prinsipi xasdır və təhlil olunan dillərdə ellipsis sadə, tabeli mürəkkəb və tabesiz mürəkkəb cümlələrin çərçivəsində müşahidə edilir. Sadə cümlə tərkibində ellipsin ifadəsi bu və ya digər üzvün – mübtədə və onun tərkibinin, xəbər və ya onun tərkibinin buraxılmasında öz əksini tapır. Ümumilikdə isə ellipsis şifahi danışq üçün daha xarakterik hadisə kimi xarakterizə olunur. Müəyyənləşdirilir ki, praqmatik cəhətdən ellipsis neytral kateqoriya deyildir. Yəni, ellipsis müəyyən kommunikatıv situasiyada sadəcə işlədilmir, həm də danışanın müəyyən kommunikatıv ehtiyaclarına uyğun olaraq dinləyənə təsir göstərmək gücünə malikdir. Verilən nümunələrin təhlilindən aydın olur ki, elliptik konstruksiyaların semantik strukturunda kommunikatıv funksional mənası söyləmlərin (cümlələrin) əsas kommunikatıv tiplərində əks olunaraq onları zənginləşdirən və ilkin kommunikatıv modeli dəyişən məna çalarları məcmusuna malikdir. Ayrı-ayrı elliptik konstruksiyaların praqmatik mənası bir sıra amillərdən asılıdır. Bu prosesdə ilk növbədə, ellipsisin fəaliyyət göstərdiyi cümlənin kommunikatıv tipi, ellipsisin struktur-funksional tipi, müəllifin kommunikatıv niyyəti (intensiyası), müvafiq perlokutiv effekti almağa yönəlməsi

amilləri müəyyənləşdirilir. Göstərilir ki, elliptik frazaların ən əsas vəzifəsi isə cümlə şəklində qısa və lakonik məzmun yaratmaqdır. Anaforik səciyyəli ellipsisdə əvəzetmə mümkündür. Elliptik ifadələr birbaşa psixolinqvistik amil statuslu, bərpası isə şəxsin fon biliyinə və kontekst (konsituasiya) imkanları hesabına dəyişən koqnitiv dəyişənlərdir. Leksik-qrammatik kateqoriya kimi ellipsis söyləmdə struktur cəhətdən vacib olan komponentin buraxılması zamanıyaranır. Ellipsisin dildəki əsas funksiyasında onun koqnitiv, mental mənası əsasdır. Mətnin tərkibində danışan mənanı yarımçıq qoyaraq, oxucudan fikrinintamamlamaşını və ya bilavasitə tamamlanmamış fikrinin özəyini kontekstdən (və ya kontekstdən kənar) tutmaq birbaşa elliptik konstruksiyalarla əlaqəli hesab edilir.

Tədqiqatda ellipsis mətndaxili əlaqəlilik vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, adresant adresata çatdırmaq istədiyi fikri və ya məzmunu uyğunlaşdırma qabiliyyətinə malik olmadıqda implisit məna çalarlarından istifadə edilir və cümlənin implikativ mənası yazılı nitqdə (kontekst) və danışıda (konsituasiyada) əsas əlaqəlilik vasitəsi kimi çıxış edir. Ona görə də cümlənin implikasiyası koqnitiv təfəkkürün məhsuludur və implikasiya düşünmədən irəli sürülə bilməz. Bununla da ellipsisin sintaksisdə cümlənin sintaktik quruluşunun müəyyənləşməsi və funksionallığının öyrənilməsində yeri əsas götürülür və sintaktik ellipsis termini məhz cümlənin buraxılmış sintaktik quruluşudur. Ellipsisin sintaksisdə yerini müəyyənləşdirmək üçün isim, əvəzlilik, söz birləşməsi və cümlə (əsas cümlə, ixtisar cümlələr, yarımçıq cümlələr və anafor) anlayışları da izah edilir.

Müasir dilçilikdə ellipsisin sintaksisdə yeri artıq genişlənir. Elliptik konstruksiyaların bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənməsi meynonqionizmdən fərqli olaraq, “daha real”, “ağla batan” metaforik ifadələrlə bağlıdır. Bu kimi ifadələr bədii ədəbiyyat daxilində reallığı əks etdirə bilir. Elliptik ifadələr birbaşa psixolinqvistik amil statusuna malik, bərpası şəxsin dünyagörüşünə və kontekst (situasiya) imkanları hesabına dəyişən koqnitiv

dəyişkənlərdir. Generativ dilçilikdə ellipsis termini bir sıra hadisələrə aid edilir, onların dərk edilən mənası linqvistik formalarla ifadə edilən mənasından daha əhatəlidir.

Qeyd edilir ki, ellipsis anlayışı və elliptik konstruksiyalar dilçilikdə bu günə qədər sintaktik fenomen kimi araşdırılırdısa, hazırda diskursiv yanaşmada tema-rema münasibətlərinin açılması vasitəsi kimi öyrənilir. Bu isə onu sintaksisin həuddlarından çıxarıb leksik semantika, diskurs, prosodiya, semantika və üslubiyyata yaxınlaşdırır. Bununla belə, ellipsə münasibətdə “sintaktik fenomenlik” anlayışı yenə də öz qüvvəsini saxlayır. Elliptik söz və ya fraza cümlədə məhz “Ø” işarəsi ilə göstərilir. Ellipsis təkcə cümlədə buraxılma funksiyası daşıyıb, fikri sonradan bərpa etmir, həmçinin vurğulanan və nəzərdə tutulan mətn elementi arasında real və konseptual kontekst çərçivəsində əlaqə yaradır. Bununla da, ellipsis leksik-qrammatik kateqoriyadır. Sintaktik oppozisiyalarda sintaksemlərin işlənməsi elliptik cümlələrlə bağlıdır. Elliptik cümlələrdə buraxılmış cümlə üzvləri sıfır sintaksem statusuna malik olur. Belə sıfır sintaksemlər kontekst daxilində asanlıqla bərpa olunur. Ellipsisdə əvəzetmə mümkündür və ellipsis anaforik səciyyə daşıyır. Xüsusi konvensional məna ifadə edən praqmatik növ ellipsislər kontekstdən yaranmış və tələffüz olunmayan sintaktik quruluşa malikdir. Beləliklə, ellipsis “mövcud olub, lakin deyilməyən” hissəciklər kimi tədqiq olunmuşdur. Ellipsisin dildə sintaktik səviyyədə daha geniş bir yer tutması nəzərə alınaraq psixolinqvistik amillər və yaddaşın daha funksional inkişafı üçün dilçilikdən sərhədləri aşıb gəlmiş “aqli oyun” kimi dəyərləndirilir.

Hazırda Fatma Qurbanzadə Azərbaycan Dillər Universitetinin Tələbə qeydiyyatı və biliyin qiymətləndirilməsi şöbəsinin müdürüdür.

SƏRCAN İSLAM QIZI SADIQOVA (1991)

Fililogiya üzrə fəlsəfə doktoru Sərcan İslam qızı Sadiqova 1991-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1997-ci ildə Naxçıvan şəhərində 12 №-li tam orta məktəbə getmiş, sonradan isə təhsilini 13 №-li orta məktəbdə davam etdirmişdir. 2009-cu ildə orta təhsilini başa vurmuş və Naxçıvan Dövlət Universitetinin İngilis dili müəllimliyi ixtisasına daxil olmuşdur. 2013-cü ildə bakalavr təhsilini fərqlənmə diplomu ilə bitirib Naxçıvan Dövlət Universitetinin magistratura pilləsinin Dilşünaslıq ixtisasına daxil olmuşdur. 2015-ci ildə magistratura təhsilini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2015-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və metodika” kafedrasında ingilis dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. 2022-ci ildə baş müəllim, 2023-cü il 14 sentyabr tarixdən fəaliyyətini “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında baş müəllim kimi davam etdirir. Respublika daxilində təşkil edilmiş beynəlxalq simpozium, təlim və konfransların iştirakçısı olmuş və sertifikatlarla təltif edilmişdir. 2019-cu ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı olmuşdur.

Sərcan Sadiqova “İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələr” adlı dissertasiya işini 2023-cü ildə müdafiə etmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan germanşünaslığında ingilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələr ilk dəfə olaraq monoqrafik şəkildə araşdırılmışdır. Miqdar və sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr struktur-semantik, linqvokulturoloji cəhətdən təhlil edilmiş, say tərkibli frazeoloji birləşmələrin formalaşma yolları müəyyənləşdirilmiş, say tərkibli frazeologizmlər diskurs daxilində araşdırılmışdır.

Sayların işləndiyi frazeoloji vahidlər dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, ingilis dilində də işlənir. Lakin dildəki bütün saylar frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənir və sayların frazeologiyada işlənməsi onların milli mədəniyyətdə daşdığı linqvistik-semiotik, koqnitiv-linqvokulturoloji mənanın qavranılmasına əsaslanır. Qeyd edilir ki, ingilislər dünya ədəbiyyatına Uilyam Şekspir, Daniel Defo, Conatan Svift, Corc Qordon Bayron kimi böyük dahilər bəxş etmişdir. Bu dahi müəlliflərin əsərləri dünyada tərəqqipərvər xalqların dillərinə tərcümə olunmuşdur. Kəmiyyət fəlsəfi kateqoriya hesab edilir və obyektiv gerçəkliyin bütün göstəricilərinin kəmiyyət formasında təzahürü sayılır. Kəmiyyət kateqoriyası dildə mövcud olan kateqoriyalardan biri kimi əşyanın miqdarını, sırasını, inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Kəmiyyət mücərrəd kateqoriyalardan biri kimi obyektiv aləmlə birbaşa bağlı olaraq, dünyanın dərk olunmasında vacib amillərdən biri sayılır. Başqa sözlə desək, kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin kəmiyyət anlayışı ilə bağlı olan konkret bir həlqəsini təşkil edir. Saylar təkcə kəmiyyət (say) anlayışının məntiqi və fəlsəfi xüsusiyyətlərini deyil, həm də mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirmə qabiliyyətinə malikdir. Bu nəzərə alınaraq sıra saylarının frazeologizmlərin tərkibindəki rolu müəyyən edilir və onlardan ibarət ifadələr cümlə tərkibində izah edilir. Müəllifin fikrincə, say komponenti olan frazeoloji birləşmələr dəqiq sayı göstərmir və say frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsinə çevrilərək semantik özəyini itirir, bununla da müəyyən kəmiyyət sayı dəqiq kəmiyyət nüvə semasını itirir. Göstərilir ki, frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyət hərəkətin və ya xüsusiyyətin qeyri-müəyyən kəmiyyət və ya onun tam yoxluğu mənasında təzahür olunur. Yəni, frazeoloji vahiddəki say öz müstəqil mənasını frazeoloji vahidin ifadə etdiyi semantik mənasında saxlaya bilər, onun kəmiyyət mənasını həyata keçirə bilər, ədədi funksiyasını itirib frazeoloji vahidin mənasının keyfiyyət komponentini ifadə edə bilər Vurğulanır ki, say leksik mənası olan hər hansı bir ədədlə və ya miqdarla bağlı

olan xüsusi qrammatik kateqoriyadır. Frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi olaraq, say əsas deyktik funksiyasını, yəni kəmiyyətlə işarəni reallaşdıran, eyni zamanda ikinci dərəcəli işarə funksiyasını həyata keçirən simvol kimi də şərh edilir. Araşdırmadan aydın olur ki, başqa nitq hissələri ilə müqayisədə frazeologizmlərin tərkibində saylar az işlənir. Saylar qruplaşdırılır və onların frazeoloji birləşmələr daxilində işlənmə mövqeyi müəyyənləşdirilərək yazılır ki, frazeologizmlərin tərkibində sıra saylarının işlənməsinə az rast gəlinirsə, miqdar saylarının işlənmə halları isə çoxluq təşkil edir. İngilis frazeologizmlərinin daxilində one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten, eleven, twelve, hundred, thousand, million kimi sadə miqdar sayları işlənir.

S.Sadiqovanın 8 məqaləsi və eləcə də ikisi xaricdə olmaqla 5 konfrans materialı çap olunmuşdur. Ümumilikdə isə 27 elmi və publisistik məqalə, 2 proqram və 1 dərs vəsaitinin müəllifidir. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında baş müəllimdir. S.Sadiqovaya AAK-ın 13 iyun 2024-cü il tarixli qərarı ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
--------------	---

Naxçıvan dilçilik məktəbinin qaynaqları

Hinduşah Naxçıvani	14
Məhəmməd Naxçıvani	23
Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərov	31

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvləri

Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov	37
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu	55
Adil Nəsib oğlu Bağirov	70
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev	81

Filologiya elmləri doktoru və professorlar

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı	95
Nəsir Nəsirzadə oğlu Məmmədov	114
Hüseyn Abbas oğlu Bayramov	120
Vəliyəddin Firad oğlu Əliyev	127
Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov	132
Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov	138
Quşdan Əmikişi oğlu Bağirov	149
Şulan İsmayıl oğlu Şirəliyev	157
Adil Məhəmməd oğlu Babayev	162

Sevindik İslam oğlu Vəliyev	168
Akif Kazım oğlu İmanlı	176
Nizami Manaf oğlu Xudiyev	186
Əsgər Adil oğlu Rəsulov	194
Sərdar Səyyad oğlu Zeynalov	202
Elbəyi Sadiq oğlu Maqsudov	208
Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov	214
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova	220
Hüseyn Abbas oğlu Əsgərov	228
Mahirə Nağı qızı Hüseynova	238
Qalibə Əli qızı Hacıyeva	252
İdris Əziz oğlu Abbasov	260
Nuray Yadigar qızı Əliyeva	264
Elçin Əli oğlu İbrahimov	273
Bənövşə Güloğlu qızı Məmmədova	280

Filologiya üzrə fəlsəfə doktorları

Ağaməli Qulu oğlu Həsənov	288
Fəxrəntac İsmayıl qızı Zülfüqarova	296
Müseyyib Əli oğlu Zeynalov	302
Cəfər İsmayıl oğlu Cəfərov	305
Əbülfəz Muxtar oğlu Quliyev	314
Şaban Həsən oğlu Şabanov	321
Novruz İsmayıl oğlu Məmmədov	326
Firudin Həsən oğlu Rzayev	330
Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli	336
Arif Rəhim oğlu Rəhimov	340
Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova	346

Məhəmməd Tofiq oğlu Məmmədov	351
Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva	358
Qurban Məmməd oğlu Qurbanlı	366
Elnaz Əli qızı Əliyeva	370
Mətanət Həsənqulu qızı Quliyeva	374
Vəfa Mirəhməd qızı Seyidova	378
Əhruz Əli qızı Mahmudova	382
Arifə Əziz qızı Zeynalova	387
Arif Mamo oğlu Ağalarov	393
Məhsəti Qasım qızı Əsgərova	397
Adilə Həsən qızı Nəzərova	402
Gülxanım Tofiq qızı İsmixanova	406
Zəhra Yunis qızı Qulamova	411
Lalə Zakir qızı Piriyeva	414
Mehriban Adıgözəl qızı Əsədullasoy (Quliyeva)	418
Samirə Zakir qızı Həsənova	423
Afaq Məmməd qızı Əsgərova	427
Arzu Yusif qızı Abbasova	432
İlhamə Məmmədağlı qızı Məmmədova	436
Zülfüyyə Hüseyn qızı İsmayıl	441
İslam Əhməd oğlu Hüseynov	448
Fatima Mayis qızı Vəliyeva	452
Elburus Əli oğlu Vəliyev	455
Rəşad Əli oğlu Zülfüqarov	460
Leyla Abbas qızı Səfərova (Ələkbərova)	465
Nicat Əsgər oğlu Yaqubov	470
Aliyə Əbülfəz qızı Quliyeva	477
Çinarə Vaqif qızı Rzayeva	486
Aynur Akif qızı Məmmədova	492

Türkan Mirzə qızı Əsgərova	498
Elmira Abdulla qızı Hüseynova	504
Şəkər Heyvəli qızı Məmmədova	507
Leyla Kazım qızı Zeynalova	512
Rəcəb Cəmaləddin oğlu Cəfərli	515
Səkinə Vidadi qızı Şərifova	519
Yasin İsrəfil oğlu Babazadə	524
Gülnar Tahir qızı Kərimli	531
Türkan Mehrac qızı İsmayilli	534
Fatma Nazim qızı Qurbanzadə	538
Sərcan İslam qızı Sadiqova	544

**ƏBÜLFƏZ QULİYEV,
SAYALI SADIQOVA**

Naxçıvan dilçilik məktəbi

*Kitab Naxçıvan Muxtar Respublikasının
100 illik yubileyinə həsr olunur*

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 23.09.2024.
Formatı 64X90 1/16. “Tayms” qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 34.5 ç.v.
Sifariş № 287. Tiraj 100 nüsxə.

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4